

Društvene i gospodarske prilike na Kupresu od 19. do polovice 20. stoljeća

Ivić, Anto

Doctoral thesis / Disertacija

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:320315>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-06**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ

„JADRAN – POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA“

Zadar, 2019.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ

„JADRAN – POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA“

Mr. sc. Anto Ivić

**DRUŠTVENE I GOSPODARSKE PRILIKE NA KUPRESU
OD 19. DO POLOVICE 20. STOLJEĆA**

Doktorski rad

Mentor

Izv. prof. dr. sc. Edin Mutapčić

Komentor

Prof. dr. sc. Mithad Kozličić

Zadar, 2019.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: mr. sc. Anto Ivić

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski sveučilišni studij Jadran – poveznica među kontinentima

Mentor: izv. prof. dr. sc. Edin Mutapčić

Komentor: prof. dr. sc. Mithad Kozličić

Datum obrane: 8. studenoga 2019.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: humanističke znanosti, povijest

II. Doktorski rad

Naslov: Društvene i gospodarske prilike na Kupresu od 19. do polovice 20. stoljeća

UDK oznaka: 316.334.52(497.15 Kupres)“18/19“(043.3)

Broj stranica: 301

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 88/16/31

Broj bilježaka: 994

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 308

Broj priloga: 2

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. doc. dr. sc. Zlatko Begonja, predsjednik
2. izv. prof. dr. Edin Mutapčić, član
3. dr. sc. Darija Hofgräff, znanstvena suradnica, članica

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. doc. dr. sc. Zlatko Begonja, predsjednik
2. izv. prof. dr. Edin Mutapčić, član
3. dr. sc. Darija Hofgräff, znanstvena suradnica, članica

UNIVERSITY OF ZADAR

BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: M. sc. Anto Ivić

Name of the study programme: Postgraduate doctoral study „ADRIATIC - A LINK BETWEEN CONTINENTS“

Mentor: Associate professor Edin Mutapčić, PhD

Co-mentor: Professor Mithad Kozličić, PhD

Date of the defence: 5 November 2019

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, History

II. Doctoral dissertation

Title: Social and economical circumstances of Kupres from 19th until the mid of 20th century

UDC mark: 316.334.52(497.15 Kupres)“18/19“(043.3)

Number of pages: 301

Number of pictures/graphical representations/tables: 88/16/31

Number of notes: 994

Number of used bibliographic units and sources: 308

Number of appendices: 2

Language of the doctoral dissertation: croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Assistant professor Zlatko Begonja, PhD, chair
2. Associate professor Edin Mutapčić, PhD, member
3. Research associate Darija Hofgräff, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Assistant professor Zlatko Begonja, PhD, chair
2. Associate professor Edin Mutapčić, PhD, member
3. Research associate Darija Hofgräff, PhD, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Anto Ivić**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom ***Društvene i gospodarske prilike na Kupresu od 19. do polovice 20. stoljeća*** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 18. studenog 2019.

SADRŽAJ

1. RANIJA ISTRAŽIVANJA, IZVORI I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA	11
1.1. Opći uvid	11
1.2. Pregled dosadašnjih znanstvenih spoznaja i istraživanja	2
1.3. Cilj i hipoteza istraživanja	3
1.4. Metodologija istraživanja	4
1.5. Znanstveni doprinos istraživanja	5
2. PRIRODNO-GEOGRAFSKA OBILJEŽJA KUPRESA	6
2.1. Naziv i prostor Kupresa	6
2.2. Karakteristike tla i dostupnost vode	8
2.3. Klimatske prilike u 19. i početkom 20. stoljeća	11
2.4. Stočari na Kupresu	12
2.5. Promet preko Kupresa	13
2.6. Zaključak	15
3. KUPRES U POSLJEDNJEM STOLJEĆU OSMANSKE VLASTI	16
3.1. Uspostava osmanske vlasti i promjena stanovništva	16
3.2. Potreba vojnih reformi	18
3.3. Muslimanske elite i odnos prema promjenama	20
3.4. Odnos prema kršćanskim podanicima	23
3.5. Državni prihodi i porezne reforme	24
3.6. Ravnoteža zakona i hajdučije	26
3.7. Utvrda Kupres i njezina uloga	29
3.8. Položaj kršćanskih seljaka i begovski hak	32
3.9. Prikupljanje harača ili džizije i bedelije	34
3.10. Ustanak raje	40
3.11. Opisi prometne infrastrukture prema francuskim izvorima	43
3.12. Poštanski promet u osmansko doba	46
3.13. Inicijative za izgradnju željezničke pruge	48
3.14. Kupreški hanovi	49

3.15. Zaključak	50
4. KUPRES U AUSTROUGARSKOM RAZDOBLJU	52
4.1. Upravna organizacija	52
4.2. Upravni objekti i činovnici u Kotarskoj ispostavi Kupres	53
4.3. Općinsko zastupstvo	57
4.4. Struktura prihoda i troškova općine	58
4.5. Katastar i gruntovnica	62
4.6. Zahtjev za uspostavu Kotarskog suda u Kupresu	64
4.7. Zgrada Općine Kupres	68
4.8. Ambulanta i liječnik u Kupresu	70
4.9. Štala za državne pastuhe	73
4.10. Izgradnja vodovoda u Kupresu	74
4.11. Opskrba vodom na Kupreškom i Ravanjskom polju	76
4.12. Održavanje infrastrukture i objekata gradske općine	77
4.13. Stipendiranje i pomoć siromašnim i bolesnim	81
4.14. Trgovina i pokretanje gospodarstva	82
4.15. Osnivanje zemljoradničke zadruge	84
4.16. Konjogojstvo i trke konja	88
4.17. Pобољшanje pasmine goveda	89
4.18. Ostale aktivnosti zadruge i poteškoće	92
4.19. Druge zadruge	93
4.20. Stočni sajam i izložba goveda	94
4.21. Važnost stočarstva i zemljoradnje	97
4.22. Obnova i održavanje cesta	98
4.23. Poštanski promet i telegraf	100
4.24. Neizgrađena željeznička pruga	102
4.25. Sudjelovanje u ratu i gubitci	104
4.26. Stanje na Kupresu u ratnim godinama i rekvizicija	109
4.27. Prikupljanje humanitarne pomoći	112

4.28. Bolesti tijekom ratnih godina	115
4.29. Zaključak	116
5. KUPRES IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA	119
5.1. Vrijeme prevrata i neredi	119
5.2. Uloga srpskih dobrovoljaca	123
5.3. Verbalni delikt	126
5.4. Politička situacija poslije rata	130
5.5. Hrvatska narodna zajednica na Kupresu	131
5.6. Aktivnosti Općine Kupres u prvim godinama nove države	132
5.7. Organizacija općina	133
5.8. Stjepan Radić u Kupresu	137
5.9. Milan Stojadinović u Kupresu	141
5.10. Neke inicijative narodnih zastupnika	141
5.11. Međunacionalni odnosi prije Drugog svjetskog rata	146
5.12. Zaključak	147
6. KUPRES U DRUGOM SVJETSKOM RATU I PORAĆU	149
6.1. Okolnosti nakon stvaranja Nezavisne Države Hrvatske	149
6.2. Nastanak napetosti	153
6.3. Vojni odnosi u proljeće i početkom ljeta 1942.	156
6.4. Borbe za grad Kupres	159
6.5. Evakuacija civila	169
6.6. Partizani u Kupresu	170
6.7. Povratak na Kupres	175
6.8. Poslijeratne migracije	176
6.9. Osnivanje poljoprivrednog dobra na Kupresu	177
6.10. Poslovna neučinkovitost	180
6.11. Prometna politika	181
6.12. Gospodarska opravdanost povezivanja sa Splitom	185
6.13. Zaključak	187

7. ŽIVOT U ZAJEDNICI I STANOVNIŠTVO.....	189
7.1. Učinci razvitka društva i globalni utjecaji.....	189
7.2. Seoske kuće	189
7.3. Život u zajednici	199
7.4. Borba za egzistenciju.....	201
7.5. Stočarstvo i zemljoradnja	208
7.6. Promjene brojnosti katolika i posljedice epidemija.....	214
7.7. Demografske promjene	217
7.8. Početak organiziranog osnovnog školskog obrazovanja.....	219
7.9. Narodna osnovna škola u Kupresu	220
7.10. Gradnja ostalih škola do Prvog svjetskog rata	223
7.11. Izgradnja škola između dva svjetska rata	227
7.12. Školski programi u Drugom svjetskom ratu i poraću.....	232
7.13. Kulturno-prosvjetne udruge i čitaonice	233
7.14. Osnutak Hrvatske čitaonice i gradnja Hrvatskog doma	234
7.15. Druge čitaonice i knjižnice na Kupresu.....	243
7.16. Djelovanje <i>Napretka</i>	244
7.17. Srpsko kulturno društvo <i>Prosvjeta</i>	249
7.18. <i>Gajret</i> i <i>Narodna uzdanica</i>	251
7.19. Zaključak	253
8. ZAKLJUČNO RAZMATRANJE	255
IZVORI I LITERATURA	263
Sažetak.....	278
Summary.....	280
PRILOG I.	282
PRILOG II.	288
ŽIVOTOPIS	300
BIBLIOGRAFIJA	300

1. RANIJA ISTRAŽIVANJA, IZVORI I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

1.1. Opći uvid

Svojim geografskim položajem, Kupreška visoravan je predodređena za prostor komunikacije između obalnog pojasa i dubljeg kopnenog zaleđa. Još u rimsko doba, splet vrlo važnih cesta od Salone i Dalmacije prema Panoniji, prolazio je i preko ovog prostora, račvajući se na visoravni put sjevera i sjeveroistoka i obratno. Tuda se odvijao promet i tijekom svih kasnijih povijesnih razdoblja.

Tragovi ljudske prisutnosti na Kupresu iz staroga i srednjega vijeka govore o nomadskom stočarskom stanovništvu. Ilirske gradine potvrđuju kontinuitet života, a u rimskom dobu ovdje postoje naselja i vojne stražarnice. Srednji vijek baštini kršćansku tradiciju. Na slojevitom nalazištu u Otinovcima, gdje je postojalo antičko naselje, nalaze se ostaci ranokršćanske bazilike, srednjovjekovne crkve te crkve s kraja 19. stoljeća. Sve tri su porušene, što govori o prijelomnim događajima koji su pogadali ovo područje.¹

Osmanskim osvajanjem ovih krajeva od konca 15. i početka 16. stoljeća nastaju drastične demografske promjene. Kasnije se formira i novo središnje naselje orijentalnog karaktera. Naselje Kupres će dolaskom austrougarske uprave doživjeti napredak. Razvitak se ogledao u trgovini, ugostiteljstvu, sustavnom i organiziranom odnosu prema stočarstvu kao i u u poticanju obrazovanja. Sve je to pratilo organiziranje lokalne zajednice kroz kulturne institucije.

U demografskom smislu, veliki padovi od 17. do konca 20. stoljeća događali su se najvećim dijelom kao posljedice ratova. Značajne negativne posljedice je ostavila i epidemija kuge iz drugog desetljeća 19. stoljeća. Okolnosti u posljednja dva ratna razdoblja 20. stoljeća pokazuju važnost ovog područja koja se nije promijenila kroz cijelo promatrano razdoblje.

¹ LJ. GUDELJ, 2000, 95. – 113.

1.2. Pregled dosadašnjih znanstvenih spoznaja i istraživanja

Dosadašnji pristupi znanstvenom istraživanju kupreškog prostora bili su različitog područja interesa, ograničeni na različita vremenska razdoblja, uži prostorni okvir, specifičnu tematiku ili orijentirani isključivo na vlastiti nacionalni korpus.²

Lokalna geološko-hidrološka obilježja Kupreškog polja prije su obradili J. Cvijić, J. Roglić, N. Zubić, a u novije vrijeme U. Stepišnik.³ Ti su radovi utoliko zanimljivi i za ovaj doktorski rad jer pokazuju da se zbog prirodnih uvjeta temelj gospodarstva na ovom vrlo specifičnom području tisućljećima nije bitno mijenja (uzgoj stoke sitnoga zuba). O okolnostima i poteškoćama života kupreškog seljaka između dva svjetska rata mogu se naći podatci kod R. Bićanića.⁴ Zanimljivo je da Bićanićeve opervacije manje-više vrijede i za ranija istraživačka razdoblja, što njegovu djelu daje posebnu vrijednost.

Iz 19. stoljeća potječu opisi fra Grge Lozića,⁵ fra Ivana Franje Jukića⁶ i fra Martina Nedića.⁷ Jukić i Nedić koriste moderni književni pristup, a orijentirani su prema kulturno-političkom preporodu.

Poslije Prvog svjetskog rata, u nizu knjiga koje su obrađivale povijest stanovništva, važno mjesto zauzima rad B. Milojevića.⁸ Djelo je korisno jer bilježi podatke o stanovništvu nakon Prvog svjetskog rata. Osnovni nedostatak u prikazu podataka o stanovništvu je što se kao i knjige ostalih autora „škole“ J. Cvijića zasniva na usmenoj predaji i podacima prikupljenim „holološki“, bez značajnijeg konzultiranja pisane ili arhivske povijesne građe. Zbog potpunog paljenja objekata na Kupresa 1942. i 1943. godine, ali i gubitka matičnih knjiga, to je djelo ipak bitan izvor podataka. Milojevićeve podatke su dijelom koristili i autori nezaobilaznog i kapitalnog djela o povijesti Kupresa: M. Džaja – K. Draganović.⁹

² Cjelovit pregled literature nalazi se na kraju ovoga dokorskog rada. Ovdje se posebno ističu tek najvažniji radovi koji su osobito važni za povijest kupreškog prostora u istraživanom razdoblju (povijesni, arheološki, geološki, hidrografski itd.).

³ N. ZUBIĆ, 2008, 9. – 76; J. ROGLIĆ, 1954, 173. – 193; U. STEPIŠNIK, 2014., 2. – 20.

⁴ R. BIĆANIĆ, 1936.

⁵ S. MANĐERALO, 1992.

⁶ I. F. JUKIĆ, 1973; IDEM, 2015.

⁷ M. NEDIĆ, 1957, 142. – 162.

⁸ B. Ž. MILOJEVIĆ, 1923.

⁹ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, 1994.

O prošlosti Kupresa pisao je Matko Džaja, ali je uglavnom svoju pozornost usmjerio na Kupres kao gradsko središte.¹⁰ Rad se zasniva na bilježenju osobnih uspomena i kazivanja starijih. Znanstveni pristup primijenila je S. Sarić u više radova pišući o širem području Bugojna. U njima su na temelju arhivske građe prikazane i spoznaje o Kupresu.¹¹

Kuprešak N. Zubić usmjerio je pozornost na stanovništvo Kupresa nakon Drugog svjetskog rata.¹² O prijelomnim događajima u protekla dva rata na temelju izvorne građe pisao je D. Marijan.¹³

O prošlosti Hrvata, napose na području Donjeg Kupreškog polja, pisao je M. Karaula koristeći arhivski materijal Franjevačke provincije Bosne Srebrene.¹⁴ U knjizi glavnog autora M. Karaule je i poglavlje A. Ivića s opisom ponovnog naseljavanja Kupresa, revitalizacije ovog kraja od 18. stoljeća, kao i prikaz podrijetla nekih od najstarijih hrvatskih rodova.¹⁵

Na kraju, koristit će se i literatura navedena u zadnjem dijelu ovoga doktorskoga rada, koja je svojim znanstvenim pristupom od velike koristi za oblikovanje polučeni spoznaja u provedenom znanstvenom istraživanju.

U cjelini može se konstatirati da je literatura, s ponekom iznimkom, parcijalno obuhvaćala aspekte života i povijesne probleme Kupresa i njegove uže okolice. Ipak, i to što je publicirano prije, korisno je kao komparativni objavljeni stručni i znanstveni fundus.

1.3. Cilj i hipoteza istraživanja

Doktorski rad se bavi gospodarskim i društvenim okolnostima koje su utjecale na razvitak i na promjene naseljenosti Kupresa, i uzrocima toga fenomena. Predmet istraživanja su prirodni uvjeti, gospodarski i ekonomski razvitak, društveno-političke okolnosti, obrazovne promjene, kulturni izražaj te način života u gradu i selu.

Hipoteza: Demografske promjene bile su posljedica širih društveno-političkih promjena. Uvjetovane su i agrarnim odnosima kao i stočarskim načinom života. Na život i održivi ekonomski razvitak Kupresa povoljno su utjecali pozicija visoravni između primorske

¹⁰ Mt. DŽAJA, 1989.

¹¹ S. SARIĆ, 2009; IDEM, 2015.

¹² N. ZUBIĆ, 1966, 47. – 61.

¹³ D. MARIJAN, 1999.

¹⁴ M. KARAULA, 2014; IDEM, 2015.

¹⁵ A. IVIĆ, 2014, 239. – 282.

zone i dublje kontinentalne unutrašnjosti. Razvitak najvećeg naselja i središta općine potaknut je trgovačkim, obrtničkim i ugostiteljskim djelatnostima i uključivanjem predstavnika lokalne sredine u procese planiranja i odlučivanja. Kulturni napredak je potican unaprjeđenjem obrazovanja i organiziranjem kulturnih društava.

1.4. Metodologija istraživanja

Doktorski rad se zasniva na kombiniranom korištenju arhivske povijesne građe i povijesne dokumentacije različitih ustanova, a komparativno se koristi objavljena stručna i znanstvena literatura koja obrađuje ili se tiče predmetne teme te tiskovine iz 19. i 20. stoljeća.

Nastojat će se odgovoriti na pitanje koja su se migracijska kretanja odvijala na ovom području i čime su bila uzrokovana. Rad će prikazati i etnokonfesionalni sastav i raspored naseljenosti na Kupreškoj visoravni. Bit će obrađeni način i karakteristike gradnje kuća tradicionalnim materijalima te promjene koje su nastale od konca 19. stoljeća.

Koristit će se kartografski prikazi na temelju kojih će se pokazati prometna važnost Kupresa u proteklom stoljećima za putnički, konjski, kolski, teretni i poštanski promet. Opisat će se okolnosti u kojima je planirana gradnja željezničke pruge koja je trebala povezati Kupres sa srednjom Bosnom i Splitom te istaknuti uzroci zbog kojih željeznica nikada nije izgrađena.

Provjerit će se hipoteza da su uzroci demografskih lomova i migracija bile društvene i političke promjene u širem kontekstu te da su modernizacijski procesi na kraju 19. i početka 20. stoljeća povoljno djelovali na razvitak središnjeg naselja i administrativnog središta Kupresa. Statistički će se prikazati i demografski brojevi pokazatelji.

U istraživanju će se u prvom redu koristiti građa iz Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu, a zatim i drugih arhiva u zemlji i inozemstvu navedenih u popisu izvora.

Kao dopunske informacije u radu, koje se odnose na kupreško područje u razdoblju između dva svjetska rata, koristit će se svjedočanstva živućih osoba u vrijeme prikupljanja materijala (oralna povijest). Koristit će se i građa iz zbirke u vlasništvu fizičkih osoba.

Predmet analize povijesno-demografskih aspekata su popisi stanja katoličkih župa nakon vizitacija biskupa te službeni državni popisi od 19. stoljeća. Komparacijom, interpretacijom i sintezom podataka iz različitih izvora dolazi se do prikaza promjena naseljenosti područja. U zaključcima će se primijeniti opće metode indukcije i dedukcije.

1.5. Znanstveni doprinos istraživanja

Istraživanjem će se postići bolje razumijevanje načina života, društvenih, političkih i gospodarskih prilika i promjena na području Kupresa u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća. Predstavit će se način života stanovništva, okolnosti nastanka utvrde i naselja Kupres u osmanskom vremenu, propadanje utvrde te razvitak Kupresa u austrougarskom razdoblju. Bit će prikazana strateška pozicija i uloga kupreškoga prostora u vremenima ratnih sukoba.

Ustvrdit će se razlozi bavljenja određenim gospodarskim djelatnostima na Kupresu. Prikazat će se pokazatelji pada brojnosti stočnog fonda u razdobljima Prvog i Drugog svjetskog rata, kao i demografske promjene stanovništva prema raspoloživim popisima od sredine 19. do sredine 20. stoljeća, s osvrtom na prijašnje brojno stanje hrvatskog stanovništva. Razjasnit će se i njihovi uzroci.

2. PRIRODNO-GEOGRAFSKA OBILJEŽJA KUPRESA

2.1. Naziv i prostor Kupresa

Naziv Kupresa je višeznačan. Kada govorimo o Kupresu, onda razlikujemo ono što on označava u širem smislu kao općina u jugozapadnoj, a na granici sa središnjom Bosnom, zatim kao visoravan i polje, i u užem smislu kao najveće naseljeno mjesto i administrativno središte istoimene općine. Tako se terminološki razlikuje odlazak „na Kupres“ kao visoravan, i „u Kupres“ kao naselje. U širem smislu, Kupres obuhvaća prostor visokih krških polja: Kupreškog, Vukovskog i Ravanjskog polja, obrubljenih okolnim planinama koje čine dio dinarskog sustava. Leži istočno od Livanjskog i Glamočkog, a sjeverno od Duvanjskog polja. Od Ramske doline Kupres dijele planine Ravašnica i Raduša. Ravanjsko polje je od Duvanjskog i Šujičkog polja odvojeno Ljubušom i Paklinom. Sa zapadne i sjeverne strane prostiru se planine Malovan, Hrbina i Vitorog, a od doline Vrbasa, Kupres dijele planine i vrhovi Velike Plazenice i Stožera.

Središnji i najnaseljeniji dio općine obuhvaća Kupreško polje dužine 24 km. Sjeverni dio Kupreškog polja naziva se i Donje polje. U okviru Kupreškog, nalazi se i Riličko polje. Ravanjsko polje je površine 21 km², a Vukovsko zauzima oko 20 km². Nadmorska visina dna svih polja je od 1.117 do 1.250 m.¹⁶ Cijela visoravan je najviša u Dinarskom području.

Ovdje nema riječnih tokova koji bi povezivali kopneno zaleđe s primorjem. Stoga su dinarska područja najprohodnija preko planinskih prijevoja. Prijevoj Kupreška vrata (Velika, jer postoje i Mala) visine 1.384 m, između male Plazenice i Stožera spada u najviše prijevoje preko dinarskih planina. Ispod njega je prokopan tunel. Prema istoku, cesta se spušta ka Skopaljskoj dolini i Bugojnu. Na sjeveru, između Mosora i Stražbenice, nalazi se prijevoj Prosjek s najnižom točkom od 1.173 m. Jugoistočno od Kupreških vrata između planine Lupoglave i Crnog vrha je prijevoj Lupoglavska vrata (1.360 m). Ravno polje je s Ramom povezano preko prijevoja Klapavica (1.220 m). Preko Malovanskog prijevoja (1.243 m) odvija se promet prema Duvnu, Livnu i Dalmaciji.¹⁷ Kupreško i Vukovsko polje su povezani prijevojem Lepušnica (1.340 m). Iz Vukovskog se u Riličko, odnosno Kupreško polje prelazi prijevojem Turjača (1.160 m). Kroz Ravanjska se vrata (1.146 m) širine 100 – 150 m, ulazi iz Vukovskog u Ravanjsko polje.¹⁸

¹⁶ N. ZUBIĆ, 2008, 18.

¹⁷ N. ZUBIĆ, o.c., 9. – 10.

¹⁸ N. ZUBIĆ, o.c., 11.

Ovom prostoru pripadaju 36 naselja.¹⁹ Nakon posljednjeg rata, entitetska granica odsjekla je dio bivše općine.²⁰

Prilog 2.1. Prostor Kupresa (M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, 1994.)

¹⁹ Barjemovci, Begovo Selo, Bili Potok, Blagaj, Botun, Brda, Bućovača, Donje Ravno, Donje Vukovsko, Donji Malovan, Goravci, Gornje Ravno, Gornje Vukovsko, Gornji Malovan, Kudilji, Kukavice, Kupres (grad), Kute, Mlakva, Mrdanovci, Mrdebare, Mušić, Novo Selo (kod Blagaja), Odžak, Olovo, Osmanlije, Otinovci, Rastičevo, Rilić, Stražbenica, Suhova, Šemanovci, Vrila, Zalogline, Zlosela i Zvirnjača.

²⁰ STANOVNIŠTVO, 1995., 165. – 166. Zbog nepravilnosti pri provođenju popisa 1991. godine u Općini Kupres, Državni zavod za statistiku BiH objavio je podatke uz zadržku s pravom njihove izmjene. Površina predratne općine bila je 622 km², a gustoća naseljenosti 15,5 stanovnika/km². Nakon posljednjeg rata, veći dio površine od oko 600 km², ostao je u Federaciji Bosne i Hercegovine. Naselja u najsjevernijem dijelu: Novo Selo, Mrdanovci i Šemanovci, pripala su Republici Srpskoj.

2.2. Karakteristike tla i dostupnost vode

Kupres je na vododjelnici Jadranskog i Crnomorskog sliva. Najveći dio tekućica pripada Jadranskom slivu.²¹ Na visoravni postoji više manjih jezera i lokvi. Važnija jezera su Kukavičje ili Lupoglavsko i Rastičevsko jezero. Osim ponornice Mrtvaje, postoje rječice Milač i Mrtvica sa svojim pritokama. Iz Vukovskog u Ravanjsko polje teče rijeka Vođenica. Hidrografska slika je posljedica raznih utjecaja, tektonskih poremećaja i evolucije reljefa.

Kao gorsko-planinsko područje, Kupres je „prošaran“ različitim vrstama zemljišta. Na području Kupresa dominiraju automorfna tla s 94,2% zastupljenosti, na čiji su nastanak djelovale samo padaline vode. Samo 5,8% pripada hidromorfnoj vrsti tla na čiji nastanak i razvitak utječu podzemne i poplavne vode. Vrlo malo je dobrih poljoprivrednih zemljišta. Najbolja kvaliteta tla sudjeluje tek s 0,93% ukupne površine općine.²²

U kraškom prostoru razina vode ovisi o godišnjem dobu i ljeti je nema u izobilju. U kotlini rječice Mrtvice, koja je od Milačke kotline odvojena nizom niskih uzvišenja, teku Gornja Mrtvica, Karićevac, Bili potok i Kvrčuša. Zbog vodopropusnih stijena, Blagajsko polje uz Ravansko najbezvodniji je dio kupreškog područja. Naziv Suho polje sam za sebe govori o obilježjima tla na tom prostoru.

Milačka kotlina, koja zauzima sjeveroistočni i jugoistočni dio Kupreškog polja, bogata je vrelima, naročito ispod Stožera. Od njih nastaju rječice Jurkovača, Kadinac, Otinovačka Rika. Ovaj je dio polja najbogatiji vodom pa nije bio izložen oskudici vode tijekom godine. Na istočnoj strani Kupresa veća je gustoća naselja. Rijeka Vođenica teče iz Vukovskog u Ravanjsko polje, u hidrogeološkoj literaturi najsuhlje polje u BiH; u njemu nikad nema poplava. Dobilo je ime po potpuno ravnom terenu polja.²³

Zbog promjena razine vode u kraškom području, naselja su smještena uz rub polja.²⁴ Jedan od razloga rane naseljenosti sela ispod Stožera, bila je dostupnost vode. Srednjovjekovno ime Otinovaca i šireg srednjovjekovnog područja ispod planine Stožer je Vrila.²⁵ Mnoga

²¹ N. ZUBIĆ, 2008., 76.

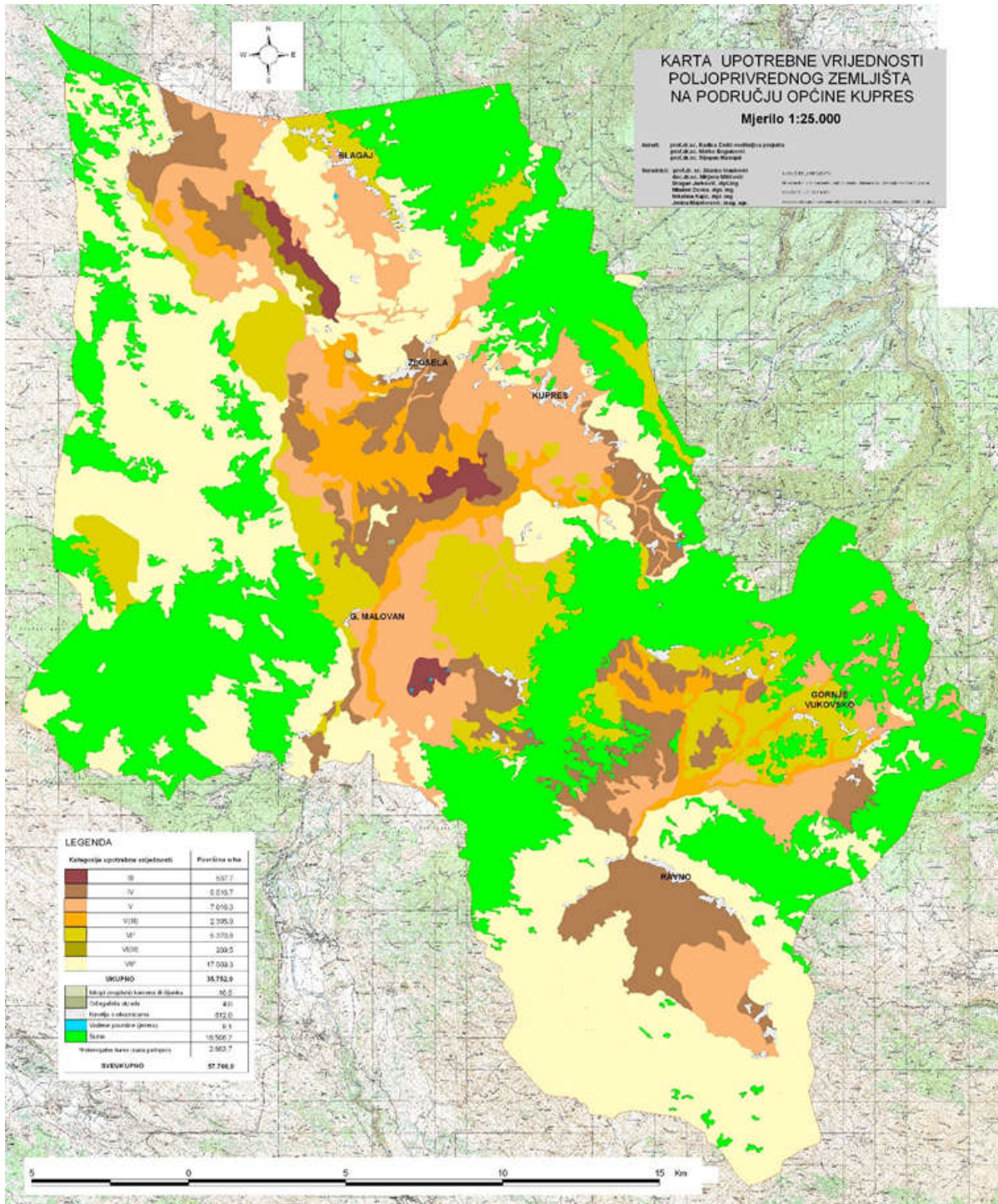
²² R. ĆORIĆ – M. BOGUNOVIĆ – S. HUSNJAK, 2016, 26. – 28, 47, 68.

²³ N. ZUBIĆ, o.c., 48. – 49.

²⁴ R. BIČANIĆ, 1936., 14. – 15: „Kraška polja, visoravni okružene gorama, koja su ljeti propadala od suše, zimi su pod vodom. Voda ne može otjecati kroz ponore rijeka ponornica, i poplavljuje niže terene. Zato su sva sela na poljima smještena uz rub polja, na obroncima gore.“

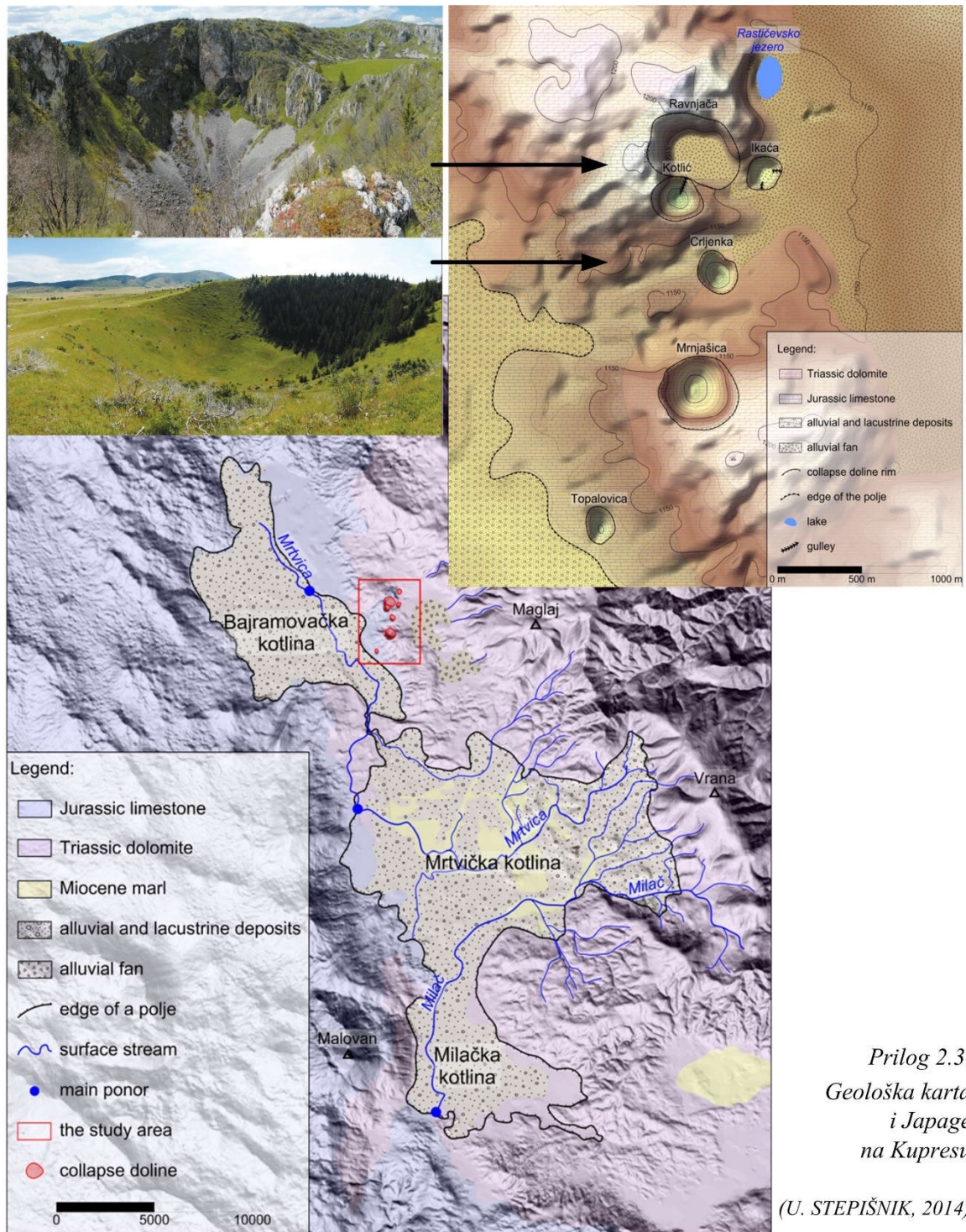
²⁵ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, 1994., 46. 156: „U srednjem se vijeku selo zvalo Vrila ('Verla') radi brojnih vrela u selu, na što još podsjeća riječ u narodu da su im mlini 'na vrilima' iako su u selu na potoku.... Vriliima se je zvala i bliža okolica s par susjednih sela.“

kupreška sela nastala su pored potoka, a u onim u kojima nije bilo izvorske vode, stanovništvo je pravilo bunare i čatrnje u kojima je skupljalo slivne vode s krovova kuća. Na okolnim planinama, za napajanje stoke pravljene su lokve. Pred kraj zime u vrtačama se skupljao i snijeg. Pokrivao se slamom ili granama smrče i jele da se ne bi otopio.

Prilog 2.2. Upotrebna vrijednost poljoprivrednog zemljišta (R. ČORIĆ, 2016.)

Iznad sjeveroistočnog dijela dna Blagajskog polja (kao produžetka i dijela Kupreškog) u dužini oko 7 km od Mrđenovaca do Mrđebara pruža se zaravan s nekoliko velikih vrtača koje se zovu Japage.²⁶ Stanovništvo tog dijela polja je u vrijeme suša bilo prinuđeno vodu donositi iz jezera u Japagama koje je bilo zagađeno. Tu se napajala stoka te se kiselilo lan i konoplju.

Prilog 2.3.
Geološka karta
i Japage
na Kupresu

(U. STEPIŠNIK, 2014)

²⁶ N. ZUBIĆ, o. c., 17; U. STEPIŠNIK, 2014., *passim*.

2.3. Klimatske prilike u 19. i početkom 20. stoljeća

Satnik francuske vojske Jean Leclerc de Montpye (1771. – 1812.) 1806. godine primjećuje da područje do Kupresa, tj. Livanjsko polje i Hercegovina više ili manje ima temperaturu kao dijelovi Dalmacije i Albanije s kojima graniči, a da se nadalje klima sasvim mijenja. Ljeti je vlažno i kišovito. Zima je suha i oštra, obično padne puno snijega. Veli i da se „između Livna i Šujice, kao i između Šujice i Kupresa, nalaze pašnjaci. To je samo planinska zemlja, koja se obrađuje u zavjetrini, a sve ostalo čini ogromnu preriju.“²⁷ Francuz Chaumette 1807. bilježi da su u planinskom dijelu Bosne izloženom oštrim zimama šest mjeseci tlo pokriva nekoliko stopa snijega. Proljeće stiže krajem travnja i traje do sredine lipnja. Tada počinju velike vrućine koje traju sve do 15. kolovoza.²⁸ No, od zadnjih dana srpnja noći su svježije, a rosa obilnija. Oko 10. rujna nastupa prilično velika hladnoća, a krajem mjeseca počinje padati snijeg. Potpuno se otopi tek sredinom svibnja.²⁹

Prilog 2.4. Na Kupreškim vratima i iznad grada Kupresa 25. travnja 1938. (vl. A. Ivić)

Početkom 20. stoljeća, učitelj u Bugojnu, Milan Bešlić o Kupresu veli: „Što se tiče klime ovog kraja, to je ova vrlo oštra. I usred ljeta dune bura, pa i onda moraš na se obući zimsku haljinu, a u zimsko je to doba vele, još gore, te kad dune bura, ne možeš ni iz kuće. Snijeg katkad napada i do kućnih streha, pa dok ne načine prtinu ne možeš ni na sokak. Premda je tu katkad tako dubok snijeg, to kada tu ne duva bura, nije tako studeno i dešava se, velim da je katkad u zimsko doba tamo toplije nego u Bugojnu. Snijega ima ovdje čak i do konca maja.“³⁰ Do nedavno, kao i prije pola stoljeća, bilo je uobičajeno da se snijeg u Kupreškom polju održi

²⁷ V. JELAVIĆ, 1906., 333, 329.

²⁸ U narodu se „od pamtvijeka“ smatra da je 15. kolovoza „Velika Gospa“ ljetna prekretnica, a 8. rujna „Gospa Mala – jesen prava“.

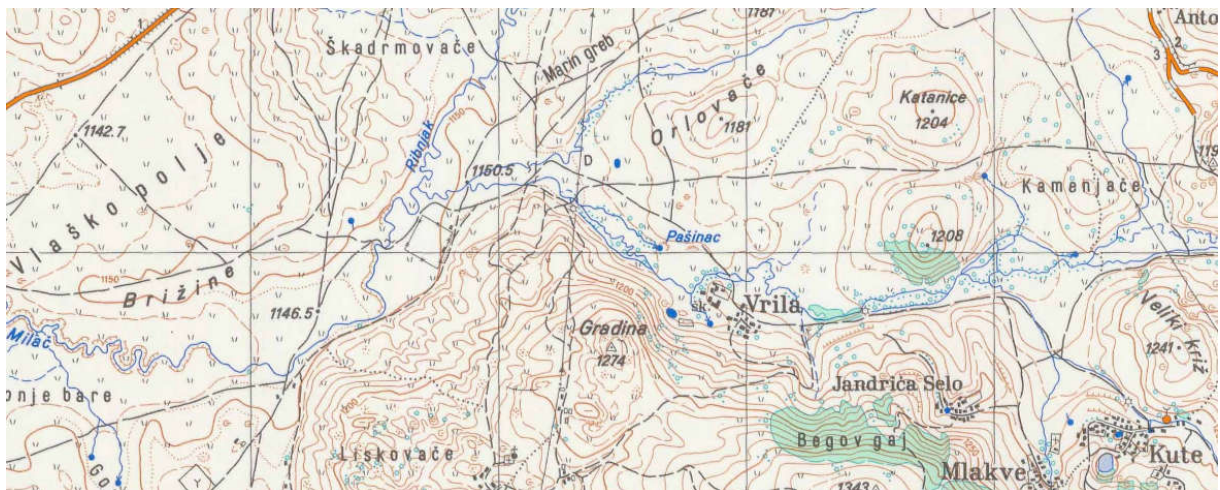
²⁹ A. CHAUMETTE DES FOSSÉS, 2012., 14.

³⁰ M. BEŠLIĆ, 1999., 64.

od sredine studenog do sredine travnja i bude visine više od jednog metra, a mrazevi stegnu zemlju već početkom rujna.³¹ Kupreška zima često je bila strašna, puna smetova i leda, vjetrova i nerijetko zametanih ljudi. I prijevoz tovarnim konjima je bio onemogućen. Odlazak po životne namirnice zimi bio je težak, a izlaganje snježnim nanosima pogibeljno.³²

2.4. Stočari na Kupresu

Rijetke ilirske gradine pokazuju da je Kupreška visoravan bila slabije naseljena i nepogodna za stalno stanovanje. Tu su bili pašnjaci susjednih župnih krajeva Duvna, Livna, Rame i Janja, iz egzistencijalnih razloga važni stočarskom stanovništvu.³³ Na velikim prapovijesnim zemljanim tumulima kao istaknutim mjestima³⁴ pored putova, u srednjem vijeku je formirana poneka nekropola sa stećcima.³⁵ Veća naselja bila su na lokacijama Ravanjska vrata, Rastičevsko polje, Zloselo, Malovan, Otinovci, Vrila i dr.³⁶

Prilog 2.5. O prisutnosti Vlaha na Kupresu govore i toponimi Vlačko polje zapadno od Vrila i Katunice (na karti greškom Katanice) sjeverno od Vrila³⁷

³¹ N. ZUBIĆ, 1966., 49.

³² AŽSP, MU Suho Polje 1900. – 1942. br. 71. od 31.12.1910. Tridesetogodišnji Jozo Sučić iz Zlosela, „na 31. prosinca vraćajući se iz 'planine' kamo je išao u drva, iznemogavši u snijegu poginuo je nedaleko od svoje kuće (300 koraka). Tako se je približio kući.“

³³ I. BOJANOVSKI, o.c., 231.

³⁴ Ujednom od njih pronađeni ostatci ukazuju na čovjeka koji je živio u 15. stoljeću (1495.-1435.) prije Krista. Pohranjeni su u Franjevačkom muzeju Gorica u Livnu. M. MARIĆ BAKOVIĆ - G. CAR, 2014. 42. Analiza drveta rađena 1980-ih pokazuje starost od 3660 +/- 120 godina, a nova analiza tekstila metodom radiokarbonskog datiranja ukazuje na 3195 +/- 30 godina prije sadašnjosti. Vunena vlakna plašta otkanog u jednom dijelu, pripadala su balkanskom muflonu ili divljoj ovci.

³⁵ A. BENAC, 1986., 14, 95; Đ. BASLER, o.c., 338.

³⁶ Š. BEŠLAGIĆ, o.c., 190.

³⁷ Topografska karta 1:100 000, Vojnogeografski institut 1972., br. lista 523.

Vlasi organizirani u katunima, živjeli su od stoke i prodaje stočnih proizvoda. Sa splitskim trgovcima dobro su surađivali prevozeći robu prema Rami i Uskoplju te preko Kupresa.³⁸ Poslovali su i s vlasnicima stoke s Kupresa. Jedan sudski spor u Splitu u srpnju 1409. godine vodio se između Živka Dragoj(a) Kožulića od Kupresa i Ivana Milakovića, Vlaha cetinske kneginje, kojeg je Živko optužio da mu je prisvojio vola.³⁹

2.5. Promet preko Kupresa

Rimska vlast je gradila ceste iz Salone prema unutrašnjosti. One su imale vojno-stratešku i gospodarsku funkciju. Time su osiguravali komunikacije za opskrbu Carstva sirovinama i rudnim bogatstvima.⁴⁰ Njihove stražarnice na kupreškom području bile su na prijevoju Velika kupreška vrata⁴¹ i pored Stržnja.⁴² Kupres je pružao obilje drva i stoke, potrebnih za opskrbu mnogobrojne vojske mesom i mliječnim proizvodima.⁴³

Iako je izgradnja započeta nešto prije, u doba Publija Kornelija Dolabele (14. – 20. god. n.e.) izgrađeno je oko 550 milja cesta, širine 3,5 do 4 metra.⁴⁴ Rimljani su tada preko Kupresa izgradili dvije vrlo važne prometnice: Salona – Servitium⁴⁵ i Salona – Argentaria.⁴⁶ One su povezivale Dalmaciju i Panoniju. Ove komunikacije bile su pokretač izgradnje naseobinskog sustava,⁴⁷ i važan činitelj razvitka naselja i života na Kupresu. Upravo na mjestu križanja spomenutih cesta razvilo se naselje na vrelu Ušivca i služilo je putničkom prometu.⁴⁸

³⁸ V. RISSONDO 1976., 495. U Splitu je 23. travnja 1409. sklopljen ugovor da će ser Petar iz Gostovinca, Henrik iz Vrbolca i još dvojica iz Splita iznajmiti 4 konja od Ostoje Pribatovića, Vlaha iz katuna Dekojevića, te da će Ostoja s dvojicom drugova pratiti na putu od Splita do Vesele Straže, te čuvati i pasti konje. IDEM, 1960, 76.

³⁹ M. ANČIĆ, 2005., 132, 141: „*Comaprentiubus coram domino Micha Madij et Nicola Creste iudicibus sedentibus infra ambas portas Ziucius Dragoy Cosulich de Cuprissa et Iuannes Milacouich Olacus domine ducisse litigantes inter se occasione vnius bouis quem dictus Ziucius dicebat dictum luannem sibi fuisse furatum ad concordium deuenerum videlizet.*“

⁴⁰ A. ŠKEGRO, 1999., 51,56; G. NOVAK, 2004., knj. I. 124: „Stara trgovačka cesta koje je nekoć davala život Solinu, a kasnije Splitu, ključ je primorja srednje Dalmacije.“

⁴¹ F. FIALA, 1984., 95. – 96.

⁴² I. BOJANOVSKI, 1974., 121.

⁴³ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 65. Stoka je bila izvor blagostanja. Rimljani su i novac zvali *pecunia* od *pecus* – stoka. U Saloni je postojala radionica za preradu vune i kože od stoke dopremene iz kopnenog zaleđa.

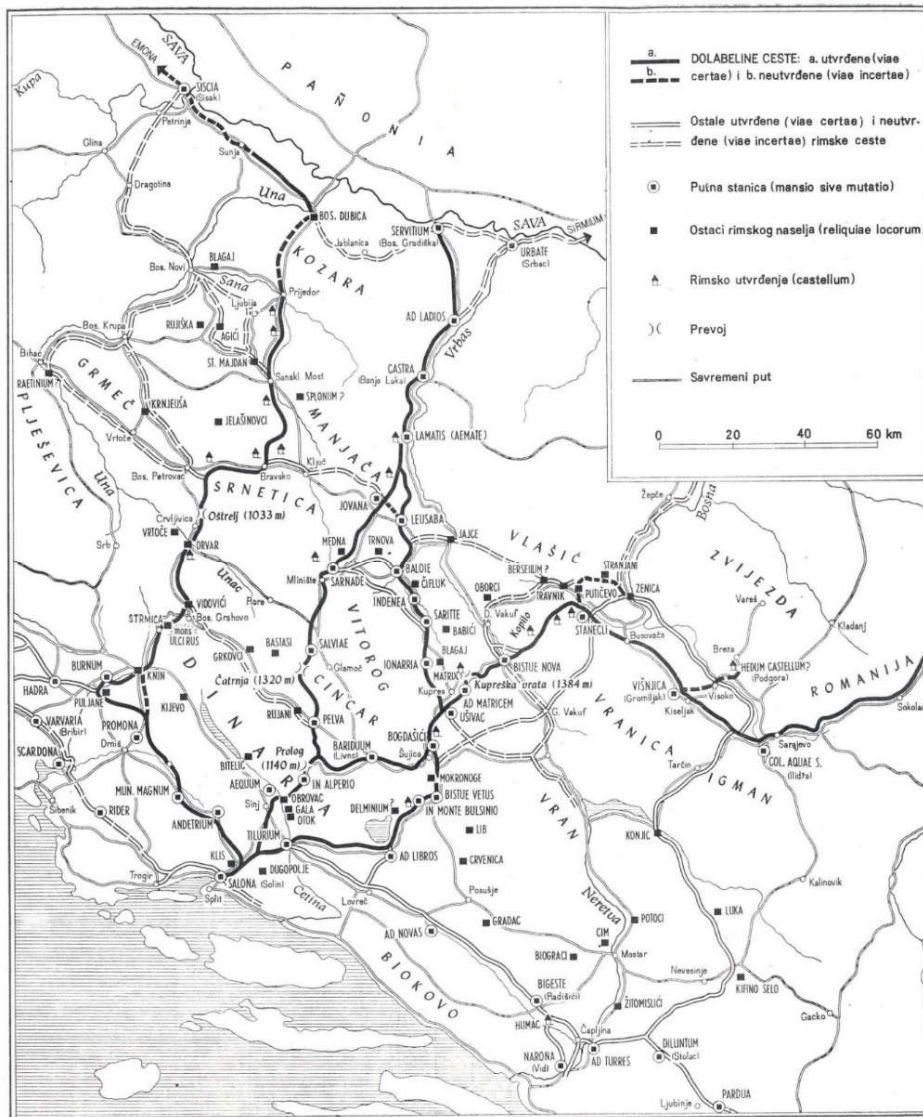
⁴⁴ I. BOJANOVSKI, 1974., 17. – 37,127.

⁴⁵ Salona – Prolog – (*In Alperio*) – Livno (*Bariduum*) – Kupreško polje (*Ionnaria*) – dolina Plive (*Baloie*) – Majdan – Mrkonjić Grad (*Leusaba*) – Krupa na Vrbasu (*Lamatis*) – Banja Luka (*Castra*) – Laktaši (*Ad Fines*) i dalje do Save.

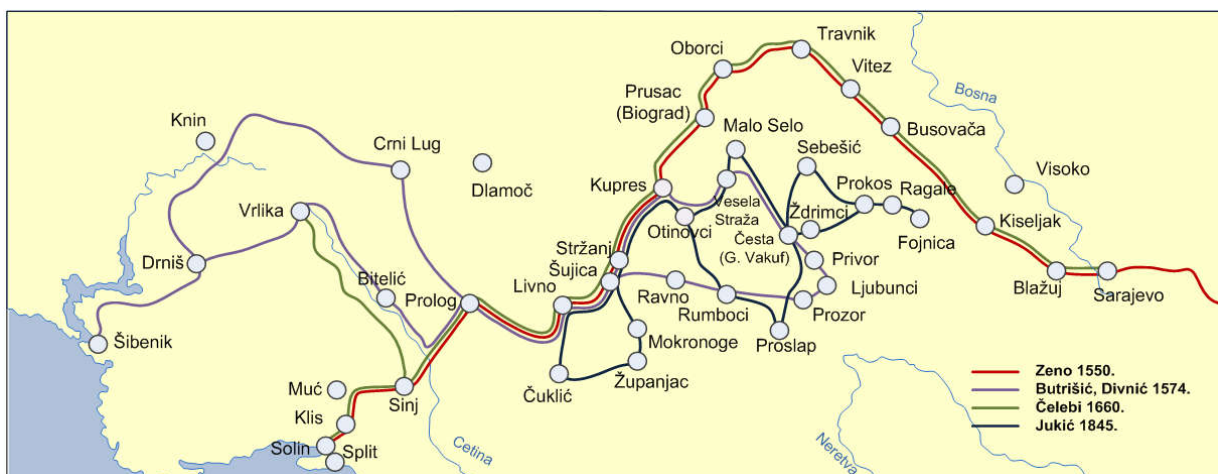
⁴⁶ I. BOJANOVSKI, o.c., 119. – 120, 127, 165. – 170.

⁴⁷ M. HAMIDOVIĆ, 2000., 165.

⁴⁸ I. BOJANOVSKI, 1974., 167, 170.

Prilog 2.6. Pregledna karta Dolabelinih cesta (I. BOJANOVSKI, 1974.)

Prilog 2.7. Neka putovanja preko Kupresa (Prema Ž. HOLJEVAC – N. MOAČANIN, 2007.)

U srednjem vijeku iz Splita je jedan trgovački put vodio preko Klisa, Sinja, Livanjskog polja i Kupresa (preko Rilićkog polja) u dolinu gornjeg Vrbasa.⁴⁹ Kroz Ravanjska vrata prolazile su rimske i srednjovjekovne prometnice. Tuda je „Solarski put“ povezivao dolinu Rame s dolinom Plive, a križao se s onim od Duvna prema dolini Vrbasa.⁵⁰ Putovi koji su bili u funkciji od antike i kojima su se služili i Hrvati u srednjem vijeku, dobrim su dijelom korišteni i u osmansko doba, čije je obilježje korištenje konjskog i karavanskog prijevoza. Neki od putnika u 16. i 17. stoljeću ostavili su bilješke o putovanju preko Kupreškog polja.⁵¹

2.6. Zaključak

Plast od vune divlje ovce kupreškog čovjeka koji je živio na Kupresu prije Mojsija, pokazuje iskonsku vezu čovjeka sa životinjama od kojih je preživljavao. Prirodnim obilježjima i uvjetima života, Kupres je planinsko područje pogodno u prvom redu za život od stoke i sa stokom. U skladu s tim, to je prostor pradavnih transhumantnih kretanja čovjeka sa stadima, u skladu s prirodnim ciklusima.

Geografskim položajem, Kupres je predodređen za prometnu komunikaciju između primorskog i dubljeg kopnenog pojasa. Zato je razumljivo da su tu postojale važne prometnice u rimskom vremenu. One su bile i preduvjet stvaranja naseobinskog sustava na Kupresu.

Važnost Kupresa je kako u antičkom dobu, bila impresivna u srednjem vijeku i kasnijim stoljećima. Preko visoravni se odvijao trgovački promet, a o prisutnosti stočarskog stanovništva govore i toponimi u kojima postoji pridjev „vlaški“ ili naziv „katun“.

Hidrografska i hidrološka slika Kupresa stvorile su pretpostavku za povoljnije uvjete života uz istočne rubove visoravni. Škrta zemlja i teški klimatski uvjeti bili su ograničavajući činitelji ozbiljnijeg razvitka.

⁴⁹ D. KOVAČEVIĆ, 1961., 47., 79., 90. – 91., 160.

⁵⁰ Š. BEŠLAGIĆ, o. c, 8, 37, 41.

⁵¹ P. MATKOVIĆ, 1878., 205; P. MATKOVIĆ, 1882., 92. Mletački poslanik Katarin Zeno uputio se 1550. sultanu Sulejmanu. Na putovanju preko Kupresa primio ga je u utvrdi Kupres zapovjednik osmanske konjice Malkoč-beg. F. RAČKI, 1882., 193. Kupresom su u proljeće 1574. prošli i Šibenčani Fran Butrušić i Zvane Divnić nakon što nisu našli u Livnu kliškog sandžak-bega Ali-bega Čuču. E. ČELEBI, 1957., 151. – 153. Evlija Čelebi zaustavio se 1660. na Kupresu na putovanju iz Travnik u Livno i Split.

3. KUPRES U POSLJEDNJEM STOLJEĆU OSMANSKE VLASTI

3.1. Uspostava osmanske vlasti i promjena stanovništva

Iako su Osmanlije prodrli u Susid već do 1469., a u Biogradu (Prusac) između 1478. i 1489. godine, cijela župa Skoplje zauzeta je tek 1501. godine ili nešto prije 1503.⁵² Granica Jajačke banovine na Kupresu 1469. godine prostirala se između Bilog Potoka i Osmanlija na jednoj, te Mrdebara i Stražbenice na drugoj strani. Padom Jajačke banovine 1528. godine, obrana se s Vrbasa premješta na Unu.

Glavna briga Osmanskog Carstva bili su vojska i uprava.⁵³ U osvojenoj zemlji trebalo je osigurati prikupljanje poreza za financiranje države i stvoriti lojalno pučanstvo. To je realizirano uz procese naseljavanja Vlaha i islamizaciju. Zatečenom stanovništvu određena je visina poreza koju moraju plaćati. Različit je bio porez za zemljoradnike i za stočare. Ratarsko pučanstvo, nazivano raja, plaćalo je porez na zemljišni posjed. U ovisnosti o vjerskoj pripadnosti, kršćani su plaćali ispendžu, a muslimani porez na čift. Nakon osmanskog osvajanja, pojam „vlah“ dobiva drugačije, šire značenje od onog kojeg je imao prije. Stočarsko stanovništvo uvršteno je u filurijsku poreznu skupinu.

Prilikom osvajanja Osmanlije su doveli u već drugom naraštaju formirane pomoćne osmanske vojne potrojbe pastirskog stanovništva od Ibra, Lima, Pive, Tare i Morače.⁵⁴ To pravoslavno vlaško stanovništvo koje je prihvatilo osmansku upravu, prije je živjelo među bugarskim i srpskim susjedima.⁵⁵ Osmanlije ih naseljavaju najviše u područja u kojima su se očekivale daljnje vojne operacije s ciljem širenja granica.⁵⁶ Kod njih su posebno cijenili spretnost u prijenosu robe, uhodarenje, čuvanje planinskih prijelaza, klanaca i granica.⁵⁷ Već u doba osvajanja dospijevaju u graničnu nahiju Uskoplje.⁵⁸ Poslije pada Srebreničke banovine (1512. – 1516.), vlaška naselja su nastala na prostoru Maglaja, Tešnja, Teslića, Ozrena, ali i na

⁵² H. ŠABANOVIĆ, o.c., 43, 129, 151; A. ŠKEGRO, *Uskoplje I. Uskoplje na Vrbasu od prapovijesti do kraja austro-ugarske uprave*, Uskoplje 1996. 45. – 56. U okviru Osmanlijskog Carstva formalno je od 1503.

⁵³ A. HANDŽIĆ, 1975., 133.

⁵⁴ S. PAVIČIĆ, 2010., 102.

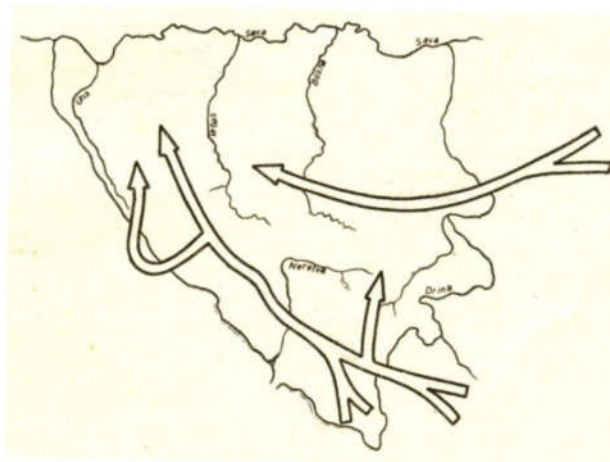
⁵⁵ D. MANDIĆ, 1982., 591. – 592. bilj. 46. i 47: „'Sr'bin se ne ženi u Vlaseh' ... Banjanska povelja 1313.; 'Sr'bin da se ne ženi u Vlaseh, ako li se oženi, da ju vode u merop'he' ... Dečanska povelja 1330.“ U 12. stoljeću su imali posebnu vlašku biskupiju, a srpske manastirske povelje pokazuju da se nisu niti ženili sa Srbima niti im bili ravnopravni.

⁵⁶ P. ŽIVKOVIĆ, 1994., 124.

⁵⁷ D. MANDIĆ, o.c., 594.

⁵⁸ A. ŠKEGRO, 2003., 31.

Kupresu i Glamoču.⁵⁹ Vlaško stanovništvo su pratili i etnički Srbi koji su također primili vlaški status. Uz pravoslavne vlaške filurdžije bili su srpski pravoslavni popovi.⁶⁰

Prilog 3.1.

Smjerovi kretanja vlašskog stanovništva u 15. i 16. stoljeću (M. PETRIĆ, 1961.b)

Dužnost naseljenog stanovništva iz zaleđa Osmanskog Carstva bila je ne samo vojnička služba, već i osiguravanje i čuvanje putova na osvojenim zemljištima.⁶¹ Osmanska vlast je rano pristupila organiziranju službe derbendžija,⁶² koju su uglavnom činili kršćanski podanici.⁶³ Čuvali su putove i planinske prijevoje. Tom službom pokrili su sve važne planinske predjele.⁶⁴

Preko Kupresa su se križali prometni pravci s jugozapada prema sjeveroistoku i s jugoistoka prema sjeverozapadu. Preko Šujice i Malovana, na Kupres se dolazilo s Duvanjskog i s Livanjskog polja. Preko Malih i Velikih kupreških vrata vodio je put ka Uskoplju. Na sjever se preko Blagaja, Novog Sela i Prosjeka putovalo prema Janju i Jajcu. Putujući prema jugoistoku spuštalo se u Ramu. Muslimani su predstavljali snažan oslonac osmanskoj vlasti u administrativnom sjedištu Akhisar, odnosno Prusac (prije Biograd). Odatle je bio osiguran pristup sa sjeveroistoka. Na Kupresu u početku nije bilo većeg muslimanskog naselja. Nastankom utvrde Kupres⁶⁵ stvorena je muslimanska jezgra u središnjem dijelu, premda ne trajno. U utvrdi je 1550. bio mjesni zapovjednik osmanske konjice Malkoč-beg.⁶⁶

⁵⁹ D. MANDIĆ, 1990., 200. – 201.; P. ŽIVKOVIĆ, 1997., 104.

⁶⁰ D. MANDIĆ, 1982., 603.

⁶¹ S. PAVIČIĆ, o.c., 102.

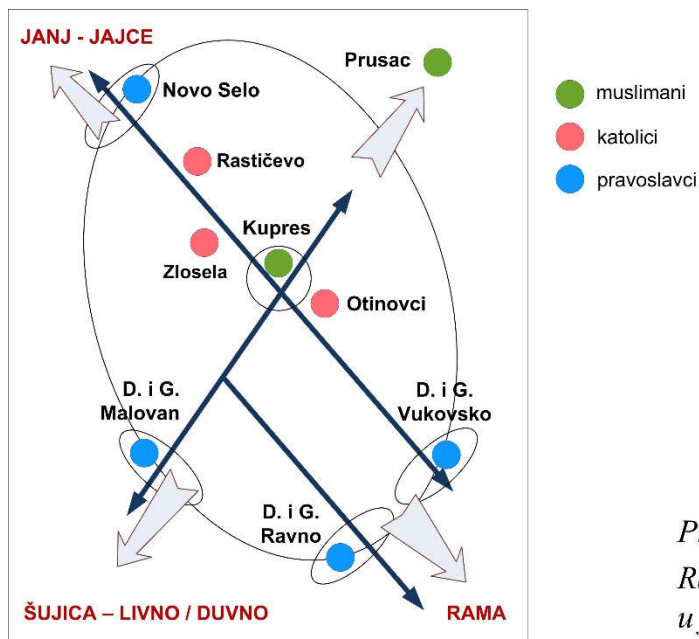
⁶² Derbend, *tur.* klanac.

⁶³ Godine 1528. stanovnici Šujice, koji su čuvali klanac (derbent), bili su oslobođeni od posebnih nameta i običajnih tereta pa su davali samo porez ispendžu. M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o. c. 79.

⁶⁴ M. VASIĆ, o.c., 95: „U nekim krajevima se javljaju neprekidni nizovi derbendžijskih sela, pa mogu poslužiti kao prvorazredan materijal za proučavanje pored ostalog, svih važnih komunikacija u našim i susjednim zemljama.“

⁶⁵ A. HANDŽIĆ, 1995., 133. U to doba muslimanska naselja se utvrđuju zbog polarizacije gradskog muslimanskog i okolnog kršćanskog stanovništva, ali i zbog hajduka.

⁶⁶ I. BOJANOVSKI, 1974., 171; P. MATKOVIĆ, 1878., 205; IDEM, 1882., 92; M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 81.

Prilog 3.2.

Razmještaj naselja i uloga stanovnika u funkciji osiguranja puta

Posljedica navedenoga je razmještaj pravoslavnog, odnosno srpskog stanovništva do kraja 20. stoljeća upravo na tri preostale strane tog prostora. Katoličko stanovništvo razmješteno je između grada i okolnog prstena pravoslavnih sela.

3.2. Potreba vojnih reformi

Ekonomski pad do kraja 18. stoljeća onemogućio je Osmanskom Carstvu osvajanja. Jačale su i centralizirane monarhije u Europi, a njihova međusobna rivalstva spriječila su i veće osmanske gubitke.⁶⁷ U složenoj strukturi vojnih provincija na čelu s pašama, Osmansko Carstvo jedva je za rat moglo mobilizirati dovoljan broj vojnika.⁶⁸

Glavni unutarnji problem u 18. stoljeću bilo je odbijanje poslušnosti sultanu moćnika u provincijama. Okupljali su privatne vojske, često opremljenije od onih pod nadzorom sultana. U ratu su osiguravali kvotu vojnika, ali nisu dopuštali utjecaj državnih službenika. Nisu bile neobične bune begova zbog pojedinih odluka vlasti.⁶⁹ Neki od tih ajana, predstavnika najistaknutijeg društvenog sloja, imali su i potporu naroda.⁷⁰ Među pokrajinama u kojima je

⁶⁷ D. QUATAERT, o.c., 38.

⁶⁸ D. NICOLLE – A. McBRIDE, 1998., 4.

⁶⁹ V. SKARIĆ, 1985., 139. Nezadovoljstvo postupcima vezira Ali-paše Hećimovića, koji je drugi put došao u Sarajevo 1744., kulminiralo je 1748. Da bi spriječio nered, Ali-paša je poslao svoje mubašire u Neretvu, Skoplje, Livno, Duvno i Kupres, gdje su poubijali i uništili imanja nekoliko uglednih baša. Druga zbivanja su spriječila da se isto dogodi u Prozoru.

⁷⁰ D. NICOLLE – A. McBRIDE, o.c., 6. – 7. Osim nekoliko provincija u Anadoliji, ostatak Carstva desetljećima je bio u stanju pobune.

uglavnom vladala neposlušnost, bio je i Bosanski ejalet. Bosanski i hercegovački muslimani su borbu za osmansku državu poistovjećivali s borbom za islam i stajali u obrani Carstva i zapadnih granica islama od susjednih država.⁷¹ Muškarci s Kupresa sposobni za oružje, bivali su dio osmanskih vojnih snaga. U vrijeme opće mobilizacije, 19. svibnja 1790. paša Kukavica je sa spahijama iz travničkog kraja krenuo prema Mostaru, a otuda putom sakupio 1.000 vojnika iz Skoplja, Kupresa i Jajca te se uputio prema Banjoj Luci.⁷²

Ali nije bilo potrebno samo osiguravati granice prema Habsburškoj Monarhiji i Mletačkoj Republici, već i odlaziti na daleka ratišta u Aziji. Zanimajući sultanov ferman, muslimani su 1791. odbili ići u rat protiv Rusa. I 1806. ih je bilo teško angažirati.⁷³ Domaći muslimani u dobi od 12 do 70 godina, bili su dužni poći u rusko-osmanski rat 1829. – 1829., „u sveti rat (džihad) protiv Rusa (Moskova), neprijatelja islamske vjere i države“.⁷⁴ Te godine određeno je 34 vojnika iz kupreške kapetanije.⁷⁵ Pokazalo se da su muslimani nerado išli na daleka bojišta.⁷⁶ Neposlušnost prema središnjoj vlasti i njezinim predstavnicima primjećivala se kako u vojnim strukturama spahija i janjičara, tako i u odnosu kapetana prema sultanovim namjesnicima.⁷⁷

Dok su pobune unutar Osmanskog Carstva u 18. stoljeću bile usmjerene prema većoj autonomiji ili ispravljanju nepravde, pobune na balkanskim, anadolskim i arapskim područjima težile su potpunoj neovisnosti. Teritorijalni gubitci koje je Osmansko Carstvo imalo u tom

⁷¹ M. HADŽIJAHIĆ – M. TRALJIĆ – N. ŠUKRIĆ, 1997., 99. – 100; A. SUČESKA, 1968., 47. Bila je to vjerska dužnost. Sultan je predstavljao poglavara države i vjerske zajednice – halifu, komu je Bog povjerio vlast.

⁷² G. ŠLJIVO, o.c., 152.

⁷³ G. ŠLJIVO, 1992., 79, 173, 257.

⁷⁴ H. HASANDEDIĆ, 2015., 49, 53, 68, 81, 82. Prema carskom fermandu, budući da je „poznato da su stanovnici Bosne od davnina hrabri ljudi i veliki junaci“, pozivaju se na vjersku dužnost (*fardi ajn*) „isto kao što su dužni obavljati pet dnevnih molitava“, a „oni koji se i dušom i tijelom ne budu žrtvovali u ovoj borbi neće sutra na sudnjem danu moći dati odgovor i zaslužiti će bolne kazne.“

⁷⁵ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, o.c., 16. Susjedne su bile: glamočka, hlivanjska i seddi-džedidska (Županjac).

⁷⁶ H. HASANDEDIĆ, o.c., 90. – 91. Bosanski valija upozorio je 1829. kadije, kapetane i ostale prvake i muslimane, da je „ranije po carskoj naredbi raspoređeno u Bosanskom ejaletu 4.000 vojnika koji su mobilizirani i upućeni na bojište. Neki od njih, protivno carskoj naredbi su za vrijeme putovanja nestali i nisu došli na određeno mjesto nego su pobjegli i vratili se u svoja mjesta. Vaša je dužnost... da povratite u borbu sve one koji su pobjegli.“⁷⁶ Valija je 1831. uputio bujuruldiju prvacima, hanedanima, kapetanima i ostalim agama kojom traži „da čuvaju islamske zemlje od svojih neprijatelja.“

⁷⁷ G. ŠLJIVO, o.c., 213. – 214. Prema austrijskom tumaču Franzu Dombayu, krajiški kapetani 1797. ne mare za valiju „zbog toga što bosanski kapetani imaju tvrde gradove i vojsku s kojom se uvijek mogu braniti i obraniti od valijine vojske pošto je redovito manja od njihove. Znao je to i valija, pa ih je stalno pozivao na razum.“ K tomu duhu neovisnosti u Bosni, pridonose planine, čvrsti gradovi, teško prohodni putevi i „zato su pojedini kapetani samostalni pa se u svojim kapetanijama smatraju neovisnim gospodarima, a namjesnika slušaju samo ukoliko im okolnosti to nameću.“

razdoblju posljedica su pobunjeničkih pokreta koje su podupirale druge sile, napose Rusija. Europske zemlje počele su podupirati Osmansko Carstvo zbog jačanja Rusije.⁷⁸

Model preuzet od Bizanta, konjanik – spahija bio je stup vojske. Krajem 18. stoljeća spahije su postali seoska aristokracija. Sultan Selim III. je reformom uz pomoć saveznika Francuza htio konjicu osposobiti za suvremeno ratovanje, ali bez uspjeha.⁷⁹ Janjičari, u 18. stoljeću vojno neučinkoviti, nedisciplinirani i izvan središnje kontrole, odbijali su prihvatiti promjene u organizaciji. Sultan Selim III. (1789. – 1807.) je uspio stvoriti vojsku novog poretka – *Nizam-i-Cedit*.⁸⁰ Svrgnuo ga je nakratko Mustafa IV. (1807. – 1808.), a njegov brat i nasljednik, Mahmud II. (1808. – 1839.) stvorio je lojalne formacije i uništio pobunjene struje i janjičarski sustav.⁸¹ Ukidanje janjičara 1826. označeno kao „sretni događaj“, praćeno je i drugim promjenama.⁸²

Brojnost vojske je povećana, a osigurana je i veća pokretljivost postrojbi. Više se nije trebalo oslanjati na provincijske moćnike. To je bio jedan od razloga sporog uvođenja nizama u pojedinim provincijama pa tako i u Bosanskom ejaletu. Osmansko Carstvo se ugledalo na Francusku kojoj je vojna i politička moć bila zasnovana na novačenju svih.⁸³

3.3. Muslimanske elite i odnos prema promjenama

Još od druge polovice 16. stoljeća mnoge vojničke službe, kapetana, dizdara i gradskih mustahfiza, došljaka koji se udomaćuju, postale su nasljedne. To je utjecalo i na razvitak mnogih begovskih obitelji i stvaranje muslimanske elite.⁸⁴ Dio tih vojnih elita nastao je iz redova spahija. Kapetani čija je uloga bila braniti granice od stranih snaga, postajali su vremenom prepreka u provođenju odluka središnje vlasti. Čestim međusobnim sukobima pridonosili su nestabilnosti i bezvlašću.

⁷⁸ D. QUATAERT, o.c., 55. – 56. Europske sile su unatoč vojnim uspjesima, svoje rivale – Ruse vraćale za pregovarački stol nastojeći sačuvati Osmansko Carstvo, čak i uz cijenu teritorijalnih ustupaka. Ali postavljalo se i „istočno pitanje“ – kako riješiti problem stalnog osipanja Osmanskog Carstva.

⁷⁹ D. NICOLLE – A. McBRIDE, o.c., 4., 15. – 16. Nekoć najmoćniji dio osmanske vojske izgubio je važnost, osim u Egiptu i sjevernoj Africi. Sultan Selim III. (1789. – 1808.) je na raspolaganju imao 30.000 spahija, ali samo se 2.000 do 3.000 odazivalo pozivu na postrojavanje. Trebalo je osigurati i da spahije radi zimskog odlaska kući i brige za svoja imanja, ne napuštaju položaje bez odobrenja alaj-begova ili sandžak-begova. Pokušaji osuvremenjavanja konjice, spahijama su u početku bili prihvatljivi kao vid jačanja u odnosu na janjičare, koji su zauzimali spahijske posjede, ali su bili bez uspjeha.

⁸⁰ D. NICOLLE – A. McBRIDE, o.c., 13. – 14.

⁸¹ D. NICOLLE – A. McBRIDE, o.c., 14.

⁸² I. ORTAYLI, 2009., 168.

⁸³ D. QUATAERT, o.c., 63. 67.

⁸⁴ B. ZLATAR, 1977., 322.

Kupres kao područje fluktuacija stanovništva zbog blizine granice i ratova, bio je područje pogodno za razvitak čiflučkog sustava. Spahije na timarima, koji su postali nasljedni, koristili su prigodu za dobivanje tapija kojima su povećavali svoje posjede. Ti novi muslimanski veleposjednici, pod uvjetima slobodne pogodbe, naseljavali su novo stanovništvo i pretvarali ga u čifčije.⁸⁵ Čifčije su obrađivale zemlju, ali nisu imale na nju tapiju. Na Kupresu su posjednici cijelih kompleksa zemljišta zatečenih dolaskom austrougarske vlasti bile begovske obitelji iz Uskoplja i Varcar Vakufa te domaći begovi: Huseinbegovići, Idrizbegovići i Bećirbegovići. Upravo Bećirbegovići u katastarskim popisima šireg Kupreškog područja uz prezime imaju i dodatak „Spahija“.⁸⁶ Osim u prijašnjem značenju, tada je to i naziv za zemljoposjednika.

U vrijeme reformi u 19. stoljeću, lokalni nositelji privilegija na periferiji dolaze u sukob s promicateljima promjena. Protivljenje reformama je izraženo u pobuni feudalaca pod vodstvom Husein-kapetana Gradašćevića 1831. U takvim okolnostima i raji je bilo teško.⁸⁷ Osvrćući se na reforme sultana Abdul Medžida I. i “dobre uredbe” (*tenzimat-hajrije*) iz 1839. godine, Safvet-beg Bašagić ocjenjuje: “Sve do ovo doba, život, imanje i poštenje ovisilo je o volji jačih – vezira, paša i velikaša, koji su tečajem vremena počinili na svoju ruku umorstva nebrojena, progonstva, otimačine i druge zločine.”⁸⁸ I sredinom 19. stoljeća kršćani su bili izloženi otimanju zemlje. Jedan od načina bio je služba u „komori“, tj. potrojbama za prijenos opreme i ostalog potrebnog osmanskoj vojsci.⁸⁹ Nakon hatišerifa od Gülhane 1839., ostali su neriješeni čiflučki odnosi. I ubiranje poreza preko zastupnika izazivalo je nezadovoljstvo, a spahije i begovi su nastojali zadržati svoje povlastice.

U dekretu velikog vezira iz 1834. bila je sultanova zapovijed organiziranja vojnog odreda koji će se zvati redife askeri, a ne nizam askeri. Oni su trebali ostati u svom kraju i dvaput tjedno vježbati vojnički odjeveni. Livanjski kapetan Firdus je pokušao regrutirati vojsku i uzeti nove poreze, ali se svjetina pobunila. Početkom 1836. oko 700 ustanika je držalo

⁸⁵ E. MUTAPČIĆ, o.c., 42.

⁸⁶ OeStA, KA, K.u K. BH Katastar 1883., Parzellen – Protokoll, Zone 29 – 30, Colonne XVI – XVII, *passim*.

⁸⁷ A. NIKIĆ, 2009., 82. Splitski liječnik Nikola Markochi za stanje u BiH je 1834. piše: „Ne može biti gore. Sultan nema dovoljno vojske i ne može silom slomiti despotizam, nepokornost i oholost ljudi sklonih pobuni i anarhiji. A kršćanstvo se progona više nego ijedna druga religija.“

⁸⁸ S. BAŠAGIĆ – REDŽEPAŠIĆ, 1900., 153.

⁸⁹ J. MARKUŠIĆ, 1911., 9: „Bosanski franjevci su slabo opisali stradanje kršćana u zemljištima, kao da je ovo bila posve neznatna, dapače ništetna stvar prema drugim 'zulumima' – prema vlastitom životu, koga su često gubili i fratri i ostali kršćani. Kao da im do gubitka zemlje nije ni bilo mnogo stalo, samo nek je glava na ramenu!... Kad su za Tahir-paše (1847. – 1850.) uvedeni sarahori (komora), kojima je bila svrha da nose municiju i hranu za tursku vojsku, pošto je dužnost sarahorluka spadala većinom na kršćane, ... mnogi su otišli nositi komoru turskoj vojsci, pa se više ne vratili. Spahija, uz kojeg su otišli sarahori, odmah se obogati kojim selištem.“

kapetana opkoljenoga u kuli, a pljačkali su kršćanska sela. Na zahtjev ustanika, Firdus je napustio Livno. Nemiri se nisu smanjili. Ustanici su se povezali s istomišljenicima iz Krajine. U ljeto 1836. vladala ja anarhija blizu granice, a naročito oko Livna i Kupresa. U Sarajevo su stigle i nove trupe radi uspostave reda. Hadži-Ćato Čizmić je pozvao da iz svake livanjske kuće po jedan naoružan čovjek ode na Kupres gdje su se okupili ustanici. S druge strane, Osman-paša Sulejmanpašić, zagovornik reformi, predvodio je sultanovu vojsku. Ustanici su između Kupresa i Vrbasa razbijeni, a ustanak ugašen i u drugim krajevima. Bez otpora je zauzeta livanjska utvrda, a Osman-paša imenovan novim livanjskim muteselimom.⁹⁰

Porta je za trajnije smirivanje situacije ovlasila Omer-pašu Latasa. On je 4. kolovoza 1850. objavio ferman o provođenju reformi. I pored načelne odanosti sultanu, muslimanski prvaci su organizirali otpor. Omer-paša je tijekom osam mjeseci pozatvarao ili poslao u Carigrad oko 1.500 aga, reorganizirao civilnu upravu, ali nije ispunio očekivanja kršćana. Već od 1852. sljedećih deset godina trajala je pobuna u Hercegovini.⁹¹

Osmanski popis muslimanskog muškog stanovništva načinjen 1850. imao je za cilj procijeniti vojni potencijal. Prema tom popisu, bio je relativno mali broj angažiranih redife askera u odnosu na ukupan broj muške muslimanske populacije. Na Kupresu je bilo samo osam redifa na 236 muških osoba koje su živjele u 64 muslimanske kuće na Kupresu.⁹² To je značilo da je svaki trinaesti vojno sposoban muškarac služio aktivno vojnu obvezu. U prosjeku, po jedna vojno sposobna osoba unovačena je na svakih osam muslimanskih kuća.

mjesto	sposobnih	malodobnih	starih	vojnika	ukupno	kuća
Kupres	35	33	10	1	79	24
Ravno	10	8	3	1	22	5
Kukavice	6	5	2	—	13	4
Hotinovci	2	1	3	—	6	3
Vrila	7	5	1	—	13	2
Kute	15	12	5	3	35	5
Brdo (Brda)	9	7	2	1	19	9
Goravci	5	5	3	1	14	5
Osmanlije	10	3	3	—	16	4
Bili Potok	2	3	3	1	9	1
Alajbeg/ovo/ Selo	3	5	2	—	10	2
Ukupno	104	87	37	8	236	64

Prilog 3.3. Sumarni prikaz popisa muslimanskog stanovništva na Kupresu 1850. (BOA)

⁹⁰ H. ĆURIĆ, o.c., 107. – 110; M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 87.

⁹¹ A. NIKIĆ, o.c., 82.

⁹² BOA NFS-d 05815.

3.4. Odnos prema kršćanskim podanicima

Odnosi u prvim stoljećima osmanske vlasti temeljili su se na muslimanskoj privilegiranosti i podređenosti ostalih vjerskih skupina. Nemuslimani u priznatim vjerskim skupinama u Osmanskom Carstvu bili su organizirani u „milete“. Te su se zajednice vladale prema vlastitim vjerskim zakonima. Njima su upravljali vjerski poglavari i uglednici koji su odgovarali za red i odnose s muslimanskom povlaštenom zajednicom.⁹³

Podređenost pripadnika mileta ogledala se u plaćanju posebnih poreza u zamjenu za zaštitu koju im je država davala. Zimije, odnosno nemuslimanski podanici, plaćali su podanički porez na glavu, odnosno glavarinu – džizju,⁹⁴ zasnovanu na šerijatskom pravu.⁹⁵ Tim porezom odrasli nemuslimani pokazuju pokornost. Dok su plaćali poreze i nisu bili u sukobu s islamskim društvom i muslimanima, njihovi glavari su mogli voditi unutarnje poslove i organizaciju.⁹⁶

U praksi se često koristio naziv harač kao zamjenski pojam za džizju.⁹⁷ Džizju su plaćali muškarci sposobni nositi oružje. Nisu je plaćali oni koji su bili u vojnoj službi. Nije se uzimala od žena, djece, staraca, robova i kroničnih bolesnika. Maloljetnost djece se ocjenjivala ponaosob. Obično je dob od 15 godina bila granica spolne zrelosti.⁹⁸ Ali ako je postojala materijalna osnova, džizja je uzimana i od bogatih staraca i od svećenika koji su privređivali. Sredstva prikupljena od džizje bila su namijenjena vojnoj svrsi.⁹⁹

Prikupljanja poreza je za zakupnike bila prava prilika za razne „turske zulume“. ¹⁰⁰ U to najdraže doba godine, skupina ozakonjenih razbojnika bivala bi po više dana kod pojedine obitelji.¹⁰¹ Livanjski kapetan Ibrahim-beg Firdus preuzeo je u travnju 1815. kupljenje džizje na

⁹³ D. NICOLLE – A. McBRIDE, 1998, 5. Takve autonomne zajednice imali su: armenski kršćani, pravoslavci, katolici i židovi. Grčki kršćani su uživali kulturnu i političku privilegiranu poziciju u usporedbi s drugima.

⁹⁴ Arapski جزية gizya, osmanski turski ğizyah. H. HADŽIBEGIĆ, 1953., 56. – 57: „Sama riječ džizja u arapskom jeziku dolazi od glagola *ġezaun*, što znači: nagraditi, platiti, dostajati. Prema tomu, riječ džizja može da znači nagrada ili kazna. Kao termin ona ima smisao protunaknade, jer onaj koji daje džizju dobiva pravo na zaštitu i sigurnost života i imetka. Zbog toga se nemuslimani u islamskim zemljama i nazivaju štichenicima (*zimmī*)“.

⁹⁵ Džizja, porez koji je postojao još kod Rimljana, zatim i kod Bizanta, odnosio se na stanovništvo pokorenih zemalja. U islamu je poprimio obilježje odnosa prema pripadnicima drugih religija. U 29. ajet IX. sure u Kur'anu: „Borite se protiv onih kojima je data knjiga, a koji ne vjeruju u Allaha ni u onaj svijet, ne smatraju zabranjenim ono što Allah i Njegov Poslanik zabranjuju i ne ispovijedaju istinsku vjeru – sve dok ne daju glavarinu poslušno i smjerno.“

⁹⁶ S. TURNBULL, o.c., 77; H. HADŽIBEGIĆ, o.c., 55.

⁹⁷ Ova dva poreza se u pravnom smislu razlikuju, Harač se zapravo odnosio na zemlju.

⁹⁸ Granica je 1850. spuštena na dob od deset godina. Vidi poglavlje 3.9. ovoga rada.

⁹⁹ H. HADŽIBEGIĆ, o.c., 60. – 61, 64.

¹⁰⁰ I. PULJIĆ, 2004., 154: „Pod pojmom *turski zulum* tradicija prvenstveno misli na ona neshvatljiva i besmislena bezakonja, fanatično uživanje bilo koje vrste u nevoljama kršćana od kojih najčešće počinitelj i nema neke koristi osim u tom svom primitivnom izživljavanju.“

¹⁰¹ I. PULJIĆ, o.c., 157: „Bančilo se, obilno se sva družina gostila biranim jelima, kako beg, tako i pratnja, pa i

području kapetanije. Novac je predao valijinoj blagajni „za zelenu zastavu i dnevnicu koja otpada na Livanjsku kapetaniju“, i tražio potvrdu za izvršenu obvezu. Iz prihoda od džizje uzeo je iznos koji odgovara plaćama tvrđavske posade.¹⁰²

3.5. Državni prihodi i porezne reforme

Od 16. stoljeća najveći dio prihoda Osmanskog Carstva bio je od proizvoda zemlje, a nastalo je još dodatnih oko 90 trošarina.¹⁰³ Početkom 18. stoljeća desetina od proizvoda sa zemlje osiguravala je 42%, a glavarina od nemuslimana 45,5% prihoda. Sredinom stoljeća prihod od zemlje bio je oko 50%, a od glavarine još 40%.¹⁰⁴ Visina glavarina unutar države na kraju 18. stoljeća varirala je od jedne do druge provincije u omjeru od 1:5. Gubitak prihoda bio je izazvan i širenjem vakufa.¹⁰⁵

U razdoblju Tanzimata, čiji su ciljevi objavljeni 1838., osim poreza na glavu za ovce i druge životinje te glavarine za nemuslimane (džizja), ukinuti su svi tradicionalni porezi. Desetina je postala vrijednost jedne desetine na proizvode zemlje. Trgovci i obrtnici podvrgnuti su porezu na dobit. Poreze je trebalo prikupljati preko državnih službenika.

Osmanska država 19. stoljeća radikalno je nastojala ukloniti zapreke posredničkih skupina i sve podanike dovesti pod izravnu vlast.¹⁰⁶ Reformama se htjelo pod izravnu vlast staviti i kršćanske podanike, za koje se u 19. stoljeću zauzimaju moćne susjedne države. Država je uvažavala utjecaj vjerskih službenika i predstavnika mileta. Oni su autoritetom bili uključeni u procese prikupljanja određenih poreza vezanih za svoje zajednice. I knezovi i primičuri, nakon plaćanja filurije, bili su oslobođeni drugih poreza jer su sudjelovali u prikupljanju poreza i nameta.¹⁰⁷ U kupljenju glavarine, zakonski regulirane 1592., tradicionalno su sudjelovale starješine domaćinstava jednom godišnje. Ovisno o sposobnosti plaćanja, odnosno bogatstvu, plaćan je porez u jednom od tri razreda: 48, 24 i 12 dirhema. Pravo prikupljanja imali su zakupnici poreza, ali su tomu dodavali “troškove”. Mahmut II. je 1830. zakonom troškove

konji i psi. A trebalo je budno i uza životnu opasnost kriti i štititi djevojke, žene, sve vrijedno ako ga je uopće i bilo.“

¹⁰² H. ĆURIĆ, 1957, 100.

¹⁰³ S. J. SHAW, o.c., 421.

¹⁰⁴ B. MCGOWEN, o.c., 711. – 712.

¹⁰⁵ B. MCGOWEN, o.c., 717. U 18. stoljeću 75 – 80% ovakvih zaklada koristili su sami donatori, uglavnom pripadnici vladajućeg sloja, ili osobe od njihovog povjerenja, s odgodom u dobrotvorne svrhe na neodređeni rok.

¹⁰⁶ D. QUATAERT, o.c., 65. – 66. Između 1829. i 1856. godine, osnovni cilj države bio je sve muške subjekte načiniti ravnopravnim u: odjeći, oporezivanju i vojnoj službi.

¹⁰⁷ S. TURNBULL, o.c., 77; H. HADŽIBEGIĆ, o.c., 69.

prikupljača i lokalnih vlasti sveo na razumnu mjeru, ali su zakupnici i dalje namicali svoj „trošak“ prikupljanja.¹⁰⁸ Iznos džizje prije nije obračunavan u cijelom Carstvu na isti način.¹⁰⁹ Za prikupljanje džizje u 18. i 19. stoljeću bio je zadužen bosanski valija, koji je obvezu prenosio zakupom na muteselime, kapetane i druge.¹¹⁰

Godina		1691.	1696.	1744.	1804.	1816.	1824.	1827.	1829.	1834.
Kategorija (groša)	viša	9	10	11	12	16	24	36	49	60
	srednja	4 ½	5	5 ½	6	8	12	18	24	30
	niža	2 ¼	2 ¼	2 ¾	3	4	6	9	12	15

Prilog 3.4. Iznos džizje po godinama (H. HADŽIBEGIĆ, 1955.)

Reforme su se odnosile i na način prikupljanja poreza. Zakupnici prikupljanja državnih nameta stvorili su od toga unosan posao.¹¹¹ U bujuruldiji Bosanskog divana iz 1841. zabilježeno je da su zakupnici umjesto 15 groša, kolika je bila džizja u Bosni, prikupljali po 21 groš.¹¹² Poslije poglavari mileta postaju odgovorni za prikupljanje glavarine i predaju državnim službenicima – muhasilima. A porezni zakupnici su nastavili ubirati desetinu.¹¹³ Država je i dalje nastojala biti učinkovitija u ubiranju poreza.¹¹⁴

Početak ere reformi, poznate kao doba Tanzimata, smatra se dekret Hatt-i Šerif od Gülhane iz 1839. godine. Njime se namjeravala ukloniti vjerska nejednakost u društvu te ona između bogatih i siromašnih. Regulirano je služenje vojnog roka i promijenjeno oporezivanje. Dekret Hatt-i Humayun iz 1856. izjednačio je sve u pogledu pristupa školama i državnom zapošljavanju te ponovio jednake obveze svih u pogledu služenja vojnog roka. Time je diskriminacijska džizja ukinuta i zamijenjena porezom na vojnu službu (*bedl-i-askeri*). Odnosila se na zakonski obvezne nemuslimane između 20 i 40 godina u Carstvu.¹¹⁵ Međutim,

¹⁰⁸ S. J. SHAW, o.c., 425.

¹⁰⁹ H. HADŽIBEGIĆ, 1953., 77; IDEM 1955., 51. Dok je u Anadoliji džizja plaćana po osobi, u europskom dijelu je određivana po domaćinstvu. Središnja vlast je 1690. to izjednačila. Određeno je da džizju bogati godišnje plaćaju 4 dukata, srednji stalež 2, a siromašni po 1 dukat. Od kraja 17. do sredine 19. stoljeća izražavala se u grošima, čija je vrijednost opadala zbog ekonomskog stanja države. Zbog opadanja vrijednosti novca, džizja je znatno povećana od 1804. do 1834. godine. U vilajetima na periferiji, a tako i kod nas, uglavnom se plaćala najniža stopa. Od 1732. džizja se od bogatih i od onih koji su zatečeni u prolazu naplaćivala odjednom, a od ostalih u četiri obroka.

¹¹⁰ H. HADŽIBEGIĆ, 1953., 81; IDEM 1955., 102.

¹¹¹ S. J. SHAW, o.c., 422. Prikupljanje poreza dobiveno pod zakup na licitaciji bila je prilika za njihovo brzo bogaćenje. Nije im bilo prihvatljivo državno radno mjesto s određenom plaćom. Država ih je bila prinuđena ponovo angažirati, ali dodjeljujući im prava prikupljanja na samo dvije godine. Zakupnici su nastojali iznose ponuda na dražbi kasnije nadoknaditi od stanovništva kako na zakonit, tako i na nezakonit način.

¹¹² H. HADŽIBEGIĆ, 1953., 81; IDEM, 1955., 47.

¹¹³ S. J. SHAW, o.c., 425.

¹¹⁴ S. J. SHAW, o.c., 423. Rok zakupa je 1847. produžen na pet godina. Obično je dodijeljen bez dražbi, ali zakupnici nisu smjeli prikupljati porez prije žetve i procjene uroda usjeva. Država je nastojala pretvoriti timarska zemljišta u državna dajući posjednicima mirovine, a posjede podvrgnuti redovitom porezu. Ostali tradicionalni porezi su zadržani.

¹¹⁵ S. J. SHAW, o.c., 432. Dekretom iz 1875. proširena je na širu mušku populaciju do 70 godina starosti, s

nemuslimani su odbijali služiti osmansku vojsku.¹¹⁶ Vremenom je i nositeljima timara propisima dopušteno slati zamjenu za služenje u vojsci ili platiti predviđeni iznos za zamjenu.¹¹⁷

3.6. Ravnoteža zakona i hajdučije

Prestankom širenja Osmanskog Carstva i padom moći središnje vlasti, hajdučija i razbojništvo postali su uobičajeni, nekad manje, a nekad više izraženi. U početku su se odmetali muslimani, a kasnije i kršćanska raja. Napadali su pljačkajući trgovce i putnike te terorizirali narod.

U Koprivnici je 1639. skupina hajduka pod vodstvom Abdurahmana i Zuke napala karavanu sarajevskih trgovaca pri povratku sa sajma u Ravnom.¹¹⁸ I tri godine prije toga zabilježene su hajdučke skupine u Kliškom sandžaku.¹¹⁹ Po predaji, poslije dva upada serdara Stojana Jankovića u Morejskom ratu do Uskoplja i paljenja Prusca, tom mjestu treći udarac zadao je vojvoda Truta iz Prusca.¹²⁰ Strah i trepet od Imotske krajine do središnje Bosne bio je hajduk Ivan Bušić zvani „Roša“, rođen oko 1715.¹²¹ Prema Makarskom ljetopisu, u kolovozu 1776. „razbiše ajduci bale¹²² u osmanskoj zemlji, među Kuprisom i Skopjem, i ovo rekoše da je to učinio silni ajduk Ivan Bušić, rečeni Rošo, svojom družinom.“¹²³

plaćanjem 5 do 7 pjastera godišnje do kraja stoljeća. Novac je prikupljan u miletima do 1887. kada su to preuzela posebna povjerenstva na razini kaze. U Osmanskom Carstvu je 1909. služenje vojnog roka postalo obvezno za sve bez obzira na religiju. Time je i vojni porez postao nepotreban.

¹¹⁶ D. QUATAERT, o.c., 66. – 67. To su morali učiniti tek 1908. u Mladoturskoj revoluciji. Da bi izbjegli mobilizaciju, mnogi kršćani su tada emigrirali u Ameriku.

¹¹⁷ S. J. SHAW, o.c., 430. – 431. Mahmut II. je 1838. dopuštao osobne zamjene vojnim obveznicima, a zakon o služenju vojnog roka iz 1845. dopustio je plaćanje u gotovini. Da bi se spriječilo siromašenje obitelji koje su prodavale imanja da sinovi ne bi služili vojsku, 1871. je određeno da oni koji plaćaju zamjenu moraju biti dovoljno bogati. Do 1885. još je ostala obveza služenja u pričuvi. Dopuštena je zamjena tek nakon tri završene obuke u najbližoj vojnoj postrojb.

¹¹⁸ S. S. HADŽIHUSEINOVIĆ MUVEKIT, o.c., 319. – 320; V. SKARIĆ, 1985., 106. – 107. Prema Muvekitu, ljetni godišnji sajam (vašar) u trajanju od tri dana održavao se u mjestu Radine u nahiji Prozor. Prema Vladislavu Skariću, radilo se o sedmodnevnom sajmu u mjestu Ravno na Kupresu, što je vjerojatnije.

¹¹⁹ M. PRELOG, o.c., 96. Hajdučku družinu oko Banje Luke 1636. predvodio je harambaša Ibrahim. Kad je uhvaćen, ispostavilo se da je to bila žena Rabija, muslimanka iz Kliškog sandžaka.

¹²⁰ Časopis Bosanska vila od 30.08.1903. na: <http://www.infobiro.ba/article/691689>. Prema drugoj verziji, Truta je bio sa Stojanom u njegovu drugom pohodu od Livna preko Kupresa do Prusca. Tako je ime hajduka i vojvode Trute povezano s posljednjim napadom vojske na Prusac, koji od tada gubi svoj značaj; Neki toponimi su povezani s njegovim imenom. Na topografskoj karti 1:25 000, izdanje 1978., br. lista 473-4-1. oko 7 km sjeverozapadno od Prusca, iznad Slatinske rijeke i lokalnog puta, postoji toponim Trutina strana. Trutin brijeg je uzvišica ispod Rastičeva.

¹²¹ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 95: „Roša, jer je imao crvenu kosu (*rosso* tal. crven)“.

¹²² Od tal. *balla* tovar, ovdje u značenju natovareni konji – op. A. I.

¹²³ J. A. SOLDI, 1993., 286. – 287: „Razbiše i odnesoše sve što su god tili ne učinivši nikome ništa od kiridžija, budući da se odma pridali, i tako njima ništa, a oni su služili kako god otili, pak svojim putem. Ali malo prvo nego su udarili na balu, iziđe onda blizu Turčin, sin kapitana kupriskog svojim momkom, oba na konjim, koga cinim da nisu poznavali, već su činili da je Turčin od one bale, ter da naprid biži s blagom, otiđu ter mu zasidnu, pak ubiju

Hajdučija je bila popraćena i samovoljom moćnika. Većina kapetana u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća nije se obazirala ni na kakvu vlast. Kreševljaković piše da u takvim kapetanijama „nije bilo toplo ni muslimanima ni kršćanima“.¹²⁴ Koliko su ubojstva i otimačine na pojedinim područjima unosili strah i prijetile opstanku katolika, govore riječi biskupa fra Marijana Bogdanovića iz 1769. kako bi za opis stanja trebalo napisati “čitave knjige”, te da je došlo dotle “da nam je dojadilo živjeti.”¹²⁵

Antun Baltić je pratio fra Petra Čuića prilikom premještanja iz Guče Gore na Kupres krajem svibnja 1835. Na putu između Travnika i Bugojna, iz pušaka su ih ubili razbojnici. Istrage nije ni bilo.¹²⁶ Fra Grgo Martić 1856. piše biskupu Šunjiću: „Sva je Bosna uzavrla od hajduka kao somun od kvasca“.¹²⁷ Fra Grgo Lozić 1864. opisuje kako je nekada na Hrbinama bilo lijepo hodati, gledajući velika stada ovaca i s njima pastire koji sviraju na dvostruke svirale, druge koji diplaju u diple, treće koji pjevaju, čobanice, kosce, kupilice, drvare i paklare. Ali „od 20 godina okrenu se veselje u žalost, jer se uzmožase ajduci po nagovoru isti dikojji bega, i drugi turakah, a po nemarnosti sudijah, pa pače i dilenju s ajducim dikojjih sudaca otajno. Ter tako cine, gule, robe, muče i pale jadnu rajnu na sve načine od vruga istog najmljene ako je u putu reći. I to nesamo čine ajduci svakog aman po Kuprisu, i Glamoču cinječ, nego po svoj jadnoj i žalosnoj turskoj robinji Bosni.“¹²⁸

Između 1840. i 1860. po livanjskom, duvanjskom, glamočkom i kupreškom kraju, pljačke su predvodili Toto, Kalaba i Sultanović. Toto je bio katolik iz livanjske okolice, Kalaba pravoslavac iz Glamoča, a Sultanović musliman iz Livna. Kalaba se 1850. krio u Novom Selu kod jataka Martića i Čolića, i u Malovanu kod Ivaza. Sultanović je 1856. ucijenio livanjskog trgovca Niku Jurkića za 100 pa opet za 200 dukata. Prema tvrdnji austrijskog konzula, vezir Ševki-paša je tobože naredio progon hajduka, ali bezuspješno, jer se radilo o osmanskom doušniku. I 1858. hajduci Bodo i Luka Crnog Jove, obojica iz Varcar Vakufa, harali su Kupresom. Korio ih je bugojanski kapelan fra Antun Knežević, također iz Varcara. Izdao ih je

oba, i Turčina i njegova momka, još i njiove konje; pak odnesu ono što nađu na konji, a s Turčina sadru ono što su vidjeli da je bolje, a navlastito ječermu (*vrsta prsluka*) koja je bila od velike cine kako kazaše. Ovi opaki događaj bih uzrok, da mnogi siromasi vlasni Kuprišani biše nemilo smaknuti, i ovo, da su oni bili u dogovoru s ajduci, da se ono zlo učini kako se je i učinilo. Jesu li pak oni krivi bili, ja ne znam, oni znadu.“

¹²⁴ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991., 68.

¹²⁵ M. BOGDANOVIĆ, 1984., 293. – 294.

¹²⁶ J. BALTIĆ, 2003., 130. Fra Jako, Antunov sin, zapisao je: „Istrage od strane suda nikakve ne bude; projde sve kao ništa nije ni bilo. Žalosna stanja krstjana u Bosni; ubihu ih turci ko marvu i zvirke, brez da ikakvu odgovornost imahu na sudu činiti.“

¹²⁷ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 97.

¹²⁸ S. MANDERALO, o.c., 89; M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 97.

handžija Jovo s Kupresa. Bodo je ubijen, a zarobljeni Luka, na putu za Carigrad pobjegao je u Srbiju.¹²⁹

Kuprešak fra Filip Kunić piše s Kupresa 1. kolovoza 1863. da su svakodnevna razbojništva u ovoj od nebesa zanemarenoj zemlji sirotinju zavila u crno.¹³⁰ Na kupreškom području „tri čete razbojničke aliti lupežke hodaju“. Jednu je predvodio pravoslavac Inđo „koji katolike strašno robi“. ¹³¹ Drugu Suljo Kazagić „koji također sami krst globi i cijeni“. ¹³² Treću je predvodio musliman Šeremet iz Livna koji se poslije udružio s Kazagićem. Tri mjeseca nakon što su Inđini drugovi ranili Patrunova¹³³ momka, ubili su Martina Mašića u vlastitoj kući. „Nevjerojatno je, ali je istinito, da ucinjuju po 30 dukatah jednog seljana kad mu koje čobanče ufate, oli glavu ufatjenog pastirčeta. S jedne dakle strane bolest marvinska, s druge uciena hajdučka, a s treće Dacia vladina koja svake godine raste niti se znade pravo ime sveudiljnim iziskivanjem niti račun, nego 'Daj maj' tako da je žalostna sirotinja u očajanje došla. Ove sve biede prikazivane su Kajmakamu Travanjskom, Zabitu Donje Vakufskom, i Naipu Kupreškom, koi se zove Mahmut čauš, rodom Arnaut koi vidi se iz svih njegovih postupakah da je Ortak hajdučki.“¹³⁴

U posljednjim godinama osmanske vlasti, hajduci u ovim krajevima su bili Luka Bosnić i Ilija Vuleta iz Blagaja, ubijen na livadi nazvanoj „Vuletuša“. Hajduk Hasan krio se u Mandžinoj Rupi blizu Prusca. Špija je hajdukovao po Šuljazi, a Gento iz Prusca po Kupresu i Janju. Neke od njih austrougarske vlasti su amnestirale.¹³⁵ I čuveni Andrijica Šimić koga su uhvatili 1878., na Kupres je izbio 1870. Seljaci iz Ravnog koji su ga se htjeli riješiti, sami su nastradali.¹³⁶ Glavna hajdučka zasjeda bila je u Maloj Koprivnici, na putu Kupres – Prusac. Između Nukerovog i Kišijinog hana kao odmorišta na tom putu, nalazio se „hajdučki kamen“. Tu su hajduci sačekivali trgovce i kirijaše. Postoji dosta priča o novcu nađenom na putu od Šuljage do Koprivnice kojim su prolazili trgovci i karavane, a pljačkali ih hajduci.¹³⁷

¹²⁹ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 97. – 98.

¹³⁰ Hrvatski političar iz Slavenskog broda (1826. – 1868.).

¹³¹ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 99: „Inđo je pravoslavni Kovinjalio iz Blagaja.“ Bilj. 2. „Inđo je poginuo od puške svog jataka – izdajice u Kadimu na Hrblijinama gdje mu je i grob. Drugi misle, da mu je grob za Cincarom, u Škaragima, kod Švabinih štala.“

¹³² Ucjenuje.

¹³³ Prezime Patrun.

¹³⁴ Ž. IVANKOVIĆ, 2015., 588. – 589.

¹³⁵ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 99; H. ČEPALO, 2017., 96. – 97.

¹³⁶ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 100.

¹³⁷ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 33; H. ČEPALO, o.c., 100. Prema obiteljskoj predaji, predak Pere Bilanovića odnio je prusačkom kadiji pune bisage zlata da ga oslobodi optužbe za suradnju s hajducima.

3.7. Utvrda Kupres i njezina uloga

Kapetanije su organizirane na prostorima koji su dijelili Osmansko Carstvo od hrvatskih zemalja pod austrijskom i mletačkom vlašću. Njihova glavna uloga bila je čuvati granicu od neprijatelja i putove od razbojnika i hajduka. Kapetanije su postojale od sredine 16. stoljeća do 1835. godine. Između ratova 1716. – 1718. i 1737. – 1739. Osmanlije su popravljali gradove i utvrde te poboljšavali komunikacije prema unutrašnjosti. Među 11 novih kapetanija, Kreševljaković smatra da je tada ustrojena i kupreška.¹³⁸

Kupreška kapetanija prvi se put spominje 1757. godine. U njoj su djelovala dva roda vojske: azapi (stražari na gradskim vratima i kulama) i konjanici, ali moralo je biti i topčija. Postojala su dva džemata konjanika. Prvi džemat je brojio 50, a drugi 51 konjanika. Godine 1770. u Kupresu je bilo još 50 konjanika novog džemata. Godine 1829. jedna od 39 kapetanija u cijelom Bosanskom ejaletu bila je Kupreška.¹³⁹ Kupreškoj kapetaniji bilo je središte u Kupresu, palanci prusačkog kadiluka u Kliškom sandžaku. Vojnici Kupreške kapetanije čuvali su prolaze kroz Velika i Mala kupreška vrata i osiguravali put preko Kupreškog polja. Poznata su samo tri kupreška kapetana: Ibrahim, sin Osman-begov (1818.), Sulejman-aga (1818. i 1819.) i Omer-aga (1832.).¹⁴⁰ Funkcije kapetana prenosile su se s oca na najstarijeg sina. Ali ipak, prema običajima Carstva o dodjeli službe na samo godinu dana, vezir bi slao kapetanima o svakom Kurban-Bajramu povelju o postavljenju, a oni mu zahvaljivali darovima. Kapetani bi bili sazivani u Travnik prilikom preuzimanja vlasti novog vezira, vrhovnog zapovjednika pašaluka ili ejaleta.¹⁴¹

Varošica Kupres, odnosno Kupreš kako su je Osmanlije nazivale, u drugoj polovici 18. stoljeća opasana ogradom od borovine i unaokolo iskopanim dubokim jarkom, u osmanskoj terminologiji bila je palanka.¹⁴² U središnjem dijelu izgrađena je džamija.¹⁴³

¹³⁸ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, 1954., 19. Tada je ustrojeno 11 kapetanija, a sjedišta su u mjestima: Glamoč, Kupres, Sanski Most (Džisri-Sana), Doboj, Tešanj, Gradačac, Tuzla, Zvornik, Novi Pazar, Ključ kod Gacka i Kolašina, str. 198. Kupreški konjanici primali su svoje plaće od bosanske blagajne, zadarske skele i od adeti-agnama Vučitna (poreza na stoku u sandžaku Vučitna).

¹³⁹ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, o.c., 16. Susjedne su bile: Glamočka, Hlivanjska i Seddi-džedidska (Županjac).

¹⁴⁰ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, o.c., 198.

¹⁴¹ A. CHAUMETTE DES FOSSÉS, 2012., 89: „Prije dolaska novog beglerbega, svi kapetani odlaze u Travnik i idu mu u susret do otprilike pola milje od grada. Kad se saziva divan za svečano čitanje fermana postavljenja novog vezira, kapetani su poredani po rangu prema starosti utemeljenja svog okruga, redom; za Bosnu; Banja Luka, Derventa, Doboj, Maglaj, Tešanj, Glamoč, Kupres, Zvornik, Velika Tuzla...“.

¹⁴² H. KREŠEVLJAKOVIĆ, o.c., 22. Pet je vrsta utvrda iz posljednjih stoljeća ovaj autor klasificirao kao gradove, palanke, kule, čardake i šarampove. Dok je grad bio utvrda ozidana kamenom, s kulama i tabijama, palanka je bila utvrda sagrađena uglavnom od drvenog materijala, ponajčešće od hrastovine.

¹⁴³ Nalazila se na istom ili približno istom mjestu kao i sadašnja. Posljednja rekonstrukcija i dogradnja načinjeni

Prilog 3.5. Na Božićevoj karti se vide utvrda Kupres, Daut-begova Kula (Begovo Selo), Idrizbegova kula (Vrila) i župnikova kuća (Otinovci) (OeStA, KA)

Prema opisu austrijskog zastavnika Božića iz 1785., Kupres se sastojao od 45 – 50 muslimanskih kuća i jedne utvrde. Utvrda je sagrađena u četverokutu, oko 125 koraka dugačka i široka, i opasana zidom visokim 12 – 14 stopa koji je bio na sjeverozapadnom dijelu zaobljen, na sjeveroistoku četverokutni, a na jugoistoku nešto zaobljen. Iz tri okrugle kamene kule, koje su malo stršile iznad zida, nadzirao se okolni teren. U unutrašnjosti se nalazilo oko tridesetak trošnih kuća. U grad se ulazilo kroz dvojna vrata, glavna i sporedna. Prema istoku su bila veća, a prema zapadu manja vrata. Iznad glavnih vrata, bila je promatračnica (čardak) od borovine. Postojala je i jedna kula koja je bila skladište za streljivo.¹⁴⁴

Položaj utvrde može se locirati na temelju austrougarske katastarske karte iz 1883. godine (v. Prilog 4.19.). Vjerojatno je postojanje četiri kule bilo razlog da autori iz kruga

su 2017./2018, a novi naziv džamija je dobila prema arapskom donatoru.

¹⁴⁴ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, 1954., 198; H. KREŠEVLJAKOVIĆ – H. KAPIDŽIĆ, 1957., 77; M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 36.

austrijskih i francuskih vojnih obavještajaca kuprešku utvrdu opišu kao kvadratnu, a bila je izduženog, gotovo eliptičnog izgleda.

Francuski satnik Jean Leclerc de Montpye (1771. – 1812.) bio je 1806. u samoj utvrdi i zabilježio: „Navedena utvrda Kupresu u koju sam ušao, kao i druge, ima nasljednog kapetana, kvadratni je bedem, smješten usred seoskih kuća, i nalikuje puno više dvorištu farme, nego utvrdi, unatoč staroj kuli koja nadzire cestu i zapušenom topu koji se gore može vidjeti. Jedan dio zida koji se urušio, prije nekoliko godina zamijenjen je palisadom.“¹⁴⁵ Epidemije i četovanja tijekom 18. stoljeća, toliko su demografski opustošili Kupres, da francuski general Anthouard 1806. Kupres (Kupris *sic!*) opisuje kao selo s dvadesetak kuća samih kršćana, a desno od njega, gledano od strane Malovana, nekoliko je osamljenih muslimanskih kuća.¹⁴⁶

Za gradnju fortifikacijskih objekata i radova na njihovu održavanju, mobilizirano je potčinjeno stanovništvo.¹⁴⁷ Ovakvu obvezu su imali i seljaci na Kupresu. Lozić o kupreškim bedemima 1864. kaže da su „izvan sadanje Gradine oberdane¹⁴⁸ kupreške, borovinom toliko puta po jadoj raji ograđene na zor“.¹⁴⁹ Godine 1838. ustanovljeno je da grad treba popraviti. To nije učinjeno pa ga je uskoro zub vremena dokrajčio. Grad je oko 1840. napušten i nije popravljen.¹⁵⁰ Jukić ga je u ljeto 1845. ovako opisao: „Varoši na Kupresu nema nikakve; namjesnik muselimov stoji u selu Osmanlijam; ima nešto, imenom što se zove grad, s jednim topom, stoji u ravnici pod brijegom Plazenicom, zid je unaokolo srušen, te stupovima rastovim ograđen, koje stupove isti žitelji i stanovnici polovicu već su izgorjeli na vatri; okolo njega ima nekoliko muslimanskih, kršćanskih i rišćanskih kuća, koje zemljoradnjom zabavljaju se.“¹⁵¹ Pred austrougarsku okupaciju drvo ovih balvana već je istrulo i ljudi su ga raznijeli.¹⁵² Premda

¹⁴⁵ V. JELAVIĆ, 1906, 332: „La prétendue forteresse de Cupriss où je suis entré, qui a, comme les autres, son capitaine héréditaire, est une enceinte carrée, située au milieu des maisons du village, et ressemble beaucoup plus à la cour d’une ferme qu’à une forteresse, malgré la vieille tour qui commande la route et le canon rouillé qu’on aperçoit dessus. On a remplacé par une palissade une partie de son mur qui s’est écroulée il y a quelques années.“

¹⁴⁶ V. JELAVIĆ, o.c., 315: „La ville, composée d’une vingtaine de maisons, est habitée seulement par des chrétiens. A la droite de Cupris sont quelques maisons isolée habitée par des Turcs“; M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 36.

¹⁴⁷ M. VASIĆ, 1967., 52; H. KREŠEVLJAKOVIĆ, 1952., 119. – 122. Trošak gradnje utvrda snosila je osmanska država, a sredstva prikupljala iz nameta. Na osnovu naloga za gradnju, kadiluci bi slali majstore zidare, kamenoklesare i tesare, od kojih su mnogi bili kršćani. Radovi bi počinjali u travnju, a završavali o Mitrovdanu. Radnici bi dnevni posao počinjali dva sata po izlasku, a završavali jedan sat prije zalaska Sunca. Pored nadnice bila im je osigurana hrana i prenoćište. Radnici *čerahori* nisu dobivali nikakvu plaću. Čerahorluk je bio obveza seljaka da besplatno sudjeluju u gradnji gradova, mostova i drugih državnih gradnji.

¹⁴⁸ Obrdane, oronule, srušene.

¹⁴⁹ S. MANĐERALO, o.c., 93.

¹⁵⁰ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, 1953. 40.

¹⁵¹ I. F. JUKIĆ, 1973., 72; M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 36.

¹⁵² B. MILOJEVIĆ, o.c., 82.

Kreševljaković veli da je grad konačno porušen oko 1885. godine,¹⁵³ tada je zapravo zatrpan opkop oko ruševina. Nad utvrdom su se počele zidati nove kuće, a središte budućeg naselja i najvažniji objekti počeli su se i prije toga graditi uz prometnicu pored opkopa utvrde.

3.8. Položaj kršćanskih seljaka i begovski hak

Sredinom 18. stoljeća kmet je plaćao desetinu od poljskih plodova spahiji i jednu desetinu begu. Beg je sam svoj dio odvezio sa sela u grad. Krajem istog stoljeća, begovi su uzimali trećinu, pa i pola godišnjeg uroda, kojeg je kmet morao donijeti begu kući. K tomu su tjedno 3 – 5 dana beglučili u kući ili na polju.¹⁵⁴ Prema matičnim knjigama kupreških župa, čiji su prijepisi sačuvani od 1884. godine, u 19. stoljeću je vidljiva disperzija katoličkog pučanstva i česta lokalna premještanja na begovskim imanjima.¹⁵⁵ Pritisak na seljake nakon hatišerifa od Gülhane, nije smanjen.¹⁵⁶ Begovi se nisu pridržavali niti naredbe vezira Tahir-paše 1848. o ukidanju beglučenja,¹⁵⁷ plaćanju trećine od žita, voća i povrća, a od sijena polovice.¹⁵⁸

U doba duboke podijeljenosti društva po vjerskoj osnovi, pritiska europskih sila i potrebe da se sprovedu reforme, fra Ivan Franjo Jukić je uputio pismo sultanu Abdul-Medžidu. Njime je artikulirao „želje i molbe kristijanah¹⁵⁹ u Bosni i Hercegovini“. U tekstu zaključenom 1. svibnja 1850., u 28 opisanih točaka definirao je poteškoće kršćana. Jukić je time molio da se u pravima i pred sudovima kršćani izjednače s muslimanima, da se porezi pravedno prikupljaju i onemogućuje druge različite nepravde u društvu.¹⁶⁰ Zapravo, bila je riječ o zahtjevu za ostvarenjem zapadnog koncepta univerzalnih ljudskih prava koji se nije mogao realizirati.¹⁶¹

¹⁵³ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, 1954., 198.

¹⁵⁴ V. KLAJČ, o.c., 107. – 108.

¹⁵⁵ A. IVIĆ, 2014., 250. Ovo je vidljivo na primjeru rastičevskih i zloselskih Ivića, ali i drugih rodova.

¹⁵⁶ V. KLAJČ, o.c., 108: „Ne samo da kmet nije imao ništa svoga već odsele bijaše progonjen i zlostavljan od svoga gospodara na svaki način; pače i ubiti mogao ga je beg, pa nebi nitko za to ni pisnuo.“

¹⁵⁷ U opisima zuluma pristiglih iz Carigrada, a iznijetih na vilajetskoj skuštini u Travniku 1848. „najveća poteškoća biva beglučenje. Bezi i age nagone kmete ne samo da im oranicu pooru, kosnicu pokose i sve kod konaka uteslime (pridadu u ruke), nego još više, da moraju oni, njihove žene i cure doći u konak begčad ljuljat, kerovima begovskim među kuhat i druge poslove bez pare radit. a od svega toga nit šta ima u šerijatu, nit u carskoj volji. Nego ste vi bezi sve te zulume izmislili.“ J. MARKUŠIĆ, 1911., 27.

¹⁵⁸ Ibidem.

¹⁵⁹ I. F. JUKIĆ, 2015., 8. Ivan Lovrenović u predgovoru ističe: „Postoje indicije, koje dosada nisu historiografski istražene i egzaktno potvrđene, da je Jukić u izradi ovoga dokumenta tijesno surađivao s predstavnicima pravoslavaca, ali ga je potpisao sam, zbog ogromnih rizika koji su pratili pisanje i upućivanje takva dokumenta posrednim putevima u Stambol na Portu.“

¹⁶⁰ I. F. JUKIĆ, o.c., 468. – 476. Prva molba: „da se kršćani više ne zovu raja, već državljani Turskog Carstva“ pokazuje bit problema u društvu.

¹⁶¹ Jukićev angažman je brzo završio. A u redovničkoj zajednici, njegovo stradanje pod Omer-pašom Latasom tumačeno neoprežnošću, mladenačkom lakomislenošću „zbog kojih smo mi redovnici i vjerni puk morali podnijeti mnoga i teška zla, a ipak je najviše sam on po zatvorima i na putu podnio skoro kroz osam mjeseci, te tako dovoljno

Prikupljanje begovskog haka bilo je često ponižavajući čin. U sačuvanoj predaji jednog od najstarijih rodova u Rami – Džalta, beg je zaželio spavati s djevojkom, sestrom braće koja su mu morala predati hak.¹⁶² U predaji obitelji Barnjak iz Bugojna, prijašnjeg prezimena Bartulović i Pripuz, pamti se događaj vezan za predaju haka begu u Skopaljskoj Gračanici. Bartulović koji je nosio žito begu, od ranog jutra do večeri morao je ponizno čekati da se beg smiluje i primi ga. Ali beg to s namjerom nije učinio. U sumrak je odlučio ostaviti vreće žita na begovim vratima i poći kući. Čim je stigao do kuće, udaljene oko 3 km, već su ga begovi silnici sustigli. Da bi spasio glavu i iskupio se zbog „drskosti prema begu“, morao mu je pokloniti ovna.¹⁶³

Konkretniji rezultati reformi vide se tek pokušajem vlasti da riješe agrarno-pravne odnose donoseći Ramazanski zakon 1858., Sefersku naredbu 1859. i Ševalski zakon 1869. godine. Njima je kategorizirana zemlja, ozakonjeno čiflučenje i uređeni su uvjeti korištenja šuma. Te zakone je i austrougarska vlast proglasila važećim i primijenjivala ih. Ali bitnijih promjena koje bi olakšale život seljaka, nije bilo do 1878.¹⁶⁴

Niti u austrougarskom razdoblju nije riješeno agrarno pitanje, a običajni odnosi su trajali cijelo to vrijeme. U zahtjevima skopaljskih begova Sulejmana Sulejmanpašića i Derviš-bega Miralema pred Prvi svjetski rat, zrcale se odnosi iz osmanskog razdoblja. Oni su 24. ožujka 1914. molili da se u Ispostavi Kupres „upogoni na tamošnji agrarni običaj po kojemu ima kmet žito i sijeno u četiri dijela složiti (četiri plašta), tako da aga ako nagodba za rukom ne bi pošla, odmah može odnijeti ovaj četvrti dio.“ Na to je Vlada 29. kolovoza 1914. upozorila Kotarsku ispostavu u Kupresu da se navedeni običaj točno zavede u popis agrarnih običaja. Nakon saslušanja seoskih glavara, upravitelj je 16. listopada iste godine, u dopisu Zemaljskoj vladi konstatirao: „Običaj po kojemu kmet imade dohodak sa zemlje složiti u četiri dijela postoji samo glede sijena ako se aga sa kmetom na drugi način nenagodi. Za žito taj običaj ne postoji, žito se mjeri ponajviše na varičak na armanu.“¹⁶⁵

kazna pretrpio za učinjene pogreške.“ Stoga je fra Blaž Josić 1867., desetljeće nakon Jukiće smrti u Beču, napisao „ne uzdajte se u obećanja izvanskih sila; promislite Jukića.“; Ž. IVANKOVIĆ, 2015., 16, 723.

¹⁶² M. S. FILIPOVIĆ, 1955., 151.

¹⁶³ Prema kazivanju Nine Barnjaka iz Bugojna (r. 1930.), zabilježio A. I. 2017.

¹⁶⁴ E. MUTAPČIĆ, o.c., 48. – 49.

¹⁶⁵ ABH, ZVS-511 171-9, 1914.

3.9. Prikupljanje harača ili džizje i bedelije

Katolici su 1813. živjeli u 15 naselja na Kupresu. Od toga su u 10 mjesta bili izmiješani s pripadnicima drugih konfesija.¹⁶⁶

Popis naselja	katoličkih domova	broj osoba	muslimana	pravoslavaca
Otinovci	8	117	ima	-
Botun	10	97	-	-
Goravci	4	24	ima	ima
Begovo Selo	9	122	-	ima
Kod grada	6	49	-	-
Osmanlije	20	295	-	-
Zlosela	31	315	-	-
Bili Potok	13	74	ima	-
Mrdebare	10	97	-	-
Rastičevo	37	327	-	ima
Blagaj	18	130	-	ima
Malovan	10	79	-	-
Brda	14	136	ima	-
Vrila i Kute	13	132	ima	ima
Ukupno:	203	1.994	-	-

Prilog 3.6. Brojnost katolika po naseljima u župi Kupres 1813. (prema ASPF, SC)

Ukupno	katolici i muslimani	katolici i pravoslavci	katolici, muslimani, pravoslavci	samo katolici
15	4	3	3	5

Prilog 3.7. Broj naselja u kojima su živjeli katolici na Kupresu samostalno ili s pripadnicima drugih konfesija (prema ASPF, SC)

Župa	Obitelji	Osoba
Skopje	569	2.937
Kupres	133	1.023
Ukupno	702	3.960

Prilog 3.8. Broj katolika 1819. godine (prema ASPF, SC)

Glavarina (džizja, nazvana i harač) 1819. godine plaćana je 4,5 pjastera po glavi. Iznosi prikupljeni po kadilucima, pokazuju veći broj kršćana oko gradskih središta Banje Luke i

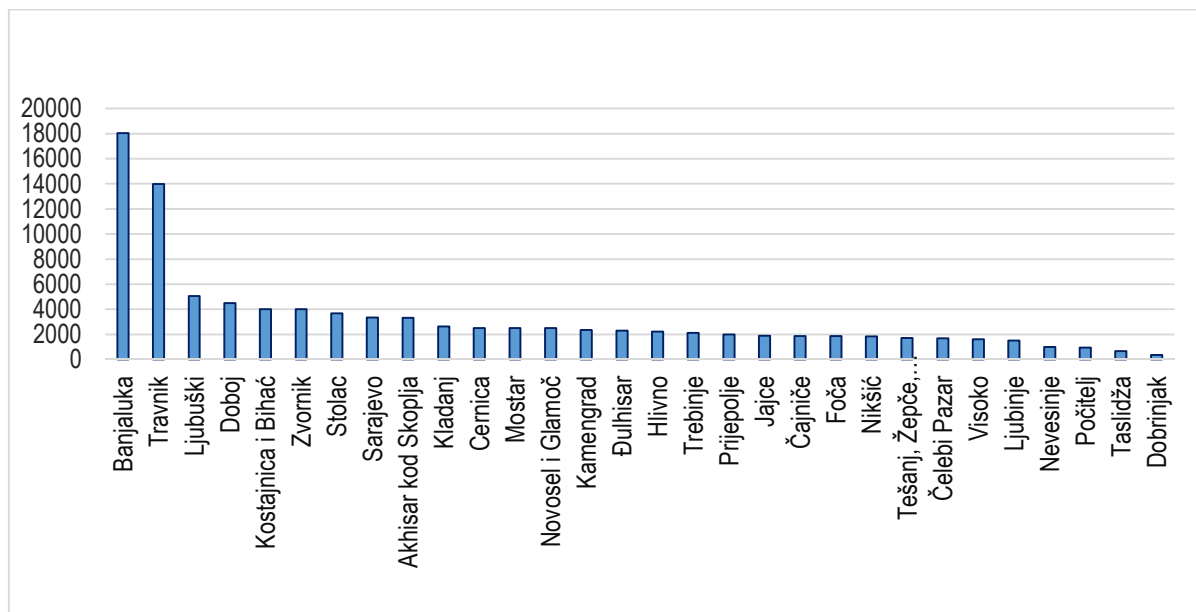
¹⁶⁶ ASPF, SC 1798. – 1819., vol. 9; D.KAMBER, 1931./1932., 22. – 28., 58. – 59., 83. – 88.

Travnika.¹⁶⁷ Ali i u kadiluku Akhisar (Prusac), bio je znatan broj nemuslimana. Ukupan broj muškaraca u kadiluku koji su plaćali džizju bio je 3.319 (Prilog 3.9.). Od toga je muškaraca katolika bilo približno pola od 3.960 osoba (Prilog 3.8.). Može se zaključiti da je bio približno podjednak broj katolika i pravoslavaca u ovom kadiluku, ili nešto malo veći broj katolika.

Kadiluk	Muških glava
Akhisar kod Skoplja	3.319
Kostajnica i Bihać	4.015
Ljubuški	5.050
Hlivno	2.226
Sarajevo	3.345
Novosel i Glamoč	2.500
Zvornik	4.015
Travnik	13.991
Visoko	1.606
Đulhisar	2.306
Kamengrad	2.360
Stolac	3.686
Počitelj	945
Čajniče	1.854
Taslidža	651
Foča	1.854

Prijepolje	2.000
Trebinje	2.115
Nikšić	1.827
Ljubinje	1.500
Nevesinje	1.000
Kladanj	2.640
Čelebi Pazar	1.690
Banja Luka ¹⁶⁸	18.056
Cernica	2.500
Tešanj, Žepče, Maglaj, Derventa	1.709
Doboj	4.500
Dobrinjak	350
Mostar	2.500
Jajce	1.900
UKUPNO	98.010

Prilog 3.9. Broj osoba koje plaćaju harač 1819. po kadilucima (G. ŠLJIVO, 2006.)

Prilog 3.10. Dijagram broja obveznika harača po kadilucima 1819. (uz Prilog 3.9.)

¹⁶⁷ G. ŠLJIVO, 2006., 38. – 39.

¹⁶⁸ Izvorno se radi o 11 redaka s pojedinačnim iznosima za kadiluk Banju Luku, ovdje prikazanih jednim iznosom.

Neki od dodatnih troškova koje su zakupnici namicali prilikom prikupljanja džizije bili su za otvaranje bošći s listama obveznika, za izdržavanje pobirača, na ime nagrade i inkasacije.¹⁶⁹ Iznos je zato od propisanih 15 narastao na 21 groš. Bosanski divan je 1841. obavijestio livanjskog i glamočkog muteselima, kao povjerenike za kupljenje džizije u tim kadilucima, da je ukinuto davanje džizije pod zakup. Taj porez je trebalo kupiti na temelju deftera, uz pomoć svećenika i mitropolita. Prije toga je trebalo napraviti popise na pravičan način. Bujuruldije su slane i u druge kadiluke, službenicima te seoskim knezovima i kodžobašama.¹⁷⁰ Nalog travničkog kajmekana iz 1851. kojim se obratio fratrima i službenicima u prozorskoj nahiji,¹⁷¹ pokazuje da se 1850. harač, odnosno glavarina (džizja) u visini od 15 groša kupila od svih muških osoba s navršenih 10 godina i starijih. Prikupljeni novac se predavao lokalnom upravitelju (mudiru nahije).

Zapovjed se provodila preko vjerskih poglavara i seoskih starješina, što pokazuje okružnica poslana iz samostana u Fojnici 1852. katolicima župe Rama, odnosno Prozorske nahije.¹⁷² U „Tefteru od Carskih harača Prozorske nahije“ s početka 1853., kojega su vjerojatno sastavili seoski knezovi s franjevcima na župi, popisane su poimenično sve osobe muškog spola po selima i po obiteljima, čak i djeca u dobi od jedne godine.¹⁷³

Sultanovim fermanom od 16. veljače 1856. godine, određeno je da i nemuslimani trebaju služiti vojsku. U početku samo dio njih, a ostali će za zamjenu davati odgovarajući iznos u novcu kao porez „ianeı askeriye“. Fermanom od sredine srpnja iste godine, upućenom

¹⁶⁹ Zakupci su sa svojom pratnjom u selima uzimali hranu i za sebe i za konje.

¹⁷⁰ H. HADŽIBEGIĆ, 1955., 48.

¹⁷¹ AFSF, F-13 VI/73: „1851. Lipa pozdrav fratrim i Nahii Prozorskoj! Došla je visoka naredba od Gospodara Omer Paše Carskog Mušira, i Tefderdar Bega radi Harača ovogodišnji, da kako su lani pokupljeni od fratarah, i knezovah, i virno pridani u Carsku Haznu, tako, i ove godine naredjuje se da sistom pomljom, i nastojanjem učinite, da Carska Hazna netarpi po Vašoj kakvoj nepomlji, ziana, nego sve virno, i podpuno u društvu mubirah, i knezovah taj Carski poso obvaršite, kako vam se, i naredjuje. Novce, koje pokupit buduse za Harače pridajte te nahije Mudiru, a od istog primite Tahvile koliko ste pridali. Kupite pak Harače na način lanski na glavu po gr.i5, velim petnest, a uzimljite od onih koji mogu zaraditi harač, od kud djece ne uzimljite koja nisu navaršila godina deset, nit od prosiakah, nit od staro nemočnih. Dok vam ovu naredbu Carskog Mušira šaljem ostajem u Travniku na 23. Moharema 1268. Axi Ali Paša Kajmekam Travanski“.

¹⁷² AFSF, F-13 VI/73: „Naredba u ime Haračah za god i852. a Tursku i269. od i5. listopada. Draga Bratjo! Podajte Caru Carevo, a Bogu Božie. Ovosu riči Spasitelja Isuk[arsta]. Po zapovidi čestitog Vezira, i slavnoga Medžlisa dajemovam na znanje da je došo od čestitoga i daržavnoga Cara Ferman, u kome zapovida Karstjanim i svoj Raji koja pribiva i stanuje u Carstvu njegovu na davanje haračah. Budući da je nastupila godina turska i269. u kojoj se po cilom prostranom Carstvu harači počimlju kupiti, tako i u Ajaletu Bosanskom istaje zapovid došla da i u ovoj godini, kako u prošaste godine kupimo svaki u svojoj župi, u društvu Malbaša, knezovah i Kodjobašah.

Porad šta vas kao vaš starješina opominjamo dase u ovom poslu brižljivi i pravedni, kao i dosad ukazete, i da svaki u svojoj župi u društvu kako rekosmo Malbaša, knezovah i Kodjobaša iste harače što prie pokupite, i pokupljene novce da pridate hazne čuvaocu. Od koga treba da uzmete Tahvil kolikoste pridali. Opominjamo vas takodjer očinski da verno kupite harače, i da se nebi koi usidio Koi harač sakriti, jerbočese pomljivo paziti, i akobise kod koga ta prevara ufatila, onće odgovarati, i pravednu pet(...)psu hoće primiti.“

¹⁷³ AFSF, F-13 VI/73.

Travničkom sandžakatu, naloženo je da treba prikupiti 978.750 groša. Prethodno su područni upravitelji bili obvezni sazvati predstavnike kršćana i židova. Oni su morali s predstavnicima sela izvršiti raspodjelu prema broju stanovništva i visini poreza. Sami mještani na čelu s knezovima trebali su odrediti prema imovnom stanju koliko će tko dati.¹⁷⁴ „Ianei askeriye“ bit će zamijenjen nazivom „bedel-i askeriye“ i „bedelât-i askeriye“¹⁷⁵ Narod je ovaj porez zvao „bedelija“ što je značilo „zamjena“.

Selo	Iznos groša	Broj starješina	Prezimana
Brda	866	10	Ajduković, Ančić, Hrnjak, Lozančić, Perković, Radman, Rebrina, Santro, Tokić.
Vrila	560	10	Blatančić, Čeko, Čurković, Jazidžić, Klišanin, Kuštro, Rebrina, Znić.
Kute	875	5	Adžaga, Babić, Kuštro, Lozančić, Perija.
Botun	605	6	Antić, Jazidžić, Jurišić, Lozančić, (knez Kebo).
Otinovci	1.485	14	Bagarić, Brkan, Čičak, Džale, Franić, Lozančić, Marijanović, Svalina, Šimunović, Vučak.
Begovo Selo	930	5	Antić, Šarić, Turalija.
Alajbegovo Selo (Odžak)	625	10	Čičak, Hrnjak, Hrnjkaš, Kusić, Lerota, Periša, Šarić, (knez Šarić).
Kupreški grad	625	18	Bešlić, Blatančić, Brkan, Knežević, Papić, Smoljo, Šimić, Vila, Vujeva (knez Brkan).
Goravci	349	9	Jelić, Jović, Kebo, Radoš, Rebrina, Vuković.
Osmanlije	3.960	23	Čolić, Čaleta, Čormarko, Dumančić, Herceg, Jurić, Krstanović, Kuna, Lovrić, Martinović, Mihaljević, Svalina, Tovilo, Vukađin.
Zlosela	6.839	38	Akrap, Barišić, Brstilo, Dumančić, Grbeša, Grgić, Ivić, Jarčević, Jarkić, Klepić, Kozica, Lozić, Mihaljević, Pavić, Rašteggorac, Svalina, Tokić, Tulić, (knez Grbeša).
Bili Potok	1.083	10	Barišić, Jerkić, Rašteggorac, Ribica, Svalina, Varivoda, Vrgoč.
Jurići	500	8	Bagarić, Bešlić, Jurić, Lozić, Pranić, Rašteggorac.
Rastičevo	4.826	24	Adžaga, Barišić, Bešker, Bušić, Čuo, Ivić, Jukić, Krišto, Kuna, Leko, Lovrić, Raič, Šimić, Tokić.
Stražbenica	625	5	Bagarić, Grbeša, Svalina.
Blagaj	634	8	Jarac, Mašić, Rašteggorac, Rogalo, Stipić.
Malovan	576	5	Lozić, Ljubas, Raič, Šimić, (knez Nikić).
Zvirnjača	1.832 1/6	9	Glibo, Jonjić, Keškić, Ko(šćan), Puzić, Tovilo.
UKUPNO	27.780 ¹⁷⁶	217	

Prilog 3.11. Iznosi bedelije prema defteru katoličke raje na Kupresu iz 1856. (AFSF)

¹⁷⁴ H. HADŽIBEGIĆ, o.c., 49. Bosanski valija Mehmed Rešid-paša je 19. studenoga zapovjedio da se vodi računa o tom da su oni koji su već pokupili džizju za tu hidžretsku godinu, ne kupe i „Ianei askeriye“. Obveza tog poreza se računa od 1. rujna 1855., odnosno početka 1272. hidžretske godine do kraja kolovoza 1856. Do tada se džizja uzimala za prethodno razdoblje u kalendarskoj mjesečevoj godini, a od 1856. za prethodno razdoblje po sunčevom kalendaru, počevši od 1. rujna.

¹⁷⁵ H. HADŽIBEGIĆ, o.c., 51. Postojat će do 1909. godine.

¹⁷⁶ Korektan zbroj pojedinačnih iznosa je 27.795 1/6.

Dok je popis muslimanskog stanovništva iz 1850.¹⁷⁷ u prvom redu imao vojnu svrhu, popis nemuslimanskog stanovništva iz iste godine, pružao je sliku poreznog potencijala u pogledu glavarine (džizije). Smanjenjem donje dobne granice poreznih obveznika na 10 godina, postignuto je povećanje državnog prihoda.

Osmanski popis 1850.			Franjevački popis 1856.	
Naselje	Kuća		Naselje u kojem su katolici	Starješina
	nemuslimana	muslimana		
Varoš Kupres	32	24	Kupreški grad	18
Begovo selo	8		Begovo Selo	5
Alaj-begovo selo	10	2	Alajbegovo Selo (Odžak)	10
Vrila	9	2	Vrila	10
Kute	6	5	Kute	5
Brda	11	9	Brda	10
Hotinovci	16	3	Otinovci	14
Botun	13		Botun	6
Goravci	9	5	Goravci	9
Osmanlije	26	4	Osmanlije	23
Zlosela	41		Zlosela	38
Bili Potok	12	1	Bili Potok	10
Blagaj	38		Blagaj	8
Hrastičevo	44		Rastičevo	24
Mrdebare	8			
			Stražbenica	5
			Juriči	8
			Malovan	5
			Zvirnjača	9
Ravno	70	5		
Vukovsko muslimansko	37			
Vukovsko nemuslimansko	70			
Mračaj	9			
Kukavica	8	4		
Šemanli (Šemanovci)	37			
Mrđanli (Mrđanovci)	8			

Prilog 3.12. Mjesta na Kupresu navedena u osmanskome popisu iz 1850. godine (prema BOA) i u popisu bedelije iz 1853. koju su plaćali katolici (prema AFSF)

Usporedbom osmanskog popisa broja kuća na Kupresu iz 1850.¹⁷⁸ i popisa katoličkih kuća koje su davale porez bedeliju 1856.¹⁷⁹ (Prilog 3.12.), dobiva se uvid u zastupljenost broja katoličkih kućanstava u plaćanju tog poreza. Uzevši u obzir da su u Begovu Selu, Goravcima, Vriliima, Kutima, Rastičevu i Blagaju, živjeli i pravoslavci, kao i da su starješine zadruga bili na čelu zajednica koje su mogle živjeti u više kuća, zaključujemo da su s najvećom

¹⁷⁷ BOA NFS-d 05815.

¹⁷⁸ BOA NFS-d 05817.

¹⁷⁹ AFSF, F-13, 74: „Tevter Raje Kupreske mileta Latinskoga Koja daje Caru bedeliju poradi Vojnika“.

vjerojatnošću sve kuće plaćale bedeliju. Iznos bedelije prikupljene od katolika na Kupresu 5. srpnja 1856. bio je 27.780 groša (v. PRILOG I. i Prilog 3.11.).¹⁸⁰ Popis pokazuje da se bedelija kupila po kućanstvu. U obzir se uzimao broj muških glava. Ali činjenica da nema najmanjeg zajedničkog brojčanog nazivnika za iznose prikupljene u pojedinim kućanstvima, pokazuje da su iznosi određeni prema imovinskim mogućnostima unutar katoličke zajednice, na principu solidarnosti sa siromašnjim.

Promjene iznosa poreza negativno su se odrazile na nemuslimansko pučanstvo. Džizja je u 1853. u Prozorskoj nahiji bila je 23.035 groša, a 1857. – 1858. „ianeı askeriye“ dva puta veća i iznosila 48.750 groša. Zbog negodovanja naroda, bosanski valija Mehmed Kani-paša je svim sandžacima poslao dopis da se „ianeı askeriye“ računa u visini najniže džizje. Usporedna tablica pokazuje da je sljedeće godine porez smanjen.¹⁸¹

	1.9.1857. – 31.8.1858.				1.9.1858. – 31.8.1859.	
	Br. obveznika	Br. vojnika	Iznos groša na 1 vojnika	Ukupno groša	Br. obveznika	Iznos "ianeı askeriye"
Akhisar	9.289	52 – 13 = 39	5.000	195.000	6.295	94.425
Jezero	7.351	41 – 10¼ = 31¾	5.000	153.750	4.917	73.755
Jajce	9.692	53 – 13¼ = 39¾	5.000	198.750	6.211	93.165
Travnik	5.441	30 – 7½ = 22½	5.000	112.500	3.715	55.725
Glamoč	3.162	18 – 4½ = 13½	5.000	67.500	1.855	27.825
Zenica	2.760	15 – 3¾ = 11¼	5.000	56.250	1.981	29.715
Livno	9.273	52 – 13 = 39	5.000	195.000	5.417	81.255
Prozor	2.231	13 – 3¼ = 9¾	5.000	48.750	3.758	56.370
Ukupno	49.229 ¹⁸²	274 – 68½ = 201½		1.027.500	34.149	512.235

Prilog 3.13. Porez prikupljen u Travničkom sandžaku 1858. i 1859. (H.HADŽIBEGIĆ, 1955.)

I prije velikog povećanja poreza bilo je teško podnositi tolike izdatke. Biskup fra Marijan Šunjić 14. ožujka 1858. piše da su članovi sudova¹⁸³ u Bosni upravo oni koji su potezali sablju na sultana zbog olakšica koje su trebale koristiti kršćanima. I biraju se među onim istim „Turcima koji su se sroktavali da krstjane sve listom izsijeku“. U tim sudovima su samo jedan ili po dva katolika i pravoslavca „ali ovi istom samo što drugim lule pune i moraju pečatom svojim potvrditi i najnepravednije osude protivu svojoj bratji.“ Osvrće se na teška opterećenja kršćana riječima: „Ali u Bosni gđi nit ima putova, nit kakve velike trgovine, nit fabrika ili kakve industrie i zanata i gđi siromašni seljak svaki po svu zimu s jednim konjićem ima klapat po tri

¹⁸⁰ AFSF, F-13, 74.

¹⁸¹ H. HADŽIBEGIĆ, o.c., 50. – 51.

¹⁸² Korektan zbroj pojedinačnih brojeva je 49.199. Možda je neki jedinični iznos pogrešno prepisan.

¹⁸³ Šure (*tribunali districtum*).

po četiri sata u drva, ter još toliko izgubit vremena dok mu koji turčin na čaršiji polu cvancike za tovara drva dadne i gdi se najvišim trudom teško za dan cvanciku može zaradit, ovi danci počeli su biti nesnosljivi.“ Zaključuje kako je opće mišljenje „i turaka i krstjana da za ove posljednje četiri godine više je raja bosanska imala stvorit i dat novaca na ime poreza, bedelie, desetine, tretine, hamrie itd. nego za priašnih cielih skupa 50 godina. Pak raja i sviet misli da ni tretina toga caru nije prilegla već od privati proždrti.“¹⁸⁴

Nisu samo materijalna opterećenja pritiskala rajju, već i strah za goli život.¹⁸⁵ Prema sačuvanim matičnim upisima župa skopaljskog područja, više je primjera nasilnih smrti između 1814. i 1875. za koje su krivi „Turci“, „Saraceni“ i „nevjernici“. O samovolji pojedinih begova i o tomu da se zakona nisu bojali, govori i sljedeće. Beg u Dobrošinu je 1823. mačem usmrtio 22-godišnjeg Stipu Babića. Aso Ismail-beg Kopčić „pred brojnim je gledateljima“ 1869. u Ćurčića Lugu toljagom i nogama zatukao Dalmatinca Matu Vukovića. A Mahmut-beg Idrizbegović u ožujku 1877. je iz puške ubio 20-godišnjeg kmeta Antu Kuštru s Kupresa.¹⁸⁶

Pomaci koji su se počeli događati nakon sredine stoljeća, nisu riješili otvorena pitanja u ovom dijelu Osmanskog Carstva. Nije se mogla spriječiti buna i ustanak kršćanske raje 1875.

3.10. Ustanak raje

Teški gospodarski i društveni uvjeti života i neriješeno nacionalno pitanje kulminirali su ustankom podignutim 1875.¹⁸⁷ Brzo se proširio istočnom i zapadnom Hercegovinom. Austrijanci nisu pomagali ustanicima, ali su primali puk bez oružja. U Dalmaciju je izbjeglo više od 40.000 ljudi, u Crnu Goru više od 26.000, u Dubrovnik 16.865, a u Slano 5.266. Time je pokrenut i otpor na širem području, koji su Osmanlije uspjeli većim dijelom suzbiti. No, ovi događaji su dijelom utjecali na odluku sultana Abdul Hamida II. o proglašenju ustava 1876. kojim se jamči jednakost svih građana Carstva. Ali nepovjerenje kršćana opisuju riječi don Ivana Musića: „jerbo Turska nikad nije vriedna u slobodi izvršiti što u nevolji obeća“.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Ž. IVANKOVIĆ, 2015., 392., 395.

¹⁸⁵ A. KNEŽEVIĆ, 2001., 18. Strah kršćanske raje od osmanskog nasilja i samovolje opisuje fra Antuna Knežević 1869. „Ta koliko nas je putah svaki čuo od naših starijih: 'prije nego ćeš o Turčinu govoriti, snimi kapu, i pogledaj da se ondje nije uvukao, pa ako ga ne bude, onda govori, jer drugačije ćeš prije glavom platiti nego vrebac.“

¹⁸⁶ A. ŠKEGRO – A. IVIĆ, 2012., 334.

¹⁸⁷ I. PULJIĆ, o.c., 151., 215. Buknuo je u Dračevu, južno od Čapljine, 19. lipnja. Predvodili su ga Hrvat don Ivan Musić, koji se tužio da su njegovu puku „sve Turci uzeli do duše“, i Srbin Mićo Ljubibratić.

¹⁸⁸ A. NIKIĆ, o.c., 94. – 95., 100.

Osim ustaničkih skupina po Hercegovini, „ustaše“¹⁸⁹ su se pojavljivale i u drugim područjima. Povod za podizanje ustanka u Livanjskom kraju bilo je ubojstvo istaknutog franjevca Lovre Karaule na Ilindan 20. srpnja 1875. od trojice muslimana.¹⁹⁰ Upravo deset dana prije toga, na sudu je fra Lovro tužio lokalnog bega za nasilje nad katolicima, ali bezuspješno. Ustanak sa „16 odvažnih mladih momaka ustaša“ poveo je kapelan iz Čuklića, fra Stipo Krešo (Krešić), koji je i prije Karaulina ubojstva pripremao ustanak u Grahovu, Glamoču i Kupresu. Sljedeće godine im se pridružio čuklički kapelan fra Bono Šarić Drežnjak da bi i sam izbjegao ubojstvo.¹⁹¹

Ustanička skupina se uzdržavala otimanjem i pljačkom. Djelovali su od Prologa i Vinice u Livanjskom polju do Crnih potoka, Glamoča i Kupresa. Uspješno su odolijevali osmanskim napadima. Ta livanjsko-prološka ili kamešnička samostalna postrojba od tri do četiri stotine ljudi održala se cijelo vrijeme ustanka 1875. – 1878. boreći se pod hrvatskom trobojnicom. Jedan od njihovih glavnih ciljeva bio je zauzeti osmanske granične karaule na Vagnju i Bilom Brigu. Hrvatski ustanici su 1877. surađivali sa srpskim ustanicima u zapadnoj Bosni koje je opskrbljivala Kneževina Srbija. Zajedno su bezuspješno napali osmansku utvrdu Čelebić, a tada su pljačkali i kršćanske kuće. U jednome pohodu prema Kupresu, dotjerali su više od 100 grla stoke. Napad na osmansku karavanu bio je razlogom da austrijska vojska prijeđe granicu, zarobi i odvede 78 ustanika u splitski zatvor.¹⁹²

Općenito, odziv hrvatskog stanovništva na ustanak nije bio veliki. U njegovu pokretanju sudjelovalo je i nekoliko svećenika, odnosno redovnika iz pograničnih krajeva. U tridesetim godinama tog stoljeća redovnički su poglavari obuzdavali mladog fra Ivana Franju Jukića i njegove prijatelje,¹⁹³ koji su kao studenti u Mađarskoj dospjeli pod srpski utjecaj, kako bi se okanili oružane pobune, jer to nije posao redovnika. Tijekom ustanka 1875. – 1878. u unutrašnjosti su se redovnici distancirali od oružane bune. Ali primjer sudbine fra Lovre Karaule i opredjeljenja don Ivana Musića, kapelanâ fra Stipe Kreše i fra Bone Šarića pokazuju

¹⁸⁹ A. ŠKEGRO, 2019., 617: „Ustaša je najstarija inačica hrvatskog naziva za pobunjenika, odnosno ustanika protiv ugnjetača, odnosno porobljivača.“

¹⁹⁰ M. KARAULA, 2015., 230. Ugušili su ga u pijesku. A vlasti nisu dopustile ni liječniku ni povjerenstvu da ga pregledaju, što su livanjski fratri tražili.

¹⁹¹ A. MIJATOVIĆ, o.c., 151. – 153. Šarić je doprinio učvršćivanju ustanika i u Prologu. Istaknutije vođe (vojvode) bili su katolici: Nikola Brdar u Mato Jureta iz Rujana, Mato Perić iz Livna, Mate Ravlić iz Radišića i Mate Rimac iz Kovačića te pravoslavci: Niko Buro iz Livna, Aleksa Jakšić od Nevesinja, Pero Kreco iz Varcar Vakufa i Petar Ramekić Erceg.

¹⁹² A. MIJATOVIĆ, o.c., 154. – 159.

¹⁹³ Među njima je bio fra Blaž Josić ali i Toma Kovačević koji je napustio red te je opredjeljen za suradnju sa Srbima završio život u Beogradu.

koliko su trpljenje i neravnopravnost pod osmanskom vlašću dodijali i katolicima i redovnicima. Stoga, povratka na staro stanje nije moglo biti.

Na ustanak je odgovoreno uhićenjima, premlaćivanjima i ubojstvima.¹⁹⁴ U sukobima s pobunjenicima sudjelovale su neredovite postrojbe bašibozuka, poznate po nedisciplini i nasilju. Žrtve nisu bili samo pobunjenici, nego i civili. U srpnju 1875. ugledni trgovac Komadina u Livnu je napadnut u svojoj kući „od Turaka i na mrtac izmlaćen.“ U kolovozu iste godine „nasilnici udariše na kuće trgovaca Savića, Radića, Samardžića, Kutleše i Pavlovića“. Nakon žalbi kršćana na sudu i traženja dopuštenja da smiju pucati, nije im odobreno, pa ni u slučaju pogibelji. Sljedeće godine je kao zamjena askerima iz Anadolije iz Travnika u Livno stiglo 500 bašibozuka, koji su se „rastrkali po kršćanskim magazama i dućanima, te stadoše otimat mirnim trgovcem njihovu robu, pa još neke isprebijaše, a neke raniše“. U ožujku 1877. „Turci usred podne udariše na kršćanske dućane i sve porobiše. Od Nike Kaića, Besara i Juke Meštrovića¹⁹⁵ odnesoše robe u vrijednosti više od 820 forinti.“ Na žalbu kajmekanu, nasilnici su im zaprijetili smrću i oduzimanjem sve robe. Na molbe da ih zaštite od nasilja, vlasti su cinično odgovorile da se žale svome „Ćeli“. Tako su, naime, muslimani zvali austrijskog cara.¹⁹⁶

Otimačine, paljevine i napada na kršćane bilo je i u drugim krajevima.¹⁹⁷ Ustanak koji se nije odvijao u unutrašnjosti Bosne, izazvao je gospodarsku krizu i nestašicu robe. Na poljima se nije radilo jer više puta su mobilizirani muslimani, a kršćani su morali služiti u osmanskim „vojnim komorama“. U srpnju 1877. svi muslimani su popisani u vojsku (asker), a u rujnu se „digo Baši-bozuk vas iz Bosne u Ercegovinu ito sve su morali prvaci sada otići“. Za manje od dvadeset dana vratili su se kućama bez ispaljenog metka.¹⁹⁸

Austrougarsko distanciranje, pa čak i pomaganje osmanskim vlastima i muslimanima u početku, posebno su teško pogodili katolike. Tek jačanje ruskog utjecaja i opasnost da ove provincije budu pripojene Srbiji, koja je imala aspiracije na Bosnu, i Crnoj Gori, koja je svoje

¹⁹⁴ A. MIJATOVIĆ, o.c., 137.

¹⁹⁵ Ovaj događaj najvjerojatnije je presudio da oštećeni Juko Meštrović započne novi život i posao u Kupresu, te s dolaskom austrougarske vlasti doprinese razvitku Kupresa. O tome u poglavlju o razvitku Kupresa u austrougarskom razdoblju.

¹⁹⁶ D. TADIĆ, 2013., 48.

¹⁹⁷ M. JUKIĆ, 2009., 191. – 192. Prema Kreševskom ljetopisu „Od nesretnih bjegunacah turskog askera nije kabil nikud maknut, jer od svakog otimaju.“ ... U rujnu 1876. „u Banjoj Luci i Čiklići izgorjele su crkve. Ne znase tko ih je zapalio.“ ... 22. travnja 1877. „idući kapelan iz Busovače koji je premješten bio na drugu župu, jesu ga troica askera dočekali i osim košulje i gaćah sve mu uzeli“ ... u svibnju 1877. „juzbaša redifski u Čukliću htio ubiti fra Miju Marianovića iz puške, ali nemogavši pogodit jest ga ranio u obidvi noge.“

¹⁹⁸ M. JUKIĆ, o.c., 191.

nove granice vidjela na Neretvi, dovele su do odluke na Berlinskom kongresu 1878. o zauzimanju ovih provincija.¹⁹⁹

3.11. Opisi prometne infrastrukture prema francuskim izvorima

U doba francuske vlasti u Ilirskim pokrajinama, Napoleon je zahtijevao prikupljanje različitih topografskih i etnografskih bilješki, kao i opisa putova u krajevima pod osmanskom vlašću u susjedstvu Dalmacije.²⁰⁰ Mehmed Husrev-paša, bosanski paša ili valija 1806. – 1808., pristalica reformi Selima III., bio je vrlo naklonjen Francuzima. Posjećivali su ga francuski časnici koji su putovali preko Travnika prema Carigradu. U studenom 1806. njih šest je odsjelo kod bosanskog namjesnika, a zatim su obišli Travnik, Sarajevo, Vareš, Kupres, Duvno, Skoplje, Ramu, Mostar, Ljubuški, Stolac, Popovo, Vranduk, Šuicu, Tešanj, Jajce i Banjaluku. Slobodno su se kretali po Bosni. Francuski trgovci su kupovali konje po Bosni. Dalmatinski je namjesnik predložio bosanskom da u duhu dobre suradnje Napoleona i sultana Selima, te dobrosusjedskih odnosa otvore trgovački put Spit – Klis – Sinj – Bili Brig i dalje kroz Bosnu.²⁰¹

General Charles Anthouard de Vrincourt (1773. – 1852.) je 1806. opisivao zemlju pod vlašću bosanskog vezira.²⁰² Iz Duvanjskog polja i Crljenica (*Zerglienizza*),²⁰³ preko sela Ravno sa 60 kuća kršćana obaju obreda, stigao je prešavši planinu Ljubušu. Do Vukovskog (*Vucosevo*), koje je također imalo 60 kuća, trebao mu je jedan sat hoda. Udaljenost od Vukovskog do Kupresa (*Cuprès*) bila je tri sata, a nadalje do Skopja još pet sati hoda.²⁰⁴

Iste godine je satnik Thèodore Roux-la-Mazelière (1778. – 1824.) preko Livna i Šujice dospio na Kuprešku visoravan i s lijeva ostavio kršćansko selo od oko tridesetak koliba pokrivenih slamom.²⁰⁵ Prema njegovim opažanjima, visoravan je posve lišena stabala, ali obrubljena vrlo gustim šumama osim na strani Šujice, površine šest do sedam četvornih liga, nudi najsretniju vojnu poziciju.“ Na Kupreškoj visoravni se ujedanjuju glavni putni izlazi iz Bosne, a preko Glamoča put vodi u Tursku Hrvatsku. Mjesto Kupres na kraju visoravni,

¹⁹⁹ H. WOHNOUT, o.c., 20. – 21. Termin „okupacija“ korišten je radi lakšeg pristanka Visoke Porte.

²⁰⁰ Ovo se posebno odnosi na Napoleonov zahtjev u pismu od 20. lipnja 1806. generalu Lauristonu, zapovjedniku francuskih snaga u južnoj Dalmaciji.

²⁰¹ G. ŠLJIVO, 1992., 271.

²⁰² V. JELAVIĆ, 1906., 309: „Bosna, zemlja pod vlašću bosanskog paše ili vezira s prebivalištem u Travniku, podijeljena je na Tursku Hrvatsku, na pravu Bosnu i na Hercegovinu. Okružena je Mađarskom, Austrijskom Hrvatskom, Dalmacijom, Dubrovačkom Republikom, Mletačkom (kasnije Austrijskom) i Osmanskom Albanijom, uključujući i Crnu Goru i Srbiju.“

²⁰³ Danas Crvenice.

²⁰⁴ V. JELAVIĆ, o.c., 313.

²⁰⁵ Najvjerojatnije selo pod Malovanom (nap. A. I.).

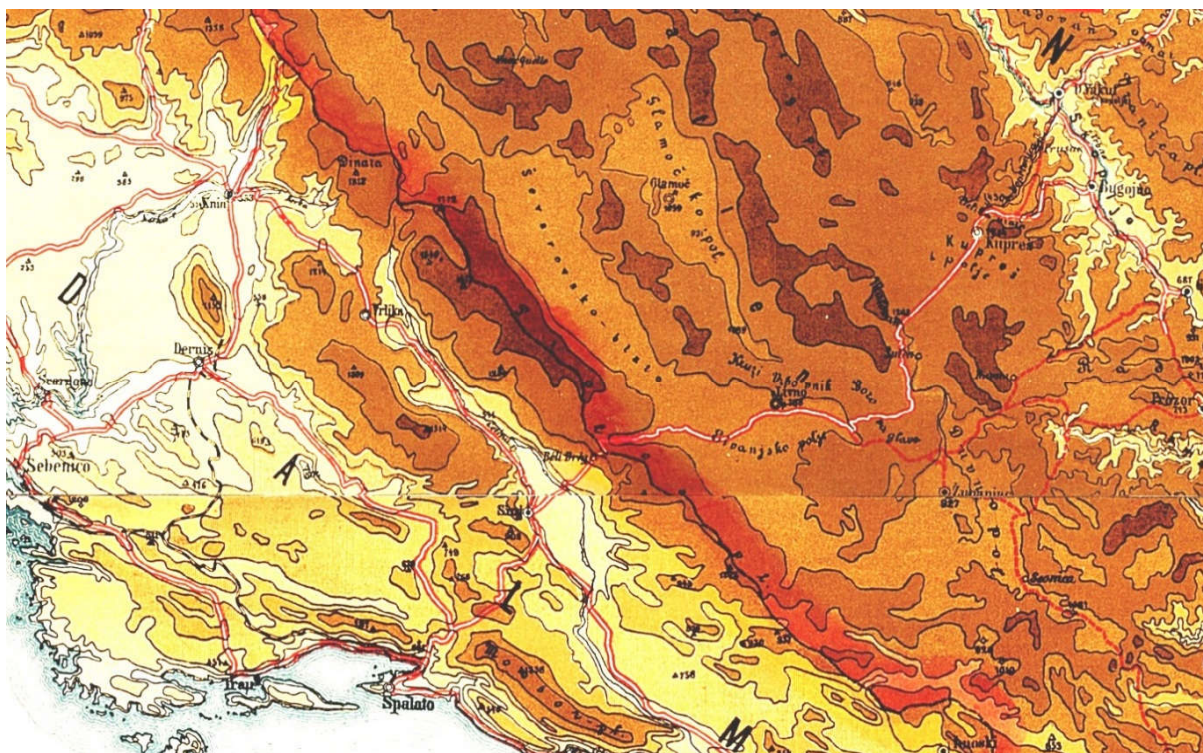
udaljeno je četiri sata od Šujice, u podnožju je brežuljka. Prostor s okolnim selima može imati 12 do 1.500 (*sic!*) muslimanskih ili katoličkih stanovnika.²⁰⁶ Selo Kupres nastanjeno je samo muslimanima, zatvoreno jakim palisadama i branjeno pomoću dvije ili tri oronule kule. Na jednoj od njih Mazelière je vidio dio topa. Kupres je s unutrašnjošću Bosne povezan kroz šumu prema utvrdi Prusac. Skopje može pružiti obilje živežnih namirnica. Zato zaključuje: „Ovaj položaj je sigurno najbolje što Turci mogu napraviti da bi omeli ulazak u svoju zemlju. I samo neznalice u umijeću ratovanja ne bi izgradile tako dobro mjesto.“ Na drugom mjestu također piše: „Ovu visoravan sam označio kao onu koja nudi Turcima vrlo dobru poziciju i koja će to postati i za nas jer nam osigurava komunikaciju i posjedovanje izlaza iz Dalmacije.“ Primijetio je da se na Kupresu uzgaja velika količina volova i krava.²⁰⁷

Satnik Jean Leclerc de Montpye (1771. – 1812.) iste 1806. godine analizira izlaze prema Jadranu: „Neki od putova, posebno onaj koji vodi izravno iz Duvna do Sarajeva za 24 sata, manje je planinski i lakši nego onaj preko Kupresa. Međutim, bilo iz navike ili zbog nedostatka prenoćišta i nastambi na prvom, i raspoloživosti pašnjaka na drugom, ovaj preko Kupresa češće koriste karavane i pojedinci. Putovi iz Glamoča, Livna i Duvna spajaju se u maloj dolini Šujice i u ovom dijelu sve prolazi preko Kupresa.“ Njegovo vojničko oko primjećuje: „U pogledu transporta i opskrbe živežnim namirnicama, ne ustručavamo se reći da u blizini ceste treba načiniti proširenje u opsegu od nekoliko liga. Vojska će pronaći sve što se može poželjeti. S ove strane Kupresa, planine su otvorene, ne nailazi se na klanac. S one strane (Kupreških) vrata, dolina koju slijedimo je zaista sužena na nekim mjestima. Na obronke se lako može popeti. Mali broj ljudi može zaustaviti vojsku. Prava Bosna, od Kupreških vrata do podnožja planine Ivan, svuda je gotovo prolazna za kola. Na blatnjavim mjestima postavljen je pločnik što je jedna od najvećih prepreka koje moramo riješiti radi prolaznosti. Izrađen je od velikih kamenih ploča spojenih bez reda, uzdignutih od sedam do osam inča iznad razine ceste i vrlo teških za pješake. Nema širinu staze za naša kola i ne ostavlja rubovima neophodan prostor za prolaz. Gotovo svugdje gdje postoji, trebat će ga proširiti ili uništiti.“²⁰⁸

²⁰⁶ Vjerojatno je trebalo pisati 1.200 do 1.500 stanovnika.

²⁰⁷ V. JELAVIĆ, o.c., 320. – 323.

²⁰⁸ V. JELAVIĆ, o.c., 330. – 331

Prilog 3.14. Cesta od Splita do Travnika preko Kupresa na početku okupacije (OeStA, KA)

U razdoblju osmanske vlasti, cestovni promet se uopće nije razvijao. I u prvoj polovici 19. stoljeća loše ceste su bile posljedica zanemarivanja vlasti.²⁰⁹ Tek je bosanski vezir Topal Osman-paša (1861. – 1869.) gradnjom boljih cesta s kamenom podlogom ubrzao prijevoz robe i putnika. Put Sarajevo – Vitez – Karaula – Travnik – Donji Vakuf – Prusac – Kupres – Šujica – Livno – Prolog prelazio se za 39 sati. Dalje je preko Sinja vodio do Splita.²¹⁰ Jahaćem konju je trebalo 43 sata od Sarajeva do Sinja.²¹¹ Oštećenu cestu iz Bugojna preko Kupresa za Šujicu, iz vremena Topal Osman-paše,²¹² kojom se moglo proći samo konjima bez kola, zamijenit će nova cesta u razdoblju austrougarske vlasti.

²⁰⁹ A. CHAUMETTE DES FOSSÉS, o.c., 15., 99: „Neudobni za putovanje, puteljci i ceste bi vodili najkraćim pravcem, ne izbjegavajući uspone. ...Teško je i zamisliti nemar vlasti za održavanje cesta.“ V. KLAJIĆ, 1989., 131. – 132: „Bosna i Hercegovina bile u svakom obziru znamenitije i kulturi pristupnije zemlje, da se je turska vlada malo više pobrinula za bolja obćila, tj. za željeznice, drumove i ceste. Nu, turska ih je vlada u tom obziru najviše zanemarila, misleći, da će kraj loših cesta ostati Bosna sigurna od vanjskih neprijatelja. Tek u novije vrijeme počelo se je nešto raditi, ali i to malo. ... Buduć da u Bosni nema mnogo građenih cesta to putnici putuju jašeć na konjih, a roba se donosi odnaša na mazgah i konjih.“ M. LJILJAK, o.c., 39. I pored svih napora u izgradnju, 1872. putova „koji se mogu nazvati kolskima“ bilo je jedino na pravcima: iz Gradiške i Bišća preko Banja Luke i Travnika u Sarajevo i iz Broda do Sarajeva.

²¹⁰ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, 1957., 80.

²¹¹ M. LJILJAK, 1975., 40.

²¹² B. Ž. MILOJEVIĆ, o.c., 26: „'Testa' od Travnika preko Bugojna, Kupresa, Livna i Prologa za Sinj i Split počela se graditi oko 1850. godine. Preko Kupreškog polja, od Kupresa do Šujice, građena je 1870. godine.“

3.12. Poštanski promet u osmansko doba

U Osmanskom Carstvu od 15. stoljeća službenu poštu su na brzim konjima prenosili Tatari s Krima, koji su u pomoćnim osmanskim potrojbama služili kao kuriri.²¹³ Poštanski promet između Dalmacije i Carigrada, preko Bosne uspostavljen je 1786.²¹⁴ Stalne kurire uveo je Selim III. (1789. – 1807.), a od 1826. i točnije vrijeme njihova odlaska i dolaska.

Tatari, prepoznatljivi po šalu u koji su uvijek bili umotani, svoj dolazak uvijek su najavljivali 2 – 3 km ispred poštanske postaje, koja se zvala menzilhana. Tu su mijenjali poštanske konje – menzile, kratko se odmarali i jeli.²¹⁵ Zbog osiguranja službenih pisama, državnih dokumenata i vrijednijih stvari, pratili su ih surudžije i seizi, a na opasnim mjestima i vojnička pratnja. Tatari su imali pravo rekvirirati konje, hranu i pratnju. Svatko im se morao uklanjati s puta. Poštu su nosili i surudžije, poštari koji su se mijenjali na svakoj postaji i vraćali konje natrag. Obično su nosili službenu prepisku državnih vlasti.²¹⁶

Za funkcioniranje postaja bili su odgovorni posebni službenici – menzildžije. Troškove održavanja menzilhane početkom 19. stoljeća snosilo je okolno stanovništvo. Zato nekad ove postaje nisu funkcionirale. Od 1826. sultanovim fermanom je određeno financiranje menzilhana iz vlastitih prihoda, a ne od oporezivanja okolnih sela, davanja konja i drugih doprinosa.²¹⁷ Konji su se mijenjali u postajama, obično međusobno udaljenim šest, ali i do dvanaest sati.²¹⁸ U Kupresu je postojala menzihana. Odmorište sa smjenom poštanskih konja, umjesto menzilhane moglo je biti i u drugom objektu ili hanu, poput Hozića hana kod Bugojna.

Aleksandar Giljferding, ruski konzul u Sarajevu, 1857. godine je s pratnjom od Livna do Travnika iskusio „poštansko jahanje“. Prešavši Cincar, spustili su se niz planinske kose „i došli do gradića Kupresa u kojem živi 30 muslimanskih obitelji. Kupres leži u omanjoj kotlini

²¹³ M. LJILJAK, o.c., 48., 53. Tako je riječ „tatar“ poprimila značenje „poštonoša“.

²¹⁴ M. LJILJAK, o.c., 50. Mletački providur za Dalmaciju 1786. pismom je upoznao bosanskog vezira Selim-pašu u Travniku o sporazuma o uspostavi izravnog poštanskog prometa između Venecije i Carigrada. Odvijalo bi se redovnim slanjem janičara iz Carigrada u Split, svakih petnaest dana. Providur je vezira zamolio za jamčenje sigurnosti janičarima kao i poštanske postaje na prikladnim mjestima. Put je bio kao i karavanama preko Prologa, do venecijanske granice kod Bilog Briga, odakle su se poslije morati vraćati. Prve godine janičari u Livnu nisu dobivali odmah konje za nastavak putovanja. Ali vezir je poduzeo mjere kako kuriri na putu preko Bosne ubuduće ne bi kasnili. Od 1790. uvedena je komisijska pismena primopredaja između osmanskih kurira i mletačkih poštara.

²¹⁵ Nisu smjeli ni svlačiti odijela sa sebe. Tu je bio osiguran potreban broj osedlanih jahaćih i osamarenih tovarnih konja te hrana za ljude i konje. Nakon kratkog odmora i sna od najviše ¼ sata i jela, čim bi preuzeli drugog konja, nastavljali su putovanje. U ovim krajevima je ostala i izreka „Proleti kao Tatar“.

²¹⁶ H. ČEPALO, o.c., 39; LJILJAK, o.c., 53. – 55.

²¹⁷ M. LJILJAK, o.c., 57. – 61. Prihodi od naplate usluga služili su za pokriće troškova (održavanje zgrade, nabavku konja, hrane i raznog pribora, plaćanje osoblja i dr.).

²¹⁸ A. CHAUMETTE DES FOSSÉS, o.c., 99. Trgovci i druge osobe pregovarale bi s upraviteljem pošte o cijeni konja koji bi im trebali.

na hladnoj kraškoj visoravni. To je poštanska postaja. Trebalo nam je oko pola sata dok smo pronašli upravnika pošte (menzildžiju) i osedlali konje. Do druge postaje jahali smo po sumraku. Put od Kupresa do Skoplja prelazi preko nekoliko planinskih grebena, tako da smo se skoro čitavo vrijeme ili penjali na uzvišenja ili spuštali s njih.²¹⁹

Tatarska pošta je često kasnila zbog vremenskih nepogoda, slabih i blatnjavih putova, čestih zabrana kretanja pošte noću izdanih od lokalnih vlasti, neuhranjenih konja, iznenadne bolesti tatara, napada i sl.²²⁰ Uz putove su u stražarnicama (karaulama) posade štitile putnike od napada razbojnika i hajduka. Oko 1855. na glavnim putovima su stražarnice bile međusobno udaljene dva sata jedna od druge. Poslije popravka puta 1866., za vremena namjesnika Topal Šerif Osman-paše, pošta je put od Sarajeva do Livna po lijepom vremenu prevaljivala za dva dana. U doba Osman-paše važne i vrijedne pošiljke kao i diplomatsku poštu, pratile su „zaptije“, vrsta sigurnosnih snaga.²²¹

Propisna poštanska organizacija u unutrašnjosti Osmanskog Carstva uvedena je 1845. Pošte u Livnu i Travniku su otvorene 1867., a između 1867. i 1878. u Kupresu.²²² U doba reformi Topal-Osman-paše (1861. – 1869.) uvedene su poštanske linije iz Sarajeva prema Višegradu i Carigradu, Brodu, Livnu, Mostaru i Kladnju, odn. Tuzli. Prema osmanskim službenim normama, jahaćem konju trebalo je 43 sata za prelazak puta Sarajevo – Livno – Sinj.

Podjela na redovite i neredovite poštanske linije napravljena je 1871. godine. Već 1875. se pokazalo da je na trgovinu loše utjecalo ukidanje stalne poštanske veze od Travnika do Livna. Otežavajuća okolnost na putovanju i pri gradnji puta od Travnika do Livna bila je što bi na Kupreškom polju zimi napadao toliki snijeg da bi prekinuo promet, a bilo je i snažnih oluja. Vilajetska uprava je predložila nove poštanske linije i aktualizirala otvaranje ukinute tatarske pošte u Livnu. Uspostava poštanske linije Travnik – Livno, odnosno do graničnog prijelaza na Bilom Brigu, bila je u interesu daljeg razvitka trgovine. Ona se odvijala i dalje sa Splitom i Trstom.²²³

²¹⁹ A. GILJFERDING, 1972., 326. – 327. Putovanje poštanskim galopom „po tatarski“ Giljferding je ovako opisao: „Nikome ne bih želio to zadovoljstvo da ponovi ovaj pothvat. ... To znači – lom, neosjetljivost u svim udovima, bol, ošamućenost u glavi, gubljenje apetita i užasna žeđ (koju smo, srećom, čitavim putem mogli gasiti zrelim šljivama).“

²²⁰ M. ŠAMIĆ, 1981., 215. Francuz Louis-Auguste-Henri Dozon (1822-1890) veli da poštanske glasonoše kasne zbog loših putova, koji nisu ništa drugo do „kozja staza preko niza planina, od kojih neke premašuju tri tisuće stopa, a zimi snijeg često zaustavlja, više dana i sam prolazak konja.“

²²¹ M. LJILJAK, o.c., 40, 71. M. BUŠATLIJA, 2008., 147. – 148.

²²² M. LJILJAK, o.c., 91. – 92.

²²³ M. LJILJAK, o.c., 40, 65, 67.

3.13. Inicijative za izgradnju željezničke pruge

Splitska luka pod mletačkom vlašću u početku nije imala veliku važnost. Potrebnom uspostave najboljeg kopnenog puta prema Osmanskom Carstvu, od kraja 16. stoljeća²²⁴ postala je prosperitetna luka, uz koju su izgrađeni carinarnica i lazaret s magazinima, štalama, konačištima i ostalim pratećim poslovnim objektima. Veze su bile prekinute tijekom Kandijskog i Morejskog rata, ali i nakon toga Split je ostao povezan preko Klisa, Livna, Kupresa, Busovače i Blažuja sa Sarajevom.

U doba prve austrijske uprave Dalmacijom (1797. – 1805.) tranzit robe s osmanskog područja prema Trstu i Veneciji, uglavnom stoke i stočnih proizvoda bio je vrlo intenzivan. U razdoblju francuske vlasti (1806. – 1813.), Dalmacija je dobila izvanrednu cestovnu mrežu koja je olakšavala promet primorja i osmanskog zaleđa. Ali prijevoz robe s osmanskog područja preko splitske luke je smanjen. Poslije 1806. dalmatinski uvoz se odvijao preko Rijeke.

Zabranom dolaska osmanskim karavanama u dalmatinske luke zbog kuge 1815. najviše je pogođen Split. Odugovlačilo se zbog loših cesta, nedostatka sanitarnog kordona, velikih uvoznih nameta i nesigurnosti austrijskih podanika na osmanskome području. Sve je to loše utjecalo na dalmatinsku trgovinu.²²⁵ Nastojanja za otvaranje trgovine su se ponavljala i intenzivirala 1835. i 1836. Tek 1845. vlasti su dopustile dolazak osmanskim karavanama, a Split je proglašen otvorenim gradom. Poslije otvaranja luke, intenzivirala se trgovina s Osmanskim Carstvom. Uvozilo se najviše žito, stoka i stočni proizvodi, ali druga roba.²²⁶

Kategorija	Hrvatsko primorje	Osmansko Carstvo	Crna Gora	morem	ukupno
izvoz	95.194	89.019	12.269	4.280.311	4.476.793
uvoz	34.441	422.613	8.662	3.836.343	4.302.059
provoz	716	1.339.182	56.341	900.945	2.297.184
sveukupno	130.351	1.850.814	77.272	9.017.599	11.076.036

Prilog 3.15. Bilanca trgovinske razmjene Dalmacije 1847. u fforinima (Š. PERIČIĆ, 138)

Sredinom 19. stoljeća karavanski prijevoz je postao već zastarjela tehnologija. Javila se potreba povezivanja luka sa zaleđem željeznicom. I okolnosti u Osmanskom Carstvu su se promijenile, a interesi europskih zemalja sve više računali na bolju povezanost s Carigradom.

²²⁴ S. DVORNIK, 1957., 211. Prijedlog splitskog građanina Daniela Rodriga da Splitska luka, kao najprikladnija, bude trgovačka, Venecija je prihvatila 1578.

²²⁵ Zbog manjih nameta i troškova, trgovci iz Dalmacije su robu od stranih proizvođača, napose njemačkih, naručivali i dopremali preko Trsta, što je bilo loše za dalmatinsku trgovinu.

²²⁶ Š. PERIČIĆ, 1993., 129. – 130, 136. – 137.

U vrijeme namjesništva Omer-paše Latasa 1851. carigradska vlast je bila zainteresirana za izgradnju željezničke pruge između Bosanskog ejaleta i glavnog grada Carstva, koja bi osim vojne važnosti imala i važnu ulogu u prijevozu soli i ostale robe. I dok su Englezi to podržavali, Austrijancima, koji su imali monopol na uvoz soli u Bosnu, ova opcija nije odgovarala. Još 1846. godine se razmišljalo o pruzi koja bi povezivala Split preko Livna sa Sarajevom, s ogrankom prema Mostaru, ali zbog austrijskog stava nije izgrađena.²²⁷ Pitanje izgradnje željeznice, od velike gospodarske važnosti za Dalmaciju, bitno i za razvitak Kupresa, nije se riješilo i bilo je otvoreno i nakon Berlinskog kongresa.

3.14. Kupreški hanovi

Razne vrste prometa, uvjetovale su uz ceste gradnju objekata u kojima je putnik nalazio konačište. Takva skloništa za odmor i prenoćište putnika u srednjem vijeku nazivani su gostiljima, što podsjeća na novije nazive gostinjac i gostionica.²²⁸ Ni hanovi iz osmanskog vremena nisu bili luksuzno opremljeni. Putnik je tu mogao naći ležaj, prostirku i pokrivač. Hanovi iz starijeg vremena nalikovali su većim štalama bez namještaja. Konj i putnik bi se smjestili tek tako da mogu prenoćiti sklonjeni od vremenskih neprilika i vanjske hladnoće.²²⁹

Nakon kraćeg odmora i noćenja, putnici bi nastavili putovanje. Međutim, kada bi zimi snijeg zatrpao put ili kada bi se pojavile kakve hajdučke skupine, gosti bi se zadržali i više dana.²³⁰ Pored kupreške tvrđave se 1806. nalazio jedan han, najvjerojatnije na lokalitetu „Hanišće“ (u narodu „Anišće“) s desne strane Karićevca.²³¹ U Donjem Malovanu u drugoj polovici 19. stoljeća nalazio se han Malovan, kojeg je izgleda držao neki Kukavčić. U isto vrijeme je u Gornjem Malovanu postojao poveći han, po vlasniku nazvan Abdulahov han i još

²²⁷ Austrijanci su unatoč zahtjevima primorskih gradova i trgovačkih središta da se Dalmacija poveže sa svojim prirodnim kopnenim zaledem, odbijali izgraditi željezničku vezu s Osmanskim Carstvom. Prva željeznička pruga u Bosni i Hercegovini puštena je 1873. na relaciji Dobrljin – Banja Luka, kao dio željezničke magistrale Beč – Istanbul. S. VUKOREP, 2015., 19.

²²⁸ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, o.c., 8

²²⁹ M. ŠAMIĆ, o.c., 177. Francuski konzul Pierre David na putu za Travnik 1807. g. bio je očajan što je morao provesti noć u osamljenom hanu blizini Livna. U ogromnom skloništu sagrađenom od drveta, gdje su „judi beskrajno gore smješteni i tretirani nego životinje“ dali su im prenoćiti u „jednoj ćeliji potpuno praznoj“. Morali su donijeti svoje hasure da na njima sjede i sedla sa svojih konja da im posluže umjesto jastuka. „Uzalud smo tražili da jedemo. Nije bilo ništa. Trebalo je sve donijeti sa sobom, po običaju kirijaša.“

²³⁰ A. CHAUMETTE DES FOSSÉS, o.c., 99. – 100. Putujući Bosnom 1807. i 1808. francuski putopisac veli da se: „U šumama i na slabo posjećenim putovima s vremena na vrijeme može se naići na punktove pandura; tako se zovu vojnici čiji je zadatak jamčiti sigurnost javnih putova. No to je pod stalnom vlašću sadašnjeg beglerbega postalo nedovoljno za sigurnost putnika jer cestama haraju brojne bande hajduka koji vrše razbojstva pod zaštitom aga i drugih lokalnih šefova.“

²³¹ O nazivu (H)anišće i lokaciji, prema kazivanju Jure Brkana (r. 1922.), zabilježio A. I. 2016. Na tom mjestu je kasnije izgrađena kuća Jandre Rebrine i Đorđa Spreme, danas u središtu grada.

jedan nešto sjevernije. Hanovi u Gornjem Malovanu bili su pored mlina na ponoru Milača.²³² Mato Džaja navodi u Gornjem Malovanu Sučića han, Tokića i Žuljev han, a od 1912. i Džajin han, a u Donjem Malovanu han Spase Marića i Ursin han.²³³

Na jednoj austrougarskoj karti iz 1895. godine vidljivi su između Donjeg Malovana i Šujice han Blatančić, Matin han i han Slipčevića. Nedaleko rimskog mosta kod Šujice, prema Borovoj Glavi, nalazio se Stari han. Vjerojatno na mjestu istog onog kojeg Čelebi spominje 1659. godine. Osim navedenog hana Stipe Slipčevića uz cestu, u 20. stoljeću je postojao i han Hasana Zvirca u mjestu. Za onaj koji je tu postojao 1806. godine, Francuz Pourqueville piše da je najbolji han na čitavom putu, „gdje Turci gostoljubiviji od Bošnjaka, koji se razgoropade čim vide šešir, primaju strance s obzirnošću.“²³⁴ Hanova je bilo i na putu prema Pruscu i Bugojnu.²³⁵

Stari hanovi izrađivani od drva bili su podložni propadanju i opasnostima od požara. Iako su dograđivani i popravljani, vremenom ih je zub vremena dokrajčio. Konačišta i hanovi postojali su i nakon osmanskog doba. Osim Vrebčevog hana čija je konstrukcija postojala do posljednjeg rata, ostali su izgorjeli u Drugom svjetskom ratu.

3.15. Zaključak

Dok je u 16. stoljeću Kupres bio područje okupljanja osmanske vojske za prodore ka Dalmaciji, u 18. stoljeću je njegova uloga poprimila potpuno obrambeni karakter. Zbog krize Osmanskog Carstva, u 19. stoljeću gubi čak i tu funkciju. Kao planinski prostor na periferiji Osmanskog Carstva, odmaknut od urbanih središta Bosanskog ejaleta, Kupres nije bio izvorište nikakvih ključnih društvenih događaja u 19. stoljeću.

Međutim, iako Kupres nije bio središte buna muslimanskih skupina protiv središnje vlasti i državnih upravitelja, na njemu su se događali sukobi tih skupina. Također, Kupres nije bio ni središte ustanka kršćanske raje, ali su se posljedice ustanka osjećale i u njemu.

Obilježje posljednjih desetljeća osmanske vlasti na Kupresu bili su društvena i konfesionalna podijeljenost. Muslimanski veleposjednici – begovske obitelji s Kupresa, čija se prezimena mogu nabrojati na prste jedne ruke, kao i one iz susjednih krajeva, čiflučkim

²³² B. MILOJEVIĆ, o.c., 22, 91.

²³³ Mt. DŽAJA, o.c., 37.

²³⁴ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, 1957., 131. – 132

²³⁵ U 19. i početkom 20. stoljeća postojao je han Luka. Ako ne bi odmarao u hanu Šuljaga, putnik koji je namjerio ići prema Pruscu, naišao bi na hanove Nuker i Čardak.

sustavom tijekom tri stoljeća okrupnile su svoje posjede na Kupresu, najviše na račun raje. S druge strane, kršćanska raja je u potčinjenom položaju. Riječ je o kmetskom stanovništvu s osobnom slobodom, ali bez vlasništva nad zemljištem. Ono je opterećeno različitim nametima.

Malobrojno muslimansko stanovništvo Kupresa podlijevalo je, kao i u drugim kadilucima, vojnoj obvezi i odlazilo na ratišta. Nemuslimansko stanovništvo je između ostalog, plaćalo glavarinu (nazivanu džizja i harač), a nakon sredine 19. stoljeća bedeliju. Davanje jednog ili drugog od ta dva poreza, obveznika je izuzimalo od vojne službe, ali ne i od njihovog angažiranja u potrojbama za prijenos opreme i opskrbu vojske („vojnim komorama“). Tešku opću situaciju donekle su olakšale promjene u razdoblju Tanzimata. Kad je riječ o prikupljanju poreza, ono se organizira i prikuplja unutar mileta i posredstvom predstavnika pojedinih vjerskih zajednica.

U podjeli društva na bogate i siromašne, u kojem vlada miletska organizacija, zemljoposjednički sloj iz redova muslimanskog stanovništva živi na račun siromašnih obrađivača zemlje. Dio proizvoda sa zemlje pripada vlasniku tapije na zemlju. Orađivači zemlje često mijenjaju mjesto življenja, zbog pomicanja na begovskim posjedima. Važan izvor egzistencije stanovnika Kupresa su stoka – uglavnom ovce, i stočni proizvodi.

O urbanom gradskom središtu ne može se ni govoriti. Riječ je tek o relativno većem naselju Kupres, nastalom na ostacima drvene utvrde. Ekonomsko stanje društva simblično se može promatrati kao i sudbinu te utvrde, čije su drvo sami njezini stanovnici iskoristili za grijanje i kuhanje, odnosno vlastiti opstanak. U tom naselju nema ni obrtničkog, a niti pravog trgovačkog sloja. Ono što ističe naselje Kupres u odnosu na okolna sela, povoljan je prometni položaj i mjesto na kojem je postojao barem jedan han za odmor na putovanju između Dalmacije i središnje Bosne.

4. KUPRES U AUSTROUGARSKOM RAZDOBLJU

4.1. Upravna organizacija

Reakcije kod muslimanskog stanovništva na provedbu odluka Berlinskog kongresa bile su vrlo negativne i žestoke. Austrougarske trupe su granicu iz više pravaca prešle 29. srpnja, a u Sarajevo ušle 19. kolovoza. Zbog otpora u više mjesta, okupacija je trajala dva mjeseca. Jedno od najjačih uporišta muslimanskog otpora, s oko 8.000 pobunjenika, bilo je Livno. Vojsci je stiglo pojačanje iz Sarajeva, koje je na svom putu zauzelo Donji Vakuf, Bugojno i Kupres, a u Livno ušlo 28. rujna 1878. U Kupres je vojska ušla 26. rujna i mirno nastavila put prema Livnu. Pojedini skopaljski muslimani, spremni za oružanu borbu, pošli su u pomoć Livnu. Podigli su barikade na Kupreškim vratima, ali su ih napustili vidjevši da Kuprešaci nisu za otpor.²³⁶ Po ulasku vojske u naseljima je isticana crno-žuta zastava. Zaposjedane su važnije zgrade, a u većim mjestima je priređivana i vojna parada.

Uprava Bosnom i Hercegovinom stavljena je u ovlast Ministarstva vanjskih poslova, a u veljači 1879. zajedničkog Ministarstva financija sa sjedištem u Beču. Sljedećeg mjeseca je ustanovljeno Odjeljenje za vođenje poslova Bosne i Hercegovine. Izvršnu upravnu vlast imala je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, a podjela na okružja ili okruge, sastavljene od kotara bila je u skladu s prethodnom osmanskim organizacijom.²³⁷ Okružju Travnik, pripadali su kotari Travnik, Jajce, Donji Vakuf, Glamoč, Livno i Duvno. Administrativnom podjelom iz 1882. godine središte kotara je iz Donjeg Vakufa preneseno u Bugojno. Okružna oblast u Travniku je od tada do kraja austrougarske vlasti imala deset kotara i četiri ispostave: Bugojno (s ispostavama Donji Vakuf, Gornji Vakuf i Kupres), Glamoč, Jajce, Livno (s ispostavom Bosansko Grahovo), Prozor, Travnik, Zenica, Žepče i Županjac.²³⁸ Kotarski ured je od 1882. imao ovlasti, odnosno urede za prvostupanjsku političku vlast, prvostupanjski sud, upravu prihoda i šumsku upravu. Oružništva kotara također su podređena kotarskim uredima. Radi

²³⁶ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 107.

²³⁷ Austro – Ugarska Monarhija je jedno vrijeme zadržala osmansku podjelu zemlje na 6 okružja (okrug): Bihać, Mostar, Sarajevo, Travnik i Donja Tuzla. K. ISOVIĆ, 1962., 19. Okruzi su odgovarali mutesarifatima, kotari kajmakamatima, a ispostave mudiratima.

²³⁸ S. SARIĆ, 2009., 18. – 19. Sjedište kotara je 1. travnja 1881. iz Donjeg Vakufa preneseno u Bugojno. Tu je bio smješten Kotarski ured. U njegovu sastavu djelovali su: kotarski sud, porezni ured, šumska uprava, gruntovnica, uprava puteva, zatim vojna poštansko-telegrafska stanica, financijsko odjeljenje, zapovjedništvo oružničkog voda i zapovjedništvo kotarske oružničke postaje.

rasterećenja, dio poslova obavljale su kotarske ispostave u kojima je radio upravitelj ispostave i eventualno jedan dnevničar. Ovlasti su im ograničene, posebno u pogledu poreznih poslova.²³⁹

Prilog 4.1. Travničko okružje u austrougarskoj upravnoj podjeli (S. SARIĆ, 2009.)

4.2. Upravni objekti i činovnici u Kotarskoj ispostavi Kupres

U osmanskom razdoblju od Kupresa prema Pruscu ili Bugojnu redovito se putovalo s oružanom pratnjom jer su u Koprivnici bile glavne hajdučke zasjede.²⁴⁰ Dolaskom austrougarske vlasti, sigurnosna situacija se mijenja. Na cijelom području Bosne i Hercegovine prave se objekti koji osiguravaju mir i državnu stabilnost.²⁴¹

Nakon okupacije, administraciju je vodila vojna uprava, a zatim su državni službenici i činovnici angažirani bilo iz austrijske ili mađarske državne službe.²⁴² To je bila i posljedica

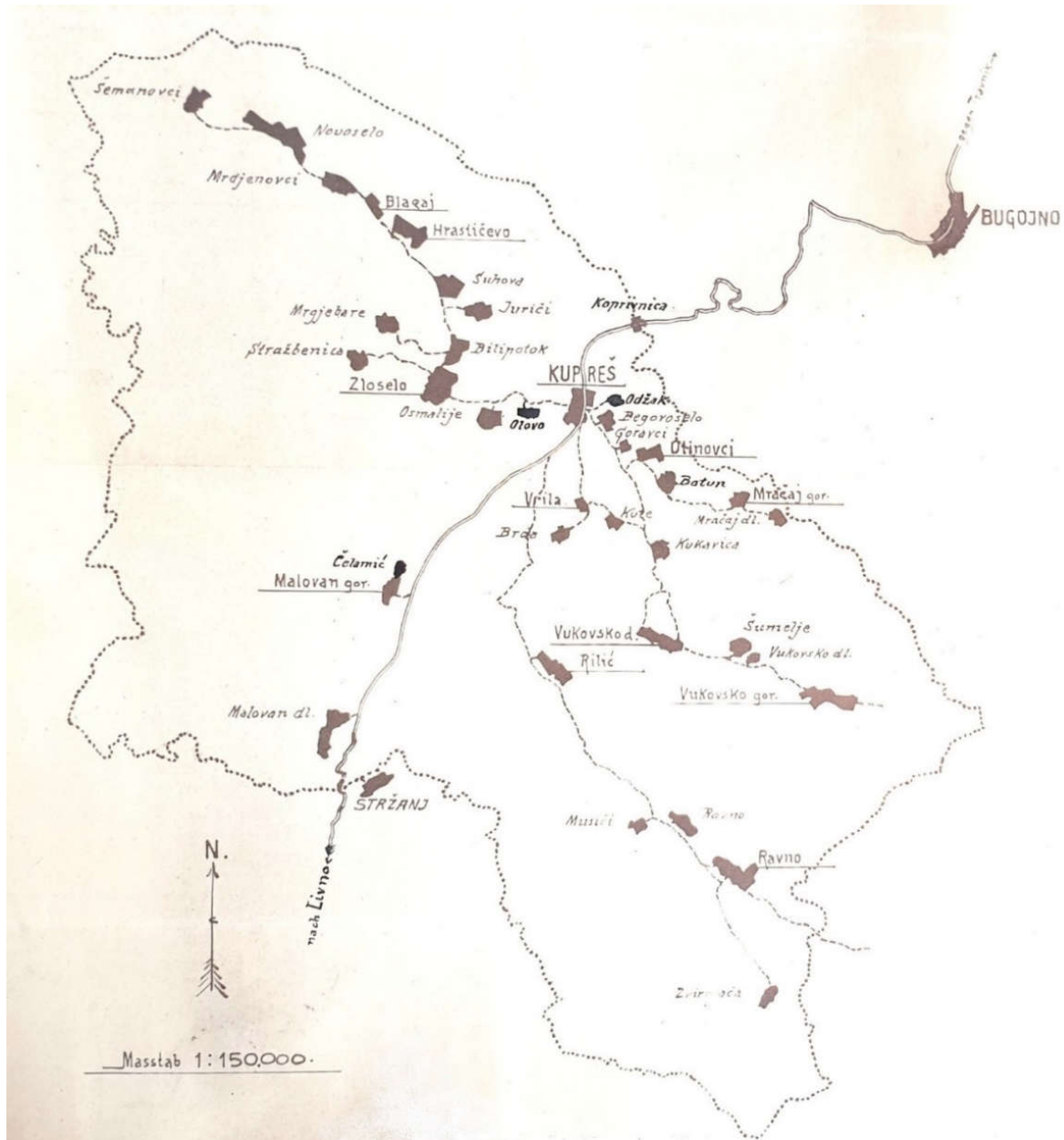
²³⁹ Izvještaj o upravi BiH 1906., 24.

²⁴⁰ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 33.

²⁴¹ Oružnički zbor (Žandarmerija) za Bosnu i Hercegovinu imao je jedinstveno zapovjedništvo i krila u Travniku, Banjoj Luci, Sarajevu i Mostaru. Krilo u Travniku imalo je vodove u Travniku, Bugojnu i Livnu, a vod sa zapovjednikom u Bugojnu, postaje u: Bugojnu, D. i G. Vakufu, Kupresu, Prozoru, Županjcu, Vinici, Studenim Vrilima i Šujici. Postaja u Kupresu pripadale je III. vodu II. krila oružništva. *Bosnischer bote / Bosanski glasnik* 1899., 49.

²⁴² Izvještaj o upravi BiH 1906., 26. Te osobe su u prvim godinama dolazili iz zemalja u okviru Austro-Ugarske

malog broja školovanih ljudi.²⁴³ Osmanskodobni naziv za Kupres bio je Kupreš. Zadržao se u dokumentima i službenim nazivima do 1911. U govoru se koristio dugo, ponekad čak i nakon Prvog svjetskog rata.

Prilog 4.2. Područje Kotarske ispostave Kupres (ABH, ZVS)

Monarhije, a raspoređivani su na sve važnije pozicije u mjestima, pa tako i u Kupresu. Od 1885. i uvođenja Zakona o mirovinama, svi ti privremeni službenici su pozvani da pristupe bosansko-hercegovačkoj zemaljskoj službi ili odstupe. Postupno se školovano domaće stanovništvo uključivalo u državne službe, ali 1906. činilo je tek 27% ukupnog broja službenika.

²⁴³ B. MADŽAR, 2001., 63. Od 1878. do 1902. „gimnaziju u BiH završilo je svega 188 Srba, Hrvata, muslimana, Čeha, Poljaka, Nijemaca, Mađara i ostalih. Od toga broja je bilo samo 70% domaćih“; B. MADŽAR, o.c., 65. U glavnom upravnom organu, Odjeljenju Zajedničkog ministarstva financija u Beču, nije bilo ni jednog službenika iz BiH.

Državni činovnici u kotarskoj ispostavi Kupres	Godina
upravitelj	
Ilija Bilbija, mudir; politički pristav. I. razr.	1883. – 1887.
Đorđe Manigodić, policijski komesar, okružni povjerenik	1888. – 1890.
Isidor Grumm, pisar. oficijal	1891. – 1894.
Mirko Vilhar, pis. oficijal	1895. – 1896.
Franz Dibelka, kancelist	1897. – 1900.
Gregor Vuković, pis. oficijal	1901.1902.
Arthur Andre, pis. oficijal	1903.
Radivoje Kosanović, kancelist	1904. – 1907.
Julius Loydolt, kancelist	1907. – 1908.
Dominik Kovačević, pristav. pomoćnog ureda, oficijal	1909. – 1914.
Rudolf Zamečnik, polit. adjkt. I. kl. polit. prist. I. razr, vladin perovođa	1915. – 1916.
Ottokar Podhrabsky, dr. polit. adjkt. I. kl. polit. prist. I. razr.	1917. – 1918.
članovi ispostave	
Juko Meštrović	1888. – 1891.
Fazli-beg Bećirbegović	1888. – 1891.
Božo Rebrina	1888. – 1891.
Niko Pavlović	1888. – 1890.
Ante Rebrina	1891. – 1893.
Arif-aga Mandžuka	1892. – 1893.
Jozo Grbeša	1892. – 1893.
Božo Jovo Spremo	1892. – 1893.
cestarnik (nadglednik radova na cestama)	
Eduard Kobler	1895. – 1906.; 1910. – 1911.
Josip Hübner	1907. – 1908.
Anto Žurić	1908.
Theodor Kukurudža	1912.
Hinko Piš	1913.
Nikola Krističević	1915. – 1916.
manipulativni činovnik	
Milan Drezgić, kancelist	1911. – 1913.
šumarski činovnik	
Anto Žurić, nadlugar I. razreda	1913. – 1917.
kotarski liječnik	
Otto Schwarz, dr.	1904.
Eduard Bernardt, dr. ²⁴⁴	1906. – 1907.
Max Bernstein, dr. un. med.	1909. – 1910.
Vladimir Frić, dr. un. med. ²⁴⁵	1914. – 1916.

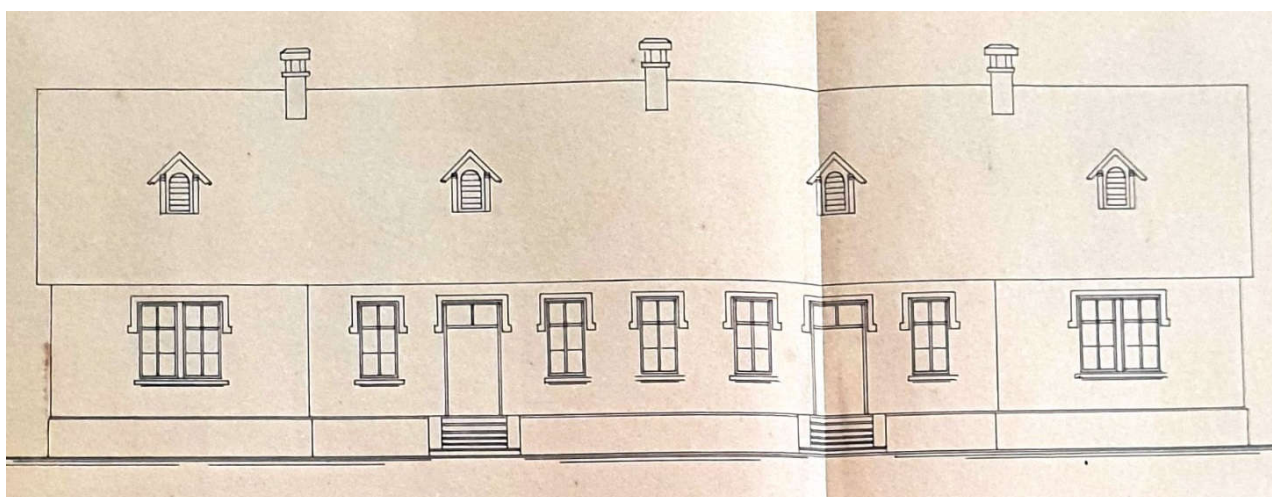
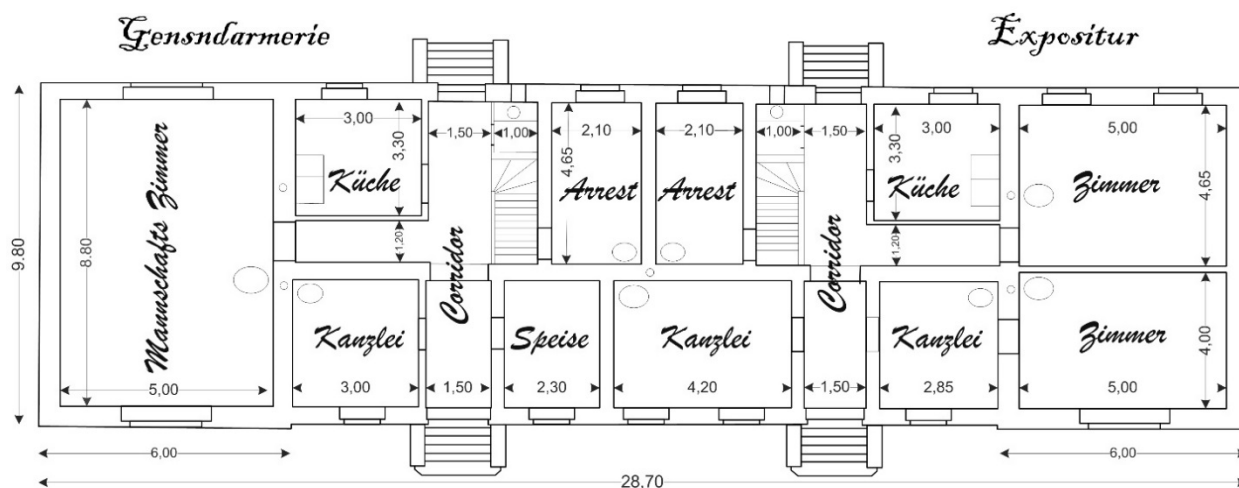
Prilog 4.3. Službenici u kotarskoj ispostavi Kupres do 1918. (*Bosnischer Bote*, S. SARIC, 2009.)

Nakon 1878. godine Ured Kotarske ispostave u Kupresu bio je u jednoj od privatnih kuća, a od 1891. u namjenski sagrađenoj zgradi za smještaj Kotarske ispostave i Oružničke (Žandarmerijske) postaje u Kupresu. Zgrada Ispostave sa stanom građena je 1890., a

²⁴⁴ Prema *Bosnischer Bote* iz 1907. liječnik u Kupresu je dr. Eduard Bernardt, a u izvješću Općinskog vijeća Varcar Vakufa iz ožujka 1907. molba je Zemaljskoj vladi da na upražnjeno mjesto liječnika primi dr. Otokara Bernardta, općinskog liječnika u Kupresu, koji zadovoljava uvjete natječaja. ABH, ZVS-51 38-126 1907.

²⁴⁵ Mt. DŽAJA, o.c., 20. navodi da je dr. Fric u Kupresu boravio 1912.

dograđivana 1905. godine.²⁴⁶ U desnom dijelu zgrade bila je Ispostava sa stanom za upravitelja. Upravitelj ispostave bio je najčešće policijski činovnik s djelomično ili potpuno završenom srednjom školom. Koristio je veći ured, a u manjim su bili administrativni radnik – kancelist i podvornik. U lijevom dijelu zgrade nalazila se Oružnička postaja.²⁴⁷

Prilog 4.4. Tocrt i pročelje Oružničke i Kotarske ispostave u Kupresu (ABH, ZVS)

Financijska uprava nalazila se u iznajmljenoj privatnoj kamenoj novoizgrađenoj zgradi.²⁴⁸ Samija Sarić vjeruje da je to mogla biti dvokatnica „a la franka“ Džafer-bega Huseinbegovića, koju je počeo graditi 1896.²⁴⁹

²⁴⁶ Izvještaj o upravi BiH 1906., 572.

²⁴⁷ Mt. DŽAJA, o.c., 19. U njoj su bili neoženjeni žandari, a imali su kuharicu jer su se hranili u vojarni. Imali su vrt i držali su kravu. U projektu su bile predviđene dvije prostorije za zatvor. Prema Mati Džaji, uz glavnu zgradu nalazila se i manja kuća koja je služila kao zatvor, a uz nju su bile drvarnica i štala.

²⁴⁸ Ona je postojala sve do početka 70-tih godina prošlog stoljeća.

²⁴⁹ S. SARIĆ, o.c., 256. Na vakufskom zemljištu, gdje je prije bio Stari han, Džafer-beg Huseinbegović iz Osmanlija zamolio je Kotarsku ispostavu u Kupresu 1895. da sagradi jednu lijepu dvokatnu kuću „sasvim ala franka koja bi mogla Čaršijskom redu udovoljiti.“ Napomena A. I.: Moglo bi biti da je Huseinbegović izgradio

Prilog 4.5. Zgrada Financijske postaje u Kupresu početkom 20. stoljeća (vl. A. Ivić)

Prema popisu stanovništva, na Kupresu su se 1895. godine nalazili: Oružnička postaja, Financijska postaja, Poštanski ured, Brzojavna postaja i Narodna osnovna škola. U gradu su postojali džamija i mekteb iz osmanskog vremena. U Vrilima je također bila jedna džamija. Rimokatolički župni uredi su bili u Osmanlijama (župa Suho Polje) i Otinovcima, a sjedišta srpskih pravoslavnih parohija u Blagaju, Šemanovcima, Ravnom i Donjem Vukovskom.²⁵⁰

4.3. Općinsko zastupstvo

Kotarski ured u Bugojnu 1. rujna 1888. je naložio konstituiranje privremenog „obćinskog zastupstva za Gradsku obćinu Kupreš“. Prema popisu od 1. svibnja 1885. u „katastralnoj obćini Kupreš“ bilo je 774 katolika, 215 muslimana i 19 pravoslavaca. Sukladno tomu, upravitelj Kotarske ispostave u Kupresu pozvao je dva katolika Juku Meštovića i Božu Rebrinu, pa dva muslimana Fazli-bega Bećirbegovića i Hasan-agu Tosanagića-Mandžuku te jednog pravoslavca Niku Pavlovića, sve stalno nastanjene i „neporočni građane Kupresa“ da između sebe izaberu načelnika i zastupnike.²⁵¹

kuću s druge strane glavne ulice, na „(H)anišću“ jer je kuća financijske uprave bila hotel koji su naslijedili Matko i Nediljko Slipčević. Mt. DŽAJA, o.c., 29. Slipčevići su kupili zemljište u središtu grada, vjerojatno od Bećirbegovića, i uz Karićevac na desnoj strani napravili kuću.

²⁵⁰ S. SARIĆ, o.c., 259.

²⁵¹ ABH, ZVS 38-149, 1888.

Na sjednici održanoj 22. rujna, jednoglasno su izabrani: „Kao:

1. načelnik: Juko Meštrović, 36 god. star, katolik, oženik i trgovac iz Kupreša
2. I. zastupnik načelnika: Fazlibeg Bećirbegović; 32 god. star, neženik, muhamedanac, zemljoposjednik iz Kupreša
3. II. zastupnik načelnika: Božo Rebrina, 60 god. star, katolik, oženik, zemljoposjednik iz Kupreša.
4. član občinskog odborništva: Hasanaga Tosanagić-Mandžuka, 32. god. star, muhamedanac, neženik, zemljoposjednik iz Kupreša
5. član občinskog odborništva: Niko Pavlović, 42. god, star, pravoslavne vjere, oženik, trgovac iz Kupreša.²⁵²

Kao odbornici predloženi su jednoglasno trgovac Pavo Sučić i zemljoposjednik Dervo Mandžuka.²⁵³ Privremenim pravilima je definirano da gradski zastupnici mogu biti samo osobe stalno nastanjene u gradu, da je obavljanje posla besplatno te da je svaki gradski zastupnik obvezan dodijeljenu čast primiti. Člankom III. definirane su i njihove obveze,²⁵⁴ a člankom V. pokriva izdataka, odnosno prihodi iz općinskih poreza.²⁵⁵

4.4. Struktura prihoda i troškova općine

Najvažniji dio prihoda kojeg je općina ostvarivala kao nositelj porezne vlasti, dobivao se iz različitih poreza, odnosno dadžbina ili daća. Iznosi sedam vrsta općinskih poreza bili su:

- A. Uvoznina – plaćala se za uvoz²⁵⁶ vina, piva, žestokih pića, odnosno rakije i octa, od 6 helera (h) do 8 kruna (K) po hektolitru, bačvi ili litru, ovisno o vrsti;
- B. Mesarina²⁵⁷ – prije klanja na svaku vrstu stoke, od 10 h za sitnu stoku do 3 K na goveda;

²⁵² Ibidem.

²⁵³ Ibidem.

²⁵⁴ „1. Gradsko zastupstvo skrbiti se mora za uzdržavanje gradskih siromaka

2. Za uzdržavanje i obškrbu Kuprešu spadajućih bolesnikah, dalje kao bolesnika koji nepadaju Kuprešu a nalaze se bez obškrbe i niesu u stanju nositi bolno obškrbnih troškova kod kojeg gradsko zastupstvo obzirom na zadnju tačku prevo imade prourokovane troškove od nadležne općine bolesnika učerivost istih zatražiti.

3. Uzdržavati red i čistoću ulica u Varoši.

4. Prosvitljivanje Varoši uzdržavati i nadzirati.

5. Tržno i cestovno uzdržavati redarstvo.

6. Radi ukonačenja carske i kraljevske vojske, primanje novca za prolazeću vojsku i predaju iste na konačitelje.

7. Preprege vozne dostavljati po od kotarske izpostave odnosno kotarskog ureda u dobivenog cienika.

8. Proglas naredaba i oglasa zemaljske Vlade i njenih oblasti.

9. Tačno izvršavanje dobivenih od kotarske izpostave odnosno kotarskog ureda naloga i odredabah.“

²⁵⁵ ABH, ZVS 38-149, 1888. Prema S. SARIĆ, privremenom pravilnikom iz 1888. (članak 5.) daće su bile: kantarija, telalija, behija, uvoznina i pijacovina. Što se tiče behije, svatko je morao platiti općini 2 ½ % od vrijednosti rogata marve, konja, magarca, mule i mazge koju je prodao ili trampio na pazarni ili bilo koji drugi dan na području političke Općine Kupres.

²⁵⁶ A roba za provoz u druga mjesta morala se s izdatom provoznicom izvesti u roku od 24 sata.

²⁵⁷ Prije rata još se koristio i naziv zebhija.

- C. Pristojba općinske klaonice²⁵⁸ – za krmad 10 h, sitnu stoku 6 h, telad 10 h, goveda – vol, krava, bik i june preko 25 kg po komadu 20 h;
- D. Kantarija – na prodaju 100 kg sijena ili slame 16 h, za mjere varićkom, od varićka ili 10 kg 24 h, na tovar (100 kg) 24 h, na stranu tovara (50 kg) 12 h;
- E. Behija – od prodane velike rogate stoke, konja, magaraca, mazgi, mula u iznosu od 2½ % prodajne cijene. U slučaju zamjene, plaća se od faktične cijene;²⁵⁹
- F. Telalija – za prodaju javnom dražbom, odnosno zakupniku telalije, koji to svojim telalom obavlja, prodavatelj plaća 5 % od postignute prodajne cijene;
- G. Pijacovina – u svrhu održavanja sajmenog mjesta i pokriće troškova pazara, preprodavači ma kakve vrste živežnih sredstava, domaćeg i južnog voća, točenje pića, kave, slatkarije, zatim prodaju kruha, peciva, mliječnih proizvoda, jaja, meda, mesa, ribe, masti, sapuna, svijeća itd.:
- Za mjesto na pazaru dnevno na otvorenom prostoru 6 h
 - Za mjesto na pazaru pod platnenim šatorom ili kolibama 16 h.

Od prodaje stoke (blaga) pijacovina se ubirala jedino sajmenim danima u iznosu od 6 do 20 helera.²⁶⁰

Dohodak općinskih daća		Proračun (kruna) za		
		1903.	1910.	1915.
1.	Uvoznina	8.700	9.200	8.500
2.	Behija	1.300	1.600	3.000
3.	Mesarina	350	400	300
4.	Klaonica	100	120	100
5.	Kantarija	600	800	900
6.	Telalija	-	50	50
7.	Pijacovina	550	1050	600

Primjer 4.6. Općinski proračun za 1903., 1910. i 1915. godinu. (ABH, ZVS)

Prihode su najviše donosili uvoznina i behija. Primjeri godišnjih proračuna pokazuju očekivan znatan prihod od trgovine alkoholnim pićima, mesom i stokom. rodnost godine definirala je te pPrihod. Tijekom 1908. bila je oskudica hrane za ljude i za stoku. Zbog toga je prodan znatan broj sitne stoke. Posljedično, u 1909. se očekivao ne samo manji prihod od pijacovine, nego i od mesarine (zebhije) jer su „iz istoga razloga ovdašnji birtaši i trgovci mnogo više prama prijašnjim godinama sitne stoke u svrhu sušenja klali.“ Slabijim urodom, i kantarija se smanjivala jer se smanjivala preprodaja sijena preko ovdašnjih trgovaca. Sa smanjenjem brojnosti stoke, mogao se očekivati rast cijena stoke, a time i veći prihod od

²⁵⁸ Klaonica se nalazila se na Karićevcu. Mt. DŽAJA, o.c., 72.

²⁵⁹ Kažnjiva je bila prodaja izvan općinskog područja. Od behije je bilo izuzeto: 1. prodavalac životinje po eraru i 2. dražbena prodaja po političkim ili sudbenim oblastima.

²⁶⁰ ABH, ZVS-107 47-99, 1917.

behije.²⁶¹ Na primjeru obračuna u 1903., vidljiva je razdioba prihoda i troškova gradske općine Kupres.²⁶²

Rekapitulacija dohodka za 1903. godinu					
Naslov		Po prijedlogu (kruna)			Odobrila Zemaljska vlada
		Općine	Kotarskog ureda	Okružne oblasti	
I.	Dohodci općinskog imetka	32	32	32	32
II.	Dohodak za ukonačenje vojske	50	50	50	50
III.	Dohodak općinskih poreza	11.600	11.600	11.600	11.600
IV.	Razni prihodi	65	65	65	65
Ukupno pokriće		11.747	11.747	11.747	11.747

Rekapitulacija troškova za 1903. godinu					
Naslov		Po prijedlogu (kruna)			Odobrila Zemaljska vlada
		Općine	Kotarskog ureda	Okružne oblasti	
I.	Općinski ured	1.200	1.100	1.100	1.100
II.	Redarstvo	552	552	552	552
III.	Zdravstvo	2.620	2620	2620	2620
IV.	Ceste i građevine	674	674	674	674
V.	Nastava	4.160	4.160	4.160	4.160
VI.	Vatrogastvo	65	65	65	65
VII.	Rasvjeta grada	160	160	160	160
VIII.	Ukonačenje vojske ²⁶³	540	540	540	540
IX.	Sirotinjstvo	60	60	60	60
X.	Poljoprivredni troškovi	530	530	530	530
XI.	Troškovi samouprave	924	852	852	852
XII.	Razni troškovi	116	116	116	116
Ukupna potreba		11.601	11.429	11.429	11.429

Prilog 4.7. Razdioba prihoda i troškova općine Kupres u 1903. (ABH, ZVS)

Rad općinskih vijeća nadzirali su kotarski uredi, odnosno upravitelji kotarskih ispostava. Sjednicama zastupstva su prisustvovali općinski vijećnici i predstavnici općinskog poglavarstva – gradonačelnik i podnačelnik. Pridruživao im se i upravitelj kotarske ispostave. Sjednice u Kupresu su se sazivale otprilike jednom u dva mjeseca, ali nekada i dva puta mjesečno. Uglavnom su se održavale četvrtkom, napose u doba načelnika Bećirbegovića. U vrijeme načelnika Rebrine najčešće su bile subotom. Prema zapisnicima, prijedloge je davao gradonačelnik, a izjašnjavali su se, odnosno prihvaćali ih općinski vijećnici. Zaključke sjednica

²⁶¹ ABH, ZVS-66 47-88, 1908.

²⁶² ABH, ZVS-106 23-180, 1902. Vidljiva je i hijerarhija odobravanja od općinske razine do Zemaljske vlade. U konkretnom proračunu, jedino je iznos troškova samouprave po prijedlogu Kotarskog ureda smanjen.

²⁶³ U ove troškove spadalo je i uzdržavanje časničke sobe za strance, kao i poštanskog i brzojavnog ureda.

općinskih zastupstva, odnosno planirane troškove i proračun odobravao je kotarski ured ili izravno Zemaljska vlada.²⁶⁴ Nekada je zastupstvo o predmetima raspravljalo po nalogu kotarske vlasti.

Dužnosnici	
------------	--

načelnik općine	
Juko Meštrović	1888. – 1889.
Anto Rebrina	1890.
Fazli-beg Bećirbegović	1891. – 1907.
Tade Kutleša	1908. - 1911
Ivan Rebrina	1911. - 1918.

podnačelnik	
Anto Rebrina	1894. – 1899.
Pavo Sučić	1900. – 1907.
Jandre Rebrina	1908. – 1911.
Ahmed-beg Huseinbegović	1911. – 1918.

općinski bilježnik	
Simo Knežević	1888.
Jozo Vuičić	1893. – 1912.
Josip Čubelić	1913. – 1918.

općinski vijećnici	
Fazli-beg Bećirbegović	1888. – 1890.
Božo Rebrina	1888. – 1890.
Niko Pavlović	1888. – 1890.
Hasan-aga Tošinagić	1888. – 1890.
Pavo Sučić	1890. – 1900.
Anto Rebrina	1891. – 1893.
Hasan-aga Mandžuka	1891. – 1907.
Derviš-aga Mandžuka	1891. – 1893; 1896. – 1915.
Stipo Jurišić	1898.
Juko Meštrović	1908. – 1911.
Sulejman Mandžuka	1908. – 1911.
Ivan Brkan	1908. – 1911.
Mustaj-beg Huseinbegović	1908. – 1911.
Marijan Dumančić	1908. – 1911.
Ivan Kuna	1908. – 1911.
Mato Dumančić - Crnica	1908. – 1911.
Ilija (Ile) Spremo	1908. – 1911.
Frano Lovrić	1908. – 1911.
Matko Meštrović	1911. – 1915.
Jandre Slipčević	1911. – 1915.
Đorđo Spremo	1911. – 1915.
Tade Kutleša	1911. – 1918.
Stipo Radman	1911. – 1918.
Jandre Rebrina	1911. – 1915; 1918.
Jakov Marjanović	1911. – 1915; 1918.
Zejnli-aga Mandžuka	1916. – 1918.
Stipan Vila	1916. – 1918.
Alija Ramčić, muktar ²⁶⁵	1918.
Mato Smoljo	1918.
Mujo Mandžuka	1918.

Prilog 4.9. Općinski službenici prema Bosanskom glasniku i općinskim zapisnicima (ABH)

U državnim službama bilo je činovnika pristiglih iz drugih krajeva Monarhije. U lokalnoj vlasti su sudjelovali trgovci, ugostitelji, veleposjednici i članovi begovskih obitelji.

²⁶⁴ Zapisnike sa zaključcima Općinskog vijeća Kupresa, potpisivao je upravitelj Ispostave.

²⁶⁵ Muktar, *tur.* upravni činovnik. Mt. DŽAJA, o.c., 73: „Čaršija je imala i svog muktara koji je za vrijeme Prvog svjetskog rata bio Alija Ramčić. On je bio veza između vlasti i građana donoseći pozivnice i obavještavajući građane o pojedinim odlukama vlasti.“

Lokalna muslimanska elita iz osmanskog vremena sačuvala je svoje pozicije i u novom društvenom sustavu i uređenju. Bila je malobrojnija, i manje utjecajna pred Prvi svjetski rat u odnosu na ekonomski ojačale lokalne hrvatske trgovce i veleposjednike u Kupresu.

Prilog 4.10.
Područje katastarske općine Kupres 1884. godine
(OeStA, KA)

Općina Kupres je u dokumentima nazivana gradskom ili varoškom, a nekad i seoskom općinom.²⁶⁶ Ostale političke, odnosno seoske općine na Kupresu su bile: Blagaj, Rastičevo, Stražbenica, Zlo selo, Otinovci, Vrila, Malovan, Rilić, Ravno, Vukovsko Donje, Vukovsko Gornje i Mračaj. Općina Kupres je 1908. proširena i obuhvatila je i prostor Osmanlija.²⁶⁷

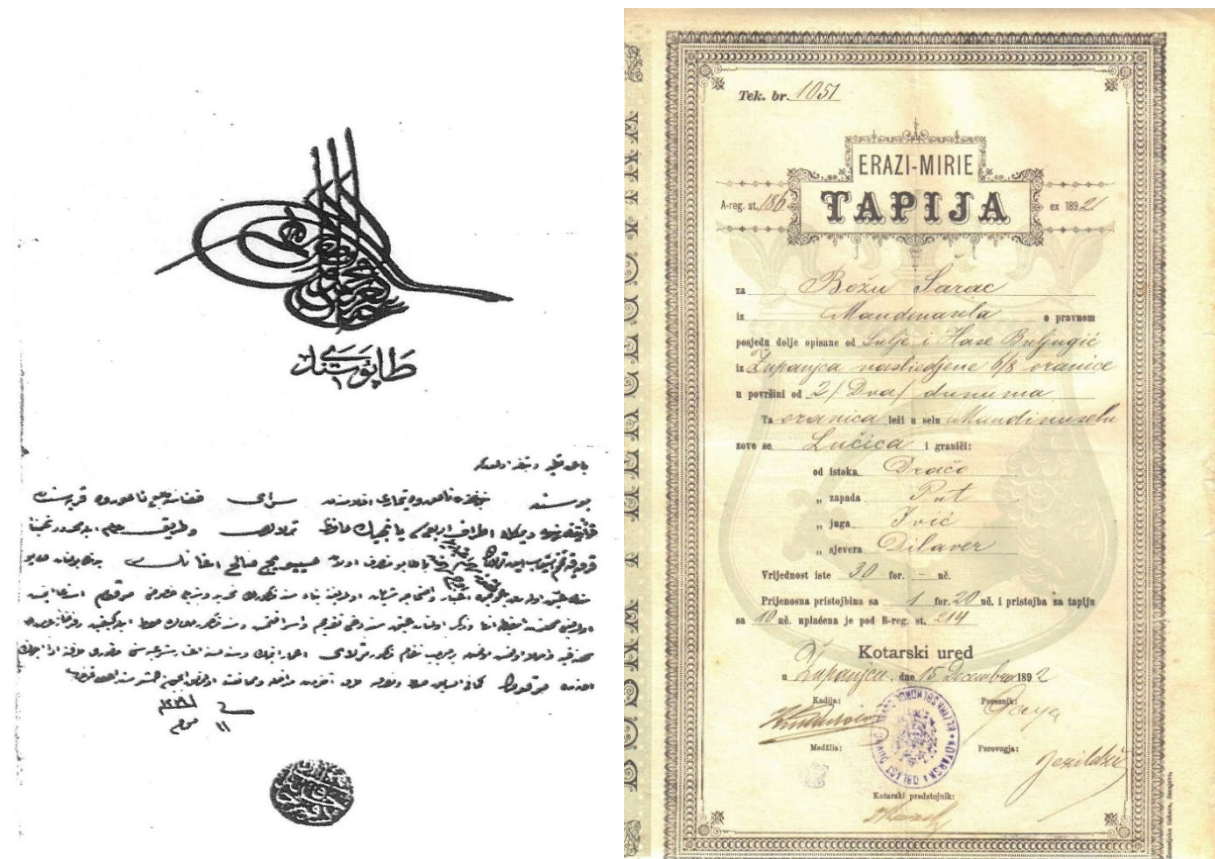
4.5. Katastar i gruntovnica

U osmansko vrijeme nije bilo javnih knjiga o zemljišnom posjedu. Kao dokaz vlasništva služila je tapija koja je bila kod vlasnika. Austrougarska uprava je pristupila utvrđivanju prava vlasništva i posjedništva nad nekretninama i zemljom. Prva mjera novih vlasti bila je uspostava katastra zemljišta i uvođenje zemljišnih knjiga. One su bile i podloga za oporezivanje prihoda od zemljišta. Zemljište je premjereno i procijenjeno na: 1. oranice, 2. bašće, 3. livade, 4. vinograde, 5. pašnjake, 6. šume i 7. trsišta. Šumsko zemljište je klasificirano u: državne,

²⁶⁶ Kupres nije imao službeni status grada, ali su ga još u osmansko vrijeme zvali gradom.

²⁶⁷ ABH, ZVS-66 47-88, 1908.

vakufske, općinske i privatne šume. Prva katastarska izmjera izvršena je 1883. godine. Na području Kupresa vršila se te godine od više geometara, stranaca. Poslije uspostave katastra, naredbom od 13. rujna 1884. počeo je vrijediti Gruntovni zakon, a Zemaljska vlada ga je počela koristiti od 6. listopada 1884. Kao dokaz vlasništva i dalje je služila tapija, odnosno posjedovni list.²⁶⁸ Imala je drugačije strukturirani oblik u odnosu na onaj iz osmanskog razdoblja.

Prilog 4.10. Tapija iz osmanskog (lijevo S. SARIĆ, 2009.)

i iz austrougarskog razdoblja, tj. 1892. (desno, vl. I. ŠARAC, Tomislavgrad)

Osnivanje gruntovnica je započelo 1886. Tada je za područje cijelog kotara uspostavljena gruntovnica u Bugojnu. Okružni sud se nalazio u Travniku. Poslove kotarskih sudova, šerijatskih sudova, gruntovnice i zemljišno-knjižnih ureda obavljali su kotarski uredi. Ugovori o kupovini, prodaji, zamjeni, poklonu i zalogu nekretnina zaključivali su se pred gruntovnim povjerenstvom kojeg su činili kotarski predstojnik ili zamjenik, gruntovničar, porezni činovnik, šerijatski sudac i jedan član Kotarskog vijeća. Po zapovijedi Zemaljske vlade od 1. srpnja 1906. osnovan je Kotarski sud u Bugojnu u čijem sastavu su bili gruntovnica i zemljišno-knjižni odjel.²⁶⁹

²⁶⁸ S. SARIĆ, o.c., 55. – 56.

²⁶⁹ S. SARIĆ, 2009., 57; IDEM, 2015., 41.

Vrste posla	Poslovi Kotarskog suda u Bugojnu u				Od toga za područje Ispostave u Kupresu				
	1911.	1912.	1913.	Σ1911.-13.	1911.	1912.	1913.	Σ 1911. – 13.	
Parnice u maličnim postupcima	2.665	3.440	3.136	9.241	661	674	519	1.854	20,06%
Parnice u redovitom postupku	619	749	701	2.069	153	141	166	460	22,23%
Ostavštine s imetkom	183	220	152	555	38	43	48	129	23,24%
Ostavštine bez imetka	896	934	944	2.774	286	319	414	1.019	36,73%
Starateljstva	231	316	910	1.457	46	53	235	334	22,92%
Gruntovničke stvari	2.314	3.171	2.596	8.081	324	408	393	1.125	13,92%
Slučajevi evidencije	210	537	137	884	125	169	22	316	35,75%
Ovrhe na pokretnine	2.014	2.359	2.640	7.013	564	604	517	1.685	24,03%
Ovrhe na nepokretnine	113	135	74	322	14	7	13	34	10,56%
Varia	561	559	613	1.733	112	100	145	357	20,60%
Protesti	27	31	34	92	2	1		3	3,26%
Zločinstva i prestupci u	130	114	121	365	21	24	30	75	20,55%
Prestupci	624	717	692	2.033	125	152	144	421	20,71%
Rekvizije u krivičnim stvarima	152	168	123	443	33	50	39	122	27,54%
Provedeni nalozi	3.175	3.786	4.234	11.195	1.016	1.291	1.154	3.461	30,92%
Dostave	40.536	48.978	49.748	139.262	8.156	9.302	9.501	26.959	19,36%
UKUPNO	54.450	66.214	66.855	187.519	11.676	13.338	13.340	38.354	20,45%

Prilog 4.11. Pregled poslova kotarskog suda u Bugojnu od 1911 do 1913. (ABH, ZVS)

4.6. Zahtjev za uspostavu Kotarskog suda u Kupresu

Načelnik Anto Rebrina je 24. travnja 1907. uputio molbu Zemaljskoj vladi kojom je ukazao da su odlasci na sud u Bugojno iz mjesta raštrkane kupreške Kotarske ispostave povezani sa životnom ugroženošću. Granična sela su od suda u Bugojnu udaljena preko 40 km. Zato su stranke izložene velikim troškovima i žrtvi. Šteta bi se smanjila uspostavom Kotarskog suda u Kupresu.²⁷⁰ Tomu je priložen i pregled udaljenosti mjesta od kotarskog upravnog središta.

²⁷⁰ Uz načelnika, molbu su potpisali Vukan Marić, Ilija Spremo, Hasan Meškić, Tade Kutleša, Ale Bećirbegović, Ile Martić, Ibrahim Džafić, Ale Huseinbegović, Džafer-beg Huseinbegović i vijećnici: Dragutin Jurkić, Juko Meštović, Jandre Rebrina, Tade Marijanović, Ivo Rebrina, Jandre Sučić.

R. br	Mjesto	Općina	Broj stanovnika	Udaljenost od Ispostave Kupres		Udaljenost od kotarskog središta Bugojno	
				km	sati	km	sati
1.	Blagaj	Blagaj	554	11	3	38	9
2.	Mrđanvci		158	15	4	42	10
3.	Novoselo		414	17	4	44	10
4.	Šemenovci		242	22	5 1/2	47	11 1/2
5.	Koprivnica	Kupres	13	10	2	17	4
6.	Kupres		574	-	-	27	6
7.	Olovo		80	1	1/4	28	6 1/4
8.	Osmanlije		605	2	1/2	29	6 1/2
9.	Čelamić	Malovan	104	9	2	36	8
10.	Malovan Donji		288	14	3	41	9
11.	Malovan Gornji		184	11	2 1/2	38	8 1/2
12.	Stržanj		7	16	4	43	10
13.	Odžak	Otinovci	152	0,5	1/4	27,5	6 1/4
14.	Begovo Selo		169	2	1/2	29	6 1/2
15.	Goravci		149	3	3/4	30	6 3/4
16.	Otinovci		202	5	1	32	7
17.	Jurići	Rastičevo	66	7	2	34	8
18.	Mrđabare		55	9	2 1/2	36	8 1/2
19.	Rastičevo		721	9	2 1/2	36	8 1/2
20.	Stražbenica		100	8	2	35	8
21.	Suhova		75	8	2	35	8
22.	Mušići	Ravno	209	27	6	54	12
23.	Ravno		1.026	26	6	53	12
24.	Zvirnjača		229	30	7	57	13
25.	Rilić (Zanoglina)	Rilić	699	14	3 1/2	41	9 1/2
26.	Botun	Vrila	156	7	2	34	8
27.	Brda		243	7	2	34	8
28.	Kukavica		182	8	2	35	8
29.	Kute		133	6	1 1/2	33	7 1/2
30.	Mlakva		101	6	1 1/2	33	7 1/2
31.	Vrila		79	4	1	31	7
32.	Šumelje	Vukovsko Donje	545	15	4	42	10
33.	Vukovsko Donje		737	12	3	39	9
34.	Vukovsko Gornje	Vukovsko Gornje	1.055	21	5	48	11
35.	Mračaj Gornji	Mračaj	78	11	3	38	9
36.	Mračaj Donji		81	14	3 1/2	41	9 1/2
37.	Bili Potok	Zloseto	186	5	1 1/4	32	7 1/4
38.	Zloseto		999	4	1	31	7

Prilog 4.12. Analiza udaljenosti mjesta od središta kotarske ispostave i kotara (ABH, ZVS)

Budući da se okolnosti nisu promijenile, slična molba je ponovljena nakon sedam godina. Općinsko zastupstvo Kupres je 21. siječnja 1914. jednoglasno zaključilo da će zamoliti Zemaljsku vladu za uspostavu suda u Kupresu s barem jednim sucem sa sjedištem u Kupresu.²⁷¹

Zbog istog razloga su u Kupresu, 8. veljače 1914. sastavljenu molbu potpisali i svi seoski glavari, načelnik i vijećnici, kao predstavnici cjelokupnog stanovništva Kotarske ispostave, Kupres. Obrazložili su je različitim činjenicama. Od kotarskog centra Bugojna, središte Ispostave Kupres je udaljeno 27 km, a neka mjesta i 60 km. Zbog toga je nemoguće ljeti svaki put doći do suda, a zimi je potpuno isključena mogućnost odazivanja na sudske pozive. Tada od pokretanja bilo kakve tužbe ili traženja zaštite od suda, nema ni govora. Zima redovito traje sedam mjeseci, a snježni nanosi su tako česti da je putovanje nemoguće i pogibeljno. Nerijetko su stranke odustajale od postupaka ili se opravdano nisu javljale na ročišta. To je bio i razlog odugovlačenja sudskih rasprava. Narod iz okolnih sela jedva je dolazio i do Kupresa, kao središta kotarske ispostave. I trgovina je bila otežana, a putovanje do Bugojna stvaralo je dodatne troškove. U Kupresu s oko 300 kuća, na cesti Bugojno – Livno prometnom ljeti, trgovina bi se bolje razvijala u slučaju osnivanja kotarskog suda, a i izgradnja željezničke pruge Bugojno – Aržano trebala bi imati veliku korist za razvitak Kupresa.²⁷²

Zemaljska vlada je 9. ožujka tražila mišljenje Okružnog suda u Travniku i Kotarskog suda u Bugojnu. Kotarski sud je potvrdio nužnost osnivanja suda u Kupresu, ali i da se ne bi mogao nitko od osoblja premjestiti u Kotarski sud u Kupresu.²⁷³ Predsjedništvo Okružnog suda u Travniku 28. travnja 1914. potvrdilo je da zapadni dio Bugojanskog kotara teži prema svom naravnom središtu Kupresu. To je i bio razlog uspostave Kotarske ispostave kojoj pripadaju

²⁷¹ ABH, ZVS-697 380-160, 1914. To je opravdano prirodnim i geografskim položajem, klimatskim prilikama, lošom komunikacijom i udaljenošću od Bugojna. „U zimsko doba kod velike mećave i snježnih nameta, jedva je žiteljstvu moguće i do Kupres i to s velikim naporom do 30 km puta prosliditi, pa kad jadnik poradi kakove ma i neznatne parnice još od Kupresa do Bugojna daljnjih 27 km puta prevaliti mora, koji je put već po svojoj brdovitoj i oštroj klimatičnoj prirodi, mnogo tegotniji, od već do Kupresa učinjenog putovanja, onda nije ni čudo da se narod, na ovako životu pogibeljnu putovanje odvažiti ne smije, a da onda kroz to i štetu trpi.“

²⁷² ABH, ZVS-697 380-160, 1914. Ovaj dopis Vladi potpisali su sve važnije osobe. Predstavnici vjerskih zajednica bili su: župnici fra Antun Brešić i Franjo Mikić, imam Halili Hilmi Redić, pravoslavni parosi Ilija Popović i Marko Đonović, kao i svećenici Simo Popović, i Š. Antonijević. Popisali su se i seoski glavari: Jovo Marić iz Rilića, Niko Jaman iz Rastičeva, Simo Janjić iz G. Vukovskog, Stojan Marić iz Malovana, Ante Ju/k/ić iz Zlosela, Ilija Dujmić (potpisan po Spremi) iz D. Vukovskog, Ivica Čičak (po Spremi) iz Otinovaca, Ivan Rebrina (po Spremi) iz Vrila, Savo Dragoljević (po Spremi) iz Ravnog, Kosta Zubić (po Spremi) iz Blagaja, Bože Kuna iz Osmanlija, Trivun Lazić (po Spremi) iz Mračaja, Lazo Kolonja (po Spremi) knez sela Šemanovci Novoselo, muktar Općine Vrila Mujo Ugarak (po Spremo) i muktar Općine Kupres Ilija Ramčić. Molbu su potpisali i načelnik Ivo Rebrina, podnačelnik Ahmet-beg Huseinbegović te kupreški vijećnici: Tade Kutleša, Đorđo Spremo, Matko Meštović, Jandre Slipčević, Mate Smoljo, Stipan Vila (po Čubeliću), Stipo Radman, Jandre Rebrina, Anto Džaja, Dervišaga Mandžuka i Pavo Sučić.

²⁷³ Obrazloženo je riječima: „Gradnja željeznice prema Kupresu i Prozoru povećat će i sudske poslove u Bugojnu, pa ih neće moći obavljati niti sadašnje osoblje.“

općine: Blagaj, Donje Vukovsko, Gornje Vukovsko, Kupres, Malovan, Otinovci, Rastičevo, Ravno, Rilić, Vrila, Mračaj i Zloselo. Sve one broje 13.922 stanovnika, tj. 31% cjelokupnog stanovništva Kotara Bugojno. Od toga je 7.628 pravoslavaca, 5.580 katolika, 708 muslimana i 6 židova. Okružni sud u Travniku se složio da bi bilo korisno da stanovnici Kupresa sudske poslove mogu obavljati u Kupresu.²⁷⁴ Ipak, bio je protiv uspostave suda na Kupresu jer šerijatski sud ne bi imao gotovo nikakvog posla zbog neznatnog broja muslimanskih stanovnika na Kupresu. Sud je predložio uvođenje uredovnih dana na Kupresu, dva puta po četiri dana u svakom mjesecu. Tada bi se rješavali svi sudski predmeti osim gruntovnih te evidencije i dražbe nekretnina.²⁷⁵

Seoski glavari na Kupresu su ustrajali u svom zahtjevu.²⁷⁶ Pri razmatranju prikupljenih podataka, Vrhovni sud je na plenarnoj sjednici 20. lipnja 1914. u dopisu Zemaljskoj vladi naveo da je politička ispostava Kupres teritorijalno najveća u cijeloj zemlji. U 12 dosta velikih i rasijskih općina živi oko 18.000 duša. Komunikacija je zimi, koja traje ponekad i do 7 mjeseci, radi jake bure i velikih snježnih nameta gotovo posve prekinuta ili barem znatno otežana i skopčana s pogibelji. U mnogim slučajevima nije strankama moguće odazvati se pozivu suda u 25 km udaljenom Bugojnu. Tada i sudu nastaju smetnje i nepogodnosti u vršenju pravosuđa. U Kupresu, koji ima 300 kuća i leži na glavnoj cesti Bugojno – Livno, osobito ljeti je živ promet, a nedvojbena je izgradnja željeznice. Trgovina bi se još bolje razvijala, kad bi u mjestu Kupresu kao središtu ispostave postojao sud. Za smještaj suda, dapače i cijelog kotarskog ureda, ima potpuno osposobljenih zgrada.

Vrhovni sud je konačno zauzeo stav da u Kupresu treba osnovati Kotarski sud. A šerijatski sudac, koji tamo bude postavljen, imat će osim obavljanja poslova ženidbenog i obiteljskog prava, kao i ostavinskih rasprava muslimana, sudjelovati u gruntovnom povjerenstvu, kod uprave imetkom malodobnih muslimana, ovjerovljavati potpise i sl. S vremenom će i količina poslova iz djelokruga Kotarskog šerijatskog suda narasti, a šerijatski

²⁷⁴ „Valja spomenuti da je u zimsko doba, tj. od novembra do konca marta izvršavanje pravosuđa veoma otežano i da se često rasprave moraju odgađati zbog toga, da strankama nije moguće sudu pristupiti zbog mećava. Premda u području rečene kotarske ispostave ne postoje nikakva industrijalna poduzeća, to ipak drži okružni sud, da s obzirom na broj pučanstva, na udaljenost sela spadajućih u područje ispostave od Bugojna, te s obzirom na klimu tog područja bilo bi od velike za narod koristi ako bi se u njemu pružila prilika da mogu sudske poslove obavljati u Kupresu.“

²⁷⁵ ABH, ZVS-697 380-160, 1914.

²⁷⁶ Ibidem. Ponovo su 11. svibnja naglasili da narodu u osam kupreških općina treba tri do četiri dana putovanja do Bugojna i natrag, čak i više po vijavici i mećavi. „Kolike su poteškoće hodanjem u Bugojno imade, samo bi se opisati moglo, a gdje je k tomu tolika danguba i trošak. Imade mnogo slučajeva, da narod radi toga voli pustiti parnicu itd. pa kroz to štetu trpi.“

sudac bi mogao biti i referent za neke poslove Kotarskog suda. To nije bio razlog da ostali stanovnici Kupresa budu lišeni mogućnosti i prilike da obavljaju brže, lakše i s manjim troškom svoje sudske poslove. U slučaju osnivanja Kotarskog suda u Kupresu osoblje kotarskog suda u Bugojnu ne bi se moglo smanjiti.²⁷⁷ Budući da je upravitelj ispostave u Kupresu „konceptualni činovnik“, Kotarski ured u Bugojnu mu je 20. listopada 1914. na temelju odobrenja Zemaljske vlade, naložio da vodi agrarne i šumske rasprave na području svog djelovanja.²⁷⁸

Osam dana nakon očitovanja Vrhovnog suda, dogodio se atentat u Sarajevu. Bila je to prekretnica u pozitivnom trendu razvitka Kupresa tijekom nepuna četiri desetljeća.

4.7. Zgrada Općine Kupres

Kupreška općina nije imala vlastitu zgradu, već je povremeno za održavanje sjednica koristila jednu malu prostoriju u zgradi Kotarske ispostave u Kupresu. Očekivale su se poteškoće u korištenju prostora dolaskom novog upravitelja koji je bio obiteljski čovjek. Stoga je Općinsko vijeće za njegove potrebe predložilo najam „sobe za strance“ izvan službene zgrade. Time se mogla privremeno produžiti upotreba prostora za potrebe općinskih sjednica.

Na sjednici održanoj 20. lipnja 1902. predložena je kupovina zemljišta za općinsku zgradu.²⁷⁹ Zemaljska vlada je 17. listopada odobrila kupovinu tog zemljišta i na njemu jedne nedovršene prizemne kuće.²⁸⁰ Općina je uknjižila pravo vlasništva,²⁸¹ a 1904. predvidjela sredstva za uređenje parcele.²⁸² Očekivao se dolazak liječnika i prioritet je imala gradnja

²⁷⁷ ABH, ZVS-697 380-160, 1914.

²⁷⁸ ABH, ZVS-599 203-3, 1914.

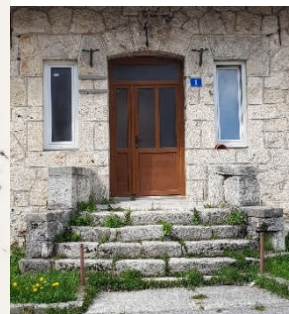
²⁷⁹ ABH, ZVS-106 23-180, 1902; S. SARIĆ, o.c., 258: „Općina mora se dakle pobrinuti da skorim vremenom sazida jednu općinsku kuću. Pošto svog vlastitog zemljišta nemamo tonam je od prike nužde kupiti jedno prikladno gradilište. Evo nam se pruža dobra i jedina prilika da kupimo glasom priložeći ponuda, zemljišće od Sime M. Popadića i Reše i drugova Brčića (U dopisu okružne vlasti iz Travnika od 15. rujna, spominje se Salko Brčić, nap. A. I.) za ukupnu svotu od 3.400 Kruna.“ Općinski načelnik Fazli-beg Bećirbegović navodeći da je ovo jedinstvena prilika s obzirom da je nemoguće dobiti slobodnu parcelu za gradilište i da „zemljišće leži na najljepšem mjestu“, a i cijena je povoljna, treba parcelu (milić) odmah kupiti. Cijena milića Sime Popadića bila je 2.600 K, a njemu pogranični milić Reše Brčića i drugova 800 K, tj. ukupno 3.400 Kruna.

²⁸⁰ Ibidem.

²⁸¹ ABH, ZVS-204 221-155, 1904. Na temelju kupoprodajnog ugovora od 14. studenoga 1903. u Kotarskom uredu kao gruntovnoj oblasti, u Bugojnu je 6. prosinca donesena Odluka o uknjižbi prava vlasništva na česticu 1/57 Katastralne općine Kupres, u korist Općine Kupres. ugovor su potpisali Rešid Brčić pok. Hasana, i kao skrbnik mlađeg brata Ahmeta, te Osman Brčić. Zastupnik gradske općine u Kupresu bio je Fazli-beg Bećirbegović.

²⁸² ABH, ZVS-204 221-155, 1904. Za uređenje i ograđivanje zemljišta kupljenog od Brčića, 1904. je predviđeno izdvajanje 200 kruna.

„ambulatorijuma“.²⁸³ Zato je zahtjev od 27. studenoga 1902. za završetak općinske kuće zamijenjen 18. prosinca prijedlogom za izgradnju ambulante.²⁸⁴

Prilog 4.13. Općinsko vijeće Kupresa prije Prvog svjetskog rata i stepenice (desno) na kojima su stajali (Mt. DŽAJA, 1989.)

Prilog 4.14.

Zgrada nekadašnje Općine Kupres, do Drugog svjetskog rata pokrivena šimlom (fotografija A. Ivić)

Zgrada Ispostave proširena je 1905. godine.²⁸⁵ Još uvijek nije bio riješeno pitanje zadovoljavajućeg objekta s općinskim uredima. Pravdajući da ne može financirati proširenje

²⁸³ Prema priloženom nacrtu, kuća se mogla za tu namjenu dovršiti za 3.600 kruna iz prištednje koja je u zemaljskoj banci u Sarajevu ukupno iznosila 4.203 kruna.

²⁸⁴ ABH, ZVS-89 23-192.

²⁸⁵ Izvještaj o upravi BiH 1906., 572.

škole, godine 1912. Općina Kupres je od ušteđenih 8.000 K namjeravala izgraditi općinsku kuću i štalu za državne pastuhe, „jer je sadanja općinska kuća i podjedno hatovska²⁸⁶ štala u sasvim ruševnom stanju i neće se više u njoj niti prezimiti moći.“²⁸⁷

S. Sarić je smatrala da općinska zgrada nije izgrađena do konca austrougarske vlasti, jer u jednom brzojavu iz 1913. godine, općinari pišu Zemaljskoj vladi da „odustaju od gradnje općinske kuće“.²⁸⁸ Prema M. Džaji krajem 1913. je sagrađena općinska zgrada od tesanog kamena s jednom većom i tri manje sobe, te s drvarnicom i štalom u prostranom dvorištu u kojoj su boravili pastusi iz državne ergele (Prilog 4.13.).²⁸⁹

4.8. Ambulanta i liječnik u Kupresu

Važnost liječnika koji bi bio u Kupresu, istaknuta je obrazloženjem iz 1900. da je potrebno iz Kupresa, a još više iz sela, ići zbog bolesti do liječnika i natrag 14 do 18 sati. U proračunu kupreške općine za 1901. predloženo je 2.400 kruna za plaću liječnika, dok je u 1899. i 1900. godinu, bilo predviđeno 200 kruna. Zastupstvo je zamolilo okružne vlasti u Travniku odobrenje sredstava i imenovanje liječnika od 1. siječnja 1901.²⁹⁰ Zemaljska vlada je 20. lipnja 1902. tražila odobrenje prekoračenja troškova zbog „bolno-obškrbivih troškova“ liječenja stanovnika Kupresa. Troškovi su se odnosili na liječenje Anđe, žene Mije Bešlije u bolnici u Travniku te Joze i Mate Bešlije u Zemaljskoj bolnici u Sarajevu.²⁹¹ I sljedeće godine, u Sarajevu su se liječili Anđa Bešlija i Jandre Herceg iz Kupresa, a Mahmut Burzić u livanjskoj bolnici.²⁹²

Na zemljištu koje je Općina kupila s namjenom gradnje općinske zgrade, nalazila se prizemna zidana nedovršena kuća. U očekivanju dolaska liječnika, Općina je odlučila tu kuću dograditi i urediti za ambulantu.²⁹³ Dodatna potrebna sredstva osigurala je Zemaljska vlada.²⁹⁴

²⁸⁶ Hat, *tur.* konj.

²⁸⁷ ABH, ZVS 87-426, 1912. Zaključak je 23. maja 1912. podržao i upravitelj Kotarske ispostave Kupres Radivoje Kovačević, dodajući da će Općini i pored ušteđenog novca nedostajati sredstva za zgradu Općinskog ureda i štalu za erarske hatove.

²⁸⁸ ABH, ZVS 47-802, 1913; S. SARIĆ, o.c., 258.

²⁸⁹ Mt. DŽAJA, o.c., 15.

²⁹⁰ ABH, ZVS-146 23-182, 1900.

²⁹¹ ABH, ZVS-106 23-180, 1902.

²⁹² ABH, ZVS-89 23-192, 1903.

²⁹³ Ibidem. S. SARIĆ, o.c., 262. Vlada je za gradnju „općinskog ambulatorija“ (*Gemeinde Ambulatorium*) 13. ožujka 1903. odobrila 3.300 K iz uštede prethodnih godina. Okružne vlasti iz Travnika, 12. svibnja za dovršenje su odobrile su 3.190 kruna, a ostatak od 110 kruna je ušteđen. Općina su smatrali korisnim u troškovima predvidjeti uređenje zahoda, sobe za posjete i uvođenje vodovoda. U troškovniku to je ukupno bilo 593 krune i 50 helera.

²⁹⁴ S. SARIĆ, o.c., 262. Vlada je naknadno odobrila još 411 K i 95 helera.

Prema izvješću općinskog liječnika dr. Bernardta iz 1905. „ambulatorij“ je smješten u posebnu, za tu svrhu 1903. izgrađenu prizemnu zgradu. Nalazio se nasuprot glavne zgrade, smještene na glavnoj cesti. Lako dostupna s glavne ceste, zgrada je imala jedan oko 1 ½ m širok i 7 ½ m dug hodnik koji je služio kao čekaonica. Veliku sobu (24 m²) smještenu lijevo do ulaza, koristila je Kotarska ispostava.²⁹⁵ Desno od ulaza nalazile su se dvije međusobno susjedne prostorije (12 m² i 4,5 m²), od kojih je prva veća, s dva velika prozora i ventilacijom, okrenuta prema zapadu, bila opremljena štednjakom (?).²⁹⁶ Druga soba, prozorima okrenuta prema istoku, koristila se kao kućna ljekarna.²⁹⁷ Na istoj strani hodnika bila je mala kuhinja s uređenim štednjakom. Nasuprot nje je bio je zahod. Na istočnom kraju hodnika nalazi se bočni ulaz u zgradu. Zgradi je pripadao crnogorični park na sjevernoj strani, od oko 200 m², kojeg je dao izgraditi upravitelj ispostave.²⁹⁸ Iznos od 100 K za potrebe troškova ambulante u Kupresu više godina se ponavljao u općinskom proračunu.²⁹⁹

Prilog 4.15. Lijevo: Bočni prikaz i tlocrt ambulante (ABH, ZVS). Desno: Ambulanta se nalazila preko puta Oružničke postaje, s lijeve strane ceste u smjeru od Bugojna prema Livnu. (Razglednica vjerojatno iz 1904., vl. A. Ivić)

²⁹⁵ Ova rečenica je crtom sa strane istaknuta. (Korištena je za primanje gostiju Kotarske ispostave – nap. A. I.).

²⁹⁶ Nejasno. Moguće štednjakom za otkuhavanje i dezinfekciju - „mit einem Ofen verscherei, als Untermehüungs“.

²⁹⁷ ABH, ZVS-59 51-439, 1905. U ljekarni je bilo 54 različite supstance za pripravak lijekova. ABH, ZVS-5 51-440, 1905.

²⁹⁸ ABH, ZVS-59 51-439, 1905.

²⁹⁹ ABH, ZVS 23-192, 1903. U općinskom proračunu za 1903. godine uvršteni su: „troškovi za uzdržavanje ambulante, medikamenti za bolesnike, troškovi za kalemljenje djece, neutjerivi bolno-opskrbeni troškovi tuđim bolnicama, troškovi za zahranu ubogih i sredstva za dezinfekciju.“ Oni su se ponavljali i u kasnijim godinama; ABH, ZVS-204 221-155, 1904. U 1904. u trošku održavanja „općinske bolnice“ bilo je predviđeno za 100 kruna okovati drvetom jednu stranu zida na kojoj kreč „ne može ostati“ čime bi se zaštitio od kiše.

Na više puta raspisivan natječaj za mjesto liječnika u Kupresu, nitko se nije prijavljivao. Tek se 1903. na to mjesto javio dr. Otto Schwarz. Radio je u ambulanti u kojoj je besplatno liječeno prosječno 800 pacijenata.³⁰⁰ Međutim, dr. Schwarz je već nakon nepunih pet mjeseci napustio to radno mjesto.³⁰¹ Gradonačelnik i vijećnici zaključili su da je to bilo zbog male plaće i jer je Kupres malo mjesto.³⁰² Općina je ponovo raspisala natječaj, ali bez rezultata. S obzirom na prilike i na veliku potrebu za liječnikom, povećali su godišnji proračun za plaću liječnika s 2.400 na 3.000 K, odnosno povećali mjesečni iznos plaće za 50 K. Raspisan je novi natječaj za popunjavanje liječničkog mjesta od 1. listopada 1904. godine.³⁰³ Čini se da liječnika nije bilo do ožujka sljedeće godine. Novi liječnik dr. Bernardt³⁰⁴ sastavio je izvješće o radu ambulante u I. kvartalu 1905. i 14. lipnja ga uputio kotarskoj i okružnoj vlasti. Prema njemu, ordinacija radi svakodnevno 10 – 12 h prije podne, a ponedjeljkom i subotom također 2 – 6 h poslijepodne.³⁰⁵

U prvom kvartalu 1905., a zapravo je riječ o razdoblju od 3. do 31. ožujka te godine, dr. Bernardt je imao 182 pacijenta i postavio 44 različite dijagnoze širokog spektra oboljenja i ozljeda. Jednostavni lijekovi i farmaceutski pripravci, kao i pripremljene masti, prašci i sl. pacijentima su se odmah izdavali iz kućne ljekarne, a u slučaju složenijeg pripravka, lijek bi se izdavao narednog dana.³⁰⁶ Pola sredstava iz godišnjeg plana, potrošenih u samo mjesec dana,³⁰⁷ pokazuje kolike su bile potrebe za liječnikom.

Na selu nije bilo liječnika pa su ljudi bili upućeni dolaziti u grad. Na Kupresu je bila jedna od četiri ambulante u Kotaru Bugojno.³⁰⁸ Dr. Bernardt je nakon dvije godine boravka u Kupresu, u ožujku 1907. predao molbu za premještanje u Varcar Vakuf.³⁰⁹ Prema općinskom izvješću, u Kupresu je 1908. postojao stalan liječnik, a povećao se i „pohod ambulatoriumu“.³¹⁰ Stoga su i troškovi povećani na 500 K, a očekivalo se i smanjenje troškova prema drugim

³⁰⁰ *Bosnischer Bote / Bosanski glasnik* 1904. „Gemeindefarzt: Dr. Otto Schwarz. Ambulatorium behandelt durchschnittlich 800 Kranke unentgeltlich.“

³⁰¹ ABH, ZVS-89 23-192, 1903. Liječnik je bio u Kupresu od 8.2. do 30.6.1903.

³⁰² ABH, ZVS-204 221-155, 1904. S. SARIĆ, o.c., 262. U prijedlogu gradonačelnik Bećirbegović piše: „Iza ovoga napusta općina je opet natječaj raspisivala, ali žali Bože, nije se nijedan molitelj zato mjesto prijavio. Da se zato mjesto baš niko prijavio nije, tumačiti je to tako, da je Kupres malo mjesto, a i prema tome i plaća malo odmjerena. Potreba za jednim u mjestu Kuprešu nastanjenim liječnikom jest ali tako velika, da ja kao gradonačelnik, smatram za osobitu dužnost da općinu pozovem da je ona u prvom pogledu obvezana za svoje stanovnike brinuti se.“

³⁰³ ABH, ZVS-204 221-155, 1904.

³⁰⁴ U potpisu se čini da je ime D. Bernardt.

³⁰⁵ ABH, ZVS-59 51-439, 1905.

³⁰⁶ Ibidem.

³⁰⁷ Ibidem. Od predviđenih 300 kruna, potrošeno je na opremu i lijekove 150 kruna.

³⁰⁸ M. BEŠLIĆ, o.c., 39. Početkom 20. stoljeća u Bugojanskom kotaru postojala su „četiri općinska ambulatorija“, i to u: Bugojnu, Kupresu, Donjem i Gornjem Vakufu, gdje su u određene radne sate ordinacije dolazili bolesnici i tražili potrebnu liječničku pomoć.

³⁰⁹ ABH, ZVS-51 38-126, 1907; ABH, ZVS-66 47-88 1908; S. SARIĆ, o.c., 262.

³¹⁰ S. SARIĆ, 2009., 129., 133. U Bugojnu je tada liječnik bio Josef Foglär.

bolnicama.³¹¹ U 1908 nabavljeno je i pokućstvo za ambulatnu. Po zahtjevu liječnika, predviđen je trošak za dezinficiranje zahoda u školi, općini, ambulanti, te štali za državne pastuhe.³¹²

Godine 1912. za liječnika u kotaru Bugojno s namještenjem u Kupresu imenovan je dr. Hans (Ivan) Buzolić, ali je odbio ponuđeno radno mjesto.³¹³ Općinsko vijeće Kupresa je 30. siječnja 1914. poslalo brzojav Zemaljskoj vladi ovog sadržaja: „Na višekratne molbe općinskog vijeća za uspostavu liečnika u Kupresu, općinsko vjeće opetovno moli visoki naslov što skorije rješenje jerbo /je/ liečnik u Kupresu neophodno potreban.“³¹⁴ Na to mjesto imenovani dr. Vladimir Frić, uz dopuštenje vlade, naručio je 1914. instrumente za ambulantu u Kupresu.³¹⁵ Od 1916. do kraja rata, liječnik je u Kupres dolazio jednom tjedno.³¹⁶

4.9. Štala za državne pastuhe

Općina je od 1897. imala jednu vlastitu štalu sagrađenu od drva, koju je iznajmljivala za 32 krune godišnje. Već 1904. bila je u lošem stanju. Troškovi popravka bili su veći o prihoda od najma. Ta štala je bila i na „nepovoljnom mjestu“. Stoga se Općina odlučila na prodaju općinske štale sa zemljištem javnom dražbom uz „izkličnu cijenu“ od 300 kruna. Zarada od prodaje trebala se iskoristiti za pokriće troškova održavanja općinskih objekata.³¹⁷

Nakon uvođenja prakse poboljšanja pasmine konja, postojala je i štala za državne pastuhe. Ona se svake godine prije Došašća krečila, dezinficirala i popravljalo „pokućstvo“ koje je oštećivano prilikom oblaganja kobila.³¹⁸ U proračunu Općine Kupres iz 1910. za uzdržavanja štale izdvajalo se 30 K. Zbog lošeg stanja u 1912. planirana je gradnja nove konjušnice.³¹⁹ Za tu namjenu je 17. kolovoza 1912. izglasano 4.790 K. Okružni ured u Travniku odluku je odobrio, a Kotarski ured u Bugojnu je 23. listopada, izvijestio Vladu da je isporuka građevinskog materijala započela.³²⁰

³¹¹ ABH, ZVS-66 47-88, 1908.

³¹² Ibidem. U iznosu od 40 K.

³¹³ Ibidem.

³¹⁴ ABH, ZVS 96-56, 1914.

³¹⁵ ABH, ZVS-317 111-80, 1914. Od tvornice instrumenata za kirurgiju i medicinu i zavoja „J. Odelga“ iz Beča. Tvornica je dopisom obavijestila Vladu da će do jeseni ostali instrumenti biti isporučeni, i Vladi poslali cjenik svojih artikala bez ambalaže i poštarine, na koji su nudili popust od 5% ako bi plaćanje bilo u roku od 14 dana.

³¹⁶ ABH, ZVS-217 87-449, 1917.

³¹⁷ ABH, ZVS-204 221-155, 1904.

³¹⁸ ABH, ZVS-66 47-88, 1908.

³¹⁹ ABH, ZV 87-426, 1912. Zaključak je 23. maja 1912. podržao i upravitelj Kotarske ispostave Kupres Radivoje Kovačević, dodajući da će Općini i pored ušteđenog novca nedostajati sredstva za zgradu Općinskog ureda i štalu za erarske hatove.

³²⁰ ABH, ZVS-408 128-23, 1912.

Po nalogu Kotarskog ureda, Ispostava je u studenome tražila privremeni smještaj za pastuhe u 1913. u iznajmljenom prostoru. Općinsko povjerenstvo je ustavilo da je najbolja štala Ive i Jandre Rebrine, a prije njihovog oca Ante Rebrine. Prostrana i građena od čvrstog materijala, odgovarala je propisima smještaja državnih pastuha. Ali štalu je ipak trebalo popraviti. Budući da vlasnici nisu bili voljni to učiniti, ali nisu tražili kiriju za četiri naredna mjeseca, u zaključku Općinskog zastupstva načelnik (isti) Ivo Rebrina i vijećnici (među kojima i Jandre Rebrina) su predložili, a kotarski predstojnik prihvatio, da to općina učini na svoj trošak.³²¹ Prije privremenog smještaja pastuha, trebalo je riješiti pitanje odvajanja pastuha od poštanskih konja, za koje se već koristio drugi dio tog objekta.³²²

U općinskoj štali sagrađenoj uz općinsku zgradu, tijekom 1 – 2 mjeseca, bili su pastusi iz Sarajevske ergele, radi oplodnje kobila i rasnog popravljivanja konjogojstva.³²³

4.10. Izgradnja vodovoda u Kupresu

Najveće naselje na Kupresu, varošicu Kupres, narod je nazivao imenom „grad“. U njemu je prema popisu 1895. bilo 20 vojnika i 554 građanske osobe.³²⁴ Bugojanski učitelj Milan Bešlić početkom 20. stoljeća bilježi: „Pitao sam mnogo seljaka iz onog kraja 'kuda ćeš' i svaki mi je odgovorio 'idem u grad'.“ Zatim nastavlja: „Stanovnici su na Kupresu po vjeri većinom katolici, a muslimana i pravoslavnih ima tu neznatan broj. Kupres je na glasu radi zdravstvenih obzira, jer je mjesto u gorskom kraju, pa je to u ljetno doba dobro zračno liječilište za anemične, nevrstične i plućne bolesti. Još je vrijedno napomenuti da Kupres ima vrlo zdravu vodu, kao malo koje mjesto u Bosni. Tu postoji vodovod već od više godina.“³²⁵

Sjeveroistočno od grada, na obroncima Plazenice, s izvora Točak tekao je istoimeni potok i ulijevao se Karićevac. Potok, siromašniji vodom, i danas postoji. Izgradnjom bazena, odnosno kaptaže i vodovoda, 1901. godine, pitka voda potekla je kroz Kupres.

³²¹ ABH, ZVS-336 128-22, 1913.

³²² Ibidem. Na temelju mišljenja kotarskog upravitelja Molnara od 17. prosinca Zemaljska vlada se izjasnila da se pastusi ne mogu smjestiti zajedno s poštanskim konjima zbog opasnosti od infekcija. Kotarska ispostava se 22. siječnja 1913. očitovala o neprikladnosti smještaja poštanskih konja u drugom dijelu. Općinsko vijeće je naložilo uklanjanje poštanskih konja. Donijelo je odluku o isplati 230 K za uređenje cijele štale za držanje državnih pastuha na općinski trošak. Stoga je Kotarski ured izvijestio Vladu da ne postoje prepreke da se državni pastusi privremeno smjeste u ovu štalu u 1913. godini.

³²³ Mt. DŽAJA, o.c., 15.

³²⁴ Izvještaj o upravi BiH 1906., 568.

³²⁵ M. BEŠLIĆ, o.c., 63

Stanje krajem	u gotovom novcu	uloženo u štedionicu	ukamaćeni novac namijenjen je u svrhu
1899.	5.974 K 70 h	9.765 K 65 h	gradnje vodovoda (<i>Wasserleitung</i>)
1900.	2.966 K 96 h	15.260 K 10 h	upotrijebljen u svrhu pravljenja vodovoda
1901.	2.032 K 43 h	3.003 K 00 h	gradnju općinske kuće
1902.	2.627 K 11 h	4.338 K 14 h	gradnju općinske kuće

Prilog 4.16. Planirani suvišak u općinskom proračunu na kraju 1900.

upotrijebljen je za izgradnju vodovoda (ABH, ZVS)

Gradonačelnik Kupresa 26. srpnja 1901. poslao je Vladi brzojav:

„Povodom predanja vodovoda uporabi građanstva smatram se ugodno dužan ispred lojalnog građanstva grada Kupresa izreći najveću zahvalnost našoj dobročiniteljici visokoj Zemaljskoj vladi.

Fazlibeg Bećirbegović, gradonačelnik³²⁶

Eugen Freiherr von Albori, poglavar Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u obilasku 1904. bilježi da „novi vodovod na Kupresu besprijekorno funkcionira i dočekan je od naroda s velikom zahvalnošću“.³²⁷ Voditelj građenja vodovoda, financiranog sredstvima Općine, bio je Edmund Kolbik, službenik kupreške Ispostave.³²⁸ U kopanju kanala, čija je dubina morala osigurati da se voda ne može smrznuti, sudjelovali su Kuprešaci.³²⁹

Iz ovog gravitacijskog vodovoda duljine 1.958 m projektiranog za protok od 2 l/s,³³⁰ voda je stalno istjecala na šest javnih česmi – „točkova“.³³¹ Slavine su bile pri vrhu stupova zidanih od klesanog kamena, dimenzija otprilike 100 x 30 x 20 cm.³³² Vodovodne instalacije nije bilo u kućama. Voda je uvedena u ambulantu 1903. godine.³³³

Tlak u cijevima iz kojih je voda danonoćno istjecala bio je velik i jaki mlaz brzo je punio kante. Voda koja ne bi bila natočena u posude koje su se nosile kućama, tekla je kroz kanal. Otjecala je najvećim dijelom betoniranim koritom na desnoj strani ceste Bugojno – Livno, i

³²⁶ ABH, ZVS-153 23-186, 1901.

³²⁷ S. SARIĆ, o.c., 264.

³²⁸ Ibidem.

³²⁹ Prema kazivanju Jure Brkana, jedan od njih je preminuo nakon prehlade prilikom izvođenja radova.

³³⁰ Izvještaj o upravi BiH 1906., 568.

³³¹ Naziv vrela „Točak“ je vjerojatno povezan je s glagolom „točiti“, odnosno mjestom gdje se točila voda (nap. A. I.). I javne česme narod je nazvao „točkovima“.

³³² Prema sjećanju Rajka Bobana i Borisa Ivića, u razgovoru s A. I. 2016. godine.

³³³ ABH, ZVS-89 23-192, 1903.

slijevala se u Karićevac kod kuće i gostionice Slipčevića, na mjestu na kojem je i obala ovog potoka bila uređena.³³⁴ Pored ceste je početkom 20. stoljeća postojao jedan otvoreni kanal, a osim njega „od ispostave te od čaršije prema rijeci Karićevac“, s obje strane ceste podzemni kanal.³³⁵ Da bi se s ulice pristupilo kućama, preko otvorenog kanala su postavljane drvene hrastove daske ili betonske ploče.³³⁶

U proračunu za 1903. bio je predviđen trošak za čišćenje cesta, uzdržavanje kanala, vodovoda, cesta i kaldrme, općinskih zgrada, cestarskog alata, kao i trošak za nadglednika i čuvara vodovoda.³³⁷ Proračunska stavka Općine od 300 K u 1908. pokrivala je plaću jedne osobe za poslove održavanje vodovoda, čišćenje dimnjaka u općinskim zgradama i školi, kao i čišćenje i paljenje uličnih fenjera.³³⁸ Pokazala se potreba da se 1909. naprave popravci na ogradi oko rezervoara.³³⁹

4.11. Opskrba vodom na Kupreškom i Ravanjskom polju

Opskrba vodom i drugih krajeva na Kupresu bila je planirana od 1903. Tada je načinjen nacrt regulacije rječice Mrtvice.³⁴⁰ U uredu Kotarske ispostave u Kupresu 25. lipnja 1906. na sastanak su se odazvali seoski knezovi: iz Općine Blagaj Lazo Šebez, iz Općine Rastičevo Šimun Nikolić te Ilija Knežić za selâ Šemanovci i Novoselo. Razlog je bio sadržaj dopisa od 6. lipnja Kotarskog ureda u Bugojnu koji se odnosio na gradnju vodovoda iz Mrtvice u Šemanovce. Seoski predstavnici su izjavili da s obzirom na ogromne troškove i siromaštvo naroda, nije moguće poduzeti planiranu gradnju niti tada niti ubuduće.³⁴¹

Radi opskrbe vodom mjesta u Ravanjskom polju – Ravnog, Mušića i Zvirnjače, razmatralo se 1906. eksploatiranje potoka Vođenice.³⁴² No, ni taj projekt nije realiziran zbog nedostatka financijskih sredstava.

³³⁴ Rajko Boban po sjećanju u razgovoru s A. I. 1916. godine.

³³⁵ ABH, ZVS-66 47-88, 1908.

³³⁶ Prema kazivanju Rajka Bobana, dvije ili tri godine prije drugog svjetskog rata, trgovci su počeli betonirati prostore ispred svojih radnji. Prostor česmi je imao društvenu ulogu kao okupljalište ljudi, naročito u večernjim satima. U poslijeratnoj Jugoslaviji, ove slavine su zatvorene, a voda je potekla vodovodom do novoizgrađenih gradskih kuća.

³³⁷ ABH, ZVS 23-192, 1903.

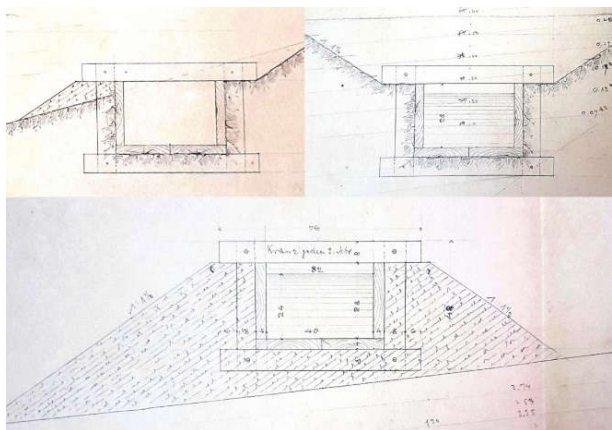
³³⁸ ABH, ZVS-66 47-88, 1908; S. SARIĆ, o.c., 264.

³³⁹ ABH, ZVS-66 47-88, 1908.

³⁴⁰ ABH, ZVS-257 129-48, 1903.

³⁴¹ ABH, ZVS-347 394-28, 1906.

³⁴² ABH, ZVS-127 75-301, 1906.

Prilog 4.17.

Nacrti kanala za regulaciju Mrtvice iz 1903. (ABH, ZVS)

4.12. Održavanje infrastrukture i objekata gradske općine

Općina je održavala ceste, kaldrmu i mostove. Zbog nedostatka novca, početkom 1900. isplata građe za mostove, obustavljena je.³⁴³ Drvena građa (japija) – 106 komada bukove planke nabavljene 1904. godine, bila je namijenjena za popravak tri drvena mosta.³⁴⁴ U 1909. su se popravljala dva mosta i postavljala nova ograda.³⁴⁵

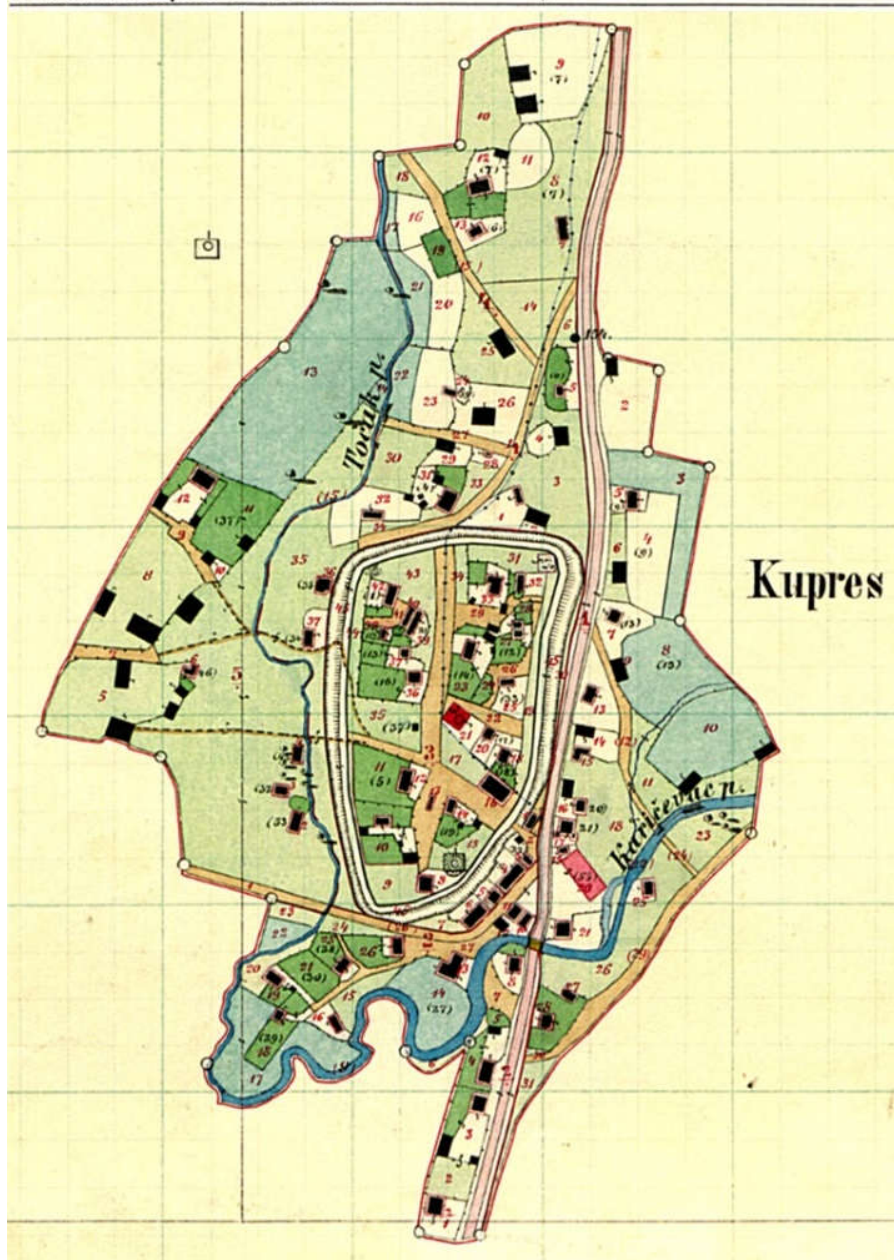

Prilog 4.18. Jedna od najstarijih razglednica Kupresa (vl. T. Brković)

³⁴³ ABH, ZV-146 23-182, 1900.

³⁴⁴ ABH, ZVS-204 221-155, 1904.

³⁴⁵ ABH, ZVS-66 47-88, 1908. U godini 1909. „imadu se dve veće ćuprije u Kupresu nanovo pokriti i novi gilenderi postaviti. Osim toga, imadu se sve ćuprije vodeć prema Zloselu koje su povodom reulazacije općine u području ove općine pripali, popraviti za koju svrhu svota od 150 K potrebita.“

Prilog 4.19. Grad Kupres na katastarskoj karti iz 1883. godine
s vidljivim opkopom iz osmanskog vremena (OeStA, KA)

Grad je osvijetljavao javnom petrolejskom rasvjetom, a 1908. bilo je 12 svjetiljki.³⁴⁶ U središtu grada, pred kućom u kojoj je jedno vrijeme bila Hrvatska čitaonica prije Prvog svjetskog rata, svjetiljka je bila na drvenom stupu kvadratnog presjeka. Izgleda da je broj rasvjetnih tijela smanjen u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, jer M. Džaja navodi da je koncem

³⁴⁶ ABH, ZVS-66 47-88, 1908.

dvadesetih godina 20. stoljeća „pored jake petrolejske lampe u središtu grada, bila još po jedna ispred Općine i ispred kuće Đorđa Spreme.“³⁴⁷

Općina je 1902. tražila odobrenje zapošljavanja još jednog stražara koji je kao i prije zaposlena dvojica trebao noću vršiti redarsku službu.³⁴⁸ Predviđena je bila i nabava opreme za te službenike.³⁴⁹ Naredne godine u proračunu za 1904. je predviđeno povećanje njihovih plaća,³⁵⁰ s obrazloženjem da „sva trojica jednako imaju službu, i to: kao općinski stražari, u pobiranju i nadgledanju općinskih daća, poslugu u stranoj činovničkoj sobi, palenje i čišćenje uličnih fenjera, kad je nužno kod kotarske ispostave, držanje cieleu noć noćne službe itd. obvršavaju u svakom pogledu svoju službu marljivo i valjano“.³⁵¹ Plaća ovim stražarima je 1908. povećana sa 480 K na 600 K. Iz paušala za odijelo i naoružanje redara u 1909. računao se trošak novog odijela i čvršće i toplije kabanice sukladne ovdašnjim klimatskim uvjetima.³⁵²

Zastupstvo je 26. siječnja 1903. predložilo Vladi odobravanje različitih komunalnih troškova.³⁵³ Nabava novog cestarskog alata bila je predviđena u 1904. jer se „sa sadašnjim cestarskim alatom patnja viđa“.³⁵⁴ Iste godine se u troškovima spominjao i trošak nasipanja gradskih ulica.³⁵⁵ Općinski proračun za 1910. obuhvaćao je troškove: čišćenje cesta i nadglednika vodovoda (300 K), održavanje kanala (30 K), vodovoda (100 K), cesta, mosta i kaldrme (100 K), općinskih zgrada (100 K) i cestarskog alata (10 K).³⁵⁶

Općina je održavala i školsku zgradu. Ona je popravljana 1903. i 1904.³⁵⁷ Zbog velikog broja, učenici su se u školi tiskali u klupama. Zato je Općina u veljači 1904. odlučila za iznos

³⁴⁷ Mt. DŽAJA, o.c., 23.

³⁴⁸ ABH, ZVS-106 23-180, 1902. Obrazloženo je: „Treći vrši službu isto kao i ova druga dvojica i poštojim je služba napojednako propisana danom i noćom pošto drugačije se nemože, i pošto sve trojici dosta posla sa dohodim i redom ima, to se radi toga moli odobrenje dajim se plaća ujednači.“ I upravitelj je podupro zahtjev: „Moralo se odrediti da ovaj organ i noćnu službu kao redar vrši, što je u ovom mjestu pogledom na klimatičke odnošaje vrlo tegobno, stoga mu se morala za buduću godinu i veća plaća obećati.“

³⁴⁹ ABH, ZVS-106 23-180, 1902. U proračunu je 27. ožujka 1902. predviđen iznos od 100 kruna za nabavu čizama i popravak starih „haljina“ prvoj dvojici te nabavu redarstvene odjeće i sablje trećem.

³⁵⁰ ABH, ZVS-89 23-192, 1903. Izdvajanje za plaću u 1901. i 1902. bilo je 432 krune. Umjesto 480, odobreno je 436 kruna, pa je zahtjev ponovo upućen. U 1904. bio je 480 kruna.

³⁵¹ ABH, ZVS – 204 221-155, 1904.

³⁵² ABH, ZVS66 47-88, 1908; S. SARIĆ, o.c., 272. Dnevnicu fizičkog radnika bila je 2 K, odijelo je koštalo 70 K, a kabanica 50 K.

³⁵³ ABH, ZVS-8 23-192, 1903. 1. Thomasu Tauberu *schlossermeisteru* u Sarajevu 30 kruna za nabavu „6 šćapova za čišćenje vodovoda (*wasserleitung Putzstockel*)“, 2. Anti Rebrini 16 kruna za „prizidanje jednog bunara“, 3. Tvornici iz Beča „*Armaturen und Maschinen*“ za dobivene šarafe u tri računa, za 25 kruna i 53 helera, 4. majstoru za dolazak iz Travnika i popravak „štokakovih šarafa“ 31 krunu i 28 helera. Bilo je to ukupno 44 krune i 9 helera, a zbog odobrenih samo 30, tražilo se prekoračenje za još 120 K.

³⁵⁴ ABH, ZVS-89 23-192, 1903.

³⁵⁵ ABH, ZVS-204 221-155, 1904.

³⁵⁶ ABH, ZVS-183 47-99, 1911.

³⁵⁷ ABH, ZVS-89 23-192, 1903.

od 100 kruna nabaviti barem šest novih klupa koje su se pokvarile i oslabile te popraviti dio starih klupa „koje su po starom sistemu pravljene od puno vremena“.³⁵⁸ Iste godine, Općina je financirala gradnju zahoda u školi.³⁵⁹ Nakon oštećenja zbog potresa 1906. zidovi škole su popucali. Trebalo je zatvoriti pukotine, a dimnjaci su se zbog opasnosti od rušenja morali ponovo zidati od kamena.³⁶⁰

Troškovi za školu u proračunu za 1910. godinu obuhvaćali su: plaće učitelja i podvornika, ogrjev i osvjetljenje za školu, drvarinu za učitelje, troškove za školski vrt, knjižice za učitelje i učenike, nabavu pisaćeg i risaćeg materijala kao i materijala za ženski ručni rad. Obuhvaćeni su bili i troškovi pedagoških časopisa, školskog vjesnika, glasnika muzeja, ali i odijevanja učenika te za krečenje i čišćenje škole. Tu su bili i nabava učila, popravak školskog namještaja i školske zgrade.³⁶¹

Općina se brinula za podmirenje troškova iz područja općinskog ureda, redarstva, zdravstva, cesta i općinskih građevina, škole, rasvjete grada, ukonačenja vojske, pomoći sirotinji, određenim poljoprivrednim troškovima i troškovima samouprave, čime je pridonosila i razvitku grada. Općina je bila dužna izdvajati sredstva i za potrebe poštanskog i brzojavnog ureda u mjestu.³⁶² Izdvajanja Općine za ogrjev od 1908. uključivala su i Poštanski ured i Brzojavnu postaju u Kupresu.³⁶³ Općina se brinula za čišćenje i ogrjev ambulatorija.³⁶⁴

Općina je održavala i vojarnu u Kupresu, u kojoj je 1895. bilo 20 vojnika.³⁶⁵ Za njezin popravak općina je izdvojila sredstva 1904.³⁶⁶ Nije potpuno jasno o kakvom objektu se radilo i je li kasnije samo iznajmljivan prostor. Naime, kada se razmišljalo o zakupu dobro građene štale Ive i Jandre Rebrine u 1913. godini, predloženo je da se u dio štale smjeste vojnički kreveti. Za eventualno dodatni potreban prostor, Općina se ponudila vojnicima naći i jednu sobu u drugoj kući.³⁶⁷ U svibnju 1915. vojska se uselila u školsku zgradu u Kupresu. Radne postrojbe su bile angažirane u različitim poslovima.³⁶⁸

³⁵⁸ ABH, ZVS-204 221-155, 1904.

³⁵⁹ Ibidem.

³⁶⁰ S. SARIĆ, o.c., 116; ABH ZVS 221-672, 1906.

³⁶¹ ABH, ZVS-183 47-99, 1911.

³⁶² ABH, ZVS-204 221-155, 1904.

³⁶³ ABH, ZVS-66 47-88, 1908.

³⁶⁴ ABH, ZVS-183 47-99, 1911.

³⁶⁵ Izvještaj o upravi BiH 1906., 568; ABH, ZVS-66 47-88, 1908.

³⁶⁶ ABH, ZVS-204 221-155, 1904.

³⁶⁷ ABH, ZVS-336 128-22, 1913.

³⁶⁸ ABH, NKHZ-6 V-5/415.

4.13. Stipendiranje i pomoć siromašnim i bolesnim

U spektru aktivnosti Općine Kupres bila je solidarnost s onima u potrebi. U ožujku 1902. predložena je dodjela novčane pomoći za kupovinu odijela (zimskog kaputa i zimske „aljine“) za Matu, sina Filipa Jurišića iz Kupresa, učenika II. razreda Zemaljske zanatlijske škole u Sarajevu.³⁶⁹ Iznosom od 30 kruna mjesečno 1902. stipendiran je jedan učenik u Učiteljskoj školi u Sarajevu, a s po 15 kruna bilo je predviđeno stipendiranje u sljedećoj godini još dva učenika Trgovačke škole u Travniku.³⁷⁰ Dok je 1902. za stipendije izdvajano 300 K, 1903. godine 600 K, u proračunu za 1904. traženo je 450 K, tj. smanjenje za 150 K zbog odustajanja od školovanja jednog od dvojice učenika u Travniku. Po 150 K dodijeljeno je za stipendiju Ivi Mišiću, učiteljskom pripravniku II. godišta, i Ivi Tomasu, učeniku III. razreda Trgovačke škole u Travniku.³⁷¹

Život na selu ovisio je o rodnoj godini. Nepogode su otežavale opstanak, a posebice je teško bilo bezemljašima te siromašnim i bolesnim koji su ovisili od tuđe pomoći. Za potporu siromaha, Općina Kupres je 1902., 1903. i 1904., izdvajala po 60 kruna. Iznos u 1903. potrošen je do 31. rujna. S tom svotom „teško se na kraj izašlo“. ³⁷² Općina je 1906. zbog teške materijalne i zdravstvene situacije dodijelila pomoć obitelji Tome Krstanovića iz Osmanlija.³⁷³ U općinskom proračunu stavka za potporu siromašnim 1909. je povećana na 150 kruna. To je obrazloženo činjenicom da je područje Općine Kupres prošireno i na Osmanlije gdje kao i u Kupresu ima dosta siromaha kojima je nužna potpora.³⁷⁴ Izdvajanjem sredstva pokazivala se i solidarnost sa stradalima iz drugih mjesta. Za postradale u požaru u Travniku, izdvojena je novčana pomoć 1903. godine.³⁷⁵

³⁶⁹ ABH, ZVS-106 23-180, 1902. Mate je stipendijom mogao platiti troškove hrane i stanovanja, ali ne i odijela. Ovaj trošak od 30 K pokrio se izdatkom od svote 180 K odobrene u proračunu za stipendiju koja je odlukom Vlade obustavljena Stipi Mišiću iz Kupresa, učeniku I. razreda Velike gimnazije u Sarajevu.

³⁷⁰ ABH, ZVS-106 23-180, 1902.

³⁷¹ ABH, ZVS-89 23-192, 1903.

³⁷² Ibidem.

³⁷³ ABH, ZVS-246 215-1667, 1906. U uredu Kotarske ispostave u Kupresu, 28. veljače 1906. bilježnik je uz svjedočenje seoskog kneza Pilipa Kune sastavio molbu za dodjelu novčane potpore Tomi Krstanoviću iz Osmanlija i njegovom 24-godišnjem bolesnom sinu. Toma nije ništa posjedovao i da živio je od pomoći seljana. Budući da je „već i u tih dobrih ljudi naskoro nestalo hrane“, nije mu ništa drugo preostalo nego obratiti se Vladi. Lista iz poreznog ureda od 16. ožujka pokazala je da Toma nema nikakvog posjeda. Prema kućnoj listi Kotarskog ureda od Toma (r. 1847.) sa ženom Mandom imao je sina Ivana i kćer Anđu.

³⁷⁴ ABH, ZVS-66 47-88, 1908.

³⁷⁵ ABH, ZVS-89 23-192, 1903.: „Kako smo se dočuli i osvjedočili se za užasni slučaj postradali od požara u gradu Travniku, tako da je veliki broj familija, koji su imali svoje posjede i imetke te u jednoč ostali bez svojih imetaka, hrane i kuća pod vedrim nebom na goloj zemlji, bez štoje već i zima pred očima. Te da se istim što u pomoć priteče prijedlog da se kao potporu svotu od 200 kruna odobrenje visoke zemaljske vlade zamolimo iz ovogodišnji suvišaka.“

Bilo je i neobičnih situacija. Krajem rujna 1903. Miloš Filipović, na proputovanju kroz Kupres, smrtno je stradao od uboja, pa je Općina morala osigurati sredstva za pokop.³⁷⁶

4.14. Trgovina i pokretanje gospodarstva

U dopisu upućenom vladi 1905. godine, kotarski predstojnika Jeftomir Zaharić spominje da se u mjestu Kupres, kao središtu Kotarske ispostave koja obuhvaća 10 općina, odvija cjelokupna gospodarska i trgovačka aktivnost, što mu omogućuje prosperitet.³⁷⁷

U službenom godišnjaku *Bosnischer Bote* (Bosanski glasnik) za 1910. za Kupres piše: „Kupres ima rimokatoličke župe u Otinovcima, Suhopolju i Rastičevu, Srpsko-pravoslavne parohije u Blagaju, Donjem Vukovskom i Ravnom. Kupres je udaljen od Bugojna 28, Županjca 40, i Livna 48 kilometara. Ima: kotarsku ispostava, zajednički poštanski ured i brzojavnu postaju, osnovnu školu i jedan mekteb, zapovjedništvo oružništva, financijski ured, općinsku ambulantu. Uzgaja se stoka križana s Mölltalerskim govedom. Godišnji sajam se održava od 23. do 25. travnja, od 11. do 13. studenoga, a tjedni ponedjeljkom. Ima vodovod čiji je izvor na visini od 1300 m. Nalazi se na visoravni, okružen je planinskim šumama. Značajan je izvoznik stoke, ima godišnje trke konja. Ugodan je izlet do jedan sat udaljenog jezera Kukavice, Turjače i Rastičeva. U visokim planinama lovi se tetrijeb, ali je dobar lov na medvjede i vukove. Visoravan je zbog olujne bure zimi zastrašujuća.

U Kupresu se nalaze: Hrvatska seljačka blagajna za štednju i zajam, Hrvatska narodna čitaonica i Hrvatska narodna zajednica.³⁷⁸

Od 1912. u tom glasilu se navodi i Srpska zemljoradnička zadruga u Blagaju.³⁷⁹

*

Točarinske dozvole za omanje gostionice na Kupresu 1902. – 1904. ukupno je imalo 13 gostioničara.³⁸⁰ Veće gostionice s prenoćištem (*Gasthaus*), odnosno hotele s jednom ili više više soba imala su četiti Kuprešaka.³⁸¹ Dozvole za svratišta, gostionice i restauracije u

³⁷⁶ Ibidem.

³⁷⁷ ABH, ZVS-90 72-260, 1905.

³⁷⁸ *Bosnischer Bote*, 1910.

³⁷⁹ O njezinom osnivanju v. Poglavlje 4.18. ovoga rada.

³⁸⁰ S. SARIĆ, o.c., 313. – 314. U Kupresu: Marić Jelić, Niko Kutleša, Tade Marjanović, Fabijan Mesić, Juko Meštrovčić, Jandre Sučić, Pavo Sučić, Anto Rebrina, Ivan Rebrina, Jandre Rebrina i Stipo Subašić. U Malovanu Mara Tokić, a u Vukovskom Ilija Glišić. Dok je većina bila vlasnik „mehana“, pod najmom su bile one Marića Jelića te Jandre i Pave Sučića.

³⁸¹ *Bosnische Bote*, 1898. – 1918. To su: Gjuradinović (1898. – 1901.), s jednom sobom za goste (*passagierzimmer*), Jure Perić (1898. – 1901.), Fabijan Mesić (1902. – 1918.) dvije sobe do 1903., tri do 1909. te

Bugojanskom kotaru za 1917. koje se odnose na područje Kupresa, posjedovalo je čak 14 osoba.³⁸² Dva dućana u Donjem Vukovskom 1904. nisu imala dozvolu.³⁸³

Trgovine opće robe i ostalo godine				
1899.	1910.	1912.	1914.	1917.
Pavo Sučić 1886.				
Subašić Brüder (Braća Subašić), filijala sa sjedištem u Bugojnu				
Juko Meštrović 1886.				
Stipo Radman 1898.				
Anto Rebrina 1894.				
Atias Haim Salamon 1894.				
Ilija Bilić 1894.				
Mijo Kutleša 1894.				
Niko Kutleša 1894.				
Ahmed-beg i Džafer-beg Huseinbegović 1899.				
Tade Marjanović 1900.				
Jandre Sučić 1900.				
Ivo Rebrina 1900.				
?		Jandre Rebrina 1904.		
Vukan i Risto Marić 1908.				
Dragutin Jurkić 1909.				
Ivo Ivančić T. 1912.				
Đorđe Spremo 1912.				
Ali-beg Bećirbegović 1913.				
				Jandre Slipčević

Prilog 4.26. Pregled trgovina u Kupresu 1899.-1917. (prema *Bosnischer Bote*)

Prilog 4.25. Razglednica s Kupresa iz 1913. godine (vl. A. Ledić)

2 sobe do 1918. i Stipo Radman (1909. – 1918.) četiri sobe za goste.

³⁸² S. SARIĆ, o.c., 315. U Kupresu su to bili: Tade Kutleša, Juko Meštrović, Stipo Radman, Ivan Rebrina, Jandre Rebrina, Jandre Slipčević, Đorđe Spremo, Stipo Subašić, Pavo Sučić, Jandre Sučić i Jozo Vujičić. Svrtište u Gornjem Malovanu imao je Ivo Lučić, u Zloselu Uroš Žulj, a u Donjem Vukovskom Luka Popović.

³⁸³ S. SARIĆ, o.c., 319. Ile Glišić (tri godine, od 1901.) i Sava Marković (13 godina, od 1891.).

Šireći svoj posao u sigurnom okruženju, trgovci su stvorili temelj za ulaganja. Uz stare begovske obitelji, nova skupina hrvatskih trgovaca ulaganjem u zemljište postaje dio veleposjedničkog društvenog sloja. Osim trgovina mješovitom robom, u Kupresu kao mjestu nastalom uz prometnicu, razvijaju se gostionice, restoracije i hoteli, ugostiteljski posao naprednijeg tipa od prenoćišta u hanovima.

4.15. Osnivanje zemljoradničke zadruge

Model zadrugarstva kao način povoljnog dobivanja zajma, koristili su seljaci na austrougarskom području već sredinom 19. stoljeća, a poticali su ga intelektualci.³⁸⁴ Bio je poznat i državnim službenicima koji su došli izvana, a čijim je nastojanjem stvoren ambijent za osuvremenjivanje poljoprivrede i stočarstva. Vlasti su poticale povećanje mliječnih, mesnih i drugih prinosa od stoke. To se moglo ostvariti križanjem domaćih otpornih pasmina s onih uzgojno isplativijih.³⁸⁵ Na tomu su radili službenici i predstavnici kotarskih vlasti preko seoskih knezova i viđenijih ljudi. Takve aktivnosti su često nailazile na podozrenje seljaka, ali pozitivne posljedice su bile vidljive.

*Prilog 4.27. Nagrađivanjem teladi na izložbama poticana je selekcija stoke
(Bosnischer Bote, 1900.)*

Bikovi su dani na upravljanje seoskim općinama i privatnim osobama koji su bili dužni dopustiti besplatnu oplodnju krava u okolici tijekom tri godine. Nakon toga, bikovi su prelazili

³⁸⁴ J. DEFILIPPIS, 2001., 86. – 87. Zadruge u Dalmaciji bile su registrirane prema Zakonu o udruživanju iz 1852., a od 1873. prema Zakonu o privrednim i gospodarskim zadrugama. Njime su se služili i u Kraljevini Jugoslaviji do 1937. godine, kada je donesen novi zakon o zadrugarstvu.

³⁸⁵ Zbog specifičnosti pojedinih krajeva, Vlada je odredila tri pripašajna područja predviđena za križanje domaćih govoda s uvoznim. Na sjeveroistoku Bosne domaće je govedo križano s ugarskih stepskim. U Hercegovini uvezeno je vipsalsko govedo. U ostalim dijelovi pokrajine uvezeno je krupnije i teže govedo.

u njihovo vlasništvo. Nabava bikova se pokazala skupa pa je potaknuto osnivanje fondova u kotarima. U kotaru Bugojno, fond je osnovan 1902. godine.³⁸⁶

Na uvjeravanja kotarskog predstojnika, 1902. godine općinske starješine i imućniji ljudi iz svih kupreških seoskih općina pristajali su na dragovoljni godišnji prinos u iznosu 2% od desetine za nabavu bikova maldovanske pasmine tijekom tri godine počevši od te godine. Pismeno su to potvrdili kod kotarskih ispostava u: Kupresu 28. lipnja, Gonjem Vakufu 9. srpnja, Bugojnu 1. kolovoza i Donjem Vakufu 19. kolovoza 1902. godine.³⁸⁷

U Kotarskom uredu u Bugojnu je 20. ožujka 1903. na sastanku kotarskog predstojnika Jeftomira Zaharića sa svim seoskim starješinama prihvaćen prijedlog predstojnika za utemeljenje „Poljoprivredne zadruge ili Težačkog udruženja“.³⁸⁸

Predstojnik Jeftomir Zaharića je izrađeni prijedlog pravila „Poljoprivredne zadruge sa sjedištem u Bugojnu“ predstavio po ispostavama. Uz nadopune su ga potvrdile sve seoske starješine, gradska poglavarstva i ugledne osobe po kotarskim ispostavama: Kupresu, Donjem Vakufu, Gonjem Vakufu i Bugojnu 16., 17., 24. i 30. rujna 1903. godine. Pravila su priložena molbi na odobrenje Zamaljskoj vladi.³⁸⁹ Svrha zadruge bila je poboljšanje prilika i međusobno

³⁸⁶ Izvještaj o stanju Uprave 1906., 260. Punio dobrovoljnim izdvajanjem seljaka u iznosu 2 – 3 % od desetine.

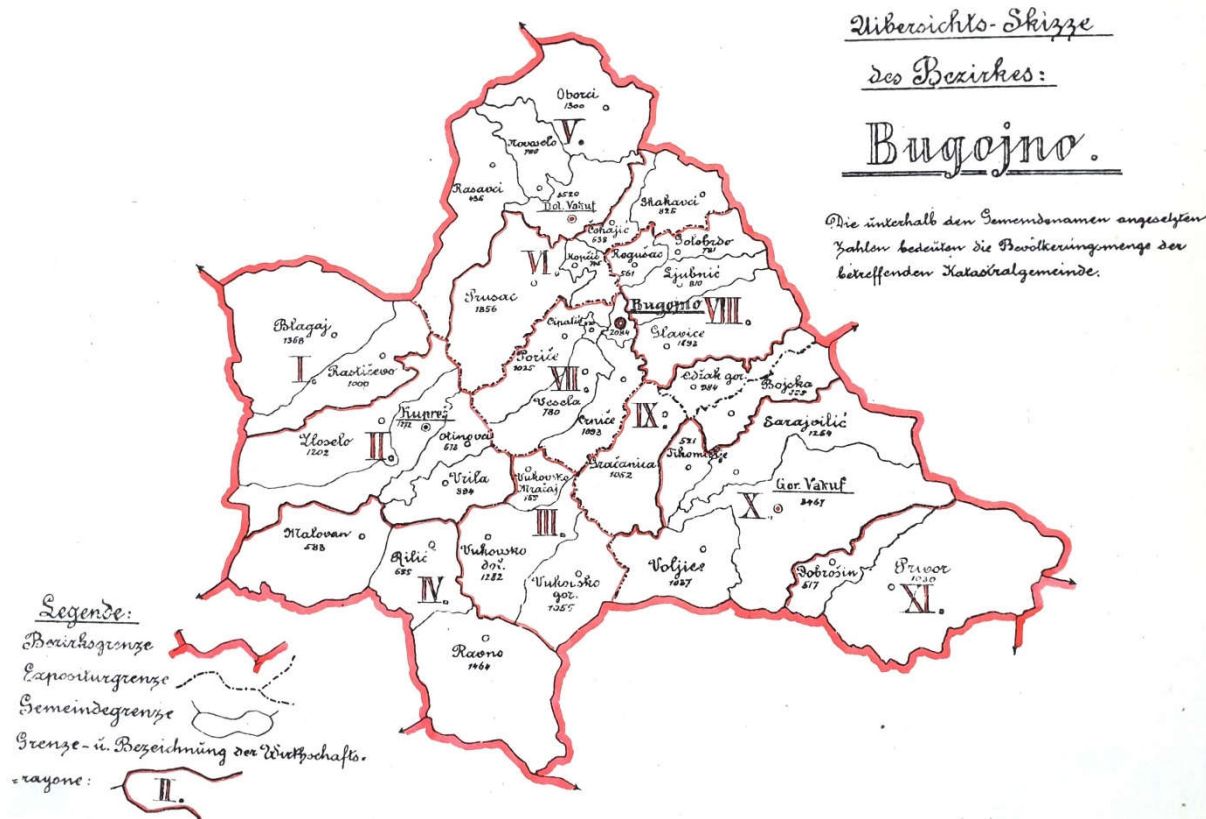
³⁸⁷ ABH, ZVS-48 65-60, 1904. Potpisnici iz **Kupresa** su bili: Anto Rebrina, muktar Općine Kupres Salko Brčić, Ivan Brkan, Ivan Kuna, Marijan Dumančić, Fazli-beg Bećirbegović, Ćerim-aga Mandžuka i knez općine Kupres Grgo Lozić. Potpisnici iz **Zlosela** su: knez Ivan Mihaljević, Niko Dumančić Ivanov, Mato Bagarić Lovrin, Ivaš Žulj Jozin i Mijo Bagarić Perin. Iz **Rastičeva** su dokument potpisali: knez Stipo Kuna, Niko Jaman, Mate Rogalo, Marko Grbeša, Jandre Romić, Ivan Jaman, Mate Šimić, Ile Šimić i Bože Svalina. Seoski zastupnici iz **Rilića** su bili: knez Jovo Rudić, Ostoja Šešum, Miloš Marić i Pero Marić. Iz **G. Vukovskog** su potpisnici bili: knez Jovo Lugonja, Jefto Vasić i Luka Matić, a iz **D. Vukovskog**: knez Vukan Mitrović, Sava Marković, Nikola Barišić, Krstan Svitlica i Stanko Aškić. Ispred **Otinovaca** potpisali su: knez Ivan Čičak, Frano Turalija, Perko Čičak, Ivan Radoš, Ivo Čičak, Jozo Slipčević, Pero Kovačić i Pero Spremo. Zastupnici iz **Malovana** su bili knez Stanko Duvnjak, Marko Vavan, David Duvnjak, Matko Šimić i Sveti(sav) Duvnjak. Iz **Ravnog** to su bili: Maksim Panić, Suljo Begić, Frano Bešker, Mihajlo Bojanić, Juso Kmetaš, Niko Dragojlović i Cvijo Todorinović. Iz **Vrila** su bili: muktar općine Ahmed Ugarak, knez Jozo Babić, Arman Mešan, Nikola Milušić, Osmo Musić, Ivica Kusić, Zukan Ugarak, Toma Santro, Nikola Lozančić, Grgo Vučak i Mate Zrno. Iz **Mračaja** su bili: knez Trivun Lazić, Jovo Škobić i Mitar Galić. Dokument su potpisali iz **Blagaja**: knez Mićo Zubić, Đuro Ždero, Maksim Zubić, Mitar Marić i Josip Kovinjal. Na dokumentu su pored imena pečatom potpis potvrdili seoski knezovi.

³⁸⁸ ABH, ZVS 65-60, 1904. Zaključeno je da se: Kotarski ured zauzme kod Vlade za osnivanje „Poljoprivredne zadruge“, izrade pravila i već ustanovljena sredstva naroda iz zaklade za nabavu bikova prijeđu u korist nove zadruge. Identičan zapisnik s istim zaključcima koji su potpisali seoski knezovi, potpisali su 27. ožujka 1903. i zemljoposjednici s područja kotara.

³⁸⁹ U Ispostavi Kupres izjavu su potpisali: muktar Salko Grčić, starješine Jandre Mioč, knez Općine Zlosela Niko Topalović, knez Općine Hrastičevo Stipo Kuna, knez Općine Blagaj Lazo Krndija, knez Općine Malovan Sava Duvnjak, knez Općine Rilić Jovo Rudić, Cvijo (Goj)nkalović, knez Općine Gonje Vukovsko Jovo Lugonja, Niko Mitrović, muktar Općine Vrila Ahmet Ugarak i knez Općine Hotinovci Marko Hrnjkaš. U ime Gradskog poglavarstva u Kupresu potpisnici su bili načelnik Fazli-beg Bećirbegović, podnačelnik Pavo Sučić i vijećnici Hasan-aga Mandžuka i Derviš-aga Mandžuka.

podupiranje gospodarskih probitaka zadrugara. Isključivala je „svako privatno-pravno, naročito špekulativno djelovanje zadruga“.³⁹⁰

Članovi zadruga bili su „svi zemljovlasnici, kmetovi, pravoužitnici i užitnici zemalja ili šuma izuzev ona zemljišta, od kojih se, pošto su vlasništvo vojnog ili zemaljskog erara ili javnim svrhama služe, neplaća ni zemljarina ni desetina.“³⁹¹

Prilog 4.28. Karta s prikazom Privrednih područja u bugojanskom kotaru (ABH, ZVS)

Kotar Bugojno pravilnikom je podijeljen na sljedeće privredna područja, prema katastarskim općinama i broju zadrugnih vijećnika koji se biraju:

- I. Blagaj i Rastičevo, 6 vijećnika
- II. Kupres, Zlovelo, Otinovci i Vrila, 10 vijećnika
- III. Vukovsko Donje i Vukovsko Gornje, Mračaj, 6 vijećnika
- IV. Malovan, Rilić i Ravno, 7 vijećnika

³⁹⁰ ABH, ZVS 65-60, 1904. Ciljevi ove zadruga bili su podizanje kulture ratarstva, voćarstva, vinogradarstva, kao i konjogojstva i stočarstva, sudjelovanje u podizanju uzornih seljačkih kuća, staja i gnojišta, pomaganje u nabavi poljoprivrednih alata i strojeva, žitnog sjemena, uvođenju novih biljnih kultura, pribavljanju stoke za rasplod. Zadruga je trebala sudjelovati u stvaranju propisa u gospodarstvu, širiti poljoprivredno znanje stručnom literaturom, javnim predavanjima te izložbama i nagrađivanjem. Trebala je unaprijediti preradu, proizvodnju i prodaju poljoprivrednih i proizvoda od mlijeka i voća, izvoditi melioraciju, podizati zajednička spremišta žita itd.

³⁹¹ ABH, ZVS 65-60, 1904. Zadrugna prava, ali ne i plaćanje, članovi su mogli prenijeti i na zakupce (priorce), ako je zakup trajao više od tri godine.

- V. Donji Vakuf, Rasovci, Novo Selo i Oborci, 15 vijećnika
- VI. Prusac, Kopčić, Čehajić i Skakavci, 10 vijećnika
- VII. Bugojno, Čipulić, Poriče, Vesela i Crniće, 14 vijećnika
- VIII. Rogoušac, Golo Brdo, Ljubnić i Glavice, 10 vijećnika
- IX. Odžak Gornji, Gračanica i Bojska, 7 vijećnika
- X. Gornji Vakuf, Voljice, Tihomišlje i Sarajvilić, 16 vijećnika
- XI. Dobrošin i Privor, 4 vijećnika

Propisan je i način izbora vijećnika u zadruzi.³⁹² Prvu sjednicu vijeća trebao je sazvati kotarski predsjednik ili njegov zamjenik. Tada je predviđen izbor predsjednika (koji ne može biti niti jedna službena osoba), dopredsjednika i dvojice revizora, a zatim pod predsjedanjem izabranog predsjednika zadruge biralo se 20 odbornika i 20 zamjenika, „od kojih se moraju uzeti po 5 iz redova spahija i aga“.³⁹³ Vijeće se mora sastajati jednom godišnje, a sve zaključke zadružnog vijeća treba odobriti Kotarski ured u Bugojnu. Svi odbornici i zamjenici službu su trebali obavljati besplatno. Među mnogim člancima pravila, propisano trajanje zadruge je neograničeno i ona se može raspustiti samo uz naredbu Zemaljske vlade.³⁹⁴

Na sjednici od 23. srpnja 1904. usvojeni su termini za održavanje odborskih sjednica 6. kolovoza i 3. rujna te usvojenje i odobravanje poslovnika 1. studenoga 1904.³⁹⁵

Prilog 4.29. Pečati Kotarske poljoprivredne zadruge u Bugojnu iz 1904. (ABH, ZVS)

Kotarska poljoprivredna zadruga u Bugojnu bila je prva takva institucija u cijeloj Bosni i Hercegovini. Objedinjavala je članove bez razlike na stalež, vjerski i politički nazor.³⁹⁶

³⁹² „Izbor se izvršuje bez izbornih listina uz posredovanje jednog od kotarskih ureda u Bugojnu opredijeljenog izaslanika, na vrijeme od 5 godina i to između samih zadrugara (slobodnih seljaka i kmetova), koji stanuju u dotičnom privrednom području. Spahije i age u čitavom kotaru sačinjavaju jedno posebno izborno tijelo, i biraju između sebe posredstvom jednog izaslanika kotarskog ureda u Bugojnu 45 članova za zadružno vijeće.“

³⁹³ „Spahija i aga“ nakon što je prekriženo „zemljoposjednika“. (Nap. A. I.)

³⁹⁴ ABH, ZVS-48 65-60, 1904.

³⁹⁵ Ibidem.

³⁹⁶ M. BEŠLIĆ, o.c., 26. – 27.

4.16. Konjogojstvo i trke konja

Prema godišnjem izvješću Kotarske poljoprivredne zadruge u Bugojnu za 1905. godinu, u Kotaru Bugojno se nalazilo do 10.000 konja te približno 3.000 kobila. Istaknuto je da je Kupres zbog prirodnih uvjeta, prostranih pašnjaka i livada vrlo podesan za uzgoj konja. Ta su područja još za „prijasnjih vremena vrlo dobre konje imala, koji su se za Dalmaciju i Italiju tražili i dobro plaćali.“ Zato je Zemaljska vlada posvetila pažnju konjogojstvu na Kupresu.³⁹⁷

Veliki broj konja se kupovao u Dalmaciji i Italiji po isplativim cijenama. Konji su služili i domaćem pučanstvu, ali i potrebama vojske. Stoga je formiran Odbor koji je u sporazumu s uzgajateljima konja pažnju posvetio odgoju jakih tovarnih domaćih konja. Odbor je namjeravao potaknuti uzgajatelje na nabavu iz vlastitih sredstava kvalitetnog rasploda od domaćih ili potomaka državnih pastuha.

Prema izvješću Kotarske zadruge, Zemaljska vlada je obećala potporu, a nekoliko seljaka je nakanilo kupiti pastuhe. Odbor se pobrinuo vlasnicima osigurati 4 – 5 tovara zobi, i Vladu zamoliti za isplatu jedne krune vlasnicima za svaku oplođenu kobilu. Spominju se i utrke konja: „Mi se i ovom prilikom zahvalno sjećamo na dosadašnje moćno pripomaganje zemaljske vlade u pogledu odgoja konja u našem kotaru, te sa osobitim zadovoljstvom pozdravljamo godine 1905. određeno uvađanje okružnih konjskih trka, koje se kod nas na Kupreškom polju održavaju. Rečena ja odredba pobudila kod gojitelja konja interes za što bolje odgajanje, te će jamačno biti od velike koristi.“³⁹⁸

Organiziranjem konjskih trka i podjelom nagrada poticana je selekcija. U Bosni i Hercegovini su 1905. organizirane trke na ukupno osam trkališta od kojih je jedno bilo na Kupresu.³⁹⁹ Prije toga, vjerojatno 1903., podignuta je općinska zgrada na kupreškom trkalištu.⁴⁰⁰ U 1905. na organizirane četiri velike i jednoj maloj utrci s pet trčanja natjecalo se 20 konja,⁴⁰¹ a nagrađeni su sljedeći odgajatelji konja:

1. Velika trka: 1. nagrada od 500 K⁴⁰² Haki-beg Bušatlija, 2. nagrada 150 K Stipo Radman, 3. nagrada 100 K Stipo Subašić;

³⁹⁷ M. BEŠLIĆ, o.c., 29. U 1905. na četiri lokacije u Kotaru Bugojno 12 državnih pastuha i 22 licencirana pastuha u kupreškom poljoprivrednom području, oplodilo je 2.380 kobila.

³⁹⁸ M. BEŠLIĆ, o.c., 29. – 30.

³⁹⁹ Izvještaj o stanju Uprave BiH 1906., 259.

⁴⁰⁰ ABH, ZVS-89 23-192 1903. U proračunu za 1904 u stavci osiguranja općinskih zgrada predlaže se povećanje (sa 60 na 100K) jer se „na novu osigurala zgrada na trkalištu, kao još na novu sagrađeni ambulatorium imaće se osigurati.“

⁴⁰¹ U daljem popisu navedeno je pet velikih trka, vjerojatno greškom.

⁴⁰² Kruna, austrougarska novčana jedinica.

2. Velika trka: 1. nagrada od 250 K Abdulah Ajanović, 2. nagrada 100 K Haki-beg Bušatlija, 3. nagrada 50 K Tade Kutleša;
3. Velika trka: 1. nagrada od 200 K Haki-beg Bušatlija, 2. nagrada 80 K Stipo Radman, 3. nagrada 50 K Ale Mandžuka;
4. Velika trka: 1. nagrada od 150 K Abdulah Ajanović, 2. nagrada 50 K Stipo Subašić 3. nagrada 40 K Tade Kutleša;
5. Velika trka: 1. nagrada 80 K Rade Slipčević, 2. nagrada 50 K Rade Slipčević, 3. nagrada 40 K Tade Kutleša.⁴⁰³

Prilog 4.30 Fotografije trka na Kupresu prije gotovo jednog stoljeća (vl. T. Brković)

Jedan od zaključaka na općinskoj sjednici u Bugojnu 31. kolovoza 1908. bio je upućivanje molbe vlastima za prenošenje godišnje utrke s Kupreškog polja u Bugojno zbog bolje povezanosti željeznicom. Računalo se da bi to povećalo interes i u drugim kotarima, a bilo je dovoljno prostora za održavanje trka pored Bugojna. Održavanjem godišnjih trka u Bugojnu,⁴⁰⁴ nije ukinuta tradicija održavanja trka na Kupreškom polju.

4.17. Poboljšanje pasmine goveda

Prema uzvješću poljoprivredne zadruge za 1905., pri osnivanju fondova 1902. godine, mislilo se da nakon tri godine neće više biti potrebno nabavljati bikove. Međutim, jedino u Kotaru Bugojno 1905. nije više bio potreban fond.⁴⁰⁵ Preko Kotarske zadruge se javilo 302

⁴⁰³ M. BEŠLIĆ, o.c., 30. – 31: „Za nagrade se ukupno izdalo 1900 K. Prilikom konjskih utrka bilo je u Bugojnu i Kupresu nagrađivanje. Ukupno bijaše predveden 131 umetak. Povjerenstvo, sastavljeno od vladinog stručnjaka i odbornika naše zadruge, konstatiralo je da su predvedeni konji mnogo trpjeli pod utjecajem lanjske nerodice i oskudice piće, inače je, što se sastava tijela i izgleda uopće tiče – uspjeh bio povoljan. Nagradu je dobilo 17 uzgajatelja konja – 10 iz Bugojna, i 7 iz Kupresa. Iz Kupresa su to bili Džafer-beg Idrizbegović 150 K, Spaso Marić 120 K, Anto Rebrina 45 K, Marijan Lozić 45 K, Ilija Popović 50 K, Krstan Soro 10 i Tomo Daško 10 K.“

⁴⁰⁴ S. SARIĆ, o.c., 266. Prema Samiji Sarić, godišnja će se utrka za Bugojanski kotar održavati u Bugojnu.

⁴⁰⁵ Fondovi su osnovani u kotarima: Bijeljina, Brčko (dijelu kotara), Bugojno, Gacko, Glamoč, Gradačac,

privatna pripašnika koji su spremni nabaviti meltalske bikove i najmanje pet ih godina uzdržavati. Odlučeno je da će oni koji drže bikove, dobivati po jednu krunu premije po oplodnji krave skakanjem bika.⁴⁰⁶ Iznos će se podmiriti s 2/3 od zemaljskog erara i 1/3 od poljodjelskog kotarskog udruženja. Zbog velikog broja zainteresiranih, u jesen 1905. je skupina službenika i odbornika zadruge otputovala u Pongau radi kupovine 182 meltalska bika. A ostalih 190 je trebalo biti nabavljeno slijedeće godine.⁴⁰⁷

Prije toga, na općinskoj sjednici 6. lipnja 1905., gradonačelnik Fazli-beg Bećirbegović je istakao: „Gojetva marve, fala Bogu i visokoj zemaljskoj vladi baš lijepo uspjeha postigla, dapače i sa strane može se čuti, kako dobri volova i krava maldovanske pasmine kod nas imade i kako se više puta raspituje bi li se moglo dobiti bakova, krava i junica te pasmine.“ Kupreška općina je zahvaljujući uzgoju stoke stekla prihod koji joj je omogućio novo investiranje. U Bugojanskom kotaru do te godine plaćao se namet, koji se usmjeravao za nabavu bikova za kupreški kraj. Ostala mjesta u kotaru nisu u tom vidjela korist. Zato su zahtijevali njegovo ukidanje ili korištenje u vlastitu korist.⁴⁰⁸ Budući da je namet koji su plaćali na Kupresu bio nedovoljan za dalju nabavu bikova, Općinsko zastupstvo je poduprlo prijedlog Bećirbegovića da se iz prihoda koji su krajem 1904. dostigli iznos od 14.127 krune i 50 helera, ne koriste ni za kakve druge svrhe osim dalje nabave bikova prema potrebama.⁴⁰⁹ I kotarski predstojnik Zaharić je podržao općinski prijedlog, obrazlažući to činjenicom da prosperitet Općine Kupres ovisi isključivo o populaciji stoke i da je ta subvencija ispravan način prepoznavanja interesa ljudi.⁴¹⁰

Usvajanjem zaključaka zadruge i po nalogu Zemaljske vlade od 18. studenoga 1905. upućeno je u Austriju povjerenstvo koje su činili: kotarski predstojnik Jeftomir Zaharić, zemaljski veterinar Franjo Cimerman te odbornici Fazli-beg Bećirbegović, Ilija Lozančić i Jovo Marić. U Pongau su kupljena 182 bika, te 2. prosinca isporučena naručiteljima s područja

Srebrenica, Vlasenica, Kladanj i Zvornik.

⁴⁰⁶ „Od godine 1902. ne dovode se više krave po bika već se bikovi puštaju međ njih na pašu, što se vrlo zgodno pokazalo.“

⁴⁰⁷ Izvještaj o stanju Uprave BiH 1906, 260. – 261.

⁴⁰⁸ ABH, ZVS-90 72-260, 1905. Zapisnik ove sjednice, kotarski predstojnik Zaharić priložio je dopisu Zemaljskoj vladi. U njemu je naveo da Kupres zauzima ¼ kotara, dok su ostale ¾ u nepovoljne za uzgoj stoke te da su 32 bika planirana za nabavu preko zadruge do 1906. bila isključivo za Kupres.

⁴⁰⁹ ABH, ZVS-90 72-260, 1905. Zaključio je riječima: „Ne znam plemenitije svrhe, osim jedne te, da se od tih suvišaka upotrebi svota od 2.500 kruna za ovu godinu za nabavu bakova, pa da se visokoj zemaljskoj vladi zaključak u tom pogledu stvoren na odobrenje odobri.“

⁴¹⁰ Ibidem.

Kupresa. Kasnije je prilikom nagrađivanja teladi, junadi i krava nove pasmine, ustanovljena povećana kakvoća goveda.⁴¹¹

Prema mišljenju spomenutih izaslanih odbornika i stočara, u Bugojanskom kotaru su bile bolje prilike za uzgoj goveda nego u Pongau.⁴¹² Primijetili su da se livade u Pongau obrađuju i gnoje te stoga i rađaju, „dok se kod nas, osobito na prostranom Kupreškom polju, na livade ništa ne pazi. Mnogogodišnji krtičnjaci, obrasli mahovinom, prekrili su tako rekavši cijelo polje, usljed čega takvi pašnjaci sasvim malu korist daju, te se češće dogodi, kao što je u 1904./1905. bilo, da u kupreškom području, iako je mjesta za ispašu vrlo prostrano, zavlada oskudica na pići.“⁴¹³

Odbornici su zaključili da je Pongau na visok stupnj govedarstva podigao racionalni uzgoj te da se u više država po visokim cijenama kupuju goveda za priplod iz Pongaua. Cijena krave je 600 – 1.000 K, a u Bugojanskom kotaru te godine postoji 4.000 – 5.000 do petog koljena oplemenjenih goveda. Zemaljska vlada je Zadruzi nabavljala mlade, za priplod sposobne bikove, te ih davala besplatno boljim težacima za oplodnju u razdoblju od tri godine. Ti su bikovi puštani među krave te su s kravama zajedno pasli. Poslije tri godine hranjenja i držanja, prešli su u neograničeno vlasništvo seljaka. Međutim, praksa je napuštena zbog neisplativosti, nedovoljnog broja bikova u odnosu na broj krava i stvaranja težaka nesamostalnim zbog očekivanja od Zadruga.

Ipak, zadruga je uspjela potaknuti 302 težaka na kupnju vlastitim sredstvima po jednog bika izvorne pinggau-meltalske pasmine. Kotarska zadruga je ponajprije nastojala najvažnije područje Kupresa opskrbiti ovim bikovima, a zatim ostala područja u kotaru. Na jednom putu u Pongau bilo je nemoguće nabaviti veći broj bikova.⁴¹⁴

Da je bilo i neobičnih situacija prilikom držanja bikova, pokazuje molba Mustaj-bega Bećirbegovića koji je u ožujku 1903. dobio bika na trogodišnje držanje. U srpnju 1905. se žalio Kotarskoj ispostavi da je bik postao tako „zločest i silovit da se nikako savladati neda i nesmije

⁴¹¹ M. BEŠLIĆ, o.c., 33. – 34.

⁴¹² „Kod gojitelja u Pongauu, nalaze se u visokim srednje krševitim brdima u visini po prilici 1300 – 2600 m, te se blago može pasti samo kroz 4 mjeseca i to od 1. juna do 1. oktobra radi hladnog podneblja i snijega. Naše je pak ispašno zemljište najviše 1300 m visoko te se izuzevši stroge zime i snijega, može skoro kroz cijelu godinu na njima pasti, što se i čini. Ako se još uzme u obzir to što naš težak može goveda pasti skoro svugdje u prostranim državnim šumama i visokim poljima, koja se zbog svog visokog položaja ne obrađuju, to nema sumnje da su rečene prilike za odgoj goveda kod nas bolje, nego u samom Pongauu.“

⁴¹³ M. BEŠLIĆ, o.c., 31. – 32. (*Pića*, sijeno, stočna hrana - nap. A. I.).

⁴¹⁴ M. BEŠLIĆ, o.c., 33. – 34.

ne samo k njemu niko prići, već čim koga od insana⁴¹⁵ opazi, leti k njemu i hoće da ubode.“ Zbog ovih problema i s tim povezanih troškova, zamolio je da ga sljedeće 1906. godine uštroi. Umjesto njega bi do tada držao drugog bika, onog koji je tog proljeća prešao u vlasništvo Pere Čička iz Otinovaca, te ga dao u sridu,⁴¹⁶ i za oplodnju krava.⁴¹⁷

4.18. Ostale aktivnosti zadruga i poteškoće

Zadruga je bila aktivna u nastojanjima uzgoja ovaca horodenske pasmine u području Općine Kupres, što se pokazalo kao vrlo uspješno. Također, težilo se uvesti poboljšanja u pogledu obrađivanja polja. Kupres je bio jedno od 42 mjesta u Kotaru s uređenim gnojištima. Odbor je nastojao uvesti i sijanje bilja za ishranu stoke.

Zemaljska vlada je odobrila zajam Kotarskoj poljoprivrednoj zadruzi za kupovinu dviju parcela u Bugojnu. Na njima je 1905.⁴¹⁸ izgrađeno spremište za žito na tri kata, dugo 58 i široko 11 metara. U godišnjem izvješću Zadruga, funkcija kotarske žitnice ocijenjena je iznimno pozitivnom.⁴¹⁹ Kotarska žitnica je bila udaljena 120 m od željezničkog kolodvora. Služila je smještaju žita iz mjesta u kotaru, a željeznička pruga je olakšavala transport.⁴²⁰

U Bugojnu je 5. veljače 1912. održana izvanredna skupštini vijeća Kotarske poljoprivredne zadruga na kojoj je bilo 55 vijećnika. Već kod prve točke dnevnog reda, skupština je jednoglasno donijela odluku o odustajanju od izbora predsjednika i podpredsjednika „iz razloga što ne uviđa koristi kroz prošlogodišnje radove“. S negodovanjem je saslušano izvješće Zemaljske vlade, i zaključeno da: „Daljnje djelovanje zadruga i žitnice uz odgovornost naroda skupština jednoglasno se obustavlja. Sve dosadašnje knjige, račune i

⁴¹⁵ Insan, *tur.* čovjek.

⁴¹⁶ Način dnevnog izгона stoke.

⁴¹⁷ ABH, ZVS-90 72-260, 1905.

⁴¹⁸ Prema M. BEŠLIĆ; o.c., 37. već je napunjena u listopadu 1905., a prema S. SARIĆ, o.c., 141, gradnja je završena 1907.

⁴¹⁹ M. BEŠLIĆ, o.c., 37. – 38: „Institucija žitnog hambara od osobite važnosti za težaka, jer mu omogućuje po najboljoj cijeni za svoje proizvode dobivati predujmove, što mu je upravo u jesen od velike potrebe, nadalje težak zna vrlo dobro cijene žita, konačno nije prisiljen svoje proizvode prodati preprodavcu (trgovcu) u jesen, kad su kod nas obično žitne cijene najniže, a u proljeće, kod najviših cijena opet kupovati. Ali, i za veće zemljoposjednike pomenuta je ustanova od vanredne koristi jer ga čini samostalnim, od preprodavca neovisnim, omogućuje mu izravno s veletršcem svršavati posao, te ga čuva od zelenaša i od kaiarstva. Ovogodišnje (1905. g.) neobično visoke cijene različitog žita u Bugojnu, Kupresu, D. Vakufu i G. Vakufu pripisujemo izravno osnivanju žitnog hambara tim više, jer u susjednim kotarima, u kojima je žetva 1905., što se i množine i kakvoće žita tiče, ista kao u nas bila – znatno su cijene manje. Sve navedene prilike dokazuju potpunu važnost i blagotvorno utjecanje kotarske žitnice na poljoprivredu.“

⁴²⁰ S. SARIĆ, o.c., 141.

imovinu predaje visokoj zemaljskoj vladi u ruke, putem kotarskog ureda uz zamolbu, da sve tražbine ispita i utjera“.⁴²¹

Nerentabilnost i učinci kotarske zadruge ipak nisu ispunili očekivanja. Osim ekonomskih razloga, postojalo je nepovjerenje seljaka prema promjenama u stoljetnom načinu stočarenja prema nositeljima vlasti. Kritički se osvrćući na izvješće s početka 1906. o radu Kotarske poljoprivredne zadruge u prethodnoj godini, M. Bešlić veli da narod ipak nije bio osobito oduševljen inicijativama uvođenja novih pasmina, naročito u području govedarstva, pripisujući to nerazumijevanju. K tomu im je to djelovalo kao naturanje vlasti.⁴²²

4.19. Druge zadruge

Početak 20. stoljeća, otinovački župnik Juraj Veseličić, aktivan politički narodni zastupnik, imao je zasluge u nacionalnom i ekonomskom radu na Kupresu. Zbog zasluga u dovođenju švicarske pasmine goveda (pincgau-meltavska), zajedno s kotarskim predstojnikom Zaharićem, dobio je i državno odlikovanje.⁴²³ U siječnju 1907. inicijativom župnika don Juraja Veseličića, s ciljem pomoći u gospodarskim potrebama, unaprjeđenju proizvodnje, prerade i prodaje poljoprivrednih proizvoda, osnovana je Hrvatska seljačka zadruga.⁴²⁴

U Kotarskoj su ispostavi 5. veljače 1907. zaključili sporazum župnik Juraj Veseličić i Vukan Marić, trgovac iz Kupresa, o izgradnji mljekare u Kupresu. Bili su spremni nabaviti 200 – 300 ovaca te pokrenuli proizvodnju mlijeka i sira. Ali zbog velikih troškova nabave ovaca, osobito muzara, obratili su se preko Ispostave Zemaljskoj vladi za potporu. Molili su dodjelu subvencije od 1.000 kruna za gradnju podruma i besplatno posuđe. Uzdajući se u to da „visoka zemaljska vlada svako gospodarsko poduzeće na svemoguće načine podupire, molimo ujedno, da se visoka zemaljska vlada i za prodaju sira pobrine.“⁴²⁵ Veseličić je poduzimao i druge inicijative.⁴²⁶

⁴²¹ ABH, ZVS-503 162-5, 1912.

⁴²² M. BEŠLIĆ, o.c., 38. – 39: „Pa nije se ni čuditi tome narodnome nazadovoljstvu, jer je naš narod konzervativan i htio bi, da korist neke institucije ugleda odmah preko noći. ... Čudno je samo da su učitelji prilikom zadrugarskih skupština izostavljeni, niti uopće imaju tamo kakvog utjecaja ma da bi to bilo korisno, kad bi i učitelji tamo djelovali, jer oni ponajbolje poznaju naš narod, narodni život i njegove potrebe.“

⁴²³ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 116.

⁴²⁴ ABH, ZVS-179 198-73, 1907.

⁴²⁵ ABH, ZVS-67 66-113, 1907.

⁴²⁶ ABH, ZVS-566 211-92, 1910. Juraj Veseličić se kao narodni zastupnik u Saboru, zauzimao se i za stvaranje Hrvatske težačke blagajne s neograničenim jamstvom u Bugojnu, čija je konstituirajuća skupština održana u Bugojnu 30. rujnu 1910. Prema pravilima odobrenim 29. siječnja 1911. godine, zadrugari su mogli biti stanovnici katastarskih općina Crniče, Vesela, Poriče, Kopčić, Prusac, Rogoušac, Ljubnić, Glavice, Golo Brdo, Odžak,

Prilog 4.31. Pravila Srpske zemljoradničke zadruge u Blagaju kod Kupresa (ABH, ZVS)

U Blagaju na Kupresu, 1909. je pokrenuta inicijativa za osnivanje Srpske zemljoradničke zadruge, udruženja s neograničenim jamčenjem, čiji je djelokrug obuhvaćao područja katastarskih općina Blagaj i Rastičevo. Zadaća joj je bila „da na temelju uzajamnosti, tj. međusobne odgovornosti članova, unapređuje kredit, privredu i gazdinstvo njihovo“. Članovi su mogli biti Srbi koji slobodno raspolažu svojim imanjem, a nisu članovi druge slične zadruge.⁴²⁷ Prvu skupštinu su imali 2. svibnja 1910. godine.⁴²⁸ Zadruga je postala članicom Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga osnovanog 21. svibnja 1911. Srpska zemljoradnička zadruga je ukinuta 14. travnja 1915.⁴²⁹

4.20. Stočni sajam i izložba goveda

Iako je tjedni pazarni dan u Kupresu postojao i u osmanskom dobu, veliki stočni sajmovi na Kupresu održavaju se tek od dolaska austrougarske uprave. Sajam ili vašar, odobravao je okružni načelnik Travničkog okruga. Gradsko poglavarstvo je za svako mjesto propisivalo, a

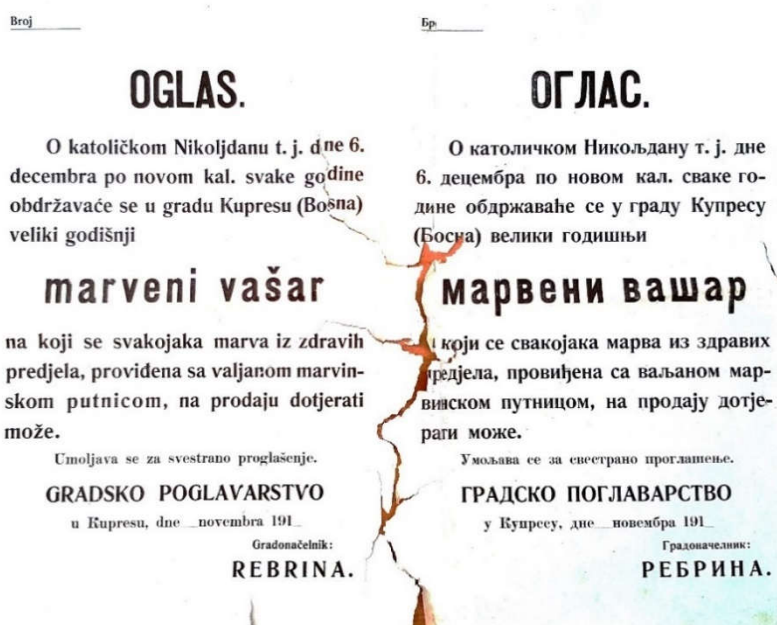
Bojska, Gračanica i Bugojno.

⁴²⁷ ABH, ZVS-566 211-92, 1910. Prijedlog pravila su potpisali 20. kolovoza 1909. osnivači Marko Popović, paroh, Trivun Marić, Aleksa Veljko, Cvija Knežić, Lazo Šebez, Pero Perković, Mića Šebez, Marko Trivunović Stojanov, Pero Zubić, Jovo Marić i Krsto Šebez. Konstituirajućoj sjednica održana je 15. veljače. Zajedničko ministarstvo je odobrilo pravila 20. srpnja 1910. godine.

⁴²⁸ ABH, ZVS-566 211-92, 1910. Na skupštini 2.5.1910. prisustvovali su zadrugari: paroh Marko Popović, Đuro (Đuka) Bosnić, Veselin Marić, Aleksa Veljko, Lazo Šebez, Jovo Kovačić, Pero Petković, Kosta Knežić, Nikola Zubić, Pero Marić, Mato Zubić, Mićo Šebez, Krstan Šebez, Jovo Marić Savin, Pero Zubić, Luka Krndija, Tavro Zubić i Jovo Marić Vukanov. Za predsjednika je izabran paroh Marko Popović, za zamjenika Jovo Marić Savin, a za članove Upravnog odbora Đuka Bosnić, Krstan Šebez i Aleksa Veljko. Članovi Nadzornog odbora bili su Pero Zubić, Pero Marić i Kosta Knežić, a perovođa Jovo Marić Vukanov.

⁴²⁹ S. SARIĆ, o.c., 260.

Zemaljska vlada odobravalala datum održavanja, sukladno „Vašarskom redu“. Njime je određivano tko sve može prodavati, koje proizvode i na koji način. Propisani su bili mjesto sajamskog prometa, redarstveni sajamski propisi, preprodaja, prvokup, red stočnog sajma i kazne. Regulirana je i prodaja mesa, voća, povrća, živeža, alkohonih pića i red za pekare.⁴³⁰

Prilog 4.32. Oglas pred Prvi svjetski rat o održavanju stočnog sajma (ABH, ZVS)

Stočni sajmovi i pazarni dani su se od 1878. održavali u gradskim središtima u Bugojanskom kotaru.⁴³¹ Na Kupresu je pazarni dan bio ponedjeljkom. Godišnji sajam za cijeli Bugojanski kotar održavao se na Kupresu 8. rujna.⁴³² Vlada je 8. travnja 1904. odobrila dostavljeni Pazarni red i Mesarski red Općine Kupres.⁴³³ Na takvim, važnim događajima, trgovci i obrtnici su nudili svoju robu, seljaci su dogonili stoku i dovozili žito. Nudili su se i proizvodi kućne radinosti. Godišnji sajam je davao zamah razvoju trgovine na Kupresu. Time se počela poticati selekcija i poboljšanje kvalitete stočnog fonda. Dovedena stoka se prodavala trgovcima iz Livna, Bugojna i Dalmacije koji bi je dalje tjerali na preprodaju. Prije jednog stoljeća bilo je to ovako: „Na godišnji sajam u Kupresu, o katoličkom Martin-danu, dotjeraju težaci mnogu stoku. Tada dolaze trgovci od Zadra i Splita, kupuju ovce, volove i konje i izvoze u 'Trijest'“. I lokalni trgovci bi otkupljivali stoku i preprodavali je po „dalmatinskim

⁴³⁰ S. SARIĆ, o.c., 79.

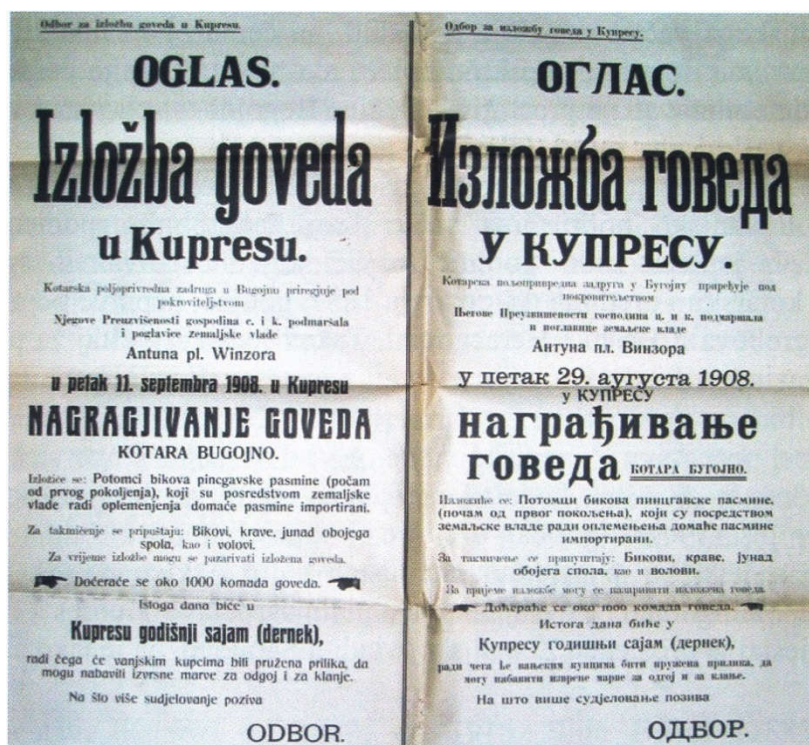
⁴³¹ Ibidem. Nakon 1878. sajam je u Bugojnu bio petkom. Pazarni dan u Donjem Vakufu se održavao četvrtkom i nedjeljom. Stočni dan je u Gornjem Vakufu bio svake srijede, a godišnji ljetni dernek na Petrovdan po starom kalendaru (12., 13. i 14. srpnja), a od 1906. i jeseni dernek na pravoslavni Mitrovdan 9. i 10. studenoga.

⁴³² Ibidem. Osim na svetkovinu Male Gospe, sajam se održavao i u na Martin-dan.

⁴³³ ABH, ZVS – 204 221-155, 1904.

gradovima.“⁴³⁴ U vrijeme Kraljevine Jugoslavije, u Kupresu se tjedni sajam održavao svakog ponedjeljka, a godišnji na ponedjeljak iza Gluhe nedjelje, katolički i pravoslavni Duhovski ponedjeljak, ali i na katoličku Malu Gospa, Martin-dan i na sv. Nikolu.⁴³⁵

Zemaljska vlada je 1908. regulirala uređenje stočnih tržnica. Među njima i one na Kupresu.⁴³⁶ Lokacija za prodaju stoke i održavanja tjednog sajma u Kupresu se mijenjala. U osmanskom razdoblju prodaja se vršila na lokaciji „Hanišće“, između mjesta nekadašnje gradskog opkopa i potoka Karićevac, u današnjem samom središtu grada. Pazarni dan je zatim održavan i na livadama izvan Kupresa, prema Olovu i zapadno od grada. U austrougarskom dobu, ustalilo se održavanje ovih događaja na „Pazarnici“, koja je graničila s dvorištem osnovne škole u gradu. Okupljanje na Strljanici je relativno „mlađeg“ datuma.⁴³⁷

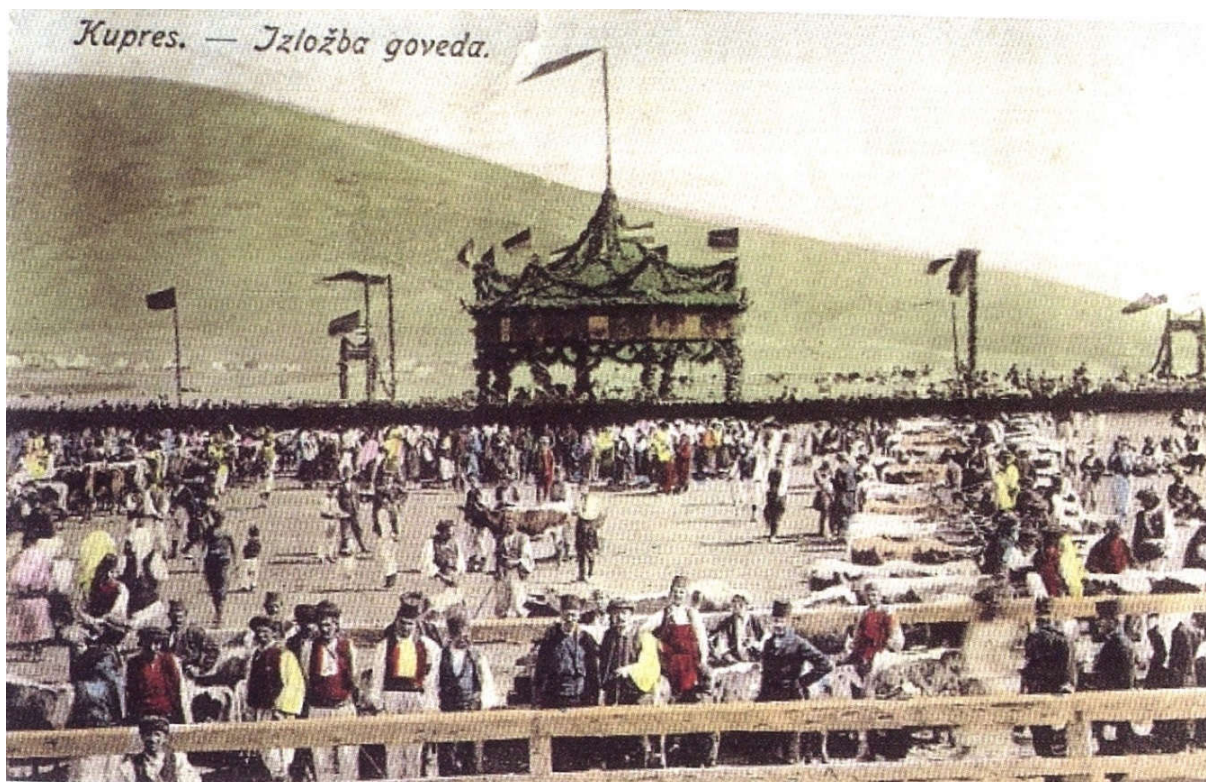
Prilog 4.33. Oglas za izložbu goveda 1908. godine (S. SARIĆ, 2009)

⁴³⁴ B. MILOJEVIĆ, o.c., 24; M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 35. Sveti Martin, 11. studenoga, bio je u starini glavni zaštitnik Kupresa.

⁴³⁵ U dopisu od 26. kolovoza 1933., Napretkova podružnica u Kupresu obavještava Središnju upravu u Sarajevu da u novom kalendaru uvrste sajmove koji se održavaju u Kupresu. „Sedmično svaki ponediljak, godišnji ponediljak iza Gluhe nedilje, katolički i pravoslavni Duhovski ponediljak i godišnji sajam 8. IX. 11. i 12. XI. i 6. XII.“ Tri posljednja datuma bila su na blagdan Male Gospe i spomendane sv. Martina i sv. Nikole.

⁴³⁶ ABH, ZVS-74 47-714, 1908. Zemaljska vlada je 29. siječnju 1908. poslala uredbu o podizanju i uređenju stočnih tržnica. Zbog prekoračenog roka, 11. lipnja je ponovo poslan dopis svim kotarskim uredima i kotarskim ispostavama. Prema njoj odmah su morali prijaviti datume do koji se očekuje konačno uređenje tržnica za stoku. Iz Kotarske ispostave u Kupresu su preko okružnih vlasti u Travniku, obrazlažući da su izgubili lokalni dekret od 7. srpnja, tražili da se kopija dokumenta ponovo pošalje.

⁴³⁷ Prema kazivanju Jure Brkana (r. 1922.), zabilježio A. I.

Prilog 4.34. Izložba goveda u Kupresu na Pazarnici 1908. godine (S. SARIĆ, 2009.)

4.21. Važnost stočarstva i zemljoradnje

U svom zahtjevu za uspostavom Kotarskog suda u Kupresu 1914. godine, predstavnici seoskih zajednica na Kupresu istaknuli su važnost uzgoja stoke u kraju koji nije imao industrijske proizvodnje. Visoravan na 1.180 m nadmorske visine pogodna je za stočarstvo pa se stanovnici ovog kraja uz ratarstvo uvelike zanimalo stočarstvom. Na području Ispostave 1914. bilo je do 80.000 sitne te do 25.000 krupne stoke. Koliko je govedarstvo bilo uspješno i bilo zamašnjak razvitka, pokazuje činjenica da je Ispostava Kupres opskrbljivala rasplodom goveda pinggau-meltatske pasmine najveći dio tržišta na području Bosne i Hercegovine. Posljedično, i trgovina stokom je rasla. U tomu su sudjelovali kako domaći, tako i strani trgovci.

U ovom kraju bilo je važno i livadarstvo. Pučanstvo je ne samo prehranjivalo stoku na vlastitim livadama, već se dosta sijena izvozilo izvan granica Ispostave. S obzirom na klimatske prilike, od žitarica najvažnije su bile, i najviše se uzgajalo zob i ječam. Jedan dio se čak i izvezio.⁴³⁸

⁴³⁸ ABH, ZVS-697 380-160, 1914.

4.22. Obnova i održavanje cesta

Vrlo važna i vidljiva promjena koja se dogodila s dolaskom austrougarske vlasti je izgradnja prometne infrastrukture. Neposredno nakon okupacije, sve radove na proširivanju postojećih cesta i izgradnji novih, obavljale su vojne postrojbe. Pojedine radove su završili do 1883. godine, premda je već 1880. izgradnju cestovne mreže preuzela civilna uprava koja je izvršila kategorizaciju prometnica i vršila kontrolu njihovog održavanja. Vrlo važna cesta za trgovački promet iz Bugojna preko Kupresa i Šujice za Županjac i Livno, popravljena je 1892. godine.⁴³⁹ Glavne ceste su povezivale važnija granična mjesta s unutrašnjošću, kao i okružne gradove. Kotarske su povezivale susjedne kotare međusobno, i njihova sjedišta s glavnim cestama. Također su postojale općinske ceste i ceste za tovarnu stoku. Za financiranje i održavanje glavnih cesta bila je odgovorna Zemaljska vlada. Za općinske ceste bile su zadužene općine, a radovi su se izvodili kulukom. Svi muškarci od 18 do 60 godina starosti, koji nisu bili u kategoriji vojske, oružništva, željezničara ili članova upravnih tijela, Sabora i sl., bili su dužni 3 puta godišnje raditi na cestama. To je istodobno vrijedilo za tegleću i tovarna stoku. Kuluk je uveden 1879. i to temeljem adaptiranog osmanskog zakona o cestama. Ukinut je 1908. i zamijenjen novčanim porezom. Obliznje stanovništvo je i dalje bilo obvezno raditi na održavanju, ali uz određenu naknadu. Osposobljavanjem najvažnijih komunikacija, Zemaljska vlada je izdala propise o redu na cestama po ugledu na propise koji su važili u Monarhiji. Uvedena su pravila o tovarnoj stoci koja je npr. morala imati goniča, a svako grlo biti privezano za prethodno i sl.⁴⁴⁰ Cestarnici, školovani državni činovnici, nadgledali su ceste i izvođenje radova na cestama.

Budući da je cesta preko Kupresa za Šujicu iz vremena osmanskog namjesnika Topal Osman-paše bila oštećena i zadovoljavajuća samo za prijevoz konjima, 1892. godine se gradila nova cesta od Bugojna ka Livnu.⁴⁴¹ Cestarnika, tj. nadglednika radova na cesti, narod je zvao „Štroco“ (iskrivljeno od *straßenmeister*), a kamenu katnicu napravljenu za ovog državnog službenika, „Štrocina kuća“. Ovaj nadglednik ceste bio je zadužen za cestu od Šujice do Han Luke prema Bugojnu. Cestu su održavali cestari. Svaki od njih nasipao je i održavao cestu na svojoj dionici. Njihove kuće su bile: poviše Štrocine (nadglednikove) kod Vilinih kuća, u

⁴³⁹ K. PATCH, 1892., 8. – 9

⁴⁴⁰ M. LJILJAK, 1981., 80. – 83. Od 1880. do 1901. izgrađeno je 1.037 km glavnih puteva, 1.033 sreskih i ostalih (za tovarnu i zaprežnu stoku) oko 680 km. Na ovim putovima izgrađen je 121 most u ukupnoj dužini 7.755 km. Godine 1910. Zemaljska vlada brinula je o održavanju glavnih putova u dužini 2.058 km i 2.335 km sreskih putova. Godine 1905. lokalnih je putova izgrađeno 2.850 km.

⁴⁴¹ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 108.

Koprivnici i Han Luci te na Stržnju i Malovanu. Uz te kuće nalazile su se grtalice snijega. Obično su ljudi koji su imali više konja, uprezali konje u plugove za razgrtanje.⁴⁴²

Prilog 4.35.

Cestarska (Štrocina) kuća u Kupresu s obnovljenim krovom (fotografija A. Ivić)

U listopadu 1915. predviđana je prohodnost ceste Bugojno – Sinj u snježnom razdoblju, na temelju promatranja prethodnog zimskog doba. Tijekom zime 1914./1915. ovom cestom su prošli stručnjak za ceste (vj. nadcestar) Havlik s inženjerima područnih ureda i uočili najviše nanose snijega: na Kupreškim vratima, kod glavne cestarske kući u samom Kupresu, kod Stržnja i na Borovoj Glavi, gdje su nanosi snijega nastajali s vjetrovima različitih smjerova (S, SI, SZ, JI i JZ), izuzev s južnim vjetrom. U uobičajenoj zimi, čišćenje ceste trajalo je tri do četiri dana, a u izvanrednim zimama osam do četrnaest dana. Otklanjanje smetnji u prometu u roku od 24 sata bilo je nemoguće zbog mećave koja je nanosila snijeg brže nego što su ga radnici mogli očistiti.

U Han Koprivnici, Kupresu, Stržnju i Borovoj Glavi morali su biti podignuti i spremni radni vojni odredi, budući da se tamo nije mogao naći dovoljan broj civilnih radnika. Osim toga, trebalo je predvidjeti u pričuvi sanjke za poštu u slučaju da se pošiljke iz kola moraju prevesti sanjkama. Trebalo je također razmotriti hoće li se u Han Koprivnici i eventualno na Borovoj Glavi osigurati hitni prijevoz pošte.⁴⁴³

Zbog otežanog prometa na relaciji Bugojno – Sinj u zimskom razdoblju, u jednom izvješću iz 1917. navodi se da je „do izbijanja rata bilo dosta radnika koji su održavali ceste, ali je veliki broj cestarskih radnika mobiliziran, pa su cestarski uredi u ugroženim mjestima Han Koprivnica, Kupres, Stržanj i Borova Glava, morali od predstavnika vojske zahtijevati da im

⁴⁴² Mt. DŽAJA, o.c., 19.

⁴⁴³ ABH, ZVS 265-11, 1917.

oslobodi dio ljudi – vojnika za čišćenje nanosa.“ Cesta Bugojno – Sinj „morala je biti sigurna za ljude i konjski materijal, a za to su se morale pobrinuti ispostave u spomenutim mjestima“. ⁴⁴⁴

Zbog nedostatka ljudi i konja, nije se mogla garantirati prohodnost u zimskom razdoblju na navedenoj relaciji. Zato je prednost dobila alternativna cestovna trasa Mostar – Posušje – Županjac – Prisoje – Livno – Sinj, premda je i ona mjestimično zimi bila izložena snježnim nanosima. Za održavanje te ceste bilo je također potrebno angažirati radne odrede. ⁴⁴⁵

4.23. Poštanski promet i telegraf

Cestovna mreža bila je uvjet za uspostavu poštanskog prometa. U prvim danima smirivanja stanja, u listopadu 1878. otvaraju se ratne pošte, poštanske ekspoziture i poštanske postaje. U studenom 1879. ratne pokretne pošte se pretvaraju u stalne poštanske ustanove. Pošte su dobile naziv „K. K. Militär-Postamter“ (K/aiserlich/, K/öiglishe/; Cesarsko kraljevske vojne pošte). Zadržale su brojeve ratnih pošta. Od ukupno 32, u Bugojnu je osnovana XVI. poštanska postaja. ⁴⁴⁶ Otvaranje pošta je nastavljeno poslije 1879. u sjedištima kotara i njihovih ispostava. Najviše ih je otvoreno 1882. Međutim, neka mjesta poput Kupresa, dobila su stalnu poštu kasnije od drugih, premda su je imala i u vrijeme osmanske vladavine. Radilo se o mjestima u kojima okupacijska vlast nije imala posebnog interesa, budući da je njihov geografski položaj bio garancija sigurnosti. U unutarnjem dijelu zemlje, među posljednjima su bila mjesta: Glamoč, Fojnica i Kupres. Pošta u Kupresu je otvorena 1. srpnja 1893. godine. ⁴⁴⁷ Smještena je u tada novoj zgradi Oružničke i Kotarske ispostave. ⁴⁴⁸ Poštanski i brzojavni uredi bili su vojnički uređeni. Bili su podređeni Poštanskoj i brzojavnoj direkciji u Sarajevu, a ona Zajedničkom ratnom ministarstvu u Beču, koje je i donosilo rješenja o otvaranju tih ureda. Takvi vojnički poštanski uredi i brzojavne postaje, u pojedinim mjestima su postojali zajedno, a negdje samo jedno od toga. Kupres je bio mjesto u kojem je postojao i poštanski ured i brzojavna postaja, na čijem je čelu 1911. obično bio narednik (*feldwebel*). ⁴⁴⁹

⁴⁴⁴ S. SARIĆ, o.c., 170.

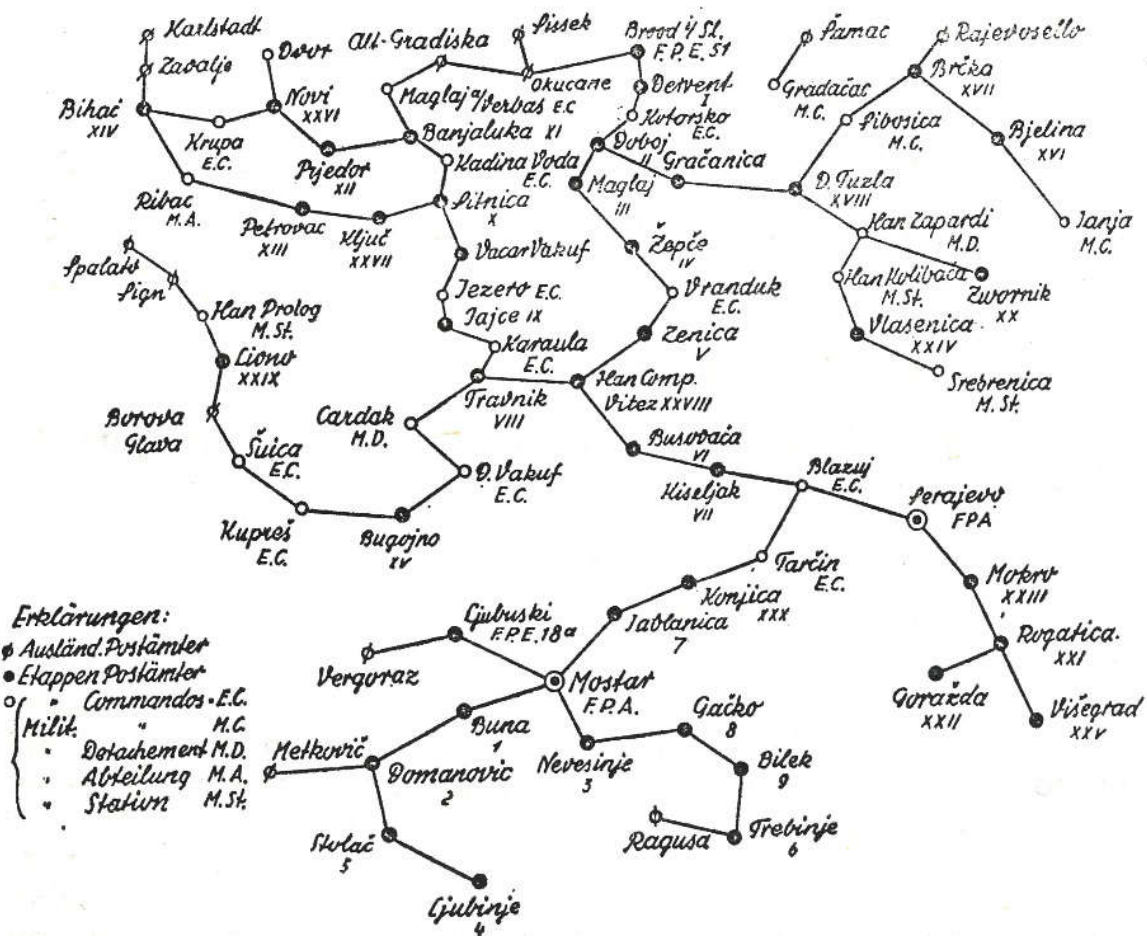
⁴⁴⁵ ABH, ZVS 265-11, 1917.

⁴⁴⁶ M. LJILJAK, o.c., 35. – 39. Naredne godine je preseljena u Donji Vakuf. Do 27. listopada 1878. bilo je otvoreno 24 telegrafa, 12 s neograničenom dnevnom i noćnom, a 12 s ograničenom dnevnom službom, među kojima je bilo i Bugojno.

⁴⁴⁷ M. LJILJAK, o.c., 91. – 98, 110. Još kasnije su pošte dobile mjesta kotarskih ispostava: Bos. Grahovo 1910., Stari Majdan, Posušje i Kreševo 1911. i mjesta u graničnom području uz rijeku Savu.

⁴⁴⁸ U blizini današnjeg objekta Hrvatske pošte i telekoma.

⁴⁴⁹ *Bosnischer Bote*, 1899.-1918; S. SARIĆ, o.c., 263. Poštanski službenici u Kupresu do konca Prvog svjetskog rata bili su: Friedrich Schmidt (1899. – 1900), Carl Liewald (1901.), Ernest Sedlecky (1902. – 1904.), Hugo Rupprecht (1905.), Karl Kolin (1906. – 1909.), Josef Gaube (1910.), Fridrich Mihalitsch (1911. – 1912.), Franz

Prilog 4.36. Austrougarske ratne pošte i poštanske linije (M. LJILJAK, 1975.)

Klimatski uvjeti u planinskim predjelima utjecali su na kraće i dulje zastoje i poremećaje u prometu, što je bio i slučaj s kolskim prometom preko Kupresa. Velike teškoće pričinjavala su Kupreška vrata (1.384 m) izazivajući u zimskom razdoblju duži prekid prometa na liniji Bugojno – Livno – Glamoč. Kada ni mase radnika ne bi bile u stanju prokrciti snježne nanose na cesti, pošta iz Livna i Glamoča upućivana je za Split i koristila se vezom preko mora.⁴⁵⁰ Koncem 1908. zabilježen je pokušaj probijanja puta do zametanih poštanskih kola na liniji Bugojno – Livno. U strašnoj mećavi, snažna bura zahvatila je teško natovarena poštanska kola na domaku Kupresa. Kočijaš i kondukter jedva su iznijeli žive glave, napustivši prevaljena kola i razbacane pakete i sklonivši se u jednu seosku kuću. Kada se vrijeme stišalo, iz Livna je pristigla postrojba vojnika, pročistila put, pokupila razbacanu poštu u kola, a vožnja je nastavljena prema Livnu.⁴⁵¹

Polivka (1913. – 1918.).

⁴⁵⁰ M. LJILJAK, o.c., 140.

⁴⁵¹ *Sarajevski list*, br. 48. od 22. travnja 1908. prema S. SARIĆ, o.c., 263; M. LJILJAK, o.c., 141.

Najveći poremećaj u poštanskom prometu nastao je tijekom Prvog svjetskog rata. Direkcija pošta je 5. kolovoza 1914. ustanovila ratne poštanske postaje, ukinula promet s inozemstvom, uvela vojnu cenzuru i više drugih restriktivnih mjera. Do izvjesnog poboljšanja unutarnjeg i međunarodnog prometa došlo je krajem 1916. i u 1917. Na samom kraju rata nastao je potpuni raspad prometnog sustava i organizacije transporta. Posljedice su se osjećale u svim područjima života, a naročito su se žalili trgovci.⁴⁵²

Austrougarska administracija naslijedila je od Osmanlija neke pogrešne nazive mjesta, a mnoge je i sama iskrivila pogrešnim evidentiranjem. Takve je nazive prihvatila i poštansko-telegrafska služba. Zemaljska vlada je bila primorana 1911. uredbom utvrditi službeni naziv određenog broja naselja. Tada su vraćena ispravna imena mnogim naseljenim mjestima. Među njima i Kupresu, kojeg su Osmanlije pogrešno zvali Kupreš.

4.24. Neizgrađena željeznička pruga

Usporedno s cestovnom infrastrukturom, radilo se i na izgradnji uskotračne željezničke pruge. Projekt povezivanja osnovne željezničke prometnice Bosanski Brod – Sarajevo – Metković dolinom Vrbasa i morem samo je djelomično realiziran. Planirana pruga dolinom Lašve, preko Komara u dolini Vrbasa, dalje bi povezivala Donji Vakuf i Jajce, a zatim i Banju Luku. Produženje trase gornjim tokom Vrbasa povezalo bi Donji Vakuf i Bugojno. Sjedište kotara bilo je u Bugojnu, a upravna sjedišta u Travniku, Banjoj Luci i Bihaću nisu imala željezničku vezu prema Sarajevu, izuzev što se iz Banje Luke u Sarajevo moglo doći preko Hrvatske. Dalmaciji je bila u interesu uspostava željezničke veze Split – Lašva, što se trebalo ostvariti gradnjom pruge Bugojno – Aržano preko Kupresa. Međutim, od svega planiranog, izgrađena je i puštena u promet 1893. pruga Lašva – Travnik, a pruga Travnik – Bugojno 1894. i Donji Vakuf – Jajce 1895. Na Komaru je izgrađen tunel, a na pruži postavljena zupčanica poput prije postavljene na Ivan planini.⁴⁵³ Planovi o izgradnji pruga od Lašve, preko Travnika, Bugojna i Kupresa do Splita, više puta su aktualizirani, ali nisu ostvareni zbog političkih razloga.

Carskom vijeću i Ugarskom saboru je 1893. predložen Zakon za izgradnju pruge od Bugojna do Aržana i od Aržana do Splita. Zajednički ministar financija Kallay je potvrdio da je osnova za izgradnju pruge od Splita do Bugojna „usvojena bez zapreke“. Pruga je trebala

⁴⁵² M. LJILJAK, o.c., 142.

⁴⁵³ M. LJILJAK, o.c., 85.

povezati Split i Sarajevo. Međutim, gradnja u smjeru Dalmacije ograničena je samo na dionicu do Bugojna.⁴⁵⁴ Austro-Ugarska Monarhije već se koristila lukama u Trstu i Rijeci.⁴⁵⁵ Austriji je bio interes povezati Dalmaciju sa zaleđem. Luka u Splitu je ugrožavala mađarske i talijanske interesu koje su imali u luci Rijeka. Zbog zajedničkog donošenja odluka austrijska i mađarska strana preko zajedničkog Ministarstva financija, nije bilo moguće postići suglasje.⁴⁵⁶ I vojno-političke okolnosti na kraju stoljeća preusmjerile su gradnju željezničkih veza.⁴⁵⁷

O spajanju željeznicom Bosne sa Splitom diskutiralo se u političkim krugovima i 1908.⁴⁵⁸ Do pomaka je došlo pred Prvi svjetski rat. Planom je bila predviđena gradnja pruge normalnog kolosijeka od Banje Luke, preko Jajca, Bugojna i Rame do Mostara. Od Bugojna do Aržana, trebala se graditi uskotračna pruga preko Kupresa. Započeti su i pripremni radovi s bugojanske i kupreške strane na izgradnji tunela kroz Stožer. Kopanje je počelo u brdu Lupoglavi s kupreške, i u Veseloj kod Bugojna s druge strane. U Botunu je izgrađeno nekoliko baraka i stambena zgrada za upravitelja gradilišta.⁴⁵⁹ Prema dokumentu vlade, „na ulazu Stožertunela kod Kupresa na gradnji pruge Bugojno – Aržano sagrađena je godine 1914. jedna baraka za stanove inženjera za vrijeme gradnje.“⁴⁶⁰ U dopisu kotarskog suda u Bugojnu 2. travnja 1914. zapisano je da će se graditi željeznica prema Kupresu i prema Prozoru.⁴⁶¹ Međutim, izgradnju pruge, ili „štreke“⁴⁶² kako ju je narod zvao, u potpunosti je prekinuo Prvi svjetski rat.⁴⁶³

⁴⁵⁴ S. SARIĆ, o.c., 173.

⁴⁵⁵ J. ALAČEVIĆ, 1957., 264., 267. Bila je to najkraća kopnenu vezu do Austrije, odnosno Ugarske. I Pula je 1853. kao glavna austrougarska ratna luka povezana željeznicom preko Trsta s Bečom.

⁴⁵⁶ A. MALBAŠA, 1933., 12. – 13. U Kallayevoj korespondenciji s predsjednikom vlade iz 1896. primjetan je otpor Mađara. Predsjednik Bánffy bio je stava da se Bosna može povezati s Dalmacijom samo ako Mađarska za uzvrat dobije direktnu širokotračnu prugu sa Sarajevom pod upravom Mađarskih državnih željeznica. Ne uvažavajući ekonomsku opravdanost izgradnje pruge iz središnje Bosne ka Dalmaciji, i njezinu važnost napose za Split i zaleđe, Mađari su i dalje ustrajavali na načinu kompenzacije koji austrijska strana nije prihvaćala.

⁴⁵⁷ S. VUKOREP, o.c., 39. – 41. Napeti vojno-politički odnosi na Balkanskom poluotoku posljednjih godina stoljeća, dale su prednost vojno-strateškim, u odnosu na gospodarske ciljeve. I pored načinjenog projekta za prugu od Sarajeva do Splita, kojeg je podržao Kallay radi gospodarskog razvitka, i većih ulaganja, predložena je izgradnja pruge prema Bokokotorskom zaljevu. Zbog vojnih potreba ipak se nije gradilo prema Splitu već prema Dubrovniku i Boki Kotorskoj. Pruga je probijena i otvorena u ljeto 1901. najtežom i strateški najsigurnijom trasom s vojnog aspekta. Cijena izgradnje bila je velika, a jamstvo za kredit bila je državna imovina – šume i rude Bosne i Hercegovine.

⁴⁵⁸ A. MALBAŠA, o.c., 11.

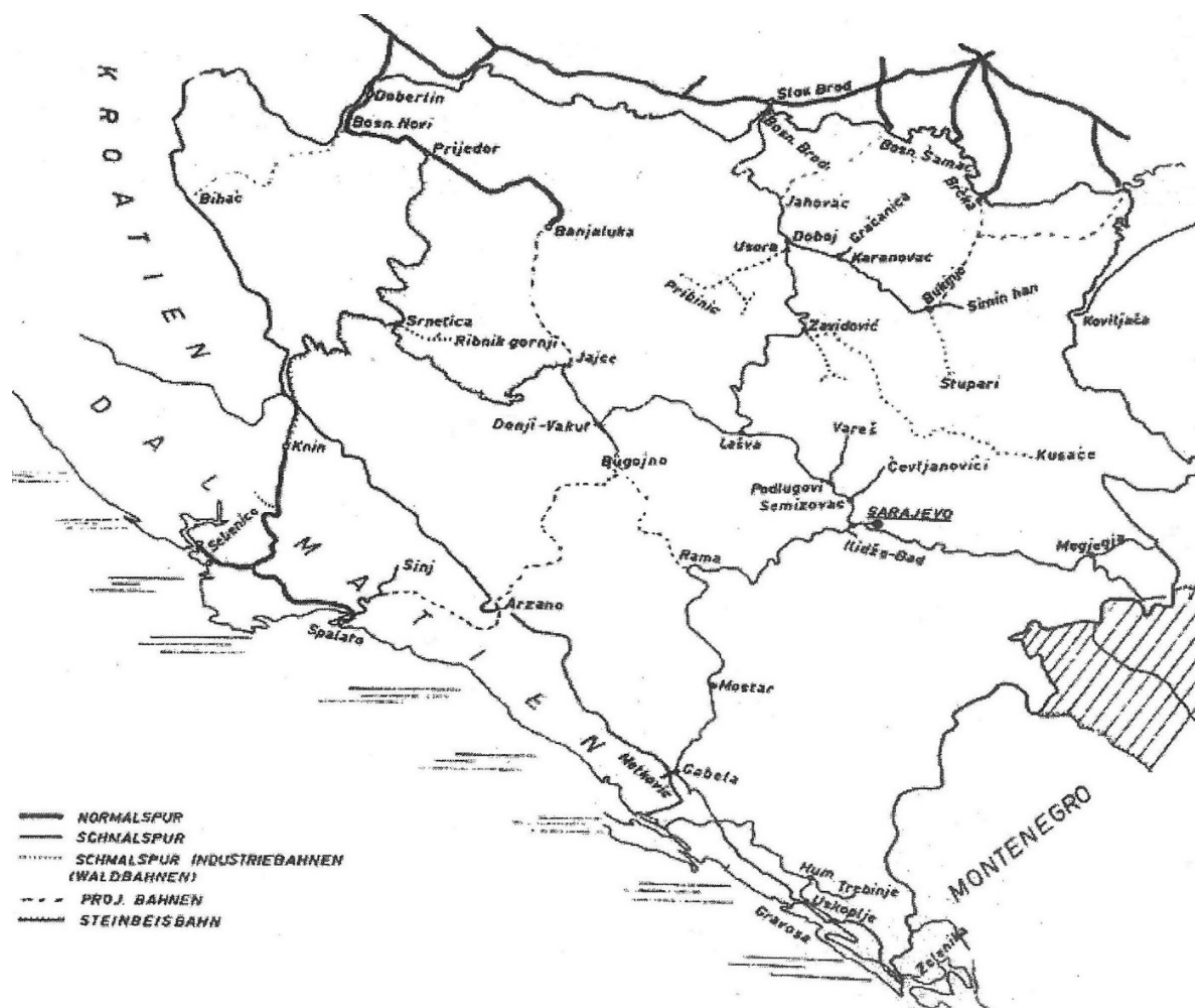
⁴⁵⁹ Mt. DŽAJA, 1989., 69.

⁴⁶⁰ S. SARIĆ, o.c., 173.

⁴⁶¹ ABH, ZVS-697 380-160, 1914.

⁴⁶² Njem. *strecke*.

⁴⁶³ Po kazivanju Mije Hercega (r. 1931.), zabilježio A. I. Narod je ispjevao pjesmu: „Kraj Botuna sela, počelo se kopat za tunjela, Tunjel vrti, u njem ćeš umrti.“

Prilog 4.37. Željezničke pruge u BiH u austrougarskom razdoblju (S. VUKOREP, 2015.)

4.25. Sudjelovanje u ratu i gubitci

Nakon izbijanja Prvog svjetskog rata, u austrougarskoj vojsci iz Bosne i Hercegovine je angažirano 291.498 obveznika ili 16,34% stanovništva od ukupno 1.783.453 stanovnika prema popisu iz 1910. godine. Znatno broj vojnika bio je iz Kotara Bugojno.⁴⁶⁴

Gubitci nisu bili mali. Tijekom Prvog svjetskog rata iz Bugojanskog kotara je poginulo 1.394 vojnika (15,6%), a vojnih ratnih invalida je ukupno bilo 326 (61 musliman, 185 pravoslavnih, 79 katolika i 1 ostali).⁴⁶⁵ U rat su odlazili i učitelji. Posljednje dvije godine u Kupresu nije bilo popunjeno ni mjesto cestara ni liječnika (sanitetskog činovnika).

⁴⁶⁴ Z. ŠEHIĆ, 2007., 177. U odnosu na broj stanovnika zabilježen u popisu iz 1910. najviše su bili zastupljeni vojnici iz kotara Prijedor (22,02%), Vlasenica (20,55%), Prozor (19,58%), Brčko (19,51%) Bugojno (19,44%) i Foča (19,10%). Najmanja zastupljenost u odnosu na broj stanovnika, bila je u kotarima istočne Hercegovine.

⁴⁶⁵ S. SARIĆ, o.c., 268.

Prilog 4.38.

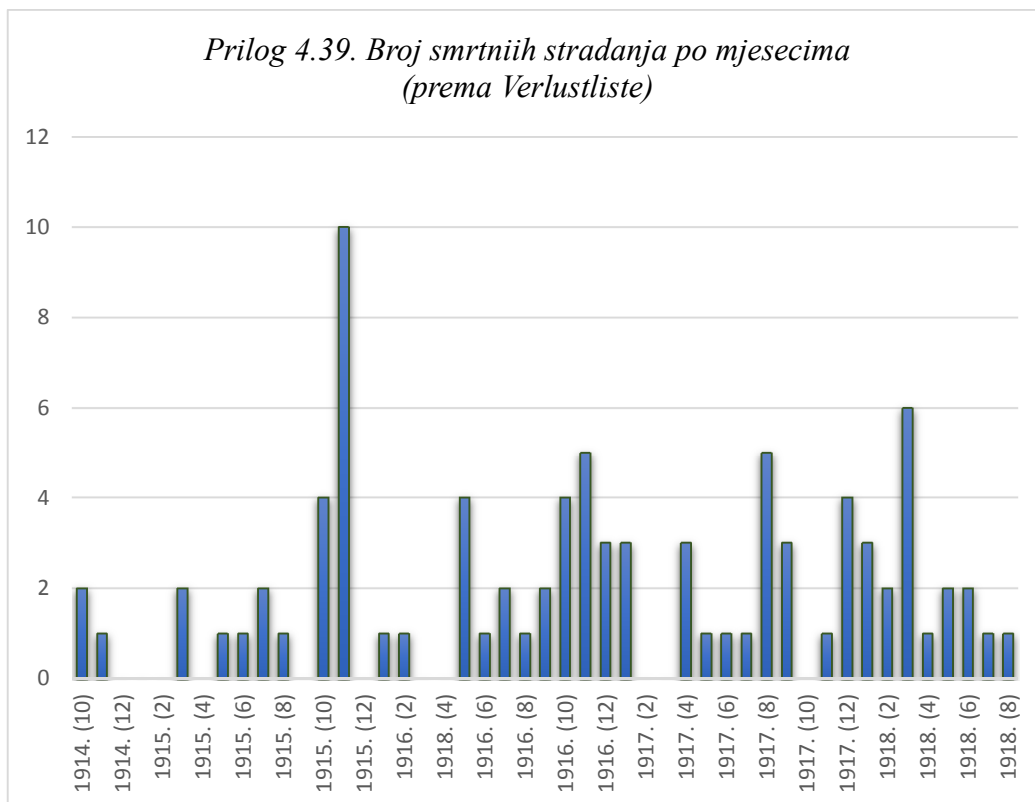
Pečat Četvrtog bosansko-hercegovačkog pješačkog puka u kojem je bio najveći broj Kuprešaka u ratu (OeStA, KA)

Među 65 milijuna vojnika u tom ratu diljem Europe, nalazili su se i kupreški težaci, koji su postali ratnici. U hladnim Karpatima, vojska je iscrpljena zbog planinske studeni, neprijateljske artiljerije i bojnih otrova. Mnogi su izgubili živote u predjelima današnje Rumunjske. Tako se u maticama umrlih može naći da je 1917. “Marko Ivić pok. Blaža r.1886. poginuo u ratu proti Rumunjima kao lovac bos. herc. p. j. puk. lov. bavn. 4; komp 4, bojno polje 430”, te da je 1915. “Ivan Ivić r.1896. sin Joze i Kaje r. Barišić poginuo kao vojnik na ratištu kod Bokovina”.⁴⁶⁶

Carско i kraljevsko Ministarstvo rata Austro-Ugarske Monarhije, periodično je objavljivalo Popise gubitaka ljudstva (*Verlustliste*). Pojedini drugi navodi o sudjelovanju u ratu, prikazani u ovom radu, kao i neki upisi iz matičnih knjiga umrlih kupreških župa potvrđuju njihovu nepotpunost. Ipak ćemo držati da su popisi sasvim dovoljno reprezentativni za analizu. Svi detalji uz imena osoba za koje je navedeno podrijetlo iz Kotara Bugojno i mjestâ, odnosno općinâ Kotarske ispostave Kupres, prikazani su tablično (v. PRILOG II.). Rezultati njihove analize predstavljeni su sljedećim dijagramima.

Od ukupno 381 vojnika u popisima gubitaka, od 1. listopada 1914. do 13. kolovoza 1918. evidentirana je smrt 88 vojnika s Kupresa. U nekim razdobljima bili su veći gubitci. Desetorica su izgubila život od 3. do 6. studenoga 1915., a godinu poslije, 5. i 6. studenoga 1916. petorica. I u ožujku 1918. poginulo je 6 Kuprešaka.

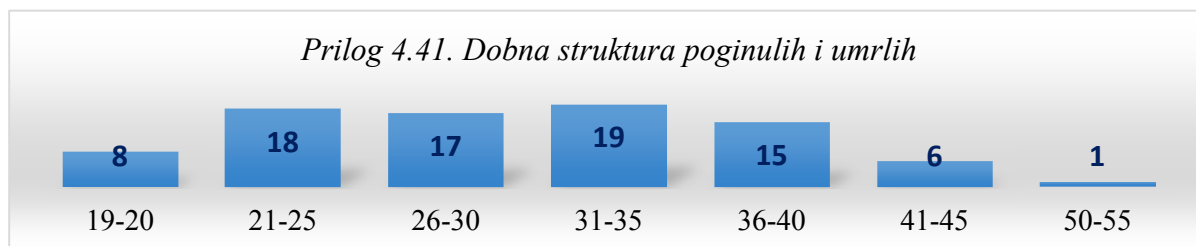
⁴⁶⁶ AVN, Prijepis MU Rastičevo, 19.1.1917. i 15.7.1915. Prijepisi nisu sasvim čitljivi, a moguće su i greške u slovima u odnosu na originale. Ovdje je najvjerojatno riječ o Bukovini, historijskoj pokrajini u podnožju Karpata. Istočno bojište na kojem su se borile austrijske i ruske trupe u Prvom svjetskom ratu velikim dijelom bilo je na prostoru Galicije i Bukovine. Mada je Austrija potisla Ruse 1917., nakon rata Bukovina je pripojena Rumunjskoj, a 1944. Ukrajinskoj SSR.

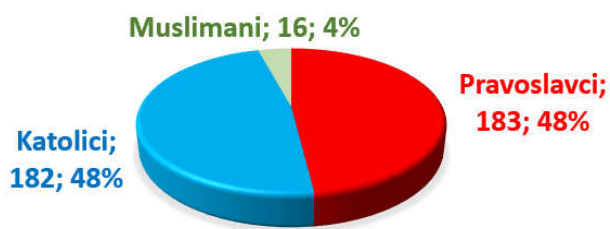
Godina	1914.	1915.	1916.	1917.	1918.
Broj smrti	3	22	23	22	18

Prilog 4.40.

Stradanja po godinama (Verlustliste)

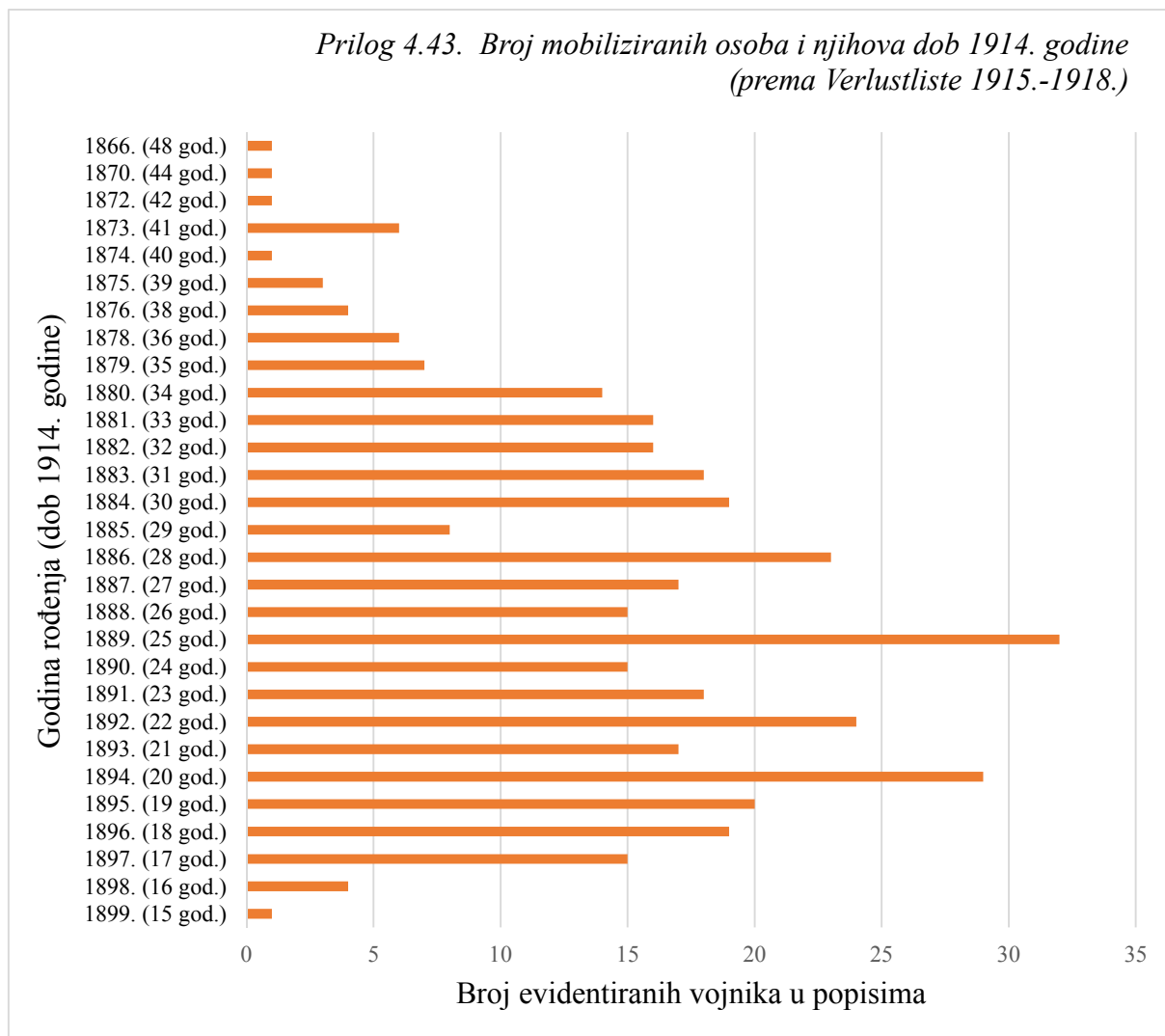

Za četiri osobe nije upisana godina rođenja, a prema onim zabilježenim, vidljivo je da su najzastupljenije osobe u najproduktivnijom životnoj dobi, od 20 do 40 godina. Njihov nestanak remetio je život zajednice iz koje su dolazili. Obitelji su se morale nositi s posljedicama gubitka voljenih osoba. Prema zastupljenosti u popisima, od ukupno 381 osobe s kupreškog područja, podjednak je bio broj Hrvata i Srba.

Prilog 4.42.

Konfesionalna zastupljenost u popisu

Posljedice sudjelovanja u Velikom ratu, koji se zastrašujućim razmjerima korištenja tehnologije razlikovao u odnosu na prethodne ratove, osjećali su kupreški seljaci i nakon što su se vratili kućama. Tako je tridesetpetogodišnji Vinko Ivić koji je umro 1922. „prije bolovao od ratne groznice.“⁴⁶⁷

Anto Ivić, seoski glavar iz Zlosela, odlazi u vojsku 1914. u dobi od 35 godina. Odmah prve godine zarobljen je u Srbiji te je kao ratni zarobljenik bio u Srbiji, Italiji i Francuskoj.

⁴⁶⁷ AVN, Prijepis MU SP 1900-1942., br. 40. od 4.9.1922.

Napokon je prešao u Srpsku vojsku. Po završetku rata, nastavio je služiti vojsku, u Drinskoj diviziji, 5. puk, 2. bataljun, 4. satnija u Kraljevici. Početkom 1919. poslan je kući na oporavak radi bolesti, a na temelju liječničke svjedodžbe da ima katar u želucu i bolesne živce. Uputio je molbu predsjedništvu Hrvatske narodne zajednice za posredovanje u oslobađanju od vojne službe. Obrazložena je činjenicom da mu je kod kuće ostala samo žena, koja ne može obrađivati zemlju. Imao je dva brata u vojsci. Jedan je poginuo, a za drugoga nije čuo još od 1914. godine. Povrh svega, za vrijeme rata izgubio je oca i djecu.⁴⁶⁸

Anto Džaja iz Kupresa, ranjen je već prvih dana rata, odlaskom na bojišnicu u Crnu Goru. Liječio se u Beču, Pećuhu, Mostaru i Sarajevu, kao teški invalid s trajnim posljedicama ranjavanja u obje noge.⁴⁶⁹

Mijo Ivezić, školski starješina u Kupresu, mobiliziran je od početka rata, pri prvoj provali u Srbiji bio ranjen, dobio je na to i pjegavi tifus. Nakon ozdravljenja ustanovljeno je da je nesposoban za daljnju vojničku službu pa je namješten u jednu vojničku pisarnu. U listopadu 1915. okružni školski nadzornik piše: „S obzirom na tom da ovaj vrlo vrijedni nastavnik može domovini mnogo više koristiti u školskoj službi, nego u vojničkoj pisarničkoj službi, predlažem da se ishodi njegovo potpuno oprostjenje od vojničke službe, i on čim prije bude povraćen na svoje školsko službovno mjesto.“ I zaista, vraćen je u kuprešku školu, gdje je ostao do 1917. kada je premješten u Tolisu.⁴⁷⁰

Franjo Brkan (r. 1898. u Olovu) pohađao je bogosloviju. Budući da je bio pismen, u ratu je bio „Cugsviler“ (*Zugsführer* = poručnik). Najviše je vremena proveo na Istočnom bojištu i u Mađarskoj. Bio je i u Austriji, Lincu i Gracu, a zatim je prešao u Mostar, odakle se demobilizirao. Njegova braća su bili u Italiji i Rusiji.⁴⁷¹

U nepotpunim popisima srpskih dobrovoljaca 1912. – 1918. iz 38 općina u BiH, autor I. Petrović je evidentirao i trojicu s Kupresa.⁴⁷² Zabilježena su i sudbine nekoliko Lugonja iz Ravnog u Prvom svjetskom ratu.⁴⁷³

⁴⁶⁸ ABH, NKHZ-6 V-5/415.

⁴⁶⁹ Prema kazivanju Ante Džaje, njegovog unuka, 2016. zabilježio A.I.

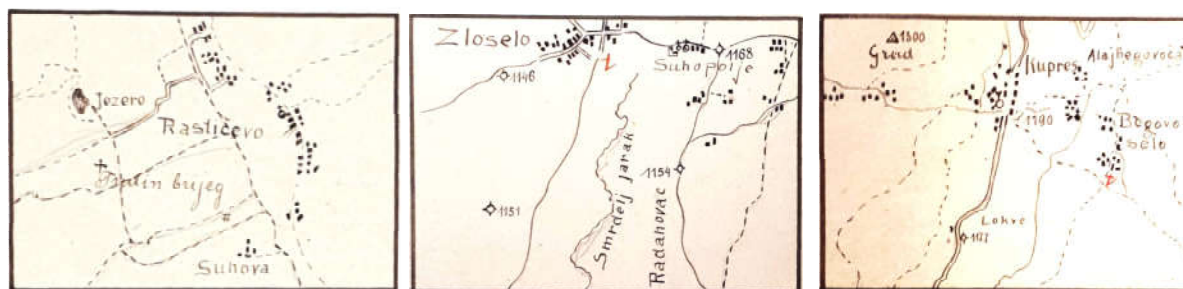
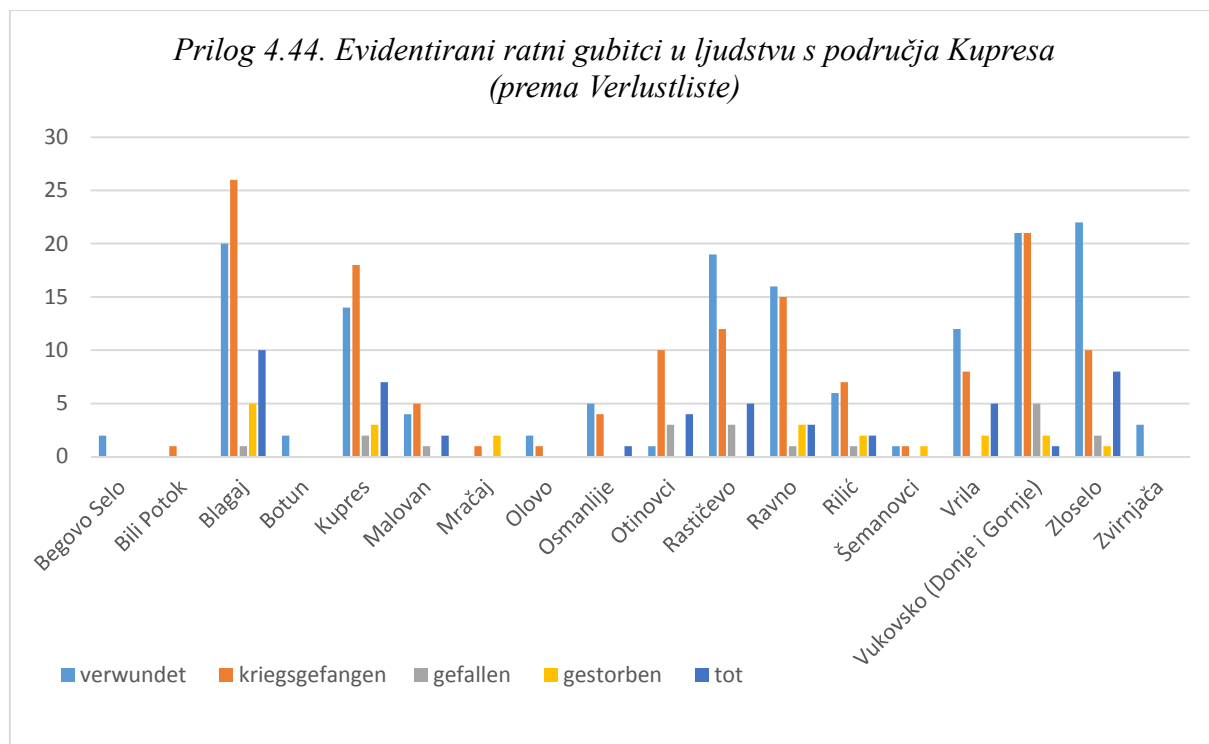
⁴⁷⁰ ABH ZVS-200 87-449, 1916.

⁴⁷¹ Prema kazivanju Jure Brkana (r. 1920.), zabilježio A. I. 2015.

⁴⁷² I. PETROVIĆ, 2010., 51. To su bili: Jovo i Mitar Bojanić te Jefto Duvnjak iz Malovana.

⁴⁷³ M. KUMOVIĆ, 2008., 133. – 134. Risto Lugonja se na Istočnom bojištu predao Rusima. Upoznao je u zarobljeništvu Ruskinju Nastasiju koju je doveo sa sobom u Donje Ravno. Špiro Lugonja je iz Rusije otišao na Solunsko bojište. Braća Ostoja i Đuro Lugonja su također bili na Istočnom bojištu. Postrojba u kojoj je bio Ostoja, predala se Rusima, a Đuro je pobjegao i pješice se vratio kući. Ostoja se prvo borio u Ruskom dobrovoljačkom korpusu, a zatim preko Arhangelska, Švedske, Francuske i Italije kao dobrovoljac dospio na Solunsko bojište.

Ratni gubici i izostanak muškaraca tijekom rata odrazio se na cjelokupan život na Kupresu u ratnim godinama. Za trojicu vojnika sahranjenih na Kupresu poznato je mjesto ukopa. Jovo Kozar sahranjen je kod Begova Sela 18.7.1915. Između Rastičeva i Suhove 1.3.1917. sahranjen je Ilija Barišić, a 19.5.1916. u Zloselu Ivo Lozić.

Prilog 4.45. Prikaz grobalja i mjesta sahrane trojice vojnika s Kupresa (OeStA, KA)

4.26. Stanje na Kupresu u ratnim godinama i rekvizicija

S ratom je došla državna rekvizicija žita i životinja. Gospodarstvo je podređeno novim ratnim uvjetima. Bez muškaraca i tegleće stoke, zemlja se nije obrađivala. Žene su preuzele na sebe teret preživljavanja. Marko – Markica Turalija, njegova tri brata i njegova četiri sina, svi

iz Begova Sela, s ostalima su otišli u rat. Njegova unuka Marta ostala je s 18 godina voditi imanje djeda Markice, jednog od bolje stojećih u kupreškom kraju. Trebalo se brinuti za velike kuće na dva mjesta, jednu kod Poganca na Crljenicama gdje je kasnije osnovano državno dobro, a drugu u Begovu Selu, za štale i stoku. Imala je trojicu sluga u najmu, rodbinu iz sela. Vodila je po 16 i 17 kosaca u polju. Marta je poput mnogih drugih žena postala „muška glava“.⁴⁷⁴ U Botunu je iz kuće Vučaka u rat otišlo šest muškaraca, od kojih četiri nisu bili oženjeni. Jedan je poginuo u ratu. U kući su ostala dvojica starije braće koji su obrađivali zemlju i brinuli se za stoku, koju su čuvali djeca i najmenici.⁴⁷⁵

U školsku zgradu u Kupresu u svibnju 1915. uselila se vojska. Vojnici su u radnim odredima tijekom rata povremeno angažirani zbog različitih potreba, gospodarskih, ali svakako i zbog prometnih poteškoća i manjka ljudi na održavanju cesta. Žene Nike Bagarića, Jandre Raštegorca i Ante Mihaljevića 1917. platile su po 100 K Kotarskoj ispostavi u Kupresu uz obećanje da će im zbog toga poslati vojnika na obradu. Međutim, pomoć ipak nisu dobili.⁴⁷⁶

Kupreški školski starješina Mijo Ivezić nakon povratka iz rata, 1916. piše kako se u školskom vrtu nije mogao sijati ozimi usjev jer je sav potreban za gajenje povrća. „U zakup se nije moglo uzeti zemljište u tu svrhu, jer ovdje nije običaj sijati ozimi usjev, već se pušća stoka po ljetos pokošenim poljima, pa bi neograđeno, a nasijano žito bilo od nje uništeno. Učitelj pak nije bio u stanju, da o svom trošku zemljište valjano ogradi pa onda zasije i poradi tog razloga nije zasijano ništa.“⁴⁷⁷

Zbog neobrađene zemlje i nerodice žita, čija je vrijednost visoka, u ratnim godinama javila se i glad. Konji kao prijevozno sredstvo, uzimani su za ratne potrebe. Stočarstvo je posebno pogođeno jer je puno stoke poklano, ali i uginulo zbog nedostatka hrane, osobito teške 1917. godine. Ratna situacija utječe i na trgovinu. I kupovna moć stanovništva je manja. Do rata veći broj trgovaca i gostioničara u gradu posluje solidno, a nova situacija nameće nova pravila. Neki od njih također odlaze na bojište. Anto Rebrina, trgovac i veleposjednik, koji je 1894. otvorio svoju trgovinu opće robe u Kupresu, ranjen je na bojišnici. Po povratku, zbog posljedica ranjavanja dobiva nadimak „Šepo“.⁴⁷⁸

⁴⁷⁴ Prema kazivanju Jure Brkana (r. 1920.), zabilježio A. I. 2015.

⁴⁷⁵ Mt. DŽAJA, o.c., 134.

⁴⁷⁶ ABH, NKHZ-6 V-5/415.

⁴⁷⁷ ABH, ZVS-200 87-449, 1916.

⁴⁷⁸ Prema kazivanju Ante Džaje (r. 1930.), zabilježio A. I.

Prema godišnjaku *Bosnische Bote*, na početku rata u Kupresu je radilo 17 trgovina, a pri kraju rata rade: ispostava braće Subašić, Juko Meštović, Jandre Slipčević i sinovi Ante Rebrine, također trgovci, te Ivo i Jandre Rebrina.⁴⁷⁹

Na prvoj skupštini Hrvatske narodne zajednice (HNZ) poslije Prvog svjetskog rata, u Osmanlijama 23. veljače 1919. iznijete su molbe članova za ratnom odštetom zbog oduzete stoke, žita i sijena od 1914. do 1918.⁴⁸⁰ Podružnica HNZ u Osmanlijama predložila je da se seljacima dopusti slobodan dovoz žita iz Slavonije, odakle se moralo dovoziti i u mirno doba. Zbog zapuštenosti polja tijekom četiri godine, bila je potrebna jaka tegleća stoka. S obzirom da mnoge kuće nisu imale takvu stoku, poslana je molba da se težacima pribave tegleće životinje.⁴⁸¹

Općina se u ratnim godinama pridržavala izričite zapovijedi Zemaljske vlade da se uštedevina od prošlih godina isključivo koristi u svrhu investicija.⁴⁸² U više navrata tijekom rata, Općina Kupres je sudjelovala u ratnom zajmu. Austro-Ugarska je 1. siječnja 1918. raspisala VII. ratni zajam, a vrijednost valute je prepolovljena.⁴⁸³ Iste godine raspisan je još jedan. Općinsko vijeće je 15. srpnja 1918. izdvojilo 2.000 kruna za VIII. ratni zajam.⁴⁸⁴

I rekvizicija se provodila više puta radi vojnih potreba. Način određivanja udjela pojedinaca koji su bili u mogućnosti dati doprinos u Kupresu, određivalo je Općinsko vijeće. Posljednja ratna rekvizicija iz 1918. pokazuje da je to bilo osjetljivo pitanje.⁴⁸⁵

⁴⁷⁹ *Bosnische Bote*, 1914., 1918.

⁴⁸⁰ ABH, NKHZ-6 V-5/415. Oštećeni su bili: Marko Dumančić Ilin, Marko Dumančić (drugi), Stipo Ivić pok. Joze, Niko Bagarić, Pero Kuna Mato Kuna i Stipo Akrap.

⁴⁸¹ ABH, NKHZ-6 V-5/415.

⁴⁸² ABH, ZVS-198 47-99, 1918.

⁴⁸³ J. HORVAT, 1990., II. dio, 30.

⁴⁸⁴ ABH, ZVS-198 47-99, 1918. Tim danom Općina je raspolagala sa 17.133 K gotovog novca i s 35.000 K u obveznicama I. – VII. ratnog zajma.

⁴⁸⁵ ABH, ZVS-198 47-99, 1918. Zbog njega su Vladi brzojav uputili 18. lipnja 1918. Ahmet-beg Huseinbegović, Perica Antić, Hasim Mandžuka, Marko Galić, Pero Tustonja i Perkan Džaja, svi iz Kupresa. Tužili su se na odluku vijećnika u Kupresu: Ivana Rebrine, Alije Ramčića, Zejnila Mandžuke, Tade Kutleše i Stipana Vile, tj. nepravedno određen broj stoke koju moraju dati državi. Svoje viđenje je 5. kolovoza iznio i načelnik Općine Kupres Ivan Rebrina. Izvijestio je Vladu da je pri posljednjoj rekviziciji blaga za državu doista navedenim osobama određeno izdvajanje određenog broja stoke (u dokumentima detaljno nabrojan za svakog), ali i da je „Vijeće nakon početka rata do danas uvijek po čistim izvidima i pravednoj uvidavnosti pojedinih stranaka podavanju potvrđenih najkorektnije postupalo i uvjeravano je, da je ova pritužba neosnovana, a temelji se na nijednom drugom nego samo na razlogu osobne nesnošljivosti.“

4.27. Prikupljanje humanitarne pomoći

Patrijarhalna organizacija seoskog života u kućnim zadrugama, smanjivala je opasnost stvaranja veće sirotinje i društvenog raslojavanja. Tijekom austrougarske vlasti, društvo se počelo raslojavati. Početkom 20. stoljeća, u pojedinačnim akcijama radi pomoći siromašnim obiteljima i djeci važnu je ulogu imala Katolička crkva. Ali humanitarna socijalna djelatnost intenzivira se tijekom Prvog svjetskog rata zbog potrebe pomoći ratnim stradalnicima, sirotinji i djeci koja su izgubile očeve u ratu.

Hrvatska narodna zajednica (HNZ) poduzimala je više humanitarnih aktivnosti tijekom Prvog svjetskog rata. Na početku rata, HNZ je pokrenula prikupljanje milodara za muslimanske izbjeglice iz istočne Bosne. Zadovoljni uspjehom ove, poduzeta je akcija za izgradnju novih kuća postradalim od poplava Kraljeve Sutjeske. Kad su 1916. Hrvatsko primorje i Lika pogođeni potresom, u svibnju iste godine, HNZ se zauzeo za pomoć postradalima. Do ožujka 1917. za navedene, kao i za neke manje akcije, prikupljeno je oko 100.000 kruna. Tada je, pozivajući se na solidarnost već prilično iscrpljenog puka, pokrenuta „akcija HNZ za siročad palih hrvatskih junaka Bosne i Hercegovine“. Prikupljeni novac predan potpornom društvu *Napredak*, bio je namijenjen fondu za odgoj i naobrazbu siročadi palih hrvatskih vojnika.⁴⁸⁶

U malobrojnom građanskom društvu trgovaca, zemljoposjednika i službenika u Kupresu, okruženih masom seljačkog stanovništva, pojavili su se različiti oblici socijalne djelatnosti i pomoći, i prije nastanka sustavne socijalne politike. U darežljivosti, i prema svojim mogućnostima, kada je trebalo biti solidaran s drugima u nevolji, nisu zaostajali ni ljudi na selu. HNZ se početkom lipnja 1917. obratio biskupskim ordinarijatima s molbom da se do 31. kolovoza kupe milodari na misama s nakanom za prikupljanje novca za „siročad u ratu palih hrvatskih junaka Bosne i Hercegovine“. Kao rezultat poduzetih aktivnosti, Augustin Nikić, upravitelj župe Rastičevo, 21. srpnja uplaćuje u Centralnu hrvatsku banku 200 kruna prikupljenih u ovoj župi za navedene potrebe.⁴⁸⁷ Među darovateljima je bilo 98 osoba iz sela rastičevske župe, ali i dva trgovca iz Kupresa.⁴⁸⁸

⁴⁸⁶ ABH, NKHZ-7 V-6, V-7/1. Novac je uplaćivan na Hrvatsku poljodjelsku banku (s filijalama u Sarajevu i Tuzli) i Hrvatsku centralnu banku u Sarajevu, a sabirni arci, čiji je predložak dostavljen 18. svibnja, radi oglašavanja u novinama upućeni na dr. Stjepana Kukrića, predsjednika HNZ u Sarajevu.

⁴⁸⁷ U popisu 141 sabirača iz različitih krajeva zemlje, s ukupno prikupljenih 31.715 kruna i ime je Augustina Nikića, župnika iz Rastičeva s iznosom od 200 kruna.

⁴⁸⁸ ABH, NKHZ-7 V-7.

Prema izvješću o aktivnosti u školi Blagaj, zbog nedostatka muške radne snage i pomoći djece obitelji u gospodarskim poslovima te čuvanju blaga na selu, školsko vrijeme je od 1. veljače 1916. do konca godine, skraćeno je samo na jutarnju nastavu od 8 do 12 sati. U istom razdoblju, zbog pomoći kod kuće, sukladno okružnici Zemaljske vlade od 29. veljače 1915. dva učenika iz 1. razreda, iz kuće u kojoj je bilo pet sinova i unuk kao šesti u vojsci, oslobođena su polaska u školu. Ali sljedeće školske godine bili su opet redovni učenici ove škole. Radovi u polju su počeli završetkom školske godine, 1. srpnja 1916.

Školske 1915./1916. godine, u Blagaju su školska djeca pomagala u školskom vrtu pri trijebljenju korova i pobiranju kamena. Sa znanjem roditelja, djeca su potaknuta skupljati novčane priloge. Na koncu godine priložila su 42 krune za Crveni križ preko Kotarske ispostave u Kupresu. Preko Poštanskog ureda u Kupresu, uplaćeni su prilozi za rad nesposobnih ratnih invalida u BiH, 22. studenoga 1915. u iznosu od 38,91 kruna, a 6. srpnja 1916. 30 kruna u Privilegovanoj zemaljskoj banci u Sarajevu, i isto toliko Privilegovanoj agrarnoj banci za BiH u Sarajevu.

U akciji prikupljanja tople odjeće za vojsku, do konca 1915. učenici su sa znanjem roditelja prikupili jedan par čarapa i devet pari vunениh narukvica, a do konca siječnja 1916. još 3 para čarapa i jedan par vunениh narukvica. Djeca su prije toga Ispostavi predali sakupljenih oko 20 kg metala.⁴⁸⁹

Početak ratnih djelovanja, jedan broj, uglavnom muslimanskih izbjeglica iz istočne Bosne, raseljen je po drugim krajevima Bosne. Ova škola se 30. veljače 1916. brinula oko seljenja izbjeglica iz ovog, u svoj rogatički kraj. Nastavno osoblje je primalo i raspačavalo pisma vojnika s ratišta, čitalo pisma nepismenom stanovništvu, pisalo i adresiralo pisma, tovarne listove, pakete, pisalo molbe vlastima za dopust vojnika kući na težački posao, nadziralo izvršenje težačkih radova i uklanjanje štete na zasijanim njivama i livadama.⁴⁹⁰

Okružni školski nadzornik je 14. svibnju 1917. izvijestio da je od pregleda u 1915. u školi učinjeno sljedeće:

1. U IV. ratni zajam školska djeca su upisala 600 kruna;

⁴⁸⁹ ABH, ZVS-200 87-449, 1916.

⁴⁹⁰ Ibidem.

2. Tijekom školskih praznika 1915. – 1916. procjenjivan je prirod žita za sela: Otinovci, Mračaj, Vrila i Malovan;
3. Osušeno je i spremljeno 15 kg krumpirovog lišća;
4. 1916. priređena je zabava u korist ratnih invalida. Prihod od 245 K 80 h predan je Kotarskoj ispostavi;
5. Skupljaju se rabljene poštanske marke;
6. Školska mladež i odrasli su 4. listopada 1916. sakupili 100 K za Crveni križ i Crveni polumjesec;
7. Prigodom nastupa na prijestolje njegova Veličanstva sabrano je među djecom i odraslima za fond ratnih invalida 110 K i 47 h;
8. Kao božićni dar ranjenim i bolesnim vojnicima sakupljene su razne stvari u vrijednosti od 68 K i 74 h;
9. U V. ratni zajam upisala je i uplatila jedna učenica 100 K. Škola je doprinijela da se i odrasli upišu u zajam;
10. Učiteljstvo cenzurira listove koji se predaju na c. i kr. Vojnoj pošti u Kupresu.⁴⁹¹

U školskoj 1915./1916. školski službenici Narodne osnovne škole u Zloselima sakupili su: a) 50 K ratnog zajma, b) 10 K za bugojanski Crveni križ, c) 5 K za invalide, d) 300 kom. jaja, e) 620 K poštanskih maraka, f) narodu nabavljala povrtno sjeme. Novci ratnog zajma i za bugojanski Crveni križ poslana su Kotarskoj ispostavi na Kupresu, a jaja su poslana predsjedništvu Crvenog križa u Sarajevu. Novac za invalide i poštanske marke slane su tajništvu IV. odjeljenja u Sarajevo. Nastavnici su pisali pisma i molbe za vojnike.⁴⁹²

Radi potreba u gospodarstvu, te godine nije pošlo u školu 36 učenika. Nastava je trajala do 30. lipnja, redovnog kraja godine. U jesen su školska djeca za vrijeme odmora, a učenici III. i IV. razreda za vrijeme sata gospodarstva, osam puta vadila krumpire siromašnim susjedima. Pomagalo ih je prosječno 57. U proljeće je njih 64 pomagalo plijeviti krumpire. Djeca su sakupila i dvije vreće krumpirovog lišća za vojsku i predali Kotarskoj ispostavi u Kupresu. U okružnici školama iz 1915. spomenuto je i sakupljanje krpa. Djeca ih nisu sakupljala jer je to bilo organizirano po selima.⁴⁹³

U organizaciji Učiteljskog zbora škole u Kupresu, 12. siječnja 1918. djeca su prikupila prilog od 46,93 krune za gradnju crkve Franje Ferdinanda i Dječjeg doma u Sarajevu. U istoj organizaciji, uz pomoć „Damskog komiteta“, u Kupresu je 10. veljače 1918. organizirana

⁴⁹¹ ABH, ZVS-217 B 87-449, 1917.

⁴⁹² ABH, ZVS-200 87-452, 1916.

⁴⁹³ ABH, ZVS-200 87-452, 1916. U studenom 1915. Mara Grbeša, Mara Vrgoč i Kata Kožica, sve tri iz Zlosela, darovale su krpe od vune i lana za vojsku. Krpe su sakupljane preko seoskog kneza i po ostalim kućama.

dobrotvorna zabava za siromašnu djecu i ratnu siročad. Prihod je bio 3.794,80 krune. Uz to je Kotarska ispostava donirala 291,53 krune. Škola je 28. veljače Zemaljskoj vladi za pomoć ratnoj siročadi uplatila 200 kruna, te 868 kruna za nabavu štofa i platna za odjeću 24 siromašne školske djece. Od ostatka, kao i donacije gradske uprave s 500 kg, i don Juraja Veseličića s 100 kg brašna, otinovačke općine s 64 kg krumpira, osnovana je 23. veljače školska kuhinja. Nabavljeni su štednjak, posuđe, životne namirnice, drva i posluga. Predviđeno je da kuhinja odmah hrani 50 djece. Prema izvješću školskog starješine Ive Tomasa, do 27. lipnja u školi se hranilo 63 siromašne školske djece, a podijeljena su 3.873 obroka jela. Školske kuhinje za siromašnu školsku djecu i ratnu siročad otvorene su u ožujku i u Zloسلu, Blagaju i Donjem Vukovskom.⁴⁹⁴

Prema izvješću školskog nadzornika, 1917. u školi u Blagaju pisani su listovi nepismenim vojnicima, spremali se novci i paketi.⁴⁹⁵

4.28. Bolesti tijekom ratnih godina

Liječnik koji bi inače obilazio škole barem jednom godišnje, ratne 1915. nije nijednom dolazio u škole. U Olovu i Osmanlijama pojavila se, prema mišljenju učitelja Brkića, difterija. Od te zarazne bolesti obolijevali su i u Zloسلu, a više djece, čak i odraslih od nje je poumiralo.⁴⁹⁶

Učitelj u Blagaju Vaso Petrović je u jesen 1916. obolio od srdobolje. Uprava škole je obavijestila Kotarsku ispostavu 23. listopada 1916. da učitelj neko vrijeme nije u stanju održavati školsku nastavu. Bilo je dva-tri slučaja srdobolje i kod školske djece.⁴⁹⁷

Na području Narodne osnovne škole u Donjem Vukovskom u jesen 1915. pojavile su se „vratobolja“ i „srdobolja“. Nisu još ni potpuno prestale, kada je 28. veljače 1918. školski upravitelj M. Mitrinović izvijestio okružnu vlast u Travniku da se „na školskoj mladeži pojavila priljepčiva bolest krzamak“. Bolest je uzela maha, ali nije bilo smrtnih slučajeva. Na nastavu su dolazila zdrava djeca. Roditelji bolesne djece savjetovani su kako će postupati s oboljelom

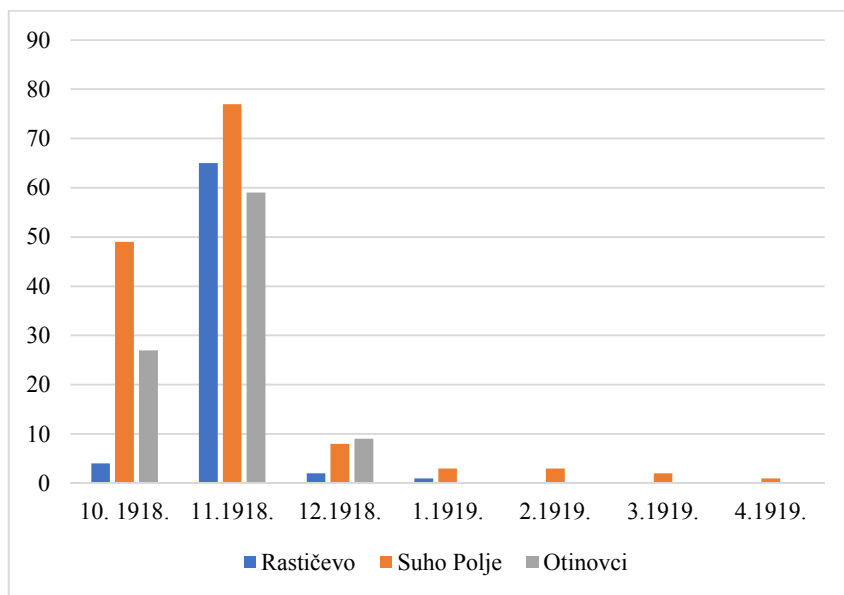
⁴⁹⁴ ABH, ZVS-286 87-449, 1918.

⁴⁹⁵ ABH, ZVS-217 87-449, 1917.

⁴⁹⁶ ABH, ZVS-200 87-449, 1915.

⁴⁹⁷ ABH, ZVS-200 87-453, 1906.

djecom, kako čuvati zdravu djecu da se ne okuže te po mogućnosti tražiti liječničku pomoć.⁴⁹⁸ Prema matičnoj knjizi umrlih župe Suho Polje, u posljednja tri mjeseca 1917. od krzamaka je umrlo 53 djece.⁴⁹⁹

Prilog 4.46. Smrtnost od „španjolke“ po mjesecima u župama na Kupresu (prema AVN)

Krajem 1918. našim krajevima, pa tako i na Kupresu, harala je “španjolska groznica” ili kraće „španjolka“. Radilo se o tada smrtonosnoj gripi koja je obišla cijeli svijet u razdoblju 1916. – 1918. godine. Prema matičnim knjigama župa na Kupresu, prva žrtva gripe u župi Suho Polje umrla je 16. listopada, u Rastičevu 24. listopada, a u Otinovcima 27. listopada 1918. U župi Rastičevu je umrla 71, u Suhom Polju 137, a u Otinovcima 95 osoba od „španjolke“.⁵⁰⁰ Nakon obolijevanja neki nisu ni zvali svećenika radi podjele sakramenata „ne nadajući se brzom smrti.“⁵⁰¹ Smrtnost je bez sumnje bila velika i u ostalim konfesionalnim skupinama.

4.29. Zaključak

Kupres je primjer šireg područja i grada u kojima su se dogodili pozitivni društveni i gospodarski pomaci od početka razdoblja autrougarske vlasti. Najveće promjene su se dogodile

⁴⁹⁸ ABH, ZVS-198 47-99, 1918.

⁴⁹⁹ AŽSP, MU SP 1900-1942. u listopadu 13, studenome 36 i prosincu 4 djece.

⁵⁰⁰ AVN, Prijepisi MU župa Suho Polje, Rastičevo i Otinovci, *passim*.

⁵⁰¹ AŽSP, MU SP 1900-1942, *passim*.

u gradu Kupresu kao administrativnom središtu istoimene kotarske ispostave u Kotaru Bugojno. Tri su glavna područja u kojima su nastale promjene: uključivanje predstavnika domaćeg stanovništva u odlučivanje, izgradnja infrastrukture i gospodarski razvitak.

Premda je Općinsko zastupstvo, odnosno Općinsko vijeće Kupresa iznosilo samo prijedloge, a odobravali su ih upravne kotarske i okružne službe, odnosno Zemaljska vlada, činjenica je da je Vijeće kreiralo općinski proračun. Predstavnici naroda u političkom i gospodarskom odlučivanju bili su članovi uglednih kupreških obitelji, begovskog podrijetla ili pripadnika trgovačkog i veleposjedničkog društvenog sloja. U ravnopravnom položaju bili su pripadnici svih konfesionalnih skupina.

Već u prvim godinama, u gradu Kupresu se grade prikladni objekti za potrebe oružničke postaje, kotarske ispostave, osnovne škole i drugih državnih i gospodarskih ureda. Za smještaj i funkcioniranje državne administracije, neki objekti se iznajmljuju. Duž glavne ceste, pored jarka koji je bio dio obrambenog sustava nekadašnje drvene utvrde, formira se novo jezgro grada. Uz tu cestu grade se novi, čvrsti i zidani objekti. Novi stanovnici naselja podižu ljepše i veće kuće. Raste i brojnost pučanstva zahvaljujući priljevu iz okolnih prigradskih sela i iz susjednih Bugojna i Livna.

Općinski zastupnici u Vijeću, čiji se sastav mijenjao više puta, brinuli su o zajedničkim društvenim interesima i investicijama. Općina je održavala gradske ulice, mostove, vodovod, uličnu rasvjetu i ostale objekte od opće važnosti. Jedan od kapitalnih projekata bila je izgradnja vodovoda početkom 20. stoljeća. Primjeri izrade projekata regulacije kupreških riječica u drugim dijelovima Ispostave, pokazuju da je austrougarska vlast zauzimala isti stav prema potrebama stanovništva i razvitku svih područja, bez obzira na nacionalnu zastupljenost u selima. Ako se uzme u obzir i da su u širem dinarskom području tada građene čatrnje, bunari i lokve od zidanog kamena s crpkama, onda se shvaća o kako organiziranoj i pravno reguliranoj državi se radilo.

Politikom Zemaljske vlade, koja je u novoj pokrajini Austro-Ugarske Monarhije analizirala gospodarske mogućnosti pojedinih krajeva, Kupres je izabran za područje predodređeno za uzgoj stoke. Predstavnici kotarskih vlasti su poticali povećanje mliječnih, mesnih i drugih prihoda od stoke, što se ostvarivalo križanjem domaćih otpornih pasmina s onim čiji je uzgoj bio ekonomski isplativ. O uspješnosti govedarstva govori podatak da je

Ispostava Kupres opskrbljivala rasplodom goveda pincgau-meltatske pasmine najveći dio tržišta na području Bosne i Hercegovine. U ukupnoj općoj trgovini, trgovina stokom imala je znatan udio. Unatoč pomacima u stočarstvu, kod seljaka stoljećima naviklih na nesigurnost, još uvijek je bilo prisutno podozrenje prema promjenama.

Doba austrougarske vlasti do Prvog svjetskog rata može se smatrati razdobljem razvitka. Rat je prekinuo mnoge pozitivne procese. Nije izgrađena željeznica. Bez nje, kao tadašnjeg zamašnjaka razvitka, na Kupresu nisu mogle biti iskorištene ni ostale gospodarske mogućnosti. Nije uspostavljen niti Kotarski sud pa je zaustavljeno podizanje Kotarske ispostave Kupres na višu upravno-administrativnu razinu.

Rat je donio gubitke u ljudstvu, ali i devastaciju stočnog fonda. Posljedica nedostatka ljudstva i radne snage bila su neobrađena polja. Bez plodova zemlje, vladala je glad. U posljednjim mjesecima rata, uz ostale nedaće, i gripa je uzela svoj danak.

Za razliku od gradskog stanovništva, seljaci nisu doživjeli tako velike promjene. Osnova života se nije mijenjala, a agrarno pitanje i dalje nije bilo riješeno. Postavljalo se i pitanje različitih nacionalnih interesa.⁵⁰² Ipak, globalno gledano, u usporedbi s prethodnim upravnim razdobljem, nastao je jedan novi koncept suživota, koji nije bio idealan, ali je pružao daleko bolje uvjete za prosperitet. Otvarale su se mogućnosti kojih prije nije bilo.

⁵⁰² O tomu više u poglavljima o kulturno-prosvjetnim udrugama.

5. KUPRES IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

5.1. Vrijeme prevrata i neredi

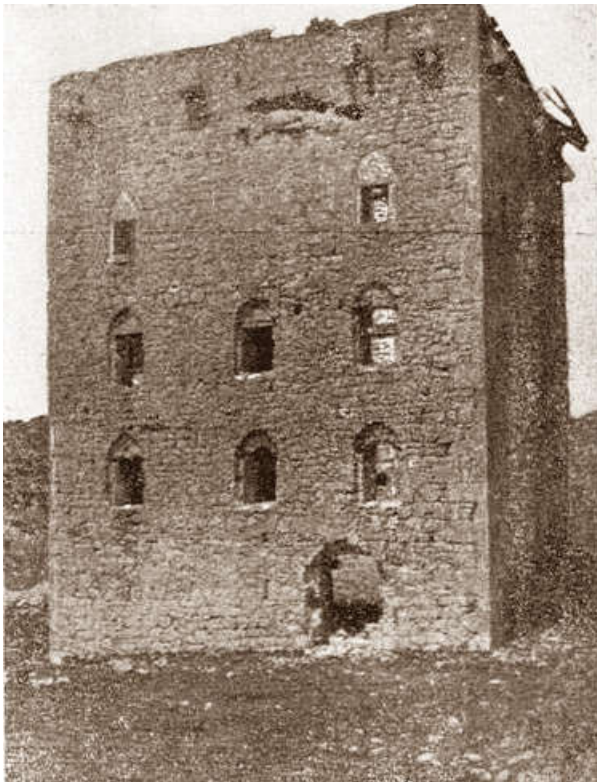
U višenacionalnoj državi koja je nastala pod pritiskom različitih međunarodnih sila i interesa, na nedemokratskim principima vlasti, rano su nastale napetosti. Srpska vojska je dočekana s euforijom među Srbima što je donijelo još veći val nasilja u kojem su sudjelovali ratni zarobljenici i vojnici povratnici. Prema nesrpskom narodu u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj srpska vojska se ponašala ne kao vojska ujedinjenja već kao osvajačka sila.

U razdoblju stvaranja nove države južnih Slavena, od jeseni 1918. do proljeća 1919., posvuda su se proširili agrarni nemiri. Posljedica rata bila je anarhija, a potpuna vlast uspostavljene Države Slovenaca, Hrvata i Srba nije još zaživjela. Sve je praćeno strahom lokalnog stanovništva od pljačke. Policijska i kotarska izvješća pokazuju da ih je bilo u Prozoru, Grahovu, Žepču, Maglaju, Bosanskoj Gradišci, Bosanskoj Dubici, Bosanskom Petrovcu, Kotor Varoši, Brčkom, Odžaku, Derventi, Gradačcu, Bijeljini, Gračanici, Tuzli, Livnu, Kupresu, Varcar Vakufu i nekim drugim mjestima. U Glamoču su se u studenom javili nemiri zbog glasina da se vojska vraća kućama naoružana, te da usput sve ruše i pljačkaju. Okružna oblast u Travniku javlja 8. studenoga 1918. da u Duvnu, Šujici, Kupresu, Glamoču, Šipovu i Gerzovu vlada nered. U otimačini su sudjelovali srpski vojnici, dezertteri iz austrougarske vojske, ali i domaći seljaci. Prema izvješćima iz tog vremena, nositelji nereda u kotarima Tuzla, Gradačac, Gračanica, Bosanski Novi, Varcar Vakuf, Bosanski Petrovac i Kotor Varoš bili su seljaci – kmetovi koji su prestali davati hak, kmetske i beglučke zemlje su proglasili svojim, a raznošenje begovske imovine svojim pravom. Prisvajali su zemlju koju su obrađivali i stoku koju su čuvali, imovinu zemljoposjednika, rušili i palili gospodarske i stambene objekte. Seljacima su se pridružili i ratni dobrovoljci na srpskoj strani. Budući da su bunu dizali uglavnom Srbi, a oštećena strana bili muslimani, nemiri su bili i odraz vjerske netrpeljivosti.⁵⁰³

⁵⁰³ E. S. OMERVIĆ, 2015., 52. – 53, 165; E. MUTAPČIĆ, o.c., 78. – 80, 83. Ministar Svetozar Pribičević u izvješću upućenom 1. veljače 1919. ističe: „Ako bi se produžilo gonjenje muslimana od pravoslavnih, to može biti vrlo rđavo i kobno djelovati na unutrašnje odnose u zemlji i položaj u inostranstvu', te naređuje oštre mjere radi sprečavanje budućih napada.“

Ove pojave su dijelom bile i posljedica obećanja te odluke Vlade Kraljevine Srbije donesene na Krfu 29. veljače 1917. godine, da će svaka osoba koja dobrovoljno stupi u srpsku vojsku, poslije rata dobiti obradivu zemlja za naseljavanje. Budući da nije bilo moguće ovo ostvariti za veliki broj sudionika rata, nezadovoljni dobrovoljci su i prije izvođenja agrarne reforme željeli sudjelovati u dodjeli oduzete zemlje.⁵⁰⁴

Agrarne odnose naslijeđene iz osmanskog razdoblja, austrougarska vlast nije rješavala, što je izazivalo nezadovoljstvo. U dominantno poljoprivrednoj zemlji, za stanovništvo u teškoj gospodarskom položaju nakon završetka rata, seljačko pitanje postalo je gorući izvor nemira. Promjenom državne vlasti, očekivala se preraspodjela u korist bezemljaša i sitnih seljaka. Narodno vijeće u Zagrebu je 26. studenoga 1918. započelo reformu, a regent Aleksandar je proglasio 6. siječnja 1919. ukidanje kmetstva i velikih zemljišnih posjeda.

Prilog 5.1.

Kulu bega Sulejmanpašića u Vukovskom polju poslije Prvog svjetskog rata porušili su lokalni seljaci i raznijeli materijal

U zapisniku kupreške organizacije Hrvatske narodne zajednice iz veljače 1919. piše: „Svi članovi prosvjeduju proti vojnoj vlasti u Kupresu, koja nemilosrdno postupa glede vojničke robe. Imade slučajeva, gdje na sred ceste izuvaju cipele i svlače haljine i oduzimlju

⁵⁰⁴ S. SARIĆ, o.c., 168.

dapače civilne košulje. U kućama premeću sve sanduke. Na ovaj se način ne diže sloboda, već se širi ogorčenje, pa se tim načinom neće doći do željena mira.“ Moli se i za posredovanje radi dobivanja naknade za Franu Bagarića iz Stražbenice, kojemu je sredinom listopada 1918. iz Koševa na Hrbini otjerano njegovih pet volova, svaki vrijednosti 5.000 kruna.⁵⁰⁵

Oštećenom Abdurahman-begu Idrizbegoviću iz Kupresa kmetovi su razgrabili stvari na imanju u Ljeskovici kod Glamoča. Žalio se Narodnoj vladi u Sarajevu,⁵⁰⁶ koja je 14. studenoga 1918. Kotarskoj ispostavi u Kupresu odgovorila da „otete stvari treba u sporazumu s Narodnim vijećem pronaći, te preko krivaca prijavu podnijeti.“ Okružna oblast u Travniku obavjestila je 20. studenoga 1918. Narodnu vladu u Sarajevu da „U okružju vlada mir, jedino se u Livnu zaoštavaju razmirice gdje je pet begovskih hambara kao i u Kupresu opljačkano, za vojsku odkupljeno, odnosno spremljeno sjeno razgrabljeno.“⁵⁰⁷

Tada nisu stradali samo vlasnici zemlje i stoke. Pljačkane su i trgovine po gradu. Viđeniji Kuprešak i trgovac Ivo Rebrina, načelnik Općine Kupres od 1912. do 1918. godine, pokrenuo je tužbu protiv Državnog erara Kraljevine SHS zbog štete nastale iza državnog prevrata. Njegovu je trgovačku radnju, odnosno dućan, rulja seljaka potpuno opljačkala 26. studenoga 1918. godine. Istraga protiv nepoznatih zlikovaca vođena je kod Istražnog suda u Travniku, ali je kazneni postupak zaključkom suda od 19. travnja 1920. obustavljen.⁵⁰⁸ Kotarski predstojnik dr. Wilhelm je 22. studenoga 1921. naredio Kotarskoj ispostavi u Kupresu da spise

⁵⁰⁵ ABH, NKHZ-6 V-5/415.

⁵⁰⁶ S. SARIĆ, o.c., 164: „Drugog novembra navalili su moji kmetovi pod vodstvom Đurđa Milivojka i Mile Kovača na moj hambar u Ljeskovici, kotar Glamoč, vrata razbili, pokućstvo uništili, odijela i veš isparali, a žito i kukuruza oko 60 metara razjgmili, još su mi isti provalnici odnijeli preko 3 metra graha, 2 metra kompira, oteli su mi 3 kobile, 2 vola i 1 junicu, pri svemu u selu ostalo je sijeno, kupus i konoplja, što mi seljaci nedaju, izgovarajući se da je narodna sloboda oslobodila kmeta od davanja haka spahiji. Ovo imanje je prije 8 godina kupio moj djed od Husein-bega staroselca i gotovim novcem isplatio zato molim da se moje vlasništvo od otimačine poštedi, a narodnom vijeću u Glamoču naredi da oteto blago povrati, a žito i drugo naplati.“

⁵⁰⁷ Ibidem.

⁵⁰⁸ Rebrina je smatrao državu odgovornom, jer nije zaštitila dobra svojih državljana. Žalio se da je osim redovnih poreza i javnih daća, morao platiti porez na ratnu dobit, premda mu je pljačkom uništena ne samo ratna dobit, nego dobrim dijelom i predratni kapital, navodeći: „Uzalud sam tražio da se barem kompenzira propisani mi porez na ratnu dobit s mojim odštetnim zahtjevom ... Usprkos sviju molbi i pritužbi, ostala je do danas neisplaćena moja šteta u iznosu od 158.780 K. Budući da lijepim do naplate ove svoje tražbine, ne mogu doći, prisiljen sam podnijeti tužbu“.

izravno pošalje Pokrajinskoj upravi u Sarajevo.⁵⁰⁹ Nakon ročišta, 23. studenoga 1921. predmet je vraćen sudu u Travniku.⁵¹⁰

Nesigurnost koja je vladala krajem 1918. i početkom 1919. polako se smanjivala, ali stanovništvo nije vidjelo državu kakvu su priželjkivali. U opisu političke situacije u Bugojanskom kotaru u svibnju 1919., predstojnik Kotara Josip Lučić, nedugo nakon preuzimanja dužnosti,⁵¹¹ izvješćuje da javni red i mir u cijelom Kotaru nisu narušeni. Dogodile su se dvije-tri manje krađe. Jedna vojnička patrola je poduzela kućnu premetačinu, ali je obustavljena u sporazumu s vojnim zapovjednikom, a krivci su kažnjeni. Otimanja zemlje ima malo.⁵¹² Ali nakon što je smijenjen, Lučić piše 5. svibnja 1920. da je ranije izgrede napravila nekolicina dobrovoljaca u Blagaju (Ispostava Kupres), koji su samovoljno „izabrali kneza i htjeli dijeliti tamošnje begluke, jer ne bi htjeli sačekati općinskih izbora i provedbene naredbe o beglucima.“⁵¹³

U širem kontekstu promatrano, teške posljedice rata, uz odjeke Oktobarske revolucije, potaknule su seljake na rješavanje agrarnog, socijalnog i nacionalnog pitanja silom,. K tomu, slobodno seljaštvo kod Hrvata bilo je brojnije od kmetova, a kod Srba je bilo suprotno. Ali treba istaknuti i činjenicu da je zahtjeve seljaka i njihova posezanja srpska vojska zatrla u Makedoniji, da ih nije bilo u Srbiji i Crnoj Gori, a da se prisvajanje i uništavanje događalo u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj.⁵¹⁴ Nove lokalne vlasti su uglavnom zaobilazile intervencije iz Beograda objašnjavajući ih nejasnim uputstvima.⁵¹⁵ Ova pitanja se ne mogu promatrati u prvom redu kao klasni problem, kako se tomu uglavnom pristupalo s aspekta komunističke ideologije, već kao nacionalno pitanje i proces u funkciji širenja velikosrpske ideje. U tom svjetlu treba promatrati i ulogu srpskih dobrovoljaca u poraću.

⁵⁰⁹ Do 1924. najviši organi vlasti na području BiH bili su: Narodna vlada Narodnog vijeća SHS (studen 1918. – 31.1.1919.), Zemaljska vlada za BiH (1.2.1919. – 14.7.1921.), Pokrajinska uprava za BiH (14.7.1921. – 26.2.1924.). Usp. K. ISOVIĆ, o.c., 46., 61., 64-65; S. SARIĆ, 2015., 17.

⁵¹⁰ ABH, PU-5, 26/9/20, 1921. Nije se uspjelo pronaći dodatne informacije o zaključenju ovog slučaja.

⁵¹¹ Prema S. SARIĆ, o.c., 35, poglavari (načelnici) Bugojanskog sreza od 1918. do 1926. bili su: dr. Eugen Molnar (1911. – 10.3.1919.), Josip Lučić (10.3.1919. – 28.7.1919.), dr. Dragutin Wilhelm (28.7.1919. – 22.12.1922.), Dragutin Bogdanović (22.12.1922. – 1929.). Ali iz daljeg prikaza se zaključuje da se smjena Lučića dogodila u proljeće 1920.

⁵¹² ABH, ZVS prez. 5427, 1919.

⁵¹³ ABH, ZVS prez. 4862, 1920.

⁵¹⁴ T. IŠEK, 1981., 21., 66.

⁵¹⁵ E. MUTAPČIĆ, o.c., 81.

5.2. Uloga srpskih dobrovoljaca

U poratnim godinama gladi, država je nastojala dijeliti pomoć u hrani, dajući u tomu prednost srpskim dobrovoljcima i njihovim obiteljima. Odsjek za prehranu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu obavijestio je Kotarski ured u Bugojnu da je zapovješću od 22. kolovoza 1919., od Direkcije plijena u Beogradu doznačena hrana za pripomoć stradalom stanovništvu BiH.⁵¹⁶ Kukuruz se preko Direkcije plijena zapovjedima od 22. srpnja i 24. prosinca 1919. dijelio srpskim dobrovoljcima na osnovu uvjerenja izdanih kod Saveza dobrovoljaca za Bosnu i Hercegovinu, koji je prije toga sastavio popise s brojem osoba u kućanstvima. Status srpskog dobrovoljca ustanovljavao se na osnovu vojnih dokumenata, prijašnjih doznaka, ili drugačije – na temelju pisama, uredovnih bilježaka i slično.

Kotarski ured u Bugojnu je 30. kolovoza 1919. primio 9.550 kg kukuruza⁵¹⁷ i obavijestio kotarske ispostave u Donjem Vakufu, Gornjem Vakufu i Kupresu, odnosno srpske dobrovoljce o prispijeću pošiljke i načinu razdiobe.⁵¹⁸ Podjela se vršila u više navrata od 8. prosinca 1919. do 29. siječnja 1920.⁵¹⁹

Povjereništvo za Bosnu i Hercegovinu Ministarstva socijalne politike je 5. veljače 1920., na prijedlog Glavnog odbora Saveza dobrovoljaca iz BiH, preko Poštanske štedionice Kotarskom uredu u Bugojnu doznačilo 4.050 K kao pomoć za bivše dobrovoljce tog područja. Kotarski predstojnik u sporazumu sa Sreskim odborom Saveza dobrovoljaca taj je novac trebao podijeliti: dobrovoljcima ili obiteljima poginulih dobrovoljaca, invalidima koji ne primaju

⁵¹⁶ ABH, ZVS prez. 4862, 1919. Hrana se u prvom redu trebala podijeliti srpskim dobrovoljcima i njihovim obiteljima, „koje su: ratom stradale, materijalno uništene ili inače veću štetu pretrpile. Ukoliko zalihe ove hrane budu dopuštale, može se dijeliti u onakvim familijama srpskih dobrovoljaca, koje su slabog materijalnog stanja, oskudne i pomoći potrebne, a konačno uopće sirotinji. Kvota na glavu i mjesec ustanovljuje se sa pet kila.“

⁵¹⁷ Na dopisu Zemaljske vlade za BiH navedeno je „Šalje vam se iz B. Broda vreća 100 Mtz kukuruza.“

⁵¹⁸ ABH, ZVS prez. 4862, 1919. Da bi se izbjegli prigovori i sumnjičenja te uveo nadzor kod podjele, trebalo je ustanoviti jedan ili više odbora sastavljenih od viđenijih ljudi svih vjeroispovijesti. Prilikom podjele trebali su biti nazočna barem dva člana radi evidencije koju će poslati Odsjeku za prehranu. Prije podjele je trebalo sastaviti popis svih osoba i broja ukućana. Na to je Sreski odbor dobrovoljaca u Bugojnu sastavio popis od 223 dobrovoljca. Pomoć u hrani od ukupno 9.550 kg kukuruza podijeljena je prema popisu Sreskog odbora dobrovoljaca na 223 osobe. Po članu obitelji dodijeljeno je 5 kg kukuruza. Opskrbni ured u Bugojnu, preko kojeg se pomoć dijelila, za prijevoz je platio 1.538 K 80 h za troškove prijevoza kukuruza iz ratnog plijena, i prikazao ih u siječnju 1920. Komercijalnoj središnjici za promet ratnog žita u Bosni i Hercegovini u Sarajevu.

⁵¹⁹ ABH, ZVS prez. 4862, 1919. Ispostavilo se 31. siječnja 1920. da postoji manjak koji je Knežević objasnio vaganjem, sušenjem i prebacivanjem kukuruza iz jednog u drugi magazin, jer u Bugojnu „stalne magaze nije bilo“.

invalidsku mirovinu niti su od države dobili bilo kakvu pomoć i djeci poginulih dobrovoljaca, koja još ne primaju stalne mjesečne pomoći od Oblasne državne zaštite djece i mladeži.

Radi pravične dodjele, kotarski predstojnik sa Sreskim odborom dobrovoljaca trebao je prije ispitati imovinske prilike svakog dobrovoljca. Sreski odbor dobrovoljaca je 5. ožujka 1920. Kotarskom uredu dostavio popis od 125 osoba. Međutim, predsjednik Odbora Dušan Popović je 11. ožujka 1920. povukao taj i Kotarskom uredu dostavio novi popis s 24 imena članova kojima je novčana pomoć bila najpotrebnija. Njima je isplaćeno 4.050 kruna.

Prilog 5.2.

Pečati Sreskog odbora dobrovoljaca u Bugojnu 1920. i starješine ispostave Kupres iz 1933. (ABH, ZVS)

Kotarski ured je 24. ožujka Kotarskoj ispostavi u Kupresu naložio da se u njihovom uredu isplati novčana pomoć ovim dobrovoljcima (ime, općina, broj osoba u obitelji i iznos):

1. Jefto R. Duvnjak,	Malovan	(6 osoba, 200 kruna)
2. Mitar B. Zubić,	Blagaj	(- , 100 kruna)
3. Krstan M. Peris,	Ravno	(9 osoba, 200 kruna)
4. Sava L. Knežić,	Blagaj	(4 osoba, 200 kruna)
5. Danilo Mišković,	Malovan	(8 osoba, 200 kruna)
6. Simo B. Knežić,	Blagaj	(4 osoba, 200 kruna) ⁵²⁰

Nezadovoljstvo srpskih dobrovoljaca Kotarskim uredom u Bugojnu i predstojnikom pokazuje dopis Dušana Popovića, predsjednika Sreskog odbora dobrovoljaca u Bugojno, Glavnom odboru u Sarajevu. U njemu se govori o nesusretljivosti kotarskog predstojnika te navodi da su više puta javljali da im stroge vlasti u Bugojnu ne izlaze u susret.⁵²¹ Skupina građana je 19. siječnja 1920. tražila smjenu predstojnika brzojavom Ministarstvu unutarnjih djela u Beogradu, ovog sadržaja:

„Potpisani građani Bugojna mole da se smesta ukloni ovd/ašnji/ sreski načelnik Lučić jer je jednom čestitom i uglednom građanu oduzeo slobodu radi uvrede privatno

⁵²⁰ Kasnije dopisano: „Pozvao sve za odmah da novac uzme, Kvesić“.

⁵²¹ ABH, ZVS prez. 2779, 1920: “Dobrovoljci su silno uzbuđeni jer doznaju da se u svim srezovima pomoć dijeli dobro, a dočim u našem srezu skoro nikako. Ponašanje dobrovoljca je do danas bilo odlično ali ako im se ma kakva pomoć ne ukaže moglo bi biti da dođe do nereda.“

*nanesene. Tim /je/ zlopotrebio uredovnu vlast jer je udario na čast čestitih građana te svojim netaktičnim postupanjem učinio uzrujanost mesta i okolice svojim radom.*⁵²²

Na saslušanju 26. ožujka, Trivun Pavlica i Stojan Čelebić, obojica iz Ravnog na Kupresu, izjavili su da nisu čuli da bi se netko od njihovih kolega žalio na predstojnika Lučića.⁵²³ Ni predsjednik Odbora dobrovoljaca Dušan Popović iz Čipuljića se nije tužio na kotarskog predstojnika. Rekao je: “Pošto mi je sve učinio što je mogao kako u pogledu potpora u hrani ili žitu, te smo uvijek dobro primani, a mi se nismo nikad neprijateljski ponašali.” Njegova primjedba se odnosila na podnošenje molbe Saveza radi dodjele konja, koju mu je predao dobrovoljac Gojko Praljak. Od svih vlasnika erarskih konja, pozvanih da uruče konje dobrovoljcima, pojavilo ih se samo 12.⁵²⁴

Upravo zbog otvorenog sukoba s dobrovoljcima, na njihov zahtjev, kotarski predstojnik Josip Lučić, rodom iz Doca kod Travnika, iz Bugojna je premješten u Rogaticu.⁵²⁵ U ožujku iniciran, premještaj je vjerojatno bio 7. travnja 1920. Po nalogu od 10. ožujka 1920. Lučić se pismeno izjasnio Okružnoj oblasti u Travniku 5. svibnja 1920. navodeći imena onih za koje je smatrao da su poduzeli harangu protiv njega; smatrao je da su to „oni koji bi htjeli na račun politike živjeti bez rada“.⁵²⁶ Za ostale dobrovoljce je smatrao da su se držali korektno i u miru, osim izgreda nekolicine u Blagaju na Kupresu. Podsjetio je okružnog upravitelja da se javni red i mir te javna sigurnost u kotaru, uz skopaljsku napuhanu ćud i naročito „poludivlji (kao i

⁵²² ABH, ZVS prez. 2779, 1920. U potpisu su: Aleksa Đurendić, Herman Spreng, Milivoj Rodović, Risto J/o/vičić, Gojko Praljak, Isidor Atias, Jusuf Hadžiabdić, Mladen Krstanović, Ludwig Grof, Avram Salom, Risto Đurendić, (Cibeg Rustanpović?), Ilijas-beg Buša/tlija/, Ibrahim-beg Sulejmanović, Špiro Mrmović, Isidor Salom, Ilija Marinović, (Karadmia Itsra Bukar?), Atias, Grgić, Frano Dragoja Vukadinović, Ramo Ramić.

⁵²² Kovačević potpisuje i ostale dokumente kotarskog ureda u veljači i ožujku 1920.

⁵²² ABH, ZVS prez. 4862, 1920.

⁵²³ U zapisniku kojeg u Kotarskom uredu u Bugojnu, kojeg je potpisao Kovačević.

⁵²⁴ ABH, ZVS prez. 4862, 1920. Ostale je morala pozvati Oružnička (Žandarmerijska) postaja. Mnogi od vlasnika su se očitovali da su konje prodali, da su se ošugali ili krepali.

⁵²⁵ S. SARIĆ, o.c., 169.

⁵²⁶ ABH, ZVS prez. 4862, 1920: „Poduzeta je haranga proti meni po Rudolfu Grofu i Aleksi Gjurenđiću, a naknadno saznadoh, da je zakulisni inspirator bio i Uroš Banjanin nesvršeni i od prevrata do nedavno nezaposleni „jurista“ na teretu svog oca financijskog nadstražara u miru a imenovani državni komesar dobrovoljaca, kojem nije uspjelo pretorijansku moć nad državnom vlasti imati - nagovoren je i ovdješnji delovodja sreskog odbora dobrovoljaca Gojko Praljak na kakvu bilo pritužbu. Ne spada on među prave i zaslužne lovnom borbe i pobjede ovjenčane dobrovoljce solunskog dobrudžskog fronta, nego bivši u hametom potučenom baonu Oberstleutenanta Turudije zarobljen pokraj Gorice, i poslije se izvlačio iz borbe, te se krio iza mazga u komori. Njegov je brat Anđelko osnovao u Bugojnu komunističku partiju. Obojica bi htjeli bez rada dobro živjeti na račun kakve bilo politike.“

podneblje) svijet ispostave Kupres“, ne bi održali bez energične oštine i taktične blage susretljivosti kad je potrebno. Najveća satisfakcija Lučiću bila je uviđavnost stanovnika Bugojanskog kotara, a „najbolja svjedočba izdata po bivšim harangerima, koji nisu nijedne službene nekorektnosti mogli iztaknuti, a nekmoli dokazati, te sam siguran, da više nikakovih ni pokušaja ni pritužaba proti meni ni od pojedinaca ne bi moglo uslijediti.“⁵²⁷

Ti događaji pokazuju koliki je bio utjecaj srpskih dobrovoljaca, koji su smjenjivali predstavnike službene vlasti. Da su lokalni organi vlasti svoj položaj mogli izgubili zbog suprotstavljanja ili neslaganja s dobrovoljcima, pokazuje ne samo primjer iz Bugojna, već i onaj iz Kupresa. Povod je bio verbalni delikt.

5.3. Verbalni delikt

Od samog ujedinjenja u Kraljevstvo SHS, bio je vrlo zastupljen verbalni delikt, napose u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Obično se svodio na vrijeđanje kralja, srpske kraljevske obitelji, državnih institucija zakona i sl., i to na maštovit i vulgaran način. Čak su i državni službenici i narodni poslanici bili optuživani za vrijeđanje kralja Petra. Policijski podstražmeštar Ivan Grbeša je 1919. izjavio da će „opet doći kralj Karlo, a Kralju Petru dat ćemo nogu u guzicu“. U pretresu kuće Ivana Grbeše pronađene su slike Franje Ferdinanda i Sofije, a slika kralja Petra smotana na dnu sanduka. Zbog ovog je suspendiran, a Zemaljska vlada je tražila istragu i suđenje.⁵²⁸

Subašić iz Bugojna⁵²⁹ u to vrijeme javlja da je na pritužbe jednog Srbina, oružnička patrola oduzela oružje hrvatskim mladićima koji su pjevali za Božić, i pri tom putem pucali. Iz privatne kuće potjerani su u zatvor, jer su navodno prema izjavi srpske vojne patrola vikali protiv dinastije. Na intervenciju su pušteni isti dan, osim jednog mornara socijaliste koji je sutra dan politički kažnjen sa 100 kruna i zatim pušten.⁵³⁰

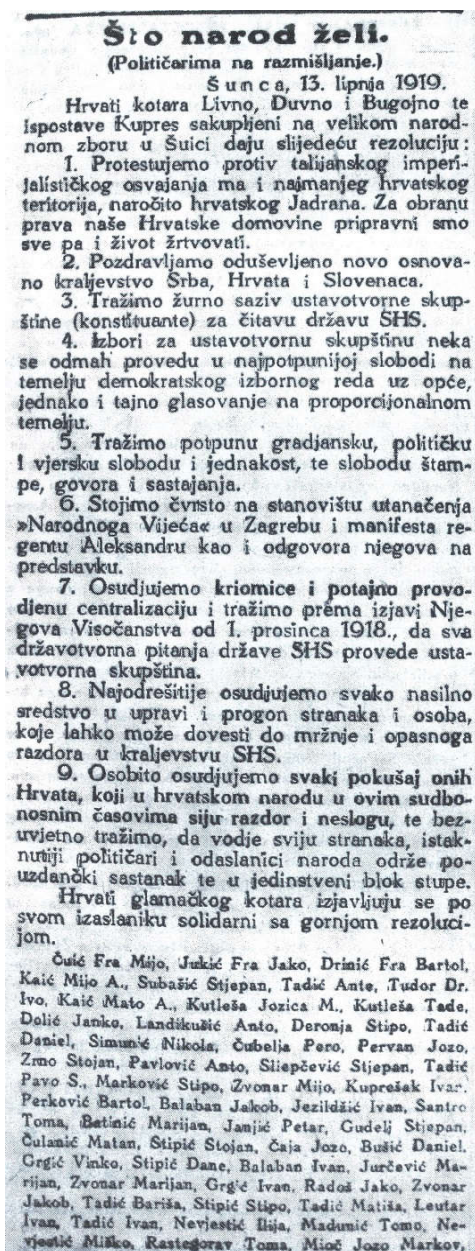
⁵²⁷ ABH, ZVS prez. 4862, 1920.

⁵²⁸ E. S. OMEROVIĆ, o.c., 193.

⁵²⁹ Vjerojatno Stipan Subašić (nap. A. I.) uputio je brzojav dr. Kukriću, predsjedniku HNZA u Sarajevo bez datuma, sudeći po pečatu Austro-ugarskog vojnog telegrafa vjerojatno 1919. godine.

⁵³⁰ ABH, NKHZ -6 V-5/440.

Proslava spomendana sv. Ante, zaštitnika župe u hrvatskom mjestu Šujici, smještenom otprilike na tromeđi kupreškog, duvanjskog i livanjskog kraja, više godina bila je prigoda za iskazivanje političkih stavova Hrvata o organizaciji nove države.

Nastupom primirja i raspadom austrougarske vojske, Italija zauzima hrvatsku jadransku obalu. S druge strane, glavni interes srpske politike i vojske bio je objedinjenje svih Srba u jednoj državi. Ubrzo nakon ujedinjenja, nastaje razočarenje Hrvata političkim represijama i situacijom u kojoj su se našli, o čemu govori i proglas Hrvata Bugojna, Kupresa, Livna i Glamoča, nastao na spomendan sv. Ante 1919. godine u Šujici.

Prilog 5.3.

*Rezolucija Hrvata donijeta u Šujici 1919.
(časopis Hrvat, br. 49, Zagreb 19.7.1919.,
u: D. TADIĆ, 2013.)*

Animozitet domaćeg stanovništva prema srpskim vojnicima i žandarima, pokazuje događaj od 13. lipnja 1920. na spomendan sv. Ante, patrona župe, kada su žandari tražili od

okupljenih seljaka u Šujici skidanje ordenja Austro-Ugarske Monarhije. Seljaci ne samo da su to odbili, već su i napali žandare, a ovi su zapucali na njih. Neki od seljaka su ranjeni, a neki uhapšeni i predani sudu.⁵³¹

Sljedeće, 1921. godine, ponovo 13. lipnja u Šujici, u vrijeme kad je bilo aktualno donošenje Vidovdanskog ustava, nakon završenog misnog slavlja, pod jednim hrastom kod zvonika, fra Jako Pašalić iz Livna se obratio nazočnima. Zbog govora koji je održao, prijavili su ga dvojica svjedoka, srpskih dobrovoljaca iz Donjeg Malovana, Kosta Kanlić (Markov, 22 godine) i Todor Marić (pok. Trifuna, 29 godina). Nisu odmah otišli u Oružničku postaju (Žandarmeriju) u Šujici, što je moglo izazvati revolt Hrvata, stanovnika mjesta. Njih dvojica su oko četiri sata popodne došli do šumarske kuće u Stržnju i prepričali fra Jakin govor luguaru Đorđu Pažinu iz Golinjeva (51 god.). Zatim ih je u istoj kući saslušao zapovjednik postaje podnarednik Jos(ip) Gačnik, u prisustvu žandara Miloša Ninkovića.⁵³²

Zapovjednik Gačnik izvijestio je 20. lipnja sresko načelstvo u Livnu da je fra Jako vrijeđao kralja Petra I. i govorio protiv ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca.⁵³³ Sljedećeg dana je načelnik livanjskog sreza Duš(an) Žunić o ovomu izvijestio Zemaljsku vladu u Sarajevu i Okružno načelstvo u Travniku, s napomenom da toga dana nisu poslali političkog činovnika u Šujicu jer su smatrali da fra Jako Pašalić kao član Narodnog kluba nije protivnik ujedinjenja i Dinastije, kako je to nažalost u ovom slučaju dokazano.⁵³⁴

Po nalogu Okružne oblasti, u Kotarskoj ispostavi u Kupresu su 8. srpnja saslušani navedeni svjedoci. Problem će nastati zbog zapisa Marićeve izjave koju je u zapisniku naveo

⁵³¹ E. S. OMERVIĆ, o.c., 177.

⁵³² ABH, PU prez. 8354, 1921.

⁵³³ Prema njegovim riječima, fra Jakov je govorio: „Dragi narode, kako sami dobro znate, danas se mnogo radi i govori o nazivu novog imena države. Netko hoće da se zove Jugoslavija, drugi Velika Srbija, a mi nećemo ni Veliku Srbiju niti priznati dinastiju Karađorđevića. Dolje s Velikom Srbijom! Dolje s kraljem Petrom I.! Ja sam jedanput javno pred Konstituantom u Beogradu ukoren radi govora surovog postupanja sa srpsko-pravoslavnim narodom u godini 1914. u Bosni i Hercegovini, ali to treba metnuti u knjigu radi naših uspomena, da smo mi njih istjerali iz Srbije te prećerali preko albanskog krša do Egejskog mora. Ja kao Vaš narodni zastupnik, odgovorio sam, pa jesmo; jer smo bili junaci i naša junačka desnica treba da nam se prizna i da nas Hrvate metnete u zgodovinsku pripovijest i opet ćemo vas istjerati, te nećemo vas ostaviti kod Egejskog mora. Ako nećete slušati nas Hrvate, bacićemo vas u more, te onda vam neće biti prijestolnica i centralna vlada u Beogradu već u Zagrebu. Srbi plaćaju 15% u prilog, a mi Hrvati 55%. Radi čega? Radi toga, što su oni prosjaci i propalice.“

Na pitanje jednog slušatelja „Tko?“, odgovorio je „Srbija“. Prema riječima podnarednika Gačnika, slijedio je govor: „Braćo Hrvati, ima vas 75% koji ste se borili i imamo jaku desnicu, da se moramo držati, danas vije se hrvatska zastava, a ne srpska. Dolje sa srpskom zastavom, držimo se složno i pobjeda bit će naša. Živila Hrvatska!“

⁵³⁴ ABH, PU prez. 8354, 1921.

upravitelj Kvesić.⁵³⁵ Nakon ponovnog preslušanja u Livnu 16. srpnja 1921. svjedoka i onih koji su čuli njihove izjave, Sresko načelstvo Livno je Zemaljskoj vladi priložilo cijeli spis, s molbom da se pokrene zakonski postupak protiv upravitelja Ispostave Kupres Gavre Kvesića, jer je „potpuno iskrenuo očitovanje svjedoka i na nezakonit način dao od njih potpisati izjave koje oni nisu iskazali, dok naprotiv nije nikako uveo u saslušanje izjave koje su oni faktično iskazali, a koje su inače glavni predmet ove istrage.“

Zbog svega je Ministarstvo unutrašnjih djela iz Beograda 26. srpnja naložilo „sudsko isleđenje i suđenje zbog zločina uvrede vladajućeg kralja“. Nalogom Pokrajinske uprave održano je ponovno saslušanje u Livnu, bez obavještanja Pašalića o postupku. Prijava protiv fra Jake Pašalića zasnivala se na „krivici učinjenoj govorom antidinastičkog i protudržavničkog sadržaja, držanim na javnom zboru“. Zbog zločina uvrede vladajućeg kralja trebalo je tražiti odobrenje „Ministra unutarnjih dela za sudsko isleđenje i suđenje.“⁵³⁶

Sreski načelnik iz Livna, 3. kolovoza je poslao optužnicu protiv upravitelja Kvesića okružnom načelniku u Travniku. Kvesić se po nalogu od 22. srpnja očitovao 6. kolovoza Okružnoj oblasti u Travniku.⁵³⁷ Osim sudskog postupka protiv Pašalića, 7. rujna 1921. pokrenut je disciplinski postupak protiv Kvesića radi smjene s mjesta upravitelja Kotarske ispostave Kupres.⁵³⁸ Gavro Kvesić, Hrvat rodом iz Mostara, ipak je na mjestu upravitelja bio do proljeća 1923. godine.⁵³⁹

I dalje su Hrvati nastojali tražiti prava, a Srbi su okupljanja pratili i prijavljivali bilo kakva neželjena politička mišljenja. Krajem dvadesetih godina 20. stoljeća, studenti iz Kupresa Matko Džaja i Stipo Radman, iznosili su javno svoje političke stavove pred skupinom Hrvata

⁵³⁵ Ibidem. Prema zapisanom Marić je izjavio da nije čuo: „Niti priznamo dinastiju Karađorđevića“ i „Dolje s kraljem Petrom I.“ već riječi: „Što vi rečete ko mi je gospodar, tome sam sluga, ne nikada, nego koga ja hoću, taj mi je gospodar, a koga neću i ne volim – dolje s njim.“ Marić je bio nepismen. Zapisnik je vodio upravitelj Kvesić. A Kanlić je bio suglasan s navedenim.

⁵³⁶ ABH, PU prez. 8354 1921.

⁵³⁷ Ibidem. Po njegovim riječima, zapisnik je sastavio savjesno i prema iskazu, sam bez perovođe, jer je dokument stigao kao strogo povjerljiv. Napomenuo je da je Kosta Kanlić bio pismen i potpisao se na zapisnik. Zašto je došlo do promjene iskaza u Livnu, njemu nije poznato. Dodao je i da su svjedoci svakako saslušani i u Livnu. A u Kupresu je 18. srpnja zajedno s komisijom za regrutaciju bio i sreski načelnik Žunić. Kvesiću je kazao da ga dobrovoljci optužuju da u zapisnik nije sve uvrstio i da će biti pozvan na sud, a da fra Jaku pod svaku cijenu želi predati sudu.

⁵³⁸ E. S. OMERVIĆ, o.c., 193. – 194.

⁵³⁹ To je vidljivo na temelju dalje prikazanih dokumenata u ovom poglavlju.

ispred Hrvatske čitaonice. Nakon prijave jednog Srbina iz Kupresa, žandari su ih sproveli do Bugojna. Na sudu su nakon saslušanja uvjetno kažnjeni.⁵⁴⁰

5.4. Politička situacija poslije rata

U izvješću o političkoj situaciji, kotarski predstojnik Josip Lučić 7. lipnja 1919. piše Okružnoj oblasti u Travniku da se tijekom svibnja građanstvo (Srbi i Hrvati) zanimalo za položaj države i način rješavanja važnih pitanja Kraljevine na mirovnoj konferenciji. „Nu sve je to kritika 'spiessbürgera'⁵⁴¹ bez cilja i rasuđivanja bez važnosti te posljedica. Muslimanska gružišna politika tinja pod pepelom vjerskim. Seljani su mirni i zadovoljni i bave se samo svojim radom.“ Navodi da se „vez narodnog jedinstva učvršćuje“. Tomu je doprinijela Zrinsko-frankopanska proslava, na kojoj su bili predstavnici svih srpskih i hrvatskih organizacija. Lučić je namjeravao iskoristiti i Vidovdansku proslavu „za manifestiranje narodnog jedinstva i odstranjivanje prijašnjim režimom natrunjenog međusobnog trvenja.“⁵⁴²

Opisujući stanje prije njegovog preuzimanja dužnosti, veli da je narod bio nediscipliniran, a posebno su građani radili što su htjeli. Među njima se posebno isticao Stipo Subašić. Zbog svog velikog upliva i spora oko Kasina i Hrvatske čitaonice, omrznuo se Srbima u Bugojnu. Veći utjecaj u Bugojnu imali su trgovac Jozo Grgić i podnačelnik Niko Čolić, omiljeni kod svih stanovnika, bez obzira na vjersku pripadnost. Hrvati nemaju ni jednoga političkog vođe, stoga u cijelom kotaru nema ni jedne političke organizacije.

Istaknuti Srbin je općenito poštovani i korektni trgovac Risto Đurendić, prema Lučićevu mišljenju suprotnost svom bratu Aleksi, koji je u vrijeme vlade Narodnog vijeća kao predsjednik kotarskog vijeća „u pogledu obrane, prehrane i sloge narod spasio.“ On i ostali ugledni Srbi, pristaše su Demokratske stranke. Postoje i dva-tri radikala koji se nisu mogli organizirati. Lučić se nadao da će potporom Đurendića osnovati zajednički politički klub. Narodnu neslogu su s hrvatske strane širili sudski tajnik Grgurić, a s muslimanske politički pristav Demirović, zbog čega su bili premješteni.

⁵⁴⁰ Prema kazivanju Antuna Džaje, Matkovog sina, zabilježio A. I. 2016.

⁵⁴¹ *Spiessbürger*, njem - filistar, malograđanin, ograničen samozadovoljan čovjek, zatvoren prema učenosti.

⁵⁴² ABH, ZVS prez. 5427, 1919.

Predstojnik napominje da je imao utjecaja na uspjeh državnog zajma, kojim je u Bugojnu prikupljeno 82.000 K, D. Vakufu 32.000 K, G. Vakufu 25.000 K i Kupresu 24.500 K, ukupno 163.350 K. U zajmu su manje od građana sudjelovali težaci, nepovjerljivi prema bankama, „neshvaćajući razlike od prijašnjih ratnih zajmova.“ Od građana, najmanje su uplatili muslimani, na taj način demonstrirajući nezadovoljstvo rješavanjem agrarnog pitanja. Zbog krize, i trgovci su manje uplatili. Ali ni Srbi se nisu istaknuli uplatama.⁵⁴³

Lučić je izvješćem istakao da se „nekadašnja mlohavost i neharnost pučanstva u vršenju oblasnih odredaba“ obuzdava strogom primjenom zakona i tako se pučanstvo postupno disciplinira. „Javni red i mir su nenarušeni. Otimanja zemlje ima malo i narod se poučava u važnost pravnog poretka. Jedna vojnička premetačina je spriječena sporazumom i intervencijom vojnog zapovjedništva“.⁵⁴⁴

U odnosu na opis u tom dokumentu u kojem se osjeti isticanje vlastitih zasluga, godinu nakon sukoba sa srpskim dobrovoljcima, slika je nešto drugačija. U svom očitovanju Okružnoj oblasti 5. svibnja 1920. Lučić je napisao da je prije na Kupresu bilo nereda koje je izazvala nekolicina srpskih dobrovoljaca. Oni su samoinicijativno izabrali kneza i htjeli dijeliti tamošnje begluke, ne čekajući nove općinske izbore i provedbu naredbe o beglucima.⁵⁴⁵

5.5. Hrvatska narodna zajednica na Kupresu

Hrvatska narodna zajednica (HNZ) svoje odbore osnovala je 1907. u Otinovecima, Suhom Polju i Rastičevu.⁵⁴⁶ Nakon Prvog svjetskog rata, prva skupština HNZ održana je 23. veljače 1919. u župnom stanu u Osmanlijama.⁵⁴⁷ Mjesni odbor HNZ u Suhom Polju konstituiran je 9. ožujka 1919. godine.⁵⁴⁸

⁵⁴³ U D. Vakufu gdje je bilo 54% muslimana, 41% pravoslavnih i 5% katolika, u državnom zajmu muslimani sudjelovali 51%, Srbi 31%, a katolici 11%.

⁵⁴⁴ ABH, ZVS prez. 5427, 1919.

⁵⁴⁵ ABH, ZVS prez. 4862, 1920.

⁵⁴⁶ ABH, PU-112 18/59/37. Odbori su djelovali na područjima triju istoimenih župa na Kupresu.

⁵⁴⁷ ABH, NKHZ-6 V-5/415. O tomu je Centralno vijeće HNZ u Sarajevu zapisnički izvijestio predsjednik fra Anto Brešić, župnik župe Suho Polje. Članovi su upoznali s Ustavom države SHS iz „Narodne politike“ od 12. veljače 1919. Upućene su molbe pojedinih članova za posredovanje u naknadi za ratnu odštetu. Tajnik je bio učitelj u Zloselu Petar Brkić, a odbornici Ivan Dumančić, Marko Dumančić, Mijo Mihaljević, Anto Grgić, Stipo Ivić, Stipo Dumančić i Mato Dumančić.

⁵⁴⁸ ABH, NKHZ-6 V-5/416, 433. U zapisniku kojeg je potpisao predsjednik fra Anto Brešić, priložen je popis 61

Pokrajinska uprava u Sarajevu 20. listopada 1923. zahtijevala je od starješine Ispostave Kupres⁵⁴⁹ dostavljanje popisa društava na tom području. Starješina Gavro Kvesić je poslao informaciju o postojanju Hrvatske narodne čitaonice, Muslimanske narodne Kirethane i Podružnice hrvatskog društva *Napredak* u Kupresu. Na temelju ovog iskaza, Pokrajinska uprava je 12. prosinca tražila izvješće o postojanju Narodnih odbora HNZ, osnovanim na temelju pravila odobrenih 1907. i 1908. godine, u Otinovcima, Suhom Polju i Rastičevu. Prema okružnici od 20. listopada 1922. traženo je određenje glede njihovog formalnog raspuštanja i eventualne imovine.

Gavro Kvesić je 10. ožujka 1923. obavijestio Pokrajinsku upravu da su mjesnu odbori HNZ u Otinovcima, Suhom Polju i Rastičevu prestali s radom. Nije se moglo ustanoviti gdje je njezina dokumentacija. Mišljenja je da su arhiv i knjige za vrijeme Prvog svjetskog rata zagubljene.⁵⁵⁰

5.6. Aktivnosti Općine Kupres u prvim godinama nove države

Na temelju općinskih izvješća u prvim godinama poslije rata, saznajemo prioritete u aktivnostima općinskih vlasti. Godine 1920. na školskog zgradi, općinskim zgradama u Kupresu i na vodovodu trebalo je napraviti nužne popravke. U troškovima su osim Općine sudjelovali priložima i ovdašnji trgovci s iznosom od 2.283 K. U zgradi Općine dogodio se požar, a ošteta je naplaćena od osiguravajućeg društva „Croatia“. Seoska općina Kupres, na čelu s načelnikom Matkom Meštrovićem, preko Kotarske ispostave, u lipnju 1921. uputila je Kotarskom uredu u Bugojnu zahtjev o prihvaćanju zaključnog računu koji je sadržavao i dodatne troškove.⁵⁵¹ Pokrajinska uprava je preko Kotarskog ureda u Bugojnu 14. rujna 1921. odobrila povećanje uz napomenu da se posveti više pozornosti poslovanju navedene općine i naročito njezinom raspolaganju općinskim novcima.⁵⁵²

člana iz Zlosela i Osmanlija. Ukupan iznos prikupljen od članarine bio je 300 K.

⁵⁴⁹ Ispostave Bugojanskog sreza u Kupresu, u prethodnoj organizaciji Kotarske ispostave u Kupresu.

⁵⁵⁰ ABH, PU-112 18/59/37, 1923.

⁵⁵¹ ABH, PU-14 47/111/15-18, 1921. Povećanje troškova je obrazloženo brzim porastom cijena i nepredviđenim radovima. Pri tomu „ovaj ured bio je mišljenja da prekoračenje odobrenih stavaka može i općinsko vijeće privremeno odobriti, a pri zaključenju računa da se naknadno zamoli odobrenje kako je to i prošli godina rađeno.“

⁵⁵² ABH, PU-14 47/111/15-18, 1921.

U nepredviđenim zahtjevima koji su se ticali općinskih izdataka u 1921. bila je i potpora „poštohodu“ na relacijama Bugojno – Kupres – Livno – Glamoč i Duvno – Šujica.⁵⁵³ Tijekom 1921. i 1922. u Kupresu je načelnik bio Matko Meštović, a podnačelnik Ahmet-beg Huseinbegović.⁵⁵⁴

Općinsko vijeće u Kupresu 2. lipnja 1923. je odobrilo 1.000 dinara u svrhu podizanja spomenika pokojnom kralju Petru I. Poglavarstvo u Bugojnu se 13. lipnja obratilo Pokrajinskoj upravi u Sarajevu konstatirajući da prema Zakonu o upravi seoskih općina od 13. lipnja 1907. ne može razabrati do kojih iznosa Poglavarstvo može odobravati zaključke Općinskog vijeća „neorganizovane općine“ u Kupresu. Zamolili su razjašnjenje u budućim sličnim slučajevima.⁵⁵⁵ Spomenici kralju Petru su podizani širom Kraljevine. Zato su u proračunima Bugojna, Donjeg i Gornjeg Vakufa i Kupresa bili predviđeni troškovi za spomenik. Nema pokazatelja da je spomenik kralju Petru napravljen, a niti postavljen u Kupresu.⁵⁵⁶

5.7. Organizacija općina

Prvi parlamentarni izbori⁵⁵⁷ u Kraljevini SHS održani su 1920. prema popisu stanovništva iz 1910. godine. Na području Kotarske ispostave Kupres, općine su bile: Blagaj, Donje Vukovsko, Gornje Vukovsko, Kupres, Malovan, Mračaj, Osmanlije, Otinovci, Rastičevo,

⁵⁵³ ABH, PU-14 47/111/7, 47/112/11, 47/112/15, 47/90/7, 1921. Direktor Kraljevske poštanske i telegrafске direkcije u Sarajevu Zemaljskoj vladi za BiH uputio je 6. travnja dopis ovog sadržaja: „Savezno s ovoravnateljstvenim brojem 33092/20 od 13/VIII čast mi je priopćiti da su općine Glamoč i Duvno pružile zatraženu pripomoć za poštohod Bugojno – Kupres – Livno – Glamoč i Duvno – Šujica, dočim su općine Kupres i Livno istu uskratile. Budući da Ministarstvo pošta i telegrafa naredbom broj 11378/20 od 3/VIII g. prijeto, da će obustaviti poštohod u one općine, koje uskrate zatraženu pripomoć, to umoljavam cijenjeni naslov, da izvoli kod zainteresovanih općina shodno posredovati, da pruže zatraženu pripomoć. U protivnom slučaju moglo bi doći do ograničenja u općenju, a eventualno i do obustave ovih poštohodova.“

Općina Livno je 20. kolovoza 1921. dala jednokratni doprinos od 10.000 K za „poštohod“ Livno – Bugojno, uz zahtjev za povrat. Kraljevska poštanske i telegrafska direkcija je 8. rujna 1921. dala suglasnost da se taj iznos namijeni za uzdržavanje prijenosa pošte na relacijama Livno – Bugojno i Livno – Glamoč.

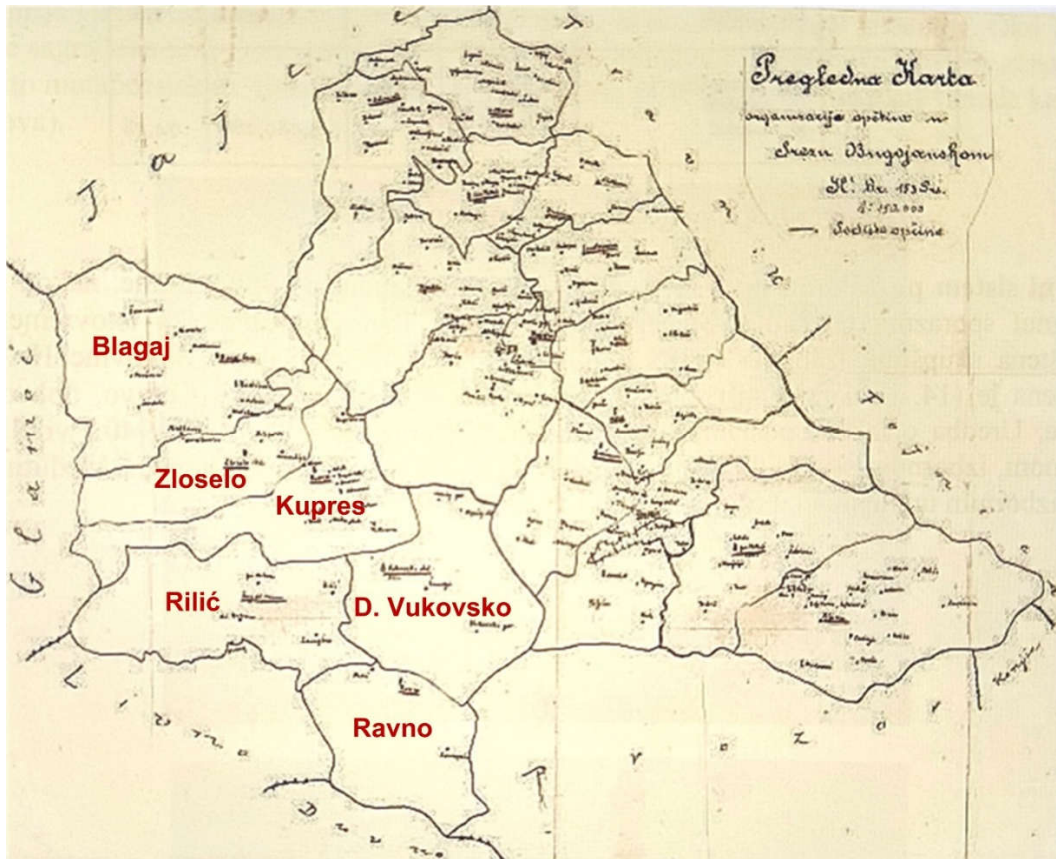
⁵⁵⁴ ABH, PU-67 47/111/1,5,7,8. 1921. i 1922. Općinski vijećnici bili su: Đorđo Spremo, Tade Kutleša, Mujo Mandžuka, Ale Mandžuka, Stipo Radman, Anto Džaja, Mato Smoljo, Jandre Rebrina, Zejnil Mandžuka, Jandre Slipčević, Jakov Marijanović. Muktar je bio Alija Ramčić, a upravitelj ispostave Gavro Kvesić.

⁵⁵⁵ ABH, PU-125 47/111/2 1923.

⁵⁵⁶ S. SARIĆ, 2015., 141. U Bugojnu je 26. kolovoza 1925., četiri godine nakon smrti kralja Petra I. Karađorđevića (1844. – 1921.), podignut spomenik ispred općinske zgrade (nakon 1945. Gimnazije).

⁵⁵⁷ Parlamentarni izbori 1918. – 1941. održavali su se sedam puta po dva izborna zakona. Prema izbornom zakonu iz 1920. izbori su provedeni: 28.9.1920., 18.3.1923., 8.2.1925. i 11.9.1927. Prema izbornom zakonu iz 1931., u dvodomnom sustavu, izbori su bili: 8.11.1931., 5.5.1935. i 11.12.1938.

Ravno, Rilić, Vrila i Zloselo.⁵⁵⁸ Na drugim parlamentarnim izborima općine na Kupresu, s brojem birača, bile su: Blagaj, Donje Vukovsko, Gornje Vukovsko, Kupres, Malovan, Otinovci, Rastičevo, Ravno, Rilić i Zloselo.⁵⁵⁹

Prilog 5.4. Organizacija općina u Bugojanskom srezu 1927. (S. SARIĆ, 2015.)

Prije prvih općinskih izbora, održanih 1928., izvršena je reorganizacija općina. Zakon o općinama se godinama razmatrao i bio je razlog političkih neslaganja.⁵⁶⁰ Hrvatska seljačka

⁵⁵⁸ S. SARIĆ, o.c., 199.

⁵⁵⁹ ABH, PU prez. 460 1923.

⁵⁶⁰ *Dom*, br. 51. Zagreb, srijeda 30. studenoga 1927., str. 2. Ivan Čelan, seljak i narodni zastupnik 28. prosinca 1927. u izjavi za HSS-ovo glasilo kaže kako su u vrijeme agitacije za parlamentarne izbore od 11. rujna „članovi Vlade predsjednika Velje Vukićevića, a osobito sam predsjednik izjavljivali da će u Bosni prestatu neograničena vlast sreskih poglavara i žandarskih narednika, pa da će narod doći do obćina, gdje će sam o sebi odlučivati. Vlada je to samo obećala, a nije ispunila. Uredba, kojom je odredila koja će sela pripadati pojedinim općinama u B i H tako je loša, da bi se time stari zlo još i pogoršalo. Sad je vlada zatražila od Narodne skupštine ovlast da prvu razpodjelu može promijeniti i popuniti. Iz ovoga, kakovu ovlast traži vlada, vidi se, kako ona nije ni sada ne kani dati narodu obćinske samouprave. ... Ova Vlada zna da se bez policije u obćinama ne može održati na vlasti. ... Neka stoga dobro znaju bosanski zastupnici, radikali i muslimani, koji su poduprli vladin prijedlog protiv obćinske samouprave, da će ih stići narodni sud, koji, iako polahko, ali sigurno stigne na vrijeme.“

stranka je to smatrala jednim od najvažnijih zakona. Vlada je dala zakonski prijedlog kojim je trebalo u roku od 6 mjeseci odrediti sjedišta i prostor općina. Njime se „ovlašćuje ministar unutrašnjih djela, da može u roku od dvije godine od dana stupanja zakona, mijenjati obim, ime i sjedište obćinama u oblastima sarajevskoj, mostarskoj, vrbaskoj, travničkoj, tuzlanskoj i bihaćkoj“. Dr. Šutej, narodni zastupnik HSS iz BiH, u Narodnoj skupštini je 1927. istaknuo je da je općina prvi stupanj samouprave i „ako se hoće jak narod, onda obćina mora biti jaka; slaba obćina je uvijek bila igračka u rukama bezsavjesnih državnih vlasti.“⁵⁶¹

Bugojanski srez, od čijeg je ranijeg područja odvojen Donji Vakuf, od 1929. do 1939. nalazio se u Primorskoj banovini. U Bugojanskom srezu su 1932. postojale općine:

1. Blagaj (Kupres): 50 km od Bugojna, 11 nastambi, 385 kućanstava, 3.183 stanovnika,
2. Bugojno: 18 nastambi (naselja), 1.210 kućanstava, 5.687 stanovnika, katastarsku upravu, 2 pravoslavne crkve, 1 katoličku crkvu, 1 džamiju, mekteb,
3. D. Vukovsko (Kupres): 40 km od Bugojna, 25 nastambi, 354 kućanstava, 2.631 stanovnik,
4. Glavica-Vileši: 8 km od Bugojna, 11 nastambi, 427 domova, 2.952 stanovnika,
5. Gornji Vakuf: 19 km od Bugojna, 30 nastambi, 1.300 kućanstava, 8.000 stanovnika,
6. Kupres: 27 km od Bugojna, 17.283 ha, 23 nastambe, 778 kućanstava, 4.876 stanovnika, 2 katoličke crkve, 1 džamija, 3 mekteba, 4 čitaonice,
7. Ravanjska – Rilić: 8 nastambi, 437 kućanstava, 3.204 stanovnika, pravosl. crkva i mekteb,
8. Vrbaska – Ričica: Gornji Vakuf – Bugojno 11 km, 17.442 ha, 26 nastambi, 815 kućanstava, 5.123 stanovnika, katolička crkva, 3 džamije, 2 mekteba.⁵⁶²

Prema ostavštini poslanika Stjepana Subašića, Srez Bugojno je 1933. imao konfesionalni sastav pućanstva prikazan u Prilogu 5.5.

Srez	Katolika	Pravoslavaca	Muslimana	Svega	Biraća
Bugojno	19.295	12.885	11.915	44.092	12.051

Prilog 5.5. Stanovništvo i broj biraća u Srezu Bugojno 1933. godine (AFSG, StjSub)

Od rezultata prvih oblasnih izbora organiziranih 3. siječnja 1927.⁵⁶³ očekivalo se smanjenje centralizacije.⁵⁶⁴ Na području Velikog župana Travničke oblasti (Županije, prije

⁵⁶¹ Dom, br. 51, Zagreb, srijeda 30. studenoga 1927., str. 3. O nelogičnostima uredbe od 30. rujna 1930. naveo je primjer Livanjskog kotara u Travničkom okrugu koji je podijeljen na 12 općina. Novoosnovanoj Općini Šuica pripala su sela na udaljenosti 28 km, a koja su od Livna udaljena samo 6 km, pogotovu što je riječ o prijevoju Borova Glava koja ih dijeli. Ona je poput Kupreških vrata na istoj cesti kojom ne može prolaziti ni državna pošta ni službenici više od 2 mjeseca zimi. S druge strane, u kotarima sa srpskim življem vođena je razumna politika organizacije općina.

⁵⁶² S. SARIĆ, o.c., 23.

⁵⁶³ T. IŠEK, o.c., 275. Premda je Narodna skupština Kraljevine SHS izglasala Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi 1922., on je objavljen u siječnju 1927.

⁵⁶⁴ T. IŠEK, o.c., 282. – 283. Želja HSS da se konstituiranjem oblasnih skupština u BiH naruši centralistička

Okruga Travnik) postojala je Oblasna skupština u Travniku. Imala je imala 28 članova.⁵⁶⁵ Pet poslanika iz Bugojanskog sreza 1928. bili su: Niko Turalija s Kupresa, Lukijan Popović i Franjo Babić iz Bugojna, Ivica Vlado iz Donjeg Vakufa i Mustafa Čalkić iz Gornjeg Vakufa.⁵⁶⁶

Prilog 5.6. Veći dio zastupnika Oblasne skupštine u Travniku 1927.

Drugi s lijeva u donjem redu je Niko Turalija iz Kupresa (AFSG)

Na Kupresu je važnu ulogu imao HSS, čiji je član bio i Niko Turalija.⁵⁶⁷ Na općinskim izborima 1936. na Kupresu je najviše glasova dobio kandidat Hrvatske seljačke stranke Matko Tomas. Spremo⁵⁶⁸ je bio predstavnik krajnje desničarske Jugoslavenske radikalne stranke (čija je sastavna komponenta na izborima bila Jugoslavenska muslimanska organizacija), a Duvnjak režimske Jugoslavenske nacionalne stranke.

hegemonija, nisu se ostvarile, jer je kralj uredbom i pravilnikom o funkcioniranju oblasnih skupština uveo stavku po kojoj iznose veće od milijun dinara odobrava ministar financija.

⁵⁶⁵ Po jedan su bili iz Zenice i Travnika, a ostali su birani iz srezova (prije kotara): Bugojno 5, Mrkonjić-grad 2, Glamoč 2, Tomislavgrad 2, Žepče 2, Zenica 2, Jajce 3, Livno 4, Prozor 1 i Travnik 3.

⁵⁶⁶ S. SARIĆ, o.c., 19.

⁵⁶⁷ AFSG, StjSub. Niko Turalija s Kupresa je bio među kandidatima na parlamentarnim izborima 1935. u Srezu Bugojno, ali uvjerljivo najveći broj glasova dobio je HSS-ov predstavnik Anto Budimirović.

⁵⁶⁸ Vjerojatno Srpkio Spremo (nap. A. I.).

Općina	Kandidat	Br. glasova
Bugojno	N. Pavlović (HSS)	1.671
	Ah. Bosto (JRZ)	1.380
	S. Đurasović (JNS)	219
	Hamdija Mutevelija	38
Gornji Vakuf	Mujo Hamžić (UO)	1.360
	Ahmed Neretljak (JRZ)	1.247
Kupres	Matko Tomas (HSS)	1.679
	S. Spremo (JRZ)	1.200
	Slav. Duvnjak (JNS)	578

Prilog 5.7.

*Rezultati općinskih izbora 15.XI.1936.
u tri općine (AFSG, StjSub)*

5.8. Stjepan Radić u Kupresu

U razdoblju između dva svjetska rata, događaj koji je u Kupresu okupio najveći broj sudionika, bio je skup Hrvatske seljačke stranke na Svi svete 1926. godine. Na svim skupovima na koje je dolazio predsjednik stranke Stjepan Radić, narod se okupljao iz okolnih mjesta sa zastavama, a poklici su se u valovima razlijevali masom svijeta. U tim mjestima tog je dana bio pravi narodni blagdan. Na cestama koje su povezivale gradove „klicanje pastira i djece odbija se od bosanskih planina i diže do nebesa“. Ovako je pisalo glasilo HSS-a „Dom“ o Radićevom posjetu organizaciji HSS-a u Travničkom kotaru, i gradovima od Jajca do Livna.⁵⁶⁹

Na skupštini u Bugojnu u jedan sat oko podneva, na dan Svih svetih, okupilo se 12 do 15 tisuća osoba. Oko četiti sata poslije podne, Radić se s četiri narodna zastupnika koja su ga pratila i držala govore, zaputio dalje „da narod u Kupresu s onu stranu nebatičnih gora i s onu stranu uvale (nazvana Velika vrata) visoke 1.400 metara ne čeka predugo.“ Bilo je blizu pola šest, kad je predsjednik stigao u Kupres. „Narod je čeka još od podneva, te ga se mnogo razišlo pred večer, ali je ipak ostalo na okupu oko 5.000 ljudi. Tu nije bila priređena posebna govornica, nego se je govorilo s visokoga stubišta jedne građanske kuće, koja je bila u tu svrhu vrlo lijepo

⁵⁶⁹ *Dom*, br. 44, Zagreb, srijeda 3. studenoga 1926., 1. – 2. Od 3 sata noću, do 10 prije podne Radić se vozio od Broda do Lašve, a zatim u 7 navečer stigao u Jajce. Pred oko 2.000 ljudi na kolodvoru, Radić je govorio o radu Vlade narodnog sporazuma, Hrvatskoga seljačkog kluba i radikalno-seljačke većine, općinskoj i županijskoj samoupravi kao i drugim aktualnim političkim pitanjima. Govorio je što je Jajce bilo i što mora biti kada se izgradi željeznica od Banje Luke preko Livna za Split. Na glavnoj skupštini na trgu u Jajcu, prema „*Dom*“-u okupilo se 8 – 10 tisuća ljudi.

ukrašeno zelenilom i hrvatskim zastavama. Skupština je trajala dobar sat, priređivači su živo željeli, da se predsjednik barem na čas svrati u čitaonicu, da se malo okrijepi i odmori, ali za to nije bilo vremena. Još u Bugojnu javili su da u Duvnu narod čeka od podneva. U selu Šujici, 17 kilometara pred Duvnom, čekalo je oko dvije tisuće naroda pod divnim slavlukom.⁵⁷⁰

Prilog 5.8. Vijesti o skupovima u Jajcu, Bugojnu, Kupresu, Duvnu i Livnu u glasilu HSS-a

Ove skupove je pratio novinar beogradske „Politike“ Gojko Božović i stenografski bilježio govore. „Oko 4 časa krenuli smo automobilima iz Bugojna za Kupreš. Peli smo se jednim veličanstvenim putem preko gorostasnih bosanskih planina u visini do 1500 metara nad morem. Bilo je 20 kilometara puta kroz romantične predele šumske, bila je velika hladnoća i vetar je tako jako duvao da nas na vrhuncu umalo nije prevrnuo. Najzad posle napornog putovanja, tek oko 6 časova stigli smo u Kupreš, jedno malo bosansko mestance potpuno odsečeno od svakog saobraćaja.“ Prema njegovim riječima, na skupu je bilo oko 1.000 do 1.200 ljudi,⁵⁷¹ uglavnom Radićevih pristalica i nekoliko Srba.⁵⁷²

List „Politika“ je Radićev govor prenijela preveden na srpski jezik, što također govori o tom vremenu. Prema Božovićevom navodu, u sumrak tog dana Radić je narodu govorio o

⁵⁷⁰ Ibidem.

⁵⁷¹ Deset puta manje nego u članku *Dom*-a.

⁵⁷² Novine *Politika* od 2.11.1926., str 4. Sljedeće dana u 10 sati trebala se održati velika skupština u Duvnu, a u 1 sat po podne u Livnu. Odatle je Radić preko Sinja i Splita, trebao uvečer otputovati za Zagreb.

politici HSS-a i ulozi seljaka: „Seljačku stranku su gonili kao najgoreg hajduka. Nikad se ni jedan hajduk nije gonio tako kao mi, a to je bilo zato jer je to bila nepoštena gospodska spletk. Ali ta spletk morala je da propadne, ona je morala da propadne onda. I kad su najjače gonili, meni je Bog prosvetlio pamet i ja sam kazao da je dosta. Tad bi se morali ili buniti, praviti revoluciju, a to je nesreća, to je zločin, ili bi morali klonuti da nas pogaze. Ali mi nismo hteli ni revolucije, nismo hteli da budemo pogaženi, nego smo hteli sporazumom da uredimo našu državu. Mi nemamo prilike da govorimo sa srpskim seljačkim zastupnicima, ali ona gospoda s kojima smo sklopili sporazum, imaju uglavnom program kao mi. Osobito su ga ranije imali. Naš program hoće seljačko pravo i seljačku državu. Nama će sve biti lakše jer se složio hrvatski narod od Subotice pa dole do Dubrovnika i Jadranskog mora. Mi smo s našom braćom Slovencima koji su već napola s nama. Oni imaju slovensku seljačku stranku, a mene su izabrali za predsednika i nas Hrvata i Slovenaca ima pola u ovoj državi. I sad kad smo napravili sporazum sa narodnom srpskom strankom mi možemo da potpuno uredimo našu državu. Mi mislimo na srpskog seljaka kao i na hrvatskog seljaka jer su jednake teškoće i nevolje i hrvatskog i srpskog seljaka, Mi se brinemo za njega jer danas i srpski seljak u svojoj slobodnoj državi često i prečesto dobiva batine i mi želimo da i on ima upravu takvu koja odgovara njegovim potrebama.“

Radić je govorio o pravilniku kojim se trebao uvesti red u Ministarstvu šuma i način dodjele šuma „koje su narodne, a ne vlasništvo raznih špekulanata.“ Istaknuo je i da Općinski zakon mora biti gotov do proljeća. „Dobit ćete uskoro i oblasne izbore. Sreski poglavar i veliki župan, moraju biti odgovorni ne samo ministru nego i narodu. ... Sreski poglavar mora biti pozvan na red u Oblasnu skupštinu. ... Ovakve skupštine su manevri, ali ne vojnički nego civilni. To su manevri narodne sloge i pameti i hrabrosti.“

Istaknuo je ulogu najjače hrvatske stranke,⁵⁷³ a zatim i zastupnika HSS-a: „Mi postavljamo ogromnom većinom seljake za kandidate. Naši seljački kandidati i poslanici su vaši branitelji i zastupnici. Da vi znate kako naši zastupnici kao Mađerić, Bugarin i Čelan rade u skupštinskim odborima. Znaete da njih nije izabralo ni vino ni pivo nego poštene seljačke ruke, zato što imaju veliku moralnu i duhovnu snagu. Mi ćemo gospodu na budućim izborima još

⁵⁷³ „Mi imamo vladu sporazuma, ali na žalost bile su dvije – tri krize. Bile su ostavke i spremalo se da nas Hrvate izbace iz vlade. Ali to se nije i to se neće dogoditi. A zašto? Zato što smo mi Hrvati u sredini države. Mi smo Hrvati i na moru, mi smo većim dijelom i na Dunavu. Čitavi krajevi Bosne su hrvatski. U Subotici ima 120.000 stanovnika od kojih 2.000 Srba, 6.000 Nemaca i kao 80.000 do 90.000 Hrvata Bunjevaca u jednom gradu. U Somboru je isto tako i u Bačkoj. Nas Hrvate ne može nitko izbaciti iz ove države, jer izbaciti iz vlade Hrvate, znači izbaciti ih i iz države.“

manje kandidirati, a seljake ćemo još bolje probirati. S braćom Srbima možemo postići sve ono što treba za napredak, za pravicu, za potpunu ravnopravnost i za pravu veličinu naroda.“ Na skupu su govorili i drugi članovi stranke.⁵⁷⁴

Prilog 5.9. (lijevo)
Beogradska Politika izvješćuje
o skupu HSS-a u Kupresu

Prilog 5.10. (niže)
Mjesto na kojem je Radić držao govor

Prisutni su na samom kraju molili Radića da ih zaštiti od šumske globe, na što im je poručio da će „do nove godine sve šumske globe biti oproštene.“ Prilikom ulaska u automobil kako bi krenuo prema Duvnu, nekoliko seljaka i seljanki uputilo mu je razne molbe.⁵⁷⁵

Ovaj događaj, nezapamćen u prošlosti grada, usjekao se u pamćenje svih koji su bili u Kupresu toga dana.⁵⁷⁶ Preko puta velike kuće Jure Slipčevića, nalazio se hotel, na čijem je

⁵⁷⁴ Nakon Radićevog pozdrava s poklikom „Živio seljački narod“ i slanja pozdrava majkama i djeci sudionika skupa, govorili su Čelan i Mađerić. Zatim je riječ dobio Bugarin, koga su Kuprešani izabrali za poslanika, a koji do tada nije dolazio jer je bio zauzet agitacijom u drugim krajevima, sudionici zbora su počeli dobacivati : „Šteta što je mrak, da ga ne vidimo, daj da ga vidimo prvi put.“ Na to je oštro reagirao Stjepan Radić ističući da je seljački zastupnik u narodu gdje god se nalazio. „Ako ja ne mogu doći među vas s nogama i glavom, ipak nas veže zajednički duh. Naši zastupnici po odluci vodstva ne idu u svoje kotare, nego tamo gdje je najteže narodu. Ja, kad sam išao u Dalmaciju, na svakom koraku me je čekalo po desetak ljudi naoružanih bombama.“

⁵⁷⁵ Kao u bilješki 572.

⁵⁷⁶ Marija Džaja se sjećala da su svi u kući prije toga govorili o Radiću. Marija, sestra Matka Džaje, u svojoj sedmoj godini, bila je na skupu jesenskog dana kada je Stjepan Radić stigao u crnom autu (vjerojatno Mercedes). Bio je lijepo obučen i u društvu s dvojicom ljudi. Mislila je da je jedan od njih Vlatko Maček, a drugi vozač. Nakon što je Marija povikala „Živio Stjepan Radić“, jedan od njih je upitao: „Čiji to dječak više?“ Njezino ime uz napomenu da je djevojčica rekao je Stojko Šarić iz Begova Sela koji ju je nosio u naručju.

balkonu Radić držao govor.⁵⁷⁷ Preko ograde je bila prostrta serdžada.⁵⁷⁸ Prije njegovoga govora, recitirala je Finka Sučić, djevojka iz Kupresa. Skup na kojem su „svi Hrvati bili okupljeni“,⁵⁷⁹ bio je izraz oduševljenja Hrvata Kupresa idejama i vodstvom HSS-a kao i pokazatelj opće slike društva tog vremena.

5.9. Milan Stojadinović u Kupresu

U sasvim drugom ambijentu, desetak godina poslije Radića, nenadano se još jedan političar zaustavio na Kupresu. Kroz Kupres je 1936. ili 1937. prošao Milan Stojadinović, premijer Vlade Kraljevine Jugoslavije, poznat po nesklonosti ka političkom sporazumu s Hrvatima. U smjeru od Livna (vjerojatno na putovanju iz Splita), automobil u kojem se vozio, sletio je s makadamske ceste kod Malovana.

Nakon dojave lokalnoj upravi, dok se ne riješi problem, prevezli su ga u drugom automobilu do Kupresa. Stanovnici Kupresa nisu izlazili iz kuća da ga pozdrave. Štoviše, prozori koji gledaju na glavnu cestu kojom je premijer prolazio, bili su zatvoreni. Hrvatski trgovci su time pokazivali svoje nezadovoljstvo aktualnom srpskom politikom. Žandari su osiguravali prolazak s oprezom, zbog još uvijek svježeg sjećanja na ubojstvo kralja Aleksandra. Iako je širi doček izostao, Stojadinovića je primio načelnik. Premijer se s njim zadržao u Kupresu, dok automobil, kojeg su iz jarka volovskim kolima izvukli srpski seljaci iz Malovana, nije bio osposobljen za vožnju. Poslije ovog nenadanog zaustavljanja, Stojadinović je s pratnjom nastavio putovanje preko Kupreških vrata i Bugojna.⁵⁸⁰

5.10. Neke inicijative narodnih zastupnika

Prometna povezanost Kupresa s drugim krajevima nije se poboljšavala poslije Prvog svjetskog rata. Narodni zastupnik iz Travničkog okružja, seljak Ivan Čelan u Narodnoj Skupštini u Beogradu, istaknuo je u ožujku 1927. da se na cestama između Dalmacije i Bosne ništa ne radi. Od Bukove Gore u Duvanjskom kotaru prema Aržanu, narod je sam izrgadio 8

⁵⁷⁷ Prema novinskom članku to je bilo povišeno stubište (vidi priloženu sliku).

⁵⁷⁸ Vrsta tradicionalnog šarenog saga, koj je imao i funkciju ukrasa (nap. A. I.).

⁵⁷⁹ Prema kazivanju Marije Džaja (r. 1920.), zabilježio A. I. 2015.

⁵⁸⁰ Prema sjećanju Leona Ivančića na ovaj događaj, pričalo se i da seljaci koji su izvlačili automobila pomoću volova nisu bili zadovoljni plaćenim iznosom. Prema sjećanju Borisa Ivića, te godine je školu posjetio kralj. Najvjerojatnije je načelnik upravo predsjednika Vlade poveo u posjet školi, a djeca su ovako visokog dužnosnika poistovjetili s kraljem (nap. A. I.).

km ceste. Nedostajalo je još 1,2 km da bi se cesta spojila i skratio sadašnji put za 30 km važan za kotare Livno, Duvno, Imotski Sinj i Split, ali Ministarstvo građenja nije dodijelilo novac. Još 1914. započela je gradnja željeznice Bugojno – Duvno – Aržano, ali je dopremljeni materijal nakon rata odvezen. Čelan je bio stava da ako se Vlada nije brinula o gradnji dobrih cesta, onda nije smjela spriječiti željeznicom vezu krajeva „koji su usljed velikog krša apsolutno neprolazni“.⁵⁸¹

Po pozivu Banske uprave Primorske banovine iz Splita, od 17. rujna 1930. godine, banski vijećnik Stjepan Subašić pismeno je podastro mišljenje o potrebama Bugojanskog sreza. Među najnužnijim u području prosvjete, naveo je proširenje osnovnih škola u Zloselu i Kupresu. Radi popravljavanja zdravstvenih prilika najpotrebnije je bilo urediti i izgraditi bunare, čatrnje i živa vrela na području Sreza, kako bi odgovarali higijenskim propisima. Predlagao je izgradnju barem primitivnog vodovoda iz Vukovskoga za selo Ravno, udaljenog oko 15 km od najbliže vode, koja se ne može dobiti niti pravljjenjem bunara. Trebalo je izgraditi spremnike vode (čatrnje) u Riliću i Rastičevu, u selima Blagaj i Šemanovci, ili navesti rijeku Mrtvicu. K tomu je predložio i subvencije za uređenje i proširenje bolnice u Bugojnu, jedine bolnice u čitavom srezu.⁵⁸²

Subašić je istaknuo da bi Banska uprava trebala voditi računa o tomu da je Bugojanski srez stočarski, te materijalno pripomoći uvođenju plemenitih pasmina stoke. Radi poboljšanja stočarstva, trebalo je:

- a) Uspostaviti stočarsku postaju u Kupresu;
- b) Uvesti svake godine po 15 – 20 bikova čistokrvne juregan-meltarske pasmine i dijeliti ih po cijelom srezu, a najviše na Kupresu, kako sam kaže „pošto sam se osvjedočio na izložbi u Kupresu, da je usljed zapuštenosti nastupila degeneracija“;
- c) Osim veterinara zauzetog poslom u Bugojnu, trebalo je zaposliti veterinara i u Kupresu.

Za pridizanje poljoprivrede racionalnim obrađivanjem zemlje, bilo je potrebno uvesti suvremene strojeve, naročito željezne plugove, zatim trićure za pročišćavanje i sortiranje, te sjeme za žito.

U pogledu prometne infrastrukture, trebalo je skratiti putovanje od Travnika, odnosno Sarajeva prema Splitu izgradnjom ceste Bugojno – Rostovo, preko Općine Glavice, između

⁵⁸¹ *Dom, Glavno glasilo hrvatske seljačke politike*, br.11. Zagreb, srijeda, 16. ožujka 1927., str. 3.

⁵⁸² AFSG, StjSub 2 101/3.

Kalina i Rudine te proglasiti tu cestu banovinskom. Time bi se postiglo skraćenje 10 – 15 km u odnosu na državnu cestu preko Donjeg Vakufa i Komara.⁵⁸³

Frano Ćosić, predsjednik Općinske organizacije HSS-a za općinu Kupres, obavijestio je 16. studenoga 1937. HKD *Napredak* u Sarajevu da su poslali svotu od 1.000 dinara za „abecedarke“ preko Nike Madunića u Bugojnu. O tomu ih je trebao obavijestiti poslanik Anto Budimirović.⁵⁸⁴

Na Kupresu nije bilo većeg silosa za žito. A u kraju oskudnom žitom bio je potreban takav objekt, napose u nerodnim godinama. Zalaganjem narodnog zastupnika Ante Budimirovića, na kupljenoj zemlji koja je bila vlasništvo Stipe Džaje, Gospodarska sloga iz Zagreba je izgradila u Kupresu 1940. – 1941. betonski silos (dimenzija oko 40 x 25 m) koji je osim prizemlja imao i jedan kat te mogao služiti za različita skladištenja. Silos nije pušten u funkciju. Na otvorima koji su bili s obje strane, nije stavljena stolarija.

U borbama 1942. godine služio je kao objekt koji je pomogao braniteljima održati položaje. Na njegovim uklonjenim ostacima, na terenu od 950 m² izgrađena je i 1965. završena mala katolička crkva,⁵⁸⁵ koja je također u posljednjem ratu u potpunosti srušena.⁵⁸⁶

*

Politički predstavnici i narodni zastupnici s Kupresa ili iz Bugojanskog sreza, političke interese su artikulirali kao predstavnici HSS-a. U gradu Kupresu živjelo je većinsko hrvatsko stanovništvo. Zato je razumljivo da je vođu hrvatske stranke koja je zastupala u prvom redu interese seljaštva, u agrarnoj državi neriješenog nacionalnog pitanja prilikom dolaska na Kupres dočekalo mnoštvo ljudi zainteresiranih za rješavanje gorućih problema.

⁵⁸³ Ibidem. Koliko su ovi prijedlozi bili napredni, ali imali i protivnike, govori činjenica da je cesta između Bugojna i Novog Travnika u potpunosti asfaltirana i pušten tek na samom kraju 20. stoljeća.

⁵⁸⁴ ABH, HKDN K-99, 1937: „O tomu će Vas obavijestiti g. Anto Budimirović koji je sam bio prisutan pri osnivanju akcionog odbora za suzbijanje nepismenosti, a g. Budimirović će narediti abecedarke i potrebiti materijal za nepismene. U nedjelju 21. studenoga o. g. imamo skupštinu te će se naslov o istome obavijestiti ko je sve u akcionom odboru.“

⁵⁸⁵ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, 240. – 241. Povod ponovne gradnje crkve bio je poklon zemljišta g. Leona Ivančića od 760 m² u središtu grada kod hotela, i dva manja magazina na tom terenu, za tu namjenu. Općina je to zemljište eksproprirala, a nakon upravnog postupka i konačne nagodbe s općinom, za gradnju crkve dodijeljeno je zemljište bivšeg silosa.

⁵⁸⁶ Danas se s druge strane ceste nalazi nova kupreška župna crkva.

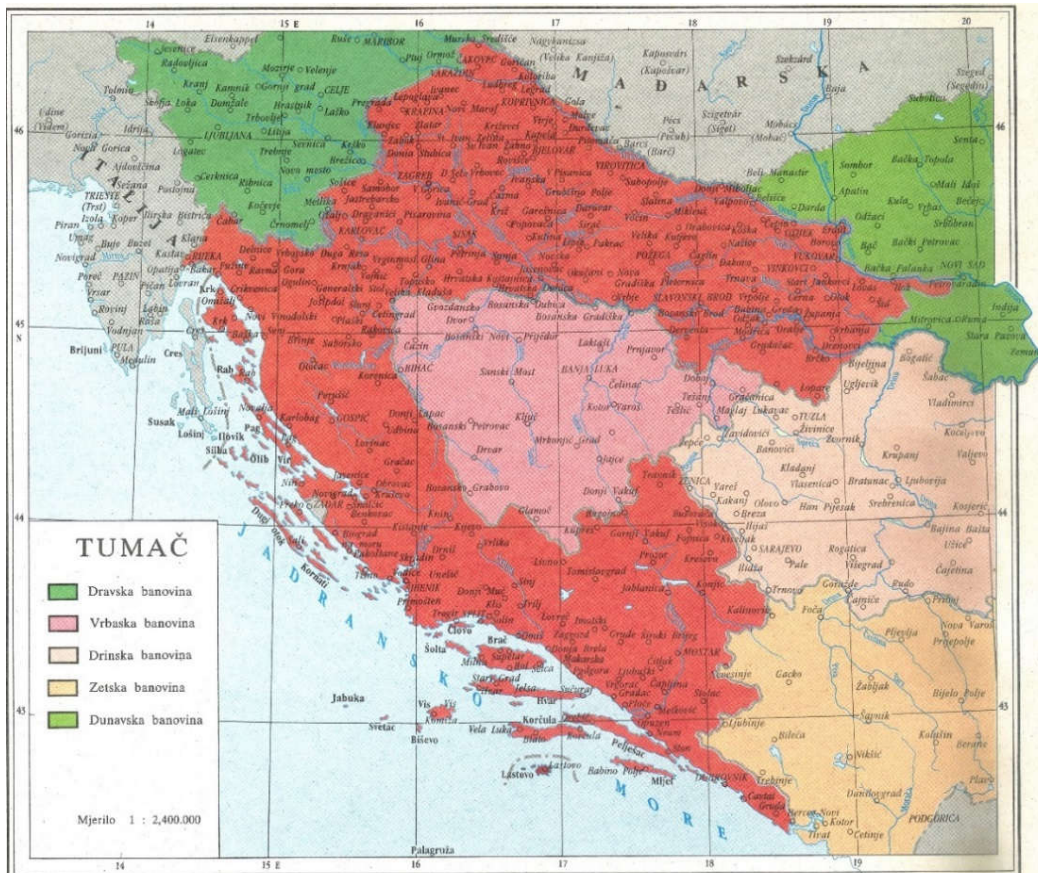

PREGLED ŽELJEZNICA KRALJEVINE
SRBA, HRVATA I SLOVENACA.

Издао Ферилални Савез
=o Wien 1920 o=

Risal Srećko Lobé
aut. imp.

Prilog 5.11. Dio karte željezničke mreže Kraljevine SHS 1920. godine (M. KOZLIČIĆ, 1999.)

Prilog 5.12. Podjela Kraljevine Jugoslavije na banovine 1931.godine i Banovina Hrvatska 1939.godine (S. SRKULJ – J. LUČIĆ, 1996.)

5.11. Međunacionalni odnosi prije Drugog svjetskog rata

O međusobnim nacionalnim i konfesionalnim odnosima između dva svjetska rata možemo govoriti s aspekata susjedskih odnosa, ali i kao refleksije globalnih zbivanja. Ljudi su u naseljima uglavnom bili upućeni jedna na druge, radi fizičke ili neke druge vrste pomoći. U gradu Kupresu muslimani nedjeljom nisu radili, a susjedi katolici su poštivali kada im susjedi slave Bajram.⁵⁸⁷ U takvim danima jedni druge nisu htjeli remetiti čak niti cijepanjem drva. Ljudi su se posjećivali i pomagali. Sa Srbima kojih je bilo malo u gradu, odnosi su bili vrlo korektni.⁵⁸⁸ U Kupres, malu sredinu u kojoj su živjeli sitni obrtnici, trgovci i vlasnici ugostiteljskih objekata, dolazili su ljudi sa sela, uglavnom radi trgovine. Nije bilo pokazatelja ozbiljnih međunacionalnih ili međuvjerskih sukoba na osobnoj razini.

Odnos države prema pojedincu ogledao se u odnosu državnih službenika i seljaka. U zemlji koja je nastala u prvom redu protežirajući Srbe, nadzor reda i mira kroz sredstva prisile bile su postrojbe žandara. Dominantnu zastupljenost njihovog sastava činili su Srbi. Nakon ubojstva kralja Aleksandra 1934., nije se smjelo organizirati slavlje, svatove, ni bilo kakvo veselje. Stroga zabrana trajala je šest mjeseci.⁵⁸⁹

U društvu opterećenom neriješenim nacionalnim pitanjem i zlouporabama vlasti, događali su se ozbiljni incidenti koji su doprinositi porastu tenzija između Hrvata i Srba. Odnos žandara prema narodu izazivao je ogorčenje hrvatskog stanovništva.⁵⁹⁰

Crnogorac Janko Lopičić, kasniji partizanski zapovjednik na kupreškom području više od dvije godine rata, stanje je opisao ovako: „U staroj Jugoslaviji vladala je velikosrpska

⁵⁸⁷ O razini uvažavanja govori i činjenica da je Ivo Juričević pohađao mekteb skoro godinu dana i naučio arapska slova i čitanje. Mt. DŽAJA, o.c., 73.

⁵⁸⁸ Prema kazivanju Rajka Bobana (r. 1930.), Borisa Ivića (r. 1927.) i Leona Ivančića (r. 1927.), zabilježio 2015. A. I.

⁵⁸⁹ Prema kazivanju Jure Brkana (r. 1922.), zabilježio 2015. A. I. Jure Brkan kao 12-godišnji dječak svirao je diple, dvojnice, dok je čuvao ovce. Naišao je žandar Luka i „maznuo ga po guzici sviralom“ zbog tog što je svirao. Ako je tko zapjevao, zvao prelje, žandari su dolazili. Žandari su stalno kružili i nadzirali sela, sve do Prosika (dokle je bio kupreški teren). Prema riječima Brkana, „nisu oni bili k'o današnja policija“. Financi su bili zaduženi za financijske stvari, a žandari za policijske. U gradu su bila dva policajca, Janko i Marko. Imali su ulogu redara. Nosili su šipke radi djece. Pazili su da se ne bi štogod bacalo po ulicama, prosipala voda.“

⁵⁹⁰ Matko Džaja nije zapisao, ali prema riječima Rajka Bobana rekao je da je jedan od razloga srpsko-hrvatske netrpeljivosti između dva svjetska rata bila zloupotreba položaja žandara Srba. Seljaci koji su živjeli u velikim zadrugama i od stoke, sa stokom su odlazili na Hrbine. U kućama u selima su ostajale dvije ili tri osobe, uglavnom mlađe žene koje su radile oko krava ili oko kuće i pokoji starac. Žandari i financi (ili filanci), koji su najčešće bili Srbi, dolazili su i napastovali žene. Ako je bilo muškaraca, pod nekim izgovorom bi ih privodili, uglavnom zbog toga što su pušili škiju (krijumčareni rezani duhan). Tako bi žene ostajale same. Bilo je sukoba, pa i ubojstava.

politika, koja je razjedinila naš narod, jer su Srbi srbujući tukli Hrvate, razbijali im zborove i na svakom koraku ih progonili.“⁵⁹¹

Kako su nacionalne tenzije pred rat bile usijane, prikazuje događaj iz 1940. Na Strljanici su te godine dva najveća rivala bili Špiro Zubić Špiran, kasnije partizanski zapovjednik i rukovoditelj poslije rata, i „mladi Šokac“ iz Gornjeg Kupresa, vjerojatno Pero Ivković Pepuka iz Odžaka. Sponzori su im bili trgovačke obitelji, Špiranu Spreme, a Pepuki obitelj Rebrina. Milan Zjajić piše: „Takmičari su bili izjednačeni i do cilja (kolac s nagradom) su došli usporedno. Izgleda da je Špiran bio vještiji i jači. Bacio se pa je nagrada s koca (bez – platno za gaće i košulju) nakon potezanja ostala u njegovim rukama. Stvorila se velika gužva. Potegli su se i noževi, a bilo je i pucanja. Strljanica je prekinuta“⁵⁹²

5.12. Zaključak

Razlika u predodžbi izgleda države nastale nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije, kod hrvatskih i srpskih političara od kraja Prvog svjetskog rata, zasnovana je na razlikama u ideji i razlogu ujedinjenja. Bila je očita ne samo na najvišoj razini političkog predstavljanja, već je imala odjek i u lokalnim sredinama.

Kao i u drugim krajevima, obilježje vremena promjena i prijelaznog državnog rješenja na Kupresu je obilježeno nesigurnošću. U anarhiji i neredima su u prvom redu srpski dobrovoljci rušili begovske objekte i dijelili begluke, a u gradu su stradavali trgovački prostori i pljačkana je roba. Nakon vremena otimačine, uloga srpskih dobrovoljaca poprimila je ulogu čuvara srpskih interesa. Preko političkog mehanizma sankcioniranja neistomišljenika, izraženom u verbalnom deliktu, utjecali su na smjene službenika na lokalnim razinama. Tako je pokrenut sudski postupak protiv upravitelja Kotarske ispostave Kupres. Kasnije će ulogu očuvanja državnog poretka imati postrojbe žandara (oružništva), a njihovo djelovanje izazivati revolt hrvatskog stanovništva na Kupresu.

Razmimoilaženja, u prvom redu srpskih s hrvatskim predstavnicima i političkim strankama, obilježit će sljedeće razdoblje. Unutarnja organizacija, pitanje ravnopravnosti naroda ili hegemonije najbrojnijeg naroda nije nikad riješeno na najbolji način, ali je na tom putu bilo stvaranje Banovine Hrvatske

⁵⁹¹ Cit. prema: M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 135. – 136.

⁵⁹² <http://www.malovan.net/Lat/Tekst/345/Strljanica-Dan-kosidbe-na-Kupresu>.

Činjenica je da je zahvaljujući predstavljanju najbrojnije hrvatske stranke – Hrvatske seljačke stranke došlo do određenih pomaka koji su se ticali Kupresa, već u Primorskoj banovini po pitanju školstva.⁵⁹³ U Kupresu kao većinskoj hrvatskoj sredini, najveći stranački skup bio je onaj iz 1926. na kojem se pojavio Stjepan Radić. Nositelj nacionalnog grupiranja bilo je seljaštvo, a Hrvati Kupresa su prihvatili miroljubivu i ustrajnu borbu HSS-a kao izraz svojih interesa. U odnosu na pripadnike drugih konfesionalnih i nacionalnih skupina na Kupresu, politički predstavnik na višoj razini od lokalne s Kupresa je bio član HSS-a.

⁵⁹³ Detaljnije u poglavlju o izgradnji škola.

6. KUPRES U DRUGOM SVJETSKOM RATU I PORAĆU

6.1. Okolnosti nakon stvaranja Nezavisne Države Hrvatske

Po osnivanju Nezavisne Države Hrvatske počele su se formirati oružane snage. Osnovna podjela je bila na Domobranstvo, Ustašku vojnici i Oružništvo te drugi manji dijelovi sigurnosnog sustava.⁵⁹⁴ Naziv Ustaškog pokreta je izabran kao opredijeljenost na ustanak protiv velikosrpske hegemonije koja je kulminirala ubojstvima i različitim nasiljima u Kraljevini Jugoslaviji.⁵⁹⁵ Veću potporu Ustaški pokret imao je u krajevima gdje su Hrvati bili izmiješani sa Srbima i gdje su trpjeli velikosrpski teror.⁵⁹⁶

Hrvati su proglašenje NDH doživjeli kao garanciju mira u nestabilnim vremenima, ispunjenje stoljetnih težnji za slobodom i samostalnošću, pa makar i pod snažnim tuđim pokroviteljima. Veći dio muslimanske elite prihvatio je NDH jer je obuhvaćala cijelu BiH, a u činjenici da iza nje stoji Njemačka, vidjela svojevrstan povratak Austro-Ugarske Monarhije i bolji položaj nego u bivšoj Kraljevini.⁵⁹⁷ Srbima raspad Jugoslavije i „proširene srpske otadžbine“ nije bio prihvatljiv. Na srpske pobune i ubojstva,⁵⁹⁸ vlasti su odgovarale progonom.⁵⁹⁹ U rješavanju „srpskog pitanja“ već u travnju i svibnju ubijene su skupine Srba u različitim područjima NDH.⁶⁰⁰

⁵⁹⁴ A. OBHOĐAŠ et al, o. c., 45., 53. Na čelu zapovjednog lanca je bilo Zapovjedništvo vojske i Ministarstvo hrvatskog domobranstva, koje se od 4. kolovoza 1941. zove Ministarstvo hrvatskog domobranstva (MINDOM), a od početka 1943. Ministarstvo oružanih snaga (MINORS). Uz Domobranstvo kao državnu vojsku NDH, Ustaška vojnica ustrojena je kao politička vojska namijenjena obrani od unutarnjeg neprijatelja, zamišljena kao pomoćna vojska za obavljanje redarstvenih poslova. Između ove dvije komponente često su postojale napetosti. Dok su ustaše optuživale Domobranstvo da je prikupilo „sve bivše jugoslavenske oficire“, ovi su pak ustaše smatrali nasilnim i nenaobraženim primitivcima.

⁵⁹⁵ A. ŠKEGRO, 2019., 617: „Ustaša (ustaša = ustanik) najstarija je varijanta hrvatskog izraza za pobunjenika ili nekoga tko „ustaje“ protiv tlačitelja ili porobljivača.“

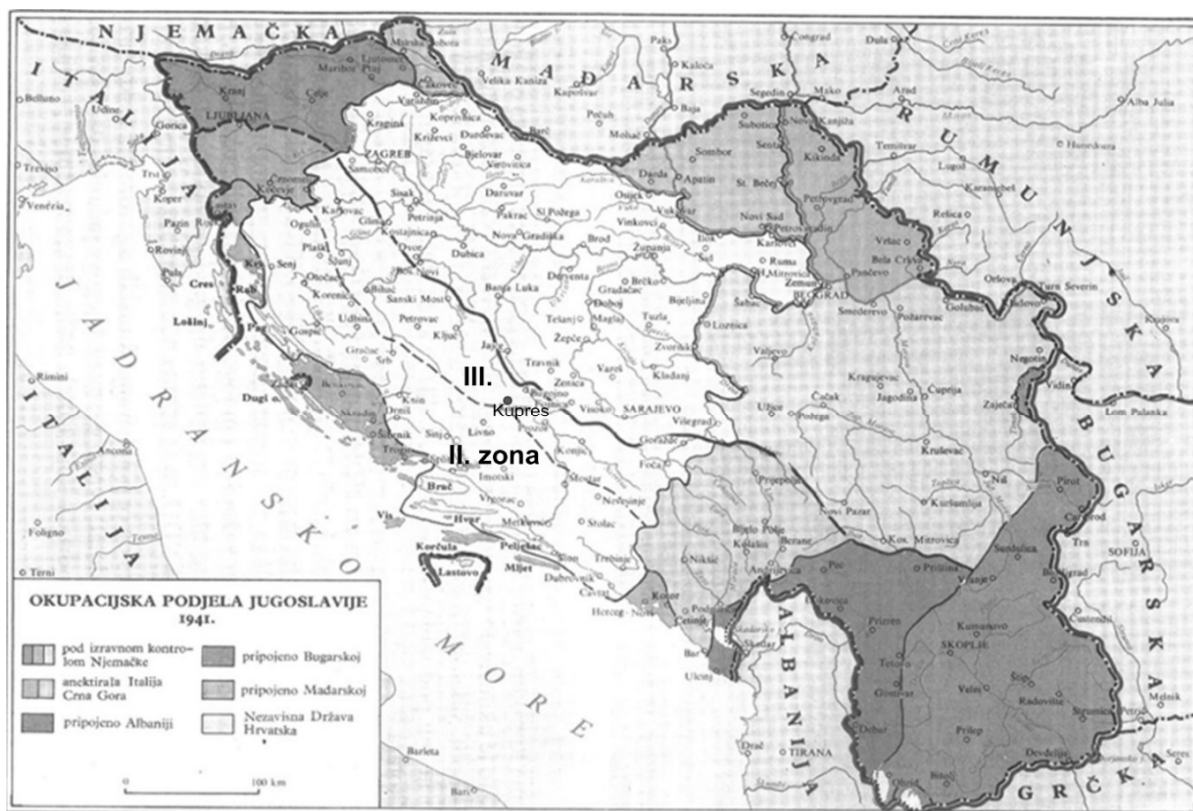
⁵⁹⁶ I. GOLDSTEIN, o.c., 26.

⁵⁹⁷ I. LUČIĆ, 2018., 91. U tom treba gledati i aspekt njemačkog suprotstavljanja britanskoj politici prema muslimanskim zemljama.

⁵⁹⁸ Prvi zabilježeni zločin koji se dogodio, čak i prije završetka Travanjskog rata, onaj Srba i četnika u Hercegovini. Pitomci jugoslavenske kraljevske vojske iz Bileće uz pomoć srpskog naroda od 13. do 15. travnja 1941. napali su hrvatska sela oko Čapljinje i Mostara. Ubili su 25 katolika i 5 muslimana, (civila među kojima su bile žene i djeca) i više ljudi ranili. Prigradska mostarska sela Cim i Ilići su većim dijelom spaljeni. I. LUČIĆ, o.c., 92.

⁵⁹⁹ Ovo je bilo izraženije u krajevima s četničkom organizacijom. Od početka srpnja događaju se masovnije likvidacije i pokolji, obično pod izgovorom oduzimanja oružja. I. GOLDSTEIN, o.c., 40. – 41. Prvih dana srpnja „skupina ustaša je ... ukupno u tri lička sela u tri dana ubijeno najmanje 279, a najviše 330 duša. ... Grupice ustaša, uglavnom muslimana, po srpskim selima u istočnoj Hercegovini tražili navodno skriveno oružje, a potom bi odvodili muškarce i ubijali ih. Tako su u selu Korita kod Gacka ubili 180 ljudi.“

⁶⁰⁰ I. LUČIĆ, o.c., 92. Na to je među prvima reagirao mostarsko-duvanjski biskup fra Alojzije Mišić okružnicom od 30. lipnja 1941: „Crkva sveta sve one koji ubijaju, o život čovjeka griješe, tuđu imovinu krivično nište, prisvajaju, neće i ne može u ispovijedi odriješiti, niti osloboditi od grijeha.“ Mišić je prozivao i katolike i muslimane.

Prilog 6.1. Okupacijska podjela Jugoslavije 1941. s istaknutim zonama (I. GOLDSTEIN, 2014.)

Nakon proglašenja NDH, četnici promiču ideju stvaranja Velike Srbije očišćene od nesrpskih naroda.⁶⁰¹ Čak i da nije bilo nikakvih zločina, Srbi nisu prihvaćali nikakvu državu osim svoje. Zato su u Drugoj zoni pod kontrolom Talijana podigli ustanak 27. srpnja 1941.⁶⁰² Prvobitno je planiran na dan pravoslavnog sv. Ilije.⁶⁰³ Ciljevi ustanika koji su sudjelovali u

⁶⁰¹ I. GOLDSTEIN, 2014., 12. – 13., 16. Prvu četničku organizaciju osnovali su srpski veterani u Beogradu 1921. sa ciljem „borbe protiv svih neprijatelja postojećeg državnog i političkog sistema.“ Djelovali su pod pokroviteljstvom režima do Drugog svjetskog rata. Predvodio ih je Puniša Račić, atentator na Stjepana Radića i poslanike HSS-a u Skupštini. Četnici su sebe smatrali „čuvarima ugroženog srpstva“. I nakon zabrane nacionalnih organizacija 1929., legalno su djelovali kao zastupnici „jugoslavenskog nacionalizma“. U njihovim redovima nisu svi bili Srbi. Izvršili su mnoga surova ubojstva političkih protivnika režima bez ikakve kazne, čak i kada su izvršitelji bili poznati. U travnju 1941. jugoslavenska vlada osniva Četničku komandu sa ciljem vođenja rata protiv Njemačke.

⁶⁰² U Narodnim/Socijalističkim Republikama Hrvatskoj i BiH 1945. – 1991. obilježavan je kao Dan općenarodnog ustanka, kada je uz Lapac i Srb u Hrvatskoj, oslobođen i Drvar u BiH. U Hrvatskoj je 1991. zamijenjen Danom antifašističke borbe. Obilježava se 22. lipnja, kad je osnovan prvi partizanski odred u Hrvatskoj – Sisački partizanski odred.

⁶⁰³ Prema četničkom vođi i Titovom generalu Đoki Jovaniću (kasnije narodnom heroju *sic!*), Kotarski komitet Komunističke partije Bosansko Grahovo je u šumi kod sela Kamenica iznad Drvara 20. srpnja 1941. odlučio podići ustanak na dan pravoslavnog sv. Ilije 2. kolovoza. Tri dana poslije dogovorena je suradnja talijanske prefekture u Zadru s četnicima, a 24. srpnja sastale su se četničke vođe Đoko Jovanić i Dušan Mileusić s „gerilcem“ i vođom pobune Gojkom Polovinom. Člana Centralnog komiteta KPH (CK KPH) i Centralnog komiteta KPJ (CK KPJ) Marka Oreškovića “Krttiju”, koji se kao delegat CK KPH ustanicima pridružio prvih dana kolovoza, ubili su kada su saznali da je Hrvat; A. ORLOVAC, 2017., 66. – 71. Budući da su „nedisciplinirani pojedinci“ između Drvara i Oštrelja 26. srpnja ubili bojnika Ferdinanda Konrada, zapovjednika 1. bojne 10. pješadijske domobranske pukovnije, njegovu suprugu i natporučnika Josipa Frangera, Kotarski komitet KP i Štab gerilskih odreda za Bosansko Grahovo, odlučili su sutradan napasti Drvar, Bosansko Grahovo, Oštrelj, Prekaju i

oružanoj pobunu bili su „povratak kralja Petra i uspostava Jugoslavije“. U tim postrojbama srpskih pobunjenika, neki su nosili petokrake, a neki kokarde. To nije smetalo da se zajednički bore „s vjerom u Boga za Kralja i Otadžbinu“. U takvim postrojbama pojedinci su tek u ožujku 1942. zamijenili kokarde petokrakama.⁶⁰⁴ Dok je KPJ još u lipnju usvojila naziv „partizan“ i partizanski odred, u ustanku se pojavljuju „gerilci“ i „gerilski odredi“.⁶⁰⁵ Taj ustanak je imao obilježja „etničkog čišćenja prostora od nesrpskog stanovništva.“⁶⁰⁶

Talijani i četnici su 11. kolovoza potpisali sporazum po kojem će „fašistička vojska četnike pomagati u novcu, hrani, odjeći, oružju i streljivu, a akcije će im biti zajedničke protiv hrvatske vojske i partizana“. Nakon „ustanka i izгона ustaša i hrvatskih vlasti“ u zapadnoj Bosni su formirane četničke postrojbe u svakom selu. Postrojbe kotara Bosansko Grahovo s dijelovima Livanjskog i Glamočkog kotara, te dijelom „srpskog Drvara“ činile su regimentu „Gavrilo Princip“. Druga je regiments formirana u Bosanskom Petrovcu. Ove dvije regimente, zajedno s „dijelom četničkog kotara Kupres“ kasnije su formirale Bosanski korpus „Gavrilo Princip“.⁶⁰⁷

Ustašama se bez sumnje žurilo stanje dovesti pod nadzor eliminiranjem srpske bune, prije realizacije sporazuma Pavelića s Musolinijem kojim su ingerencije NDH smanjene na području pod talijanskom kontrolom. Ustanak je bio odličan povod Talijanima za okupaciju „Druge“ i „Treće zone“. Već od 29. srpnja Talijani razoružavaju ustaške postrojbe u okviru plana izbacivanja hrvatskih snaga iz demilitarizirane zone.

Na iznenađenje hrvatskih vlasti, Talijani 15. kolovoza prelaze i u „Treću zonu“.⁶⁰⁸

Srb. Napadi su se odvijali širim područjem zapadne Bosne, Like i sjeverne Dalmacije.

⁶⁰⁴ M. JAREB, 2011., 757. – 758. ZBORNIK IV knj. 3, dok. 93, 273: „Ustanak u Krajini, u početku razvijao se u nekim krajevima pod rukovodstvom Partije, ali je bilo dosta krajeva u kojima je ustanak buknuo bez ikakvog našeg uticaja.“

⁶⁰⁵ M. JAREB, o.c., 751., 758. – 760., 766: „Usvajanje naziva „gerilac posredno upućuje na zaključak da je bilo mnogo onih koji nisu prihvaćali komunističko vodstvo.“ Vlasti NDH su pripadnike ovih postrojbi zvali „četnici“ ili „četnici i komunisti“. Jareb obrazlaže razliku između tih ustanika i komunista: „Činjenica jest da su ustanici u prvim tjednima i mjesecima djelovali kao gerilci, iako je Komunistička partija Jugoslavije još potkraj lipnja 1941. usvojila naziv partizan. Također je od početka u vodstvu ustanka bilo mnogo onih koji su kasnije postali četnici. Odnos ustanika prema hrvatskom i muslimanskom stanovništvu, posebice brojni počinjeni zločini, također pokazuje da je bila riječ o postupcima koji su bili suprotstavljeni proklamiranoj politici Partije. Slično je bilo i s odnosom prema Talijanima. Proces diferencijacije u ustaničkim redovima je tek u jesen 1941. doveo do nastanka prvih odvojenih partizanskih i četničkih postrojbi.“

⁶⁰⁶ A. ORLOVAC, o.c., 78. Ubijani su ne samo katolici Hrvati, već i Slovenci, Poljaci, Česi, Nijemci i drugi. Već 26. srpnja se govorilo da tu „ni katolička mačka ne smije ostati.“

⁶⁰⁷ A. ORLOVAC, o.c., 71. – 72.

⁶⁰⁸ A. OBHOĐAŠ et al., o.c., 79. – 80.

Potiskivanjem hrvatskih oružanih snaga s područja talijanskih zona⁶⁰⁹ od rujna 1941., Talijani su izložili nesrpsko stanovništvo na milost i nemilost četnicima, a tako i na periferiji Kupresa.⁶¹⁰ Vrlo brzo su shvatili da unatoč osloncu na četnike, ne mogu održati teritorij zauzet na račun NDH. Zagrebačkim sporazumom od 19. lipnja 1942. koji je trebao stupiti na snagu 11. srpnja, postrojbe talijanske II. armije trebale su napustiti područje zauzeto u rujnu 1941.⁶¹¹ Ali talijanska strana i dalje ograničavala djelovanje hrvatskih snaga u talijanskim zonama.⁶¹²

Napuštajući položaje prije roka i bez obavještanja hrvatskih snaga, Talijani su omogućili krajiškim partizanima zaposjedanje Drvara i Bosanskog Petrovca bez borbe te stvaranja središta iz kojeg će nastati veliko područja partizanskog slobodnog teritorija.⁶¹³ Na talijanskom području, četnici kao dio talijanskih okupacijskih postrojbi, nesmetano su nastavili zločine nad nesrpskim stanovništvom.⁶¹⁴ Zapamćeni među narodom Kupresa po učinkovitosti otimanja kokoši, te kao „nikakvi vojnici“, talijanski vojnici su se pokazali neučinkoviti u borbama s partizanima. U sukobima negdje oko Blagaja, partizanima su ostavili naoružanje.⁶¹⁵ Na Kupreškom području partizanske postrojbe su im nanosile gubitke.⁶¹⁶

⁶⁰⁹ I. GOLDSTEIN, o.c., 31. Već 18. svibnja 1941. Pavelić je Musoliniju platio dugogodišnje gostoprimstvo predavši mu Rimskim ugovorima veliki dio hrvatske obale. Istodobno i pojas kopnenog zaleđa, podijeljen je u dvije zone. Druga zona, čija je granica bila nadomak Kupresa, bila je demilitarizirana. U njoj vlast NDH poslije kolovoza nije smjela imati nikakve vojne objekte, utvrde i vojne baze, osim u dogovoru s talijanskom vojskom. I u trećoj zoni koja se protezala od Karlovca, preko Kupresa, Mostara, do Foče, ovlasti NDH su bile sužene.

⁶¹⁰ U takvoj situaciji od Like do Drine, etničkim čišćenjem četnici su ostvarivali ne samo vlastiti program, već i talijanski plan čišćenja zaleđa anektiranog područja i mogućnost daljeg širenja Italije do demarkacijske linije.

⁶¹¹ D. MARIJAN, 1999., 12. Pri povlačenju, Talijani su bili obvezni mjesec dana prije obavijestiti hrvatsku stranu, kako bi pravodobno zaposjeli napuštena mjesta. Hrvatska strana se obvezala da neće biti odmazde prema pučanstvu. Talijani su dodali klauzulu po kojoj su imali pravo ponovo uspostaviti zone ako bi to smatrali potrebnim. Sporazumom su četničke, odnosno „dobrovoljačke protukomunističke milicije“ (*Milizia volontaria anticomunista – MVAC*) trebale ostati pod talijanskim nadzorom uz obvezu priznavanja hrvatske vlasti.

⁶¹² A. OBHOĐAŠ et al., o.c., 125. Dogovorom od 12. kolovoza 1942. nekadašnja „Druga zona“ podijeljena je na dva sektora, a potom desetak dana kasnije, na tri, sukladno rasporedu talijanskih armijskih korpusa. „Zapovjednicima sektora potčinjane se sve hrvatske oružane postrojbe (Domobranstvo, Ustaška vojnica, Željeznička vojnica, Oružništvo i lokalne milicije). ... 'Nijedan pokret niti akcija naših postrojba ne može se vršiti bez znanja i odobrenja zapovjedništava odgovarajuće talijanske divizije na čijoj se prostoriji nalazi odnosna hrvatska postrojba.' Shodno tome, ovaj je sporazum vrijedio i za ustaške postrojbe na tom području.“

⁶¹³ D. MARIJAN, 1999., 15.

⁶¹⁴ P. CRNJAC, 2015., 15. – 26. Draža Mihajlović je 13. srpnja 1942. u Zimonjića Kuli kod Ajvatovca u istočnoj Hercegovini ovlastio najvažnije zapovjednike da se stave na raspolaganje talijanskom VI. armijskom korpusu u cilju suzbijanja komunizma. Odao je priznanje talijanskoj vojsci zbog dosadašnje „zaštite srpskog naroda“. Milan Šantić, četnički pregovarač s Talijanima, 26. srpnja 1942. u Trebinju je izjavio da je cilj pokreta uspostava „Velike Srbije“, što je Mihajlović i odredio u rujnu 1941., te da „Srpske zemlje moraju biti očišćene od katolika i muslimana. U njima će živjeti samo Srbi.“ P. CRNJAC, o.c., 35. U jesen 1942. poslije stravičnih pokolja nesrpskog stanovništva na području Rame, i povratka u istočnu Hercegovinu, četnički vojvoda 23. listopada izvijestio Dražu Mihajlovića: „U operacijama Prozor, zaklano je preko 2.000 šokaca i muslimana. Vojnici se vratili oduševljeni.“ Za ovaj pohod, Talijani su osigurala prijevoz vlakom 3.000 – 4.000 četnika od Dubrovnika do Jablanice.

⁶¹⁵ Prema kazivanju Borisa Ivića i Jure Brkana, zabilježio A. I. 2015.

⁶¹⁶ Kronologija II. svjetskog rata na <http://www.znaci.net>. Livanjski i dijelovi III. krajiškog odreda razbili su 23. studenoga 1941. talijansku kolonu s 11 vozila, uništili jedan tenk i tri kamiona, zarobili 13 i ubili osam vojnika. Zalijenili su 40 pušaka, tri puškomitraljeza i pet sanduka streljiva. Livanjski odred je ponovo 5. prosinca razbio

6.2. Nastanak napetosti

Prve osobe u vojnim uniformama koje su stigle u Kupres, bili su njemački vojnici u prolazu na dva motorcikla marke *Zundapp*. Zaustavili su kod zgrade Ispostave. Trebali su dalje ići preko Makljena ka Mostaru. Djeca su se čudila gledajući ih kako jedu kruh i maslac. Bila je to senzacija. Nitko nije znao njemački da bi se s njima sporazumio. Ubrzo su otišli.⁶¹⁷

Zadovoljstvo običnih ljudi zbog stvaranja NDH već prvih mjeseci popraćeno je zabrinutošću i razočarenjem postupcima pripadnika Ustaškog pokreta. Prema riječima Marije Džaje, na početku rata učiteljice, Hrvati su svakako željeli svoju državu, a bilo je puno onih koji se nikako nisu slagali s postupcima ustaša. Problem je bio što je „svatko htio imati Hrvatsku, pa kakva god, samo da je bila Hrvatska.“⁶¹⁸

Marija Džaja bila je učiteljica u školi u Zloselu, u kojem je stanovao i jedan ustaša koji nije bio s Kupresa, a 1941. je „sazivao zbor i pričao gluposti“. Pod tim je mislila na pozivanje naroda da s oružjem krene na srpska sela. Učiteljica je na to upozorila župnika, nakon čega je on na misi javno zaprijetio župljanima da „onom tko okrvavi ruke, nema mjesta u crkvi i da će im on suditi.“ Poslije toga, ustaša je prijetio smrću i samom svećeniku.⁶¹⁹ Prema drugom izvoru, rastičevski župnik Serafin Tvrtković ljutito je govorio kada je čuo da su neki otišli u pljačku prema Janju: „Tko u Janj otiš'o, kući živ ne doš'o.“ Čini se da je u oba slučaja riječ o istom župniku, fra Serafinu Tvrtkoviću, kojega su ustaše išamarale u školi.⁶²⁰

Župnik u Otinovcima, vlč. Mirko Radoš bio je pristalica žešćeg stava prema Srbima. Njemu se pripisuje poticaj upada ustaša u Malovan u srpnju 1941.⁶²¹ U svibnju osnovana, ustaška vlast počela je provoditi represiju nad Srbima. Ubijeni su neki Srbi, među kojima pop

jedan bataljun talijanske divizije „Bergamo“, ojačan ustašama iz Kupresa. Nakon 10 dana, ta talijanska divizija poduzela je kaznenu ekspediciju i vršila represalije u Rastičevu, Blagaju, Novom Selu i Šemanovcima. Ponovo su, ovog puta 1. veljače 1942., postrojbe Livanjskog i III. krajiškog odreda između Ravnog i Donjeg Vukovskog napale talijansku kolonu, uništili dva topa i dva kamiona te zaplijenili 30 pušaka.

⁶¹⁷ Prema kazivanju Leona Ivančića (r. 1927.), zabilježio A. I. 20165.

⁶¹⁸ Prema kazivanju Marije Džaje (r. 1920.), zabilježio A. I. 2015.

⁶¹⁹ Prema kazivanju Marije Džaje.

⁶²⁰ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 145. O njemu se pozitivno izjašnjavaju srpski autori. V. ZUBIĆ – KALEZIĆ, Blagajski bataljon, u „Oslobođenju“, 28.9.1968.: „Rastičevski župnik Serafin Tvrtković odmah se od početka živo odupro ustaškim nasiljima na Kupresu. Svojim smjelim intervencijama u Kupresu, Jajcu i Zagrebu, uspio je spasiti veliku grupu zatvorenih srpskih seljaka iz kupreških sela. Kad je vidio da i njegovi župljani odlaze u Janj u „ratne pohode“ s oltara je najoštrije govorio protiv tome: 'Ko u Janj poš'o živ ne doš'o!' Kad je zatim u poginuo u Janju sin crkvenog oca Tokića, narod je to smatrao prstom Božjim. Ustaše su iščuškale svećenika Tvrtkovića u školi u Zloselima i teško mu prijetili. Jednom drugom zgodom, u namjeri da zapriječi prolijevanje nevine krvi, Tvrtković je bio pošao u Janj na sastanak sa Simom Šolajom. Nesporazumkom bude iz šume dočekan vatrom, pa se neobavljena posla i žalostan povrati kući. Njegov čovjekoljubivi pokušaj, da je slučajno bio otkriven mogao je i on lako i glavom platiti.“

⁶²¹ J. BAJIĆ, 2004., 87. Za vlč. ili don Mirka Radoša, Bajić piše „fra“ Mirko.

Marko i Borislav (Boro) Spremo, sin pokojnog trgovca Đorđa Spreme.⁶²² Ustaše su zatočile i trgovca Milana Spremu, drugog sina pok. Đorđa, i ucijenili ga. U prikupljanju novca za otkup, Milanovoj ženi Danici pomogli su njezini susjedi, hrvatski trgovci.⁶²³

Ustaše su privodile i Srbe iz Blagaja, Vukovskog i Rilića te ih ugurali u štale i gospodarske kuće koje su pripadale Milanu Spremi.⁶²⁴ Privođeni su u grad pod izgovorom da im se oduzima oružje. Srbe iz Vukovskog ustaše su prisilile prvih mjeseci na popravak i ravnanje seoskog puta prema Otinovcima. Žene su im donosile ručak, a oni su noćili u štalama trgovaca u gradu. Neki su se uspjeli spasiti i pobjeći.⁶²⁵

Vijesti o događajima i ustanku u Krajini brzo su se širile. Početkom kolovoza zapovjednik oružničke postaje u Kupresu javio je da je oko 3.000 brdskog pravoslavnog pučanstva izjavilo lojalnost. Ne žele ići u odmetnike, iako ih se nagovara. „Mole zaštitu hrvatske vojske i da im se ništa nažao ne učini.“ Iz Bosanskog divizijskog područja im je odgovoreno da „ustaški logornik u Kupresu želi s njima izvršiti 'uredovanje'“ i zapovjedili su „da se življe stavi pod zaštitu vojske, a ustaškom povjereniku naredi, da ih ne dira.“ Navodi se da se „ustaše protive te je situacija nezgodna.“ Oružništvo u Kupresu javlja Ravnateljstvu sigurnosti u Zagreb da se „u šumama blizu Kupresa nalazi oko 8.000 četnika.“⁶²⁶

Osim spomenute solidarnosti hrvatskih susjeda u otkupu slobode Milana Spreme, i drugi primjeri pokazuju da u takvim teškim vremenima, humanost nije nestala. Rajko Boban se sjeća da su se u njihovu kuću sklanjali Srbi iz Kukavica i okolice koji su se znali s njegovim ocem Markom još dok je prije bio šumar u tom kraju.⁶²⁷ Hrvat Božo Turalija krio je u Begovu Selu od ustaša Srpka Spremu, koji je kasnije kao četnik emigrirao s Nijemcima 1945. Srbi u selu Baljci, na granici kupreškog kraja sa Šujicom, pošteđeni su, jer su bili u dobrim odnosima s Hrvatima u Šujici. Kupreški Srbi su bili u dobrim odnosima s Hrvatima Bugojna i Duvna.⁶²⁸

Na Kupres je početkom zime 1941. stigla talijanska vojska. Mazge s kojima su stigli i koje su vezali kod Begova Sela, izgrizle su ograde. Talijani su hodali po selu i tražili kokoši, i za novac, a uzimali su ih i silom.⁶²⁹ Zbog hladnoća koje su počele, za grijanje su iskoristili

⁶²² Prema sjećanju Leona Ivančića, šef ustaša koji su došli u Kupres, bio je emigrant koji nije bio s Kupresa. Zabilježio A. I. 2016.

⁶²³ Prema kazivanju Leona Ivančića, zabilježio A. I. 2015.

⁶²⁴ Ibidem.

⁶²⁵ Prema kazivanju Mije Hercega (r. 1931.), zabilježio A. I. 2019.

⁶²⁶ I. GOLDSTEIN, o.c., 42.

⁶²⁷ Prema kazivanju Rajka Bobana (r.1930.), zabilježio A. I. 2015.

⁶²⁸ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 138.

⁶²⁹ Prema kazivanju Mije Hercega (r. 1931.), zabilježio A. I. 2019.

drvenu građu još prije rata pripremljenu za gradnju katoličke crkve.⁶³⁰ Veliki snijeg i duga zima 1941./1942. spriječile su borbene aktivnosti u gašenju ustanka na prostoru „zona“. Velika razvučenost im je smanjivala borbenu spremnost. Često su se u koloni kretali Kupresom. Zapovjednik talijanske postrojbe u Kupresu smjestio se u novoj kući trgovca Ive Ivančića.⁶³¹

Hrvatsko selo najizloženije prvim četničkim napadima bilo je Rastičevo. Stoga nije čudno da je palo u četničke ruke 3. prosinca 1941. Bilo je to tijekom talijanske prisutnosti na Kupresu. Četnici su selo popalili, a u crkvi zatvorili i likvidirali privedene Hrvate iz sela.⁶³² Četnici iz Janja zatekli su župnika Tvrtkovića na spavanju. Branio ga je i spasio susjed Srbin. Dali su mu pismo u kojem se tražila mirna predaja sela župe Suho Polje. Kad je pokazao pismo u gradu, narod se uzrujao. Talijani su župnika zatvorili kao komunistu i zatvorili u Bugojnu.⁶³³ Rastičevljani koji su spasili glavu, raselili su se u susjedna sela bliža gradu i u sam grad. Tako je rastičevsko područje iseljeno do kraja 1941.⁶³⁴ Četnici iz Janja Rastičevo su plijenili i 28. prosinca. Bilo je „to nadomirivanje što im je ranije otjerano na Kupres i prema Livnu nekoliko tisuća komada blaga.“⁶³⁵

U dopisu Župnog ureda u Bugojnu od 22. prosinca navodi se da vlč. Matko Livajušić nije mogao preuzeti pastorizaciju grada Kupresa i izbjeglih župljana Rastičeva jer su mnogobrojni talijanski vojnici zauzeli sve prazne stanove u gradu. U gradu nije bilo moguće naći ni stan ni gospodarsku zgradu.⁶³⁶ Nadbiskup Ivan Šarić mu je na to odgovorio da se mora odmah nastaniti na Kupresu, odakle će pastorizirati župu Rastičevo, prije osnutka nove župe Kupres. Kotarski predstojnik je izvijestio ordinarijat u Sarajevu da je Kupres maleno mjesto s 1.000 stanovnika, a k tomu ima još 1.500 talijanskih vojnika koji su zauzeli sve raspoložive stanove. Osim toga ima oko 2.000 izbjeglica iz okolnih sela koji su se također morali smjestiti u samom mjestu Kupresu. Osjeća se velika nestašica u pogledu nastambi. Zato je vrlo teško naći stan za vlč. Livajušića.⁶³⁷ Na to je 18. siječnja 1942. nadbiskup predstojniku odgovorio, u

⁶³⁰ Premda je crkva u Kupresu trebala biti građena 1907. temeljni kamen je položen tek 29. rujna 1941. Prema kazivanju Mije Hercega, crkva se nalazila između osnovne škole i Karićevca. Bila je ozidana do visine prozora. Počela se graditi od kamena. Bilo je kupljeno 200 metara kreča i građa. Nju su Talijani izložili zimi.

⁶³¹ Prema kazivanju Borisa Ivića. Prema kazivanju Leona Ivančića kuća je napravljena 1935., ali kat još nije bio potpuno završen. Imala je uvedenu vodu i na katu kupaonicu. Ovu kuću su partizani minirali 1943. Na temeljima te kuće je nova zgrada, danas preko puta hotela „Knez“.

⁶³² J. TOMIĆ, 2011., 224. „Klali su Hrvate na oltarnoj kamenoj ploči. Vraćeni Rastičevljani pokazali su mi 1946. zid iznad oltara zamrljan krvlju pokalnih.“

⁶³³ J. MARKUŠIĆ, 2019., 77. Oslobodilo ga je svećenstvo, nakon čega je otišao u Sarajevo.

⁶³⁴ AVN, 440/42. Serafin Tvrtković, župnik iz Rastičeva, 5. prosinca 1941. iz Bugojna javlja brzojavom Vrhbosanskom ordinarijatu da je narod napustio Rastičevo, i da se i on spasio od četnika. AVN, 4607/41.

⁶³⁵ J. MARKUŠIĆ, o.c., 79.

⁶³⁶ AVN, 4882/41.

⁶³⁷ AVN, 438/42.

nadi da će nekako doći do stana, da je upravo sada u Kupresu potreban svećenik, koji bi narodu pružao duhovnu okrepu i utjehu. Nadbiskup je 6. veljače 1942. usmeno saopćio Livajušiću da ima što prije otići na Kupres.⁶³⁸

U ratnim okolnostima, kako to uvijek biva, primitivni i siromašni pojedinci sa svih strana, koristili su priliku za pljačku. Začarani krug obostranih zločina i tragedija nije se mogao zaustaviti, a 1942. prilike se usložnjavaju. Polarizira se situacija između Hrvata skoncentriranih u gradu i okolnim selima te Srba iz udaljenijih sela.

6.3. Vojni odnosi u proljeće i početkom ljeta 1942.

S ciljem smirivanja ustaničke djelatnosti u velikim župama Pliva i Rama te Lašva i Glaž, poglavnik NDH Ante Pavelić 27. svibnja 1942. imenovao je zapovjednika II. gorskog zdruga Franju Šimića operativnim zapovjednikom svih oružanih snaga HND i ostalih pomoćnih postrojbi na području: Travnik – Jajce – Mrkonjić – grad – Ključ – Mliništa – Glamoč – Livno – Kupres – Bugojno – Skender Vakuf.⁶³⁹

Dok u Blagaju u vojnim postrojbama sastavljenim od Srba, prve godine nije postojala jasna odijeljenost „petokrake“ i „kokarde“, Malovan je bio u potpunosti četnički orijentiran. Dane Marić, partizanski zapovjednik je s 300 Malovčana dezertirao je i prešao četnicima. Prema Jovi Lopičiću, četnici su oko Kupresa imali svu silu pristaša, koje je predvodio Dušan Duvnjak iz Malovana. Jatake su imali u Riliću, Vukovskom, Rastičevu i selima bliže Hrbini, preko koje su bili povezani s Glavicom kod Glamoča, „gdje im je bilo 'leglo““, a partizani su „spalili to selo 'da od tog vraga ne ostane traga“.⁶⁴⁰

Nakon podjele III. krajiškog bataljuna na partizane i četnike u svibnju 1942. u Blagaju je nastao četnički bataljun „Gvozdeni“, izrazito neprijateljski raspoložen prema Hrvatima.⁶⁴¹ Partizanski III. krajiški odred⁶⁴² djelovao je najviše zapadno od Vrbasa na području kotara

⁶³⁸ AVN, 131/42; AVN, 438/42. I zaista, Ilija Nikolić iz Rastičeva brzojavom 8. veljače iz Kupresa moli Ordinarij da pošalju župnika jer bolesnici umiru bez svećenika. AVN, 672/42.

⁶³⁹ D. MARIJAN, o.c., 15. „Prema toj zapovijedi i ustaški dužnosnici i nositelji upravne vlasti bili su dužni pukovniku Šimiću dati 'sve raspoložive snage i sredstva i da ga u njegovim podhvatima najizdašnije pomažu.“

⁶⁴⁰ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 137. „Bilo je slučajeva da su dva rođena brata bili komandanti protivničkih tabora, pa i na Kupresu je jedan Srbin poslao jednog sina u partizane, a drugog u četnike, s motivacijom da on neće rata izgubiti, dok je drugi častio kad je čuo da mu je poginuo sin u partizanima.“

⁶⁴¹ D. MARIJAN, o.c., 16.

⁶⁴² ZBORNIK NOR IV, dok br. 93., 277: „Što se tiče III odreda, on zahvata područje od Donjeg Vakufa, Kupresa, pa preko Jajca, Jezera, Mrkonjića, Glamoča, Ribnika, Sitnice, Manjače, Čemernice do Vrbanje, pa preko nje sve do Prnjavora, Teslića, Doboja i brodske pruge. Pri povratku sa Romanije, mi smo odmah na području Borja i okolnog kraja organizovali konferenciju dotadašnjeg komandnog kadra i ukazali na potrebu organizovanja

Kupres, Bugojno i Jajce, odnosno I. operativne zone III. domobranskog zbora. Na tom području se u proljeće nalazio i V. krajiški odred koji se sukobljavao s četnicima.⁶⁴³

U proljeće 1942. stvarao se obruč koji su činile postrojbe sa srpskim sastavom, bilo u četničkim ili partizanskim postrojbama. Unutar njega je bila kupreška milicija, sastavljena od Hrvata i malobrojnijih muslimana. Važno mjesto i srpsko uporište bio je Malovan. U napadu ustaša iz smjera Šujice na Donji Malovan 3. travnja 1942. bilo je stradalih Srba.⁶⁴⁴

Fra Ante Katavić, župnik u Suhom Polju, u dopisu Provincijalatu naveo je da se u travnju 1942. oko Kupresa bojišnica pružala u dužini od 40 km, a nije bila zatvorena samo kod Kupreških vrata. Zato su partizanske snage nastojale ovladati i Koprivnicom. U napadu 25. svibnja poginulo je dosta ljudi, a najviše u Koprivnici u opkoljenom Planinarskom domu.⁶⁴⁵ U tome Domu izgrađenom prije rata, bio je smješten vod milicije (20-ak ljudi) koji je osiguravao cestu prema Bugojnu. Sastavljen je uglavnom od Kuprešaka, ali bilo je i Bugojanaca.⁶⁴⁶ Gotovo nitko nije imao vojnu odoru, već seljačku odjeću. Ne mogavši ih istjerati iz objekta, napadači su prvo zapalili pušnicu u kojoj se sušila divljač, a zatim i Dom. Zapaljena tijela poginulih su dovežena u Kupres.⁶⁴⁷ Napad je izvršio III. krajiški odred. Stanje je sređeno intervencijom ustaških postrojbi iz Bugojna. Nakon toga u Kupresu je kao posada ostala 1. satnija XVII. ustaške bojne i vod domobrana.⁶⁴⁸

Na području NDH kod svih nacionalnih skupina stanovništva formirane su naoružane postrojbe civila radi obrane vlastitih naselja. Nisu imale veliku borbenu spremnost, ni naoružanje, ni opremu. U proljeće 1942. organiziraju se milicijske skupine sastavljene od domaćeg stanovništva u Kupresu i to u četiri satnije po selima: 1. satnija – Gornji Kupres, 2. satnija – Osmanlije, 3. satnija – Zlosela, 4. satnija – Rastičevo.⁶⁴⁹

Milicije kao važan vid samozaštite, bile su problem oružanim snagama. Ustaške postrojbe nisu uvijek bile zadovoljne milicijom. Zato je ustaški zapovjednik tražio razoružanje

bataljona na tom području. Tu su još u to vrijeme vodili pojedine vodove zakleti četnici koji su bili organizatori ustanka po nekim selima.“

⁶⁴³ D. MARIJAN, o.c., 15.

⁶⁴⁴ <http://www.malovan.net/Cir/Tekst/271/Stradanja-Srba-u-Kupresu>.

⁶⁴⁵ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 143. Kronologija II. svjetskog rata na <http://www.znaci.net>. Prema izvješću od 29. svibnja, III. krajiški i Livanjski odred napali su vanjska uporišta oko Kupresa, od kojih su neka i zauzeli. Ustaše i milicioneri imali su 22 mrtva i 15 ranjenih.

⁶⁴⁶ Jure Brkan se sjeća Tahira Horozovića, Mirka Ćosića, Mate Mihaljevića iz Zlosela („najlipšeg momka na Kupresu“), Lovrića iz Korita. A bilo je i Bilopotočana.

⁶⁴⁷ Po sjećanju Jure Brkana (r. 1922.) i Borisa Ivića (r. 1927.), zabilježio A. I. 2015. Brkan je bio mišljenja da preživjelih nije bilo, a Katavić je spomenuo da su ranjenici odveženi u travničku bolnicu.

⁶⁴⁸ D. MARIJAN, o.c., 15.

⁶⁴⁹ D. MARIJAN, o.c., 195.

milicije grada Kupresa zbog nediscipliniranosti. Tražio je da se umjesto njih, u Kupres postavi stalna posada. Žalio se i na bolje naoružanje koje su imali nego dvije djelatne bojne kojima je zapovijedao – XVII. i XX. bojne, stacioniranih s milicijom. „Posada imade oko 700 pušaka, 7 strojica i 3 teške strojnice, a nedisciplinirani su tako, da smatram da je u Kupres potrebno staviti stalnu posadu, a milicionere razoružati, i nama dati njihovo oružje da organiziramo još jednu novu bojnu.“ I dodaje: „Svakako je ovo potrebno raspraviti zajednički s Glavnim stanom Poglavnika budući i domobrani sa svoje strane moraju učinit sve da se novostvoreno stanje normalizira.“⁶⁵⁰

Kupreška milicijska skupina će nakon povlačenja Talijana biti podređena stožeru 9. pješачke pukovnije. Nakon obrane Kupresa, krajem prosinca 1942. bit će preustrojena u Domobranksu dobrovoljačku bojnu Kupres.⁶⁵¹

U lipnju 1942. su se na Zelengori okupile partizanske postrojbe iz Srbije, Crne Gore i istočne Hercegovine, koje su izgubile područja u istočnoj Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, i od kojih je veliki dio prešao u četnike. Na sjednici Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 19. lipnja odlučeno je da ne krene prema Srbiji i Crnoj Gori, nego na Zapadnu Bosnu. O ovoj odluci s dalekosežnim posljedicama, postojala su različita mišljenja.⁶⁵² Bez obzira na presudno Titovo mišljenje u ovom pogledu, važno je istaknuti da su se glavne borbe partizanskih snaga prve tri godine vodile na području NDH, a ne Srbije i Crne Gore. To se može tumačiti i postavljanjem prioriteta srpske politike izražene i kroz institucije Narodnooslobodilačkog pokreta.

Od crnogorskih i sandžačkih postrojbi preustrojem su stvorene tri nove proleterske brigade. Prve četiri proleterske brigade činile su udarnu skupinu proleterskih brigada. Postrojbe su krenule 24. lipnja 1942., a njihov smjer kretanja bio je: Zelengora, planine Treskavica i Bjelašnica, željeznička pruga Sarajevo – Mostar, planina Bitovnja, Prozor i Kupreško polje.⁶⁵³

Prvih dana srpnja posadama u Prozoru, Gornjem Vakufu, Bugojnu, Donjem Vakufu, Mrkonjić Gradu, Jajcu i Kupresu postalo je jasno da ove postrojbe idu na njih. Prostor koji su

⁶⁵⁰ A. OBHOĐAŠ et al., o.c., 103. – 104.

⁶⁵¹ D. MARIJAN, o.c, 195.

⁶⁵² D. MARIJAN, o.c, 17: „Partizanska je povijest zastupala mišljenje da CK SKJ, odnosno VS NOP i DVJ (drugim riječima Tito) nije znao za Zagrebački sporazum i njegove posljedice. Iako se ne može opovrgnuti uvjerljivost njihovih argumenata, držim da je tvrdnja neprihvatljiva. Iz objavljenih dokumenata što ih je potpisao Tito može se zaključiti da je on bio osoba koja duboko promišlja svoje postupke i da je kretanje u jednu neizvjesnu pustolovinu, što je zasigurno bio pohod proleterskih brigada, postupak na koji se on ne bi odlučio, a da nije bio koliko-toliko obaviješten o stanju i namjerama protivnika.“

⁶⁵³ D. MARIJAN, o.c, 18. – 19.

napustili Talijani, zauzimale su partizanske postrojbe. Radi pojačanja na duvanjskom i livanjskom području, bojna iz Bugojnu ojačana 2. satnijom XX. ustaške bojne preko Kupresa stigla je u Livno 7. srpnja. Na prometnici između Donjeg Malovana i Šujice napao ju je dio III. proleterske brigade, ali je odbijen.⁶⁵⁴

Dok su se lokalne milicije i oružništvo mogle oduprijeti lokalnim partizanskim odredima, to je bilo teško prema protivniku s oko 3.000 boraca u crnogorskim brigadama. Stoga su iz Sarajeva 9. srpnja upućene dvije satnije Crne legije⁶⁵⁵ u Travnik. One su s jednom nepotpunom bojnom pod zapovjedništvom Rafaela Bobana stigle u Travnik i stavljene pod zapovjedništvo pukovnika Franje Šimića. Sredinom srpnja dolazi do sukoba na širem području Uskopaljske doline i Rame. U planovima napada partizanskih postrojbi već se spominje Kupres.⁶⁵⁶ Nakon višednevnih borbi, do 24. srpnja partizanske postrojbe su izbačene iz doline Vrbasa, ali su se očekivala dalja borbena djelovanja na području Kupresa.⁶⁵⁷

6.4. Borbe za grad Kupres

Nakon neuspjeha u pokušaju zauzimanja Bugojna u srpnju 1942., tri partizanske brigade su se okrenule prema Kupresu, Tomislavgradu i Livnu. Udarne skupine Vrhovnog stožera stigle su na kupreško područje, u selo Ravno noću 16./17. srpnja. Vjerski referent pri Vrhovnom stožeru (štabu) Narodnooslobodilačkog pokreta, pop Vlado Zečević, izvijestio je Tita da su ih u Ravnom bratski dočekali. „Narod je srpski s oko 15 domova muslimana i svi su partizani i imaju svoj odred koji se zove 'Voje Zirojević'. ... veselje je bilo obostrano.“ Piše i da je u Kupresu posada od 400 do 500 ljudi „i to su glavni ustaše; jer vele: kad padnu Kupres i Zlosela, palo je pola Zagreba – tu im je najveća snaga, i dobro su se utvrdili.“⁶⁵⁸ Iz Ravnog su upućene

⁶⁵⁴ D. MARIJAN, o.c, 29.

⁶⁵⁵ „Crna legija“, pučki naziv za Sarajevsku ustašku pukovnicu, te I. i V. ustaški stajaći djelatni združ, osnovan u rujnu 1941. Ime je dobila po odorama od crnog suknu koje se jedino moglo naći da kvalitetom odgovara namjeni. D. MARIJAN, o.c., 189-193.

⁶⁵⁶ ZBORNİK NOR, II knj. 5, 89. – 90., br. 47: „Da bi neprijatelju prekinuli vezu Bugojno — Livno — Split, mi smo se odlučili da tri bataljona II Brigade 15 o. m. zorom otpočnu pokret iz predjela G. Vakufa ka Kuprešu, s tim da likvidiraju to mjesto. Likvidacija toga mjesta izvršila bi se noću 17. na 18. Na taj način Bugojno bi ostalo potpuno odsječeno i njegova likvidacija ne bi bila teška. Sem toga, zauzećem Kupreša mi ćemo dobiti tamo jedan oslonac za pokrete unaprijed.... napad na Bugojno mogao bi se izvesti i brže, tj. uporedo sa akcijom na Kupreš.“ U istom izvješću načelnika Vrhovnog štaba upućenog Titu, navodi se da je u Kupresu 150 ustaša i nešto milicije, te da „naši bataljoni kreću u pravcu Kupreša 15. o. m.“

⁶⁵⁷ D. MARIJAN, o.c., 35. 45. – 51., 55; ZBORNİK NOR, II knj. 5, Dok. br. 32: „Mi nijesmo uzeli D. Vakuf ... Neprijatelj ima jaču snagu u Pruscu i Uriji ... Obezbijedićemo i komunikaciju ka Kuprešu u toku noći od 17. na 18. ... Mi večeras preduzimamo napad na Prusac i njegovu obaveznu likvidaciju ... da spriječimo pomoć Bugojnu od D. Vakufa i Kupresa.“

⁶⁵⁸ ZBORNİK NOR, II knj. 5, br. 24.

izvidnice prema Šujici i Tomislavgradu da bi prikupile podatke o snazi branitelja. Dva bataljuna III. sandžačke brigade 22. srpnja, stigla su u Gornji i Donji Malovan, po jedan u svako selo, a 24. srpnja ojačani bataljunom „Vojin Zirojević“ te su zauzeli i Šujicu. II. proleterska brigada je prikupljala informacije o Kupresu u Blagaju. III. krajiški odred i II. proleterska brigada nisu zatvorili putove prema Bugojnu i Travniku, kojim su 26. srpnja stigle ustaške snage iz Bugojna i pukovnik Šimić. Crna legija je ojačana snagama ustaša i milicionera iz Kupresa. Franjo Šimić, domobranski pukovnik i školovani bivši pukovnik Vojske Kraljevine Jugoslavije, preuzeo je zapovjedništvo nad svim tim snagama.⁶⁵⁹

Prilog 6.2. Pukovnik Šimić s civilima i vojskom na ulici u Kupresu (D. MARIJAN, 1999.)

Pukovniku Šimiću na Kupresu, pukovniku Francetiću u Bugojnu i generalu Lukiću u Sarajevu bile su jasne namjere protivničkih vojnih postrojbi. Lukić je ocijenio kako je „vidljivo da se oni kreću zonom najmanjeg otpora, tj. tamo gdje nema naših posada.“ U narednim danima događalo se više taktičkih aktivnosti i borbi na širem području Šujice, Livna i Duvna.⁶⁶⁰

⁶⁵⁹ D. MARIJAN, o.c., 53., 60.

⁶⁶⁰ D. MARIJAN, o.c., 55. – 67.

Domaće srpsko stanovništvo spremno na suradnju s crnogorskim i srbijanskim partizanima, ocrnilo je domaće hrvatsko i muslimansko stanovništvo i upozorilo da su hrvatska sela bliža Kupresu neprijateljski raspoložena. Time su stvarali psihološku pripremu za skore napade na Kupres.⁶⁶¹

*Prilog 6.3. Zajedničke snage branitelja – pripadnici Crne legije, domobranstva i milicije
(D. MARIJAN, 1999.)*

Da bi spriječio proboj ustaških snaga prema Šujici, Tito je 28. srpnja zapovjedio presijecanje komunikacije Bugojno – Kupres. Međutim, tog dana je Crna legija već ušla u Šujicu. Štoviše, čak je i I. proletersku brigadu izbacila i iz Tomislavgrada.⁶⁶² Prema Titovoj zapovijedi, sa sjeverne strane, II. proleterska brigada je 28. kolovoza 1942. prošla kroz napušteno Rastičevo, koju su godinu prije opustošili četnici, i ispred Suhove napala predstražu koja se povukla u Zlosela. Sreten Žujović je izvijestio o proširenom napadu kojemu je bio cilj uništiti naoružano hrvatsko stanovništvo, očistiti hrvatska sela Podjaram, Stražbenicu, Mrdebare, Suhovu, Juriče i Ratkovine, i zauzeti Mala i Velika kupreška vrata, čime bi se Kupres odsjekao od Bugojna.⁶⁶³ U borbama idućeg dana i noći, zloselska milicija je uz pomoć snaga iz Kupresa vratila protivnika na početne položaje. Gubitci su bili veliki. Nekoordinirana akcija

⁶⁶¹ D. MARIJAN, o.c., 53.

⁶⁶² ZBORNIK NOR, II. knj. 5, br. 56.

⁶⁶³ ZBORNIK NOR, II, knj. 5, br. 55.

partizana pretvorila se u pljačku i palež. Partizani su zapalili oko 40 kuća, zaplijenili 1.121 ovcu, 158 goveda, 3 svinje, 32 konja te određenu količinu hrane. Kupreška je milicija pokazala veliku borbenu sposobnost. Zapovjednik Sreten Žujović je zabilježio da se „ustaše odavde bore ... odlučno.“ Ali je obećao da će iste večeri zauzeti Mala i Velika kupreška vrata, a u noći između 31. srpnja i 1. kolovoza likvidirati Zlosela i Kupres sveobuhvatnim napadom. Tito je napad odobrio jer je on trebao imati „jak odjek među srpskim stanovništvom u ovim krajevima.“ Mještani Srbi su tijekom noći srušili sedam mostova, nabacali kamenje i posječena stabla na cestu prema Bugojnu. Domicilno stanovništvo se dijelom povuklo prema Kupresu, a dijelom u crkvu na Suhom Polju. Nezadovoljan aktivnošću dijela krajiških snaga, Žujović izvješćuje Tita da su „dosta nadojeni četničkim mentalitetom: jedni hoće, drugi neće; učešće u borbi uslovljeno je momentalnim ličnim raspoloženjem i ličnom procenom.“

Partizanima je radi pomoći u borbi protiv kupreške milicije i ustaša 1. kolovoza pristiglo pojačanje od 80 četnika iz bataljuna „Gvozdeni“.⁶⁶⁴ Pukovnik Franjo Šimić, koji je ovladao Borovom Glavom i stigao u Livno te omeo partizanske snage u tom području, odlučio je povući Crnu legiju na Kupres. Pritisak na Kupres svaki dan se povećavao. D. Marijan ističe da se „u situaciji u kojoj je Livno bilo odsječeno od Sinja, a održanje Tomislavgrada i Šujice, zbog nedostatka ljudi sve neizvjesnije, važnost Kupresa iznimno povećavala. Taj mali gradić je bio brana partizanskim snagama prema dolini Vrbasa i otežavao je vezu između partizanskih područja u Rami i Bosanskoj krajini. Također, Kupres je bio vrlo pogodno uporište za buduća napadna djelovanja hrvatskih snaga prema okolnim područjima što su ih partizani zauzeli.“⁶⁶⁵

Prilikom napada na Zloselo u jutarnjim satima 30. srpnja, najjačem do tada, narod je sa župnikom pobjegao u grad. Predvečer se župnik vratio i našao crkvu i kuću u redu. Jedina čvršća zgrada u koju se narod, koji već danima nije smio noćiti u kućama, mogao skloniti, bila je crkva. Dok su muškarci bili na obrambenim položajima, žene, djeca, starci i bolesni su se sklonili u crkvu i u obližnje štale. Nakon što su štale zapaljene, svi su se sklonili u crkvu. Na zvonik je načelnik seoske općine Zlosela Mijo Grgić postavio strojnicu. Nakon što je smrtno pogođen, narod je ujutro napustio crkvu i tražeći poginule u polju, povukao se u grad.⁶⁶⁶ I Crna legija se iz pravca Tomislavgrada i Šujice povlačila prema Kupresu, a III. sandžačka brigada ih kod

⁶⁶⁴ D. MARIJAN, o. c, 71. – 72; ZBORNİK NOR, 1953, II, knj. 5, br. 64. Već 6. kolovoza će se pokazati da četnici nisu dorasli borbi, pa Sreten Žujović piše Titu: „Gvozdeni – nikakvi. Od jutros nema gotovo nikoga od njih, razbegli se.“ ZBORNİK NOR, 1953, II, knj. 5, br. 84.

⁶⁶⁵ D. MARIJAN, o.c, 73. – 74.

⁶⁶⁶ M. DŽAJA –K. DRAGANOVIĆ, o.c., 143. – 144.

Malovana noću 1./2. kolovoza nije uspjela spriječiti. Time su pukovnici Franjo Šimić i Jure Francetić ojačali snage branitelja.

Tito je tih dana izrazito nezadovoljan djelovanjem I. proleterske brigade, koja „već nekoliko dana, bez dodira s neprijateljem, tapka na mjestu.“ Poslije sitnih sukoba, načelnik Vrhovnog stožera Arso Jovanović je zaključio da „Kupreš više ne treba napadati, bar za izvesno vreme jer je momenat iznenađenja prošao.“ Za to vrijeme hrvatske snage su dobile priliku za konsolidaciju i dragocjeno pojačanje.⁶⁶⁷

Prilog 6.4. Pripadnici 2. proleterske i 1. krajiške NOU brigade u okolini Kupresa u kolovozu 1942. (<http://www.znaci.net>)

Uz gubitke u ljudstvu na obje strane, pod Šimićevim zapovjedništvom opet je uspostavljena komunikacija prema Bugojnu. Time je omogućena nabava 150 pušaka i 30.000 metaka za naoružavanje milicije.⁶⁶⁸

Dok se uspješno odvijaju operacije oko Livna, Tito je sa suradnicima uvjeren u brzi pad Kupresa.⁶⁶⁹ Iznenaduju ih prodori hrvatskih snaga prema Blagaju 4. kolovoza. Stoga Tito

⁶⁶⁷ D. MARIJAN, o.c., 76. – 77; ZBORNİK NOR, II, knj. 5, br. 65.

⁶⁶⁸ D. MARIJAN, o.c, 79. – 81.

⁶⁶⁹ ZBORNİK NOR, II, knj. 5, br. 82: „Zahvatanje ili bar onemogućavanje komunikacija Bugojno – Šujica –

zapovijeda da se odmah po dolasku crnogorskih i istočno-hercegovačkih postrojbi najhitnije zauzme Kupres.⁶⁷⁰ Francetić se 7. kolovoza morao uputiti prema Foči, radi obrane od četnika, ali je Kupres dobio pojačanje iz Sarajeva u 2. satniji VII. ustaške bojne. Dok je posada iz grada slala izvidnice prema okolnim selima, u njima su se 10. srpnja raspoređivale partizanske snage za novi napad.⁶⁷¹

Prilog 6.5. Vojska u Kupresu pred odlučujuće borbe 1942. (lijevo i dolje)

Pukovnik Šimić i Boban ispituju zarobljenog partizana (desno)

(D. MARIJAN, Globus, 24.7.1998.)

Duvno – Livno; uzgredni zadatak likvidacije Zlosela – Kupres oslobađa veći dio naših snaga za sprovođenje plana o zauzimanju Livna, dok pitanje Bugojna postaje sporednije, ali i mnogo lakše za rešenje, s obzirom, na njegovu izolaciju od pravca Jajca i pravca Livna i naš pritisak od pravca Prozor – G. Vakuf. Dolazak Krajiške udarne brigade omogućuje izvršavanje zadatka na ovom terenu i dalje prenošenje izvršenja zadatka bilo ka Bugojnu ili drugoj strani.“

⁶⁷⁰ „Pitanje Kupresa je krajnje aktuelno i ono se mora hitno rešiti ako nećemo da svi naši dosadašnji uspjesi na ovom terenu ostanu uzaludni. Komunikacija Bugojno – Kupres je za neprijatelja slobodna i nije isključeno da neprijatelj, videći našu slabost na tome sektoru, skoncentriše snage u Kupresu, razbije našu II brigadu i onda ponovo krene u pravcu Šujice, Livna i Duvna. Hitnom likvidacijom Kupresa mi bismo pomrsili neprijatelju sve te račune i sa vrlo malim snagama mogli bismo lako zatvoriti put od Bugojna prema Kupresu i dalje. Na ostvarenju toga zadatka ne smemo ni časa čekati, već treba hitno skoncentrisati što više snaga i brzim udarcem svršiti sa tim ustaškim gnezdом.“

⁶⁷¹ D. MARIJAN, o. .c, 92. – 93.

Otežavajuća okolnost braniteljima u Kupresu bila je što su okolna sela popaljena, a svo preživjelo hrvatsko civilno stanovništvo se našlo u okruženju u gradu Kupresu. U gradiću s oko 160 kuća, stanovništvo se povećalo na oko 11.000 ljudi. Prema sjećanju Mije Hercega, Kupres je tih dana bio potpuno okružen rovovima, tako da se cijeli grad mogao obići da se pri tom ne izađe iz zemlje. Crta je bila uz kuće. Kada su sela popaljena, muškarci su noću odlazili na stražu u bunkere oko grada.⁶⁷²

Uoči napada na Kupres 11./12. kolovoza 1942. grad je branilo ukupno 1.400 ljudi, od čega 570 milicionera i naoružanih mještana, koji nisu sumnjali kako će završiti ako izgube. Oko Kupresa se okupilo 16 bataljuna jačine oko 2.100 u borbama prekaljenih partizanskih boraca.⁶⁷³

Partizani su napadali noću. Sustav obrane je vrlo uspješno postavio pukovnik Šimić. Vanjski prsten oko grada držala je milicija. Usporavala je napadača, a ako je napad bio jači, povlačila bi se prema gradu gdje je obrana zasnovana na ustaškoj vojnici. Ujutro se obrana prestrojila i istjerala napadače. Pomoćnik načelnika Vrhovnog stožera (štaba) NOP Titu opisuje branitelje: „Seljaci okolnih sela brane svoja sela i to dosta uporno. Kad budu potisnuti iz njih, povlače se u grad, koji predstavlja prilično jaku oslonu tačku povezanu s Čardačicom (1300). Ovdje se bore očajnički – bore se i boriće se do posljednjeg, na šta su ih naterale ove dugotrajne borbe oko Kupresa.“⁶⁷⁴

Nezadovoljni neuspjehom i gubitcima, uz pomoć I. krajiške udarne brigade koja je na Kupres stigla preko Blagaja 12. kolovoza, organiziran je novi napad. Tog dana je 5. satnija 14. pješačke pukovnije očistila cestu Bugojno – Kupres. Dio tih snaga je ostao na Kupresu, a ostali su se vratili. Od zarobljenih partizana saznali su približne podatke o njihovoj brojnosti. Zbog jakog pojačanja koje je stiglo napadaču, Šimić je odlučio povući snage iz sela i obranu organizirati na rubu grada prepunog civila i na okolnim visovima.⁶⁷⁵

Napad je započeo u 21 sat 13. kolovoza. Ovog puta u napadu je sudjelovalo oko 3.000 iskusnih boraca. Nakon prodora partizana u pojedine dijelove, vodila se borba prsa o prsa, a izmiješali su se napadači i branitelji s civilima. U takvoj gužvi i užasu, prevagnula je bolja organiziranost branitelja. Kada se satnija Crne legije potisnuta s Velikih vrata povukla prema gradu, dio napadača se našao u sredini i morali su tražiti način za povlačenje. Ujutro je grad bio pokriven tijelima izginulih napadača i branitelja, pomiješanih s truplima stradale stoke.

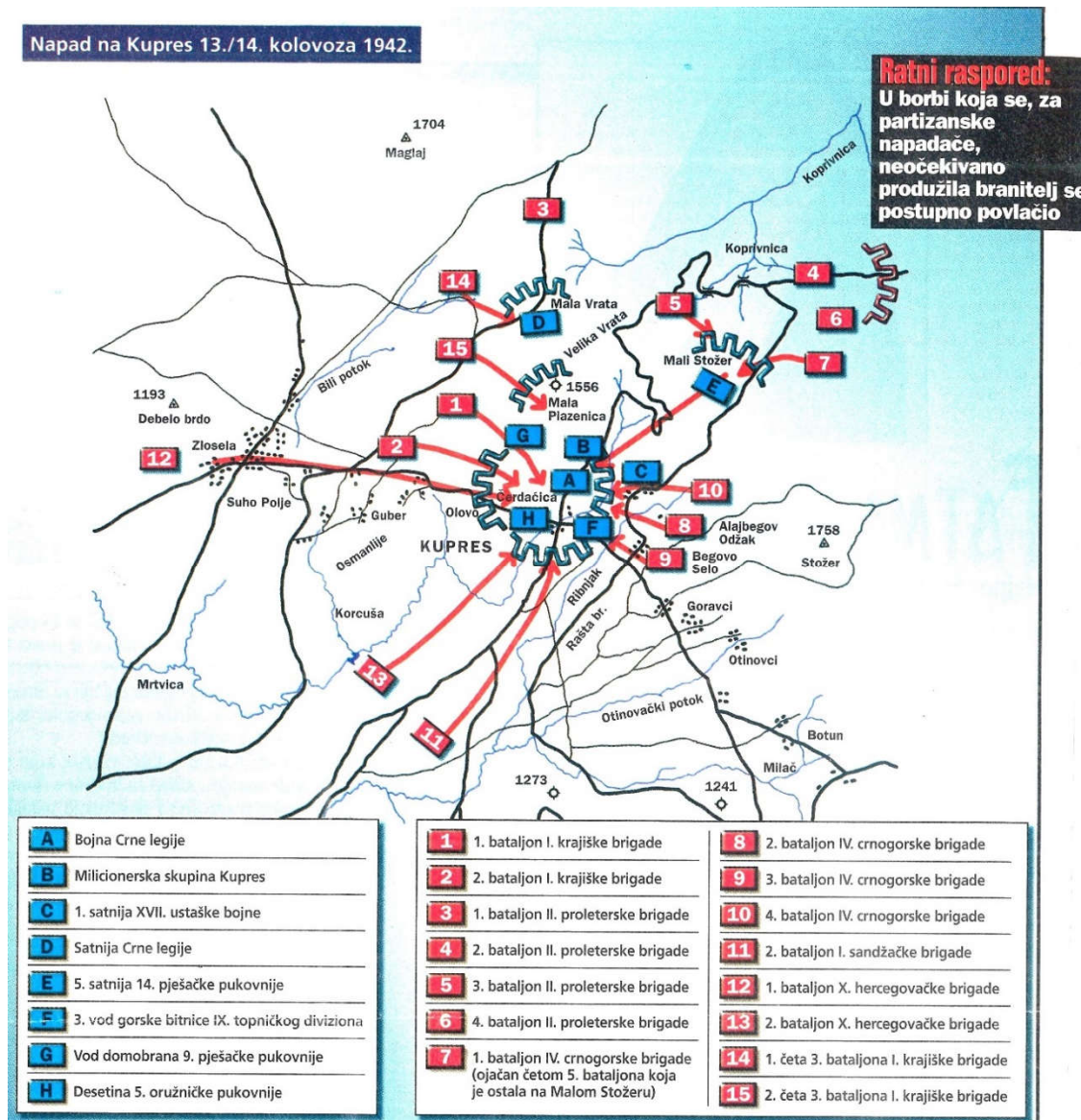
⁶⁷² Prema kazivanju Mije Hercega, zabilježio A. I. 2019.

⁶⁷³ D. MARIJAN, o. c., 104. – 105.

⁶⁷⁴ ZBORNIK NOR, 1953, II, knj. 5, br. 96.

⁶⁷⁵ D. MARIJAN, o.c., 117. – 119.

Napadači su pri povlačenju popalili i opljačkali sve što su mogli iz Zlosela. Po danu su Šimićeve snage topovima likvidirale preostale zabarikadirane napadače.⁶⁷⁶

Prilog 6.6. Raspored vojnih snaga u napadu na Kupres (D. MARIJAN, Globus, 24.7.1998.)

Prema sjećanju Mije Hercega, mnoštvo civila je bilo u gradu. Štale trgovaca bile su popunjene, nigdje nije bilo mjesta. Njegova obitelj se smjestila u kuću rođaka Joze Hercega. U borbama koje su se vodile cijelu noć, partizani su upali u kuću (6 muškaraca i jedna žena) i zadržali ih kao taoce. Nakon protunapada iz grada, kuća je bila okružena. Hercegovci su se pod mitraljeskom vatrom uspjeli u mraku izvući na jedna sporedna vrata, a poslije je kuća pogodena

⁶⁷⁶ D. MARIJAN, o.c., 130. – 132.

iz topa.⁶⁷⁷ Riječ je o istoj kući za koju je partizan Branko Barišić rekao Jovanu Lopičiću da su iz nje partizani davali žestok otpor ustašama, a da ih je jedna žena među njima ubila 18 prije nego su izginuli.⁶⁷⁸

Sutradan je napad opet ponovljen, ali manjeg intenziteta i bez uspjeha. Nakon pet dana intenzivnih borbi partizanske postrojbe su se povukle, a one koje su ostale na Kupreškim vratima, razbio je 15. kolovoza poslije podne bojnici Boban s postrojbama iz Bugojna. Položaje je istog dana obišao i Francetić. Radnici su popravili cestu prema Bugojnu i uspostavili normalnu opskrbu Kupresa.⁶⁷⁹

Za izvanredno organiziranu obranu bio je zaslužan pukovnik Franjo Šimić. Na sjednici CK KPJ 21. i 22. kolovoza zaključeno je da su uzrok neuspjeha bili: propušteni trenutak, nedostatak koordinacije, nesnalaženje ljudi te jačina posade i utvrđenja hrvatske strane koja ga je uporno branila. Tito je nakon ovoga odlučio snage usmjeriti na druga područja.⁶⁸⁰

Problem kojeg je trebalo riješiti po završetku borbi, bila je evakuacija stanovništva, pa ju je pukovnik Šimić počeo organizirati 19. kolovoza. Tito je 16. kolovoza primio obavijest da bi se neki muslimani iz Kupresa htjeli predati partizanima. U dogovoreno vrijeme, u noći 19. na 20. kolovoza, to ipak nije realizirano. U isceniranom napadu poginula su dva partizana, a jedan je ranjen. Tito je zahtijevao da se ostali postupci podrede razdvajanju „muslimanskih ustaša od ustaša katolika“.⁶⁸¹

Prema nepotpunim podacima koje navodi D. Marijan, od 28. srpnja do 20. kolovoza partizanski gubitci bili su 135 mrtvih i 224 ranjena, a branitelja 54 mrtvih i 185 ranjenih boraca. Među civilima bilo je 22 mrtva i 9 ranjenih.⁶⁸²

Zanemare li se ideološke podjele sukobljenih strana, obilježje ovih borbi bio je sukob s jedne strane hrvatskih, a s druge srpskih i crnogorskih postrojbi u različitim vojnim formacijama.

Još jedan napad dogodio se te godine. U noći 28. na 29. prosinca 1942. grad i okolica zasuti su s oko 430 granata iz teškog oružja. Obranu je vodio bojnici Frano Sudar. Napad nije uspio, a branitelji su osvojili bojna kola partizana, koja su oni preoteli u Livnu. Stanje na

⁶⁷⁷ Prema kazivanju Mije Hercega, zabilježio A. I. 2019.

⁶⁷⁸ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c, 140.

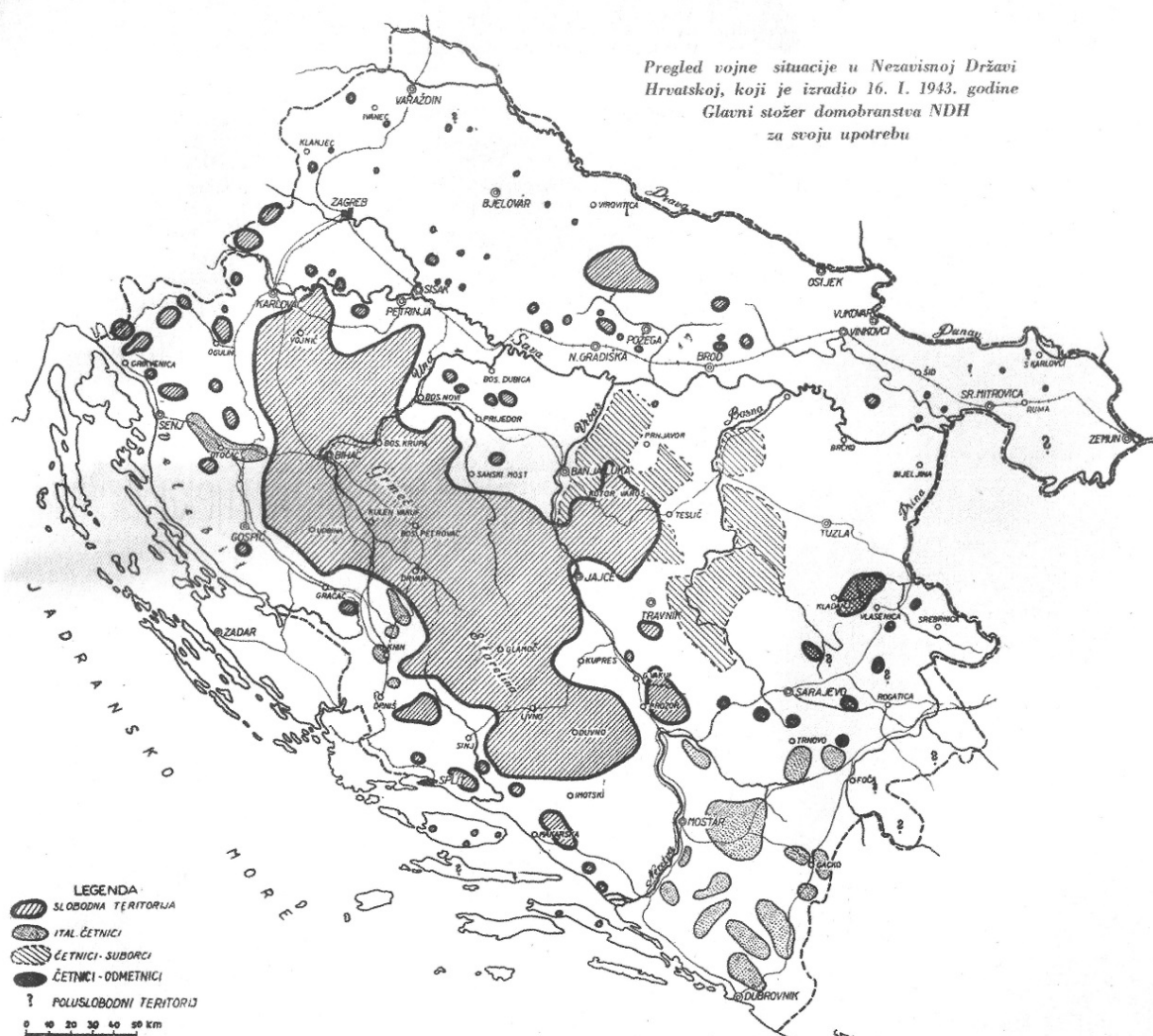
⁶⁷⁹ D. MARIJAN, o.c., 133. – 135.

⁶⁸⁰ D. MARIJAN, o.c., 139.

⁶⁸¹ D. MARIJAN, o.c, 144. – 145.

⁶⁸² D. MARIJAN, o.c, 146.

Kupresu u ožujku 1943. opisao je župnik fra Ante Katavić. Izgorjela su sva katolička sela na Kupresu.

Prilog 6.7. Vojna situacija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 16.1.1943.

(M. WERHAS, VP, lipanj 2013.)

U župi Suho Polje izgorjela su:

Zlosela potpuno, oko 300 kuća i tri puta toliko drugih zgrada;

Osmanlije, oko 200 kuća i pripadne gospodarske zgrade, ostalo je oko 20 kuća;

Bili Potok, oko 35 kuća i tri puta toliko zgrada;

Malovan (Ćemalić), nekoliko je kuća ostalo;

Župa Rastičevo:

Rastičevo, popaljeno oko pola sela;

Suhova, Blagaj, Juriči i Mrdebare, potpuno spaljeni;

Župa Otinovci:

Botun, od 35 kuća ostale samo 2;
Kukavice, od 17 pošteđena samo 1;
Mlakva (20 kuća), Vrila i Brda, potpuno izgorjeli;
Otinovci, od 27 kuća ostalo samo 12;
Begovo Selo, izgorjele samo 2 kuće;
Odžak, izgorjela samo 1 kuća
Grad Kupres, izgorjele 2 kuće.

Muslimanske kuće su sve bile pošteđene, osim 2 u gradu i 6 u Bilom Potoku.

Sva tri župna stana su izgorjela, kao i škole u Rastičevu i Zloselima. Očuvane su crkve u Rastičevu i Otinovcima, ali se ne koriste, svijet je pobjegao u grad. Rastičevska crkva je dotle demolirana. Ostali su zidovi i krov, a vrata, prozori, oluci i kandila su odnijeti. Mise se govore na Čardačici, a kad je nevrjeme, u Hrvatskoj čitaonici.⁶⁸³

6.5. Evakuacija civila

Traume civila su započele bježanjem iz sela pred napadačima. U bijegu, narod nije stigao ni ponijeti sve što je trebao. Najteže je bilo djeci koja su ostala bez roditelja i onoj koju zbog neimaštine i gladi obitelj nije mogla prehraniti. Upućivana su u centre za prihvata preko Karitasa Nadbiskupije zagrebačke i Odbora kršćanske dobrote Vrhbosanske nadbiskupije. Za neke je i to bilo kasno jer su umrli od gladi i iscrpljenosti, čak i kada su stigla do sirotišta.⁶⁸⁴

Sjećanja ljudi, a tadašnje djece na 1942. i Kupres, vezana su za bježanje naroda, kuće u plamenu, blejanje i mukanje stoke, kuće, štale i torove koji gore tijekom partizanskih napada. Izbjegli hrvatsko stanovništvo iz sela, povlačilo se u grad Kupres. Nešto ovaca i krava su uspjeli povesti sa sobom. Dok je bilo stoke, mlijeka i mesa je bilo napretek. Ali nije bilo kruha. Te godine još nije prispjelo žito za žetvu.⁶⁸⁵

Radi normalizacije stanja nakon napada na Gospojinu 1942., Šimić je organizirao evakuaciju stanovništva koja je započela 19. kolovoza. Narod je premješten u Bugojno.⁶⁸⁶

⁶⁸³ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 144. – 145. Fra Anto Katavić, župnik Suhog Polja, u dopisu od 3. rujna 1942. napisao je da je „u Suhom Polju izgorjela crkva i župni stan, u Otinovcima župni stan, a u okolici mnoga sela te se je cijeli seoski svijet slegao zajedno sa svojim župnicima u grad Kupres. Tih dana je na vlastitu molbu premješten otinovački župnik Mirko Radoš. Fra Anto Katavić, župnik Suhog Polja ostao je jedini župnik na području cijelog Kupresa, dobivši jurisdikciju i za župe Otinovci i Rastičevo. AVN, 2844/42.

⁶⁸⁴ P. CRNJAC, 2015., 43. Prema kazivanju Marije Bagarić, njezin otac završio je u sirotištu u Sarajevu s bratom, koji je zbog iscrpljenosti i gladi umro. Zabilježio A. I. 2016.

⁶⁸⁵ Pema kazivanju Mare Mišura (r. Ivić 1934.), zabilježio A. I. 2014.

⁶⁸⁶ D. MARIJAN, o.c., 141; ZBORNIK NOR, IV knj. 7, br. 190.

Prilog 6.8. Spaljena sela oko Kupresa 1942. (VP, listopad 2013.)

Iz Bugojnu su usmjeravani ka Travniku, a onda vlakovima upućivani dalje. Civilno stanovništvo je raspoređeno po selima širom Slavonije i Srijema, kako bi se moglo prehraniti. Prvo su evakuirana djeca s nešto žena koje su se brinule za njih, a ostale žene su im se kasnije pridružile. Prema sjećanju Mare Mišure r. Ivić, s bakom i mlađim bratom na metalnim konjskim kolima odvezli su se za Bugojno, a zatim vlakom (ćirom) zaputili prema Novoj Gradišci.⁶⁸⁷ Iseljeni narod se kući nije mogao vratiti tijekom rata, a već iduće godine im se pridružuje novi val prognanih preostalih Kuprešaka.

6.6. Partizani u Kupresu

Nakon četiri noćna pješačka i neuspješna napada na Kupres u 1942., peti put su partizani ušli u grad Kupres, ovaj put 4. listopada 1943. bez ijednoga ispaljenog metka. Bojna kola s

⁶⁸⁷ Pema kazivanju Mare Mišure, tu su smješteni po obiteljima, a kasnije su preseljeni u Viroviticu. Bili su u skupini naroda koju su 1944. partizani pokupili samo s osobnim stvarima i potjerali prema Bjelovaru. Kasnije su premješteni u Slavonski Brod.

partizanima iz pravca Malovana ušla su u grad.⁶⁸⁸ U Kupresu su ostali mnogi, ne samo nemoćni i invalidi već i zdravi koji su smatrali da se nemaju čega bojati.

S improviziranog podija na bačvama postavljenim posred glavne gradske ulice, pozivali su muškarce starije od 15 godina da dođu u silos. Među ljudima koji su išli ka silosu bilo je simpatizera komunista.⁶⁸⁹ Mijo Herceg se sjeća da su muškarci sakupljeni u silos, a zatim odvedeni u Odžak. Tamo su ispitivani dva dana, a ispitivao ih je i sudio im „Crnogorski sud“. Nekoliko Hrvata i muslimana su ispričali tko je sve nosio oružje i tko je sve bio u kupreškoj miliciji.⁶⁹⁰

Partizani su ušli u Kupres, iz kojeg je već otišla slaba posada sastavljena od V. ustaškog djelatnog združenja i kupreške milicije i povukla se u Travnik. Partizani su s lokalnim srpskim stanovništvom priveli sve muškarce starije od 14 godina. Sljedećeg dana njih 71 do danas poznatih, osudili su na smrtnu kaznu. Nisu svi bili Hrvati. Osuđenici su do jame na Ogledalima dovedeni u koloni po dvoje, zavezani žicom ili konopom. Pri mučenju i ubijanju zatočenih, „pomagali su“ lokalni Srbi.⁶⁹¹

Prema dnevniku fra Josipa Markušića, partizani su: „Od građana 250 osudili na smrt, ali samo 75 strijeljali. Oko 1.500 čeljadi ustaških obitelji protjerali u Travnik, imetak rekviriran. Od 4.500 duša na Kupresu su još 1.200 – 1.500. Župnik Fr Branko nije bježio nego je izišo pred tenkove i pozdravio se; ali poslije u noći bio je potjeran, nu sve se dobro svršilo. Sad se slobodno kreće, s nekim partizanom došo je u Bugojno u kamijonu. Slobodan Ilić, komandant na Bugojnu, dobar je. Fr. Branko misli da je na Kupres bila kaznena ekspedicija.“⁶⁹²

⁶⁸⁸ Prema sjećanju Rajka Bobana (r. 1930.), zabilježio A. I. 2016. Rajko Boban, učenik u Travniku, krajem rujna se zadesio u Kupresu. Tog dana je s vršnjacima sakupljao rakove kod Poganca na Milaču; Prema sjećanju Mije Hercega (r. 1931.) zabilježio A. I. 2019. Dvanaestogodišnji Mijo Herceg je bio u docu kad je cestom od Malovana stigao partizanski tenk. Prošao je „gori-doli kroz grad“. Nije bilo nikakvog napada, ni puška nije pukla. Kupreška milicija pod oružjem se već povukla.

J. MARKUŠIĆ, o.c., 264. Fra Josip Markušić u Jajcu je pisao dnevnik u kojem je zapisao da je „26. X. u samostan došao župnik kupreški Fr Branko Bilić sa sestrom. Na Kupreš došli partizanski tenkovi i dvojicu izvidnika ubili strojnicom, ostali su svi ratnici izbjegli, oko 450.“

⁶⁸⁹ Prema sjećanju Rajka Bobana, Rajko se vratio u kuću Jandre Slipčevića, najvećoj kući u gradu. Prema Bobanovim riječima, partizani su napravili podij na bačvama i kroz „nekakvu trubu“ sazivali narod: „Narode, ne bojte se, mi smo oslobodilačka vojska...“ Pozivani su svi muškarci stariji od 15 godina da dođu do silosa. Jandre, koji je imao blizu 80 godina, nije čuo taj poziv, a Rajko jeste. Rajko i svekar njegove sestre Jandre pomalo su bojažljivo izvirivali na prozor. Primijetivši ih, partizanski oficir u čizmama je rekao: „Stari, šta ti čekaš, zar nisi čuo obavijest da se trebaš javiti na zbor kod silosa?“ „Nisam“, veli Jandre. Nakon što se obuo, sišao je, a i Rajko s njim. Zajedno su išli do raskrižja prema Odžaku. Rajko ga je htio pratiti cestom, ali ga je Jandre vratio kući. Cestom od čitaonice, išli su Jandre Sučić – Lela i sin mu Dane. Vele oni Slipčeviću: „Pošo i ti Jandre? Šta ćemo, idemo vidjeti što će.“

⁶⁹⁰ Prema kazivanju Mije Hercega, zabilježio A. I. 2019.

⁶⁹¹ H. PAVIĆ – B. KRALJ, 2013., VP, listopad 2013. 74. – 75.

⁶⁹² J. MARKUŠIĆ, o.c., 264

Srbi iz okolnih mjesta su se skupili 23. listopada u Kupres na proslavu „oslobođenja“, njih oko 1.500. U raspravi hoće li se iseliti samo one obitelji čiji je član bio pripadnik neke od hrvatskih postrojbi ili sve obitelji, odlučeno je da se isele gotove sve obitelji, koje sa sobom mogu ponijeti samo najnužnije stvari.⁶⁹³

*Prilog 6.9. Pripadnici I. proleterske izlaze iz popaljenog Kupresa 1943. (lijevo)
Šesta lička proleterska divizija prolazi kroz popaljeni Kupres, siječnja 1944. (desno)
(<http://www.znaci.net>)*

Nakon toga, nitko od Hrvata nije više ostao na Kupresu, a 11. prosinca 1943. Kupres je spaljen.⁶⁹⁴ Pošteđena je džamija.⁶⁹⁵ Bio je to način pridobivanja muslimana. Međutim, četnici su džamiju zapalili 20. kolovoza 1944., prethodno zaklavši u Olovu učitelja Andriju Tomaševića, smatrajući ga hodžom. Crkva u Otinovicima nije zapaljena.

Miroslav Džaja je citirao Crnogorca Jovana Lopičića koji je zapazio da je narod u BiH nacionalno i vjerski zavađen još od osmanskog vremena, što je kasnije još više pojačano „politikom čaršije“. Također, za kupreške muslimane veli da su „u gradu Hrvati, a po srpskim selima Srbi“. Način srpskog obračuna s protivnicima Lopičić je doživio nakon osvajanja G. Vakufa 15. srpnja 1942. kada su Srbi iz Huma i Sebešića tražili oružje da ubijaju „Šokce i

⁶⁹³ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 140. Mijo Herceg se sjeća tog dana: „Telal je vikao kroz grad: 'Tko ima nekoga u hrvatskoj vojsci? Tko ima u ustašama? Tko ima da mu je netko poginuo? Neka se spremi i neka ponese hranu za tri dana.' Točno je tako rekao. I mi smo se spremili i krenuli na Baru (gdje je dječji vrtić). Tu su se i ostali skupili. I primećalo nam je robu ono što nije za nositi. Mater je najmlađeg brata (40. godišće) nosila na leđima za Travnik, a nas troje je išlo pješice. Stariji pet godina od mene, a sestra mlađa dvi godine od mene. Išli smo tri dana. Noćivali smo u Bugojnu, na Komaru, a zatim u Turbetu, dok nas nisu isporučili do Travnika i rekli 'Haj'te tamo svojima. Kažite im da se predaju, jer ćemo mi pobijediti.'“ Herceg se sjeća: „Bili smo gladni. Nešto malo kruha smo imali. Naišao je neki čovjek s tikvama pa su to ljudi razdijelili i sirovo pojeli. U Travniku su nas smjestili u neke prostorije, a u medresi u nekoj kuhinji dobili nekakvu čorbu. Poslije smo otišli u Srijem, u Golubince kod Stare Pazove.“

⁶⁹⁴ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 38.

⁶⁹⁵ Na fotografiji spaljenog Kupresa vide se obrisi krova džamije koja nije zapaljena.

Turke“.⁶⁹⁶ Model likvidacije ideoloških neistomišljenika, ali i nacionalno nepodobnog pučanstva, poput područjâ u Krajini, kao posljedicu je imao činjenicu promjene strukture stanovništva u gradu Kupresu nakon rata.

Fra Ante Katavić koji je pastorizirao katolike cijelog Kupresa, otišao je u proljeće 1943. Naslijedio ga je fra Branko Bilić. Nastanio se kod Jandre Sučića-Lele u gradu. On je održao pozdravni govor kada su partizani ušli u grad. Bio je zatvoren, a kasnije pušten. Nakon što je grad popaljen, nastanio se kod Marka Brkana-Matavuljevića u Olovu, a zatim kod Ive Turalije u Begovu Selu. Ali kada je 1944. gotovo potpuno ostao bez naroda, otišao je s Kupresa. M. Džaja zaključuje: „Tako se vratilo ono vrijeme od blizu dva stoljeća unatrag, ono prije 1750. kad na Kupreškoj visoravni nije bilo svećenika nego se pastoriziralo iz Skoplja.“⁶⁹⁷

Prilog 6.10. Njemačka postrojba na Kupresu 1944. (D. PREDOJEVIĆ, 2015.)⁶⁹⁸

Za vrijeme VII. ofenzive s Kupresa je Tito otišao 4. lipnja zrakoplovom u Italiju, a odatle brodom 7. lipnja stigao na Vis. Partizani su dobivali pomoć saveznika. Markušić bilježi 28. lipnja 1944. da su se kod Blagaja spuštali avioni, koji su istovarali tovar, a preuzimali bolesnike i prevozili ih u Italiju, tako da su ostajali samo lakši ranjenici. „Streljiva imaju i više nego im treba, pa ga moraju zakopavati.“⁶⁹⁹

⁶⁹⁶ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 139.

⁶⁹⁷ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 231.

⁶⁹⁸ Zgrada liči na objekt žandarmerije. Moguće da je ona pošteđena u paljenju 1943. jer ju je koristilo i partizansko zapovjedništvo. Na zgradi je ćirilčni natpis „Živilo borbeno jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda“.

⁶⁹⁹ J. MARKUŠIĆ, o.c., 324.

Tijekom 1943. i 1944. nekoliko puta su na Kupresu akcije provodili Nijemci i ustaše. Nijemci su na Kupresu bili početkom studenoga 1944.⁷⁰⁰ Među zarobljenicima koje su partizani doveli u Jajce u ožujku 1945., muškarcima i ženama, bili su i pripadnici „Kupreške milicije“.⁷⁰¹

Više pripadnika partizanskog pokreta podrijetlom je s Kupresa. Poznati i omiljeni partizanski borac bio je Vojin Zirojević, za kojeg se govorilo, da je živ, sve bi ustaše i četnike privukao sebi.⁷⁰² Svakako je vrlo poznat bio neustrašivi Ante Raštegorec iz Zlosela, koji je prešao put od borca do načelnika štaba brigade i proglašen narodnim herojem 1951. godine.⁷⁰³ Partizanskim su se postrojbama pridruživali pojedinci, poput Borisa Ivića iz Kupresa i Bore Papića iz Goravaca. Dio skupine milicije koja je krenula u borbu prema Malovanu, predao se i prešao partizanima.⁷⁰⁴

U ljeto 1944. na slobodnom partizanskom teritoriju Oblasni Narodni odbor za Bosansku krajinu zajedno s okružnim i sreskim odborima poduzeo je aktivnosti za ishranu ljudi. U tom smislu provedeno je prebacivanje gladnog stanovništva u plodnije krajeve. Stanovništvo Glamočkog i Kupreškog sreza prebačeno je u Podgrmeč i Kozaru kao radna snaga za obavljanje žetve. Time su ublažene posljedice nedostatka hrane.

Ipak još uvijek se postavljalo pitanje prehrane 10.000 ljudi po srezovima:

Kupreški	---- 2.500	Livanjski	--- 2.000
Glamočki	---- 800	Ključ, Mrkonjić i Jajce	--3.700. ⁷⁰⁵
Drvarski	-----1.000		

Pored ishrane, postojao je i problem obnove popaljenih sela. U zapisniku Konferencije predstavnika Odjeljenja za ekonomsku obnovu, Odjeljenja za Narodnu privredu i Odjeljenja za financije ZAVNOBiH-a od 6. listopada 1944. primjećuje se da bi pilana u Jajcu trebala raditi u tri smjene i maksimalno povećati kapacitet kako bi se dio produkcije upotrijebio za podizanje popaljenog Janja i Kupresa.⁷⁰⁶

⁷⁰⁰ J. MARKUŠIĆ, o.c., 422.

⁷⁰¹ J. MARKUŠIĆ, o.c., 467.

⁷⁰² M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o. .c, 138.

⁷⁰³ NARODNI HEROJI, N-Ž.

⁷⁰⁴ Po sjećanju Jure Brkana, zabilježio A. I. 2015. Neki od njih bili su: Zejnil (ili Fikret?) Mandžuka, Smajo Mandžuka, Branko Perišić i Marko Lozančić.

⁷⁰⁵ ZAVNOBIH, dok. 40, 295

⁷⁰⁶ ZAVNOBIH, dok. 86, 443.

6.7. Povratak na Kupres

Kuprešaci koji su morali iseliti iz svojih sela uoči ili tijekom napada četnika ili partizana do kraja rata su bili su smješteni širom Slavonije, Podravine, Baranje i Srijema gdje je bilo lakše preživjeti u gladnim ratnim godinama. Članovi obitelji Mije Hercega su nakon napuštanja Kupresa, a zatim i Travnika, dospjeli u Srijem, u Golubince kod Stare Pazove. On je kao momčić čuvao tuđa stada ovaca. Nijedna srpska ni hrvatska kuća tu nije stradala. Nakon završetka rata, vlasti su zapovijedile da se svi moraju vratiti na svoje. Zbog neimaštine, nije se bilo lako vratiti.⁷⁰⁷

Po nalogu vlasti, od proljeća 1946. narod se počeo vraćati, oko pet i pol tisuća povratnika, uglavnom žena i djece.⁷⁰⁸ Smješteni su se u ono malo kuća kojih je bilo. Tehnička baza u Kupresu čiji je predsjednik bio Srbin iz Blagaja Nikola Mandić, osiguravala je narodu što je potrebno za podizanje kuća. Livanjsko autoprijevozno poduzeće *Dapro* besplatno je prevozilo građevni materijal do gradilišta. Država je udovicama plaćala majstore. U oskudici materijala, zidalo se kamenom i čime se moglo. Krovovi su se pokrivali na „ruski način“ odnosno „triskom“.⁷⁰⁹

Građa koja se tesala u šumi, preko „baze“ je besplatno prevožena do sela. Tamo bi je ljudi sasjekli da se dobiju brvna za kuću. Postojalo je ograničenje na veličinu kuće, koja je prema sjećanju Mije Hercega mogla biti dimenzija 4 x 6 m. Premda su krovovi pokriveni „triskom“, neke udovice su dobile i crijep. Građevinska baza je pomagala povratnicima 1946., ali je već 1947. prestala.⁷¹⁰ Život se vraćao na Kupres, ali mnogi koji su vidjeli da je život bio lakši u krajevima gdje su bili u ratu, uskoro su se odlučili na selidbu. Do 1955. računalo se da se trećina iseljenika nije vratila.⁷¹¹

⁷⁰⁷ Prema kazivanju Mije Hercega, zabilježio A. I. 2019.: „Igrom slučaja, dok su moja mama i još jedna žena bili na javnoj česmi radi vode, naišao je Ante Raštegorec iz Zlosela, narodni heroj. Kad je vidio kuprešku nošnju, zaustavio je motor i upitao ih iz kojeg su sela. Bojeći se reći, kazaše da su od Bugojna. Ali on će: 'Znam ja da ste s Kupresa. Iz kojeg ste sela?'“ I tako kad se razjasnilo tko su, na pitanje kako im je i kako žive, požalile su se kako ih jedan partizan iz sela, Milivoj Bosančić, s mitraljezom dolazeći u kuće, tjera da idu u Bosnu. Nato Raštegorec reče da ih nitko neće tjerati. „Ostavi motor, skide kabanicu, a na uniformi odlikovanja. Pita di je općina. Ode tamo, 'zgrominja na nji'. Nitko nije smio pisnuti. I tako su neki tamo ostali za stalno. I mi smo mogli ostati ali smo se dobrovoljno vratili u proljeće 1947.“

⁷⁰⁸ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 148.

⁷⁰⁹ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 231. – 232.

⁷¹⁰ Prema kazivanju Mije Hercega, zato su radi građe Mijini morali prodati njive.

⁷¹¹ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 149.

6.8. Poslijeratne migracije

Bio je znatan broj povratnika, ali veliki dio njih je u narednim godinama odselio, najviše u istočnu Slavoniju, Baranju i Srijem. Tomu je doprinijela činjenica da se inače i prije rata išlo na sezonski rad i prehranjivalo se žitom koje se dopremalo iz Slavonije. Nedovoljna agrarna proizvodnja, pašnjaci oskudni travom s malim prinosima, nemogućnost zapošljavanja i 90% spaljenih sela nakon rata, bila su motiv odlaska. Ljudi su saznawali od rodbine i prijatelja, koji su otišli u plodnije krajeve, da je tamo život lakši.

Prilog 6.11.

*Tito i kolonisti u
Mladenovu*

(M. KUMOVIĆ, 2008.)

U poslijeratnom razdoblju najintenzivnije iseljavanje je bilo u rujnu 1945. i listopadu 1946. Tada je izvršena planska kolonizacija.⁷¹² Provedena je na osnovu Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Na napuštenu njemačka imanja u Srijemu, Banatu i Bačkoj došle su srpske obitelji iz stradalih krajeva. Kolonisti su dobili pravo uknjižbe zemljišta i besplatan prijevoz željeznicom pokućstva, poljoprivredni inventar, namještaj do 1.000 kg težine, a osim toga i po jedno govedo ili konja na teret fonda Agrarnog savjeta.⁷¹³

Srbi su selili na imanja Nijemaca koja su bila naprednija i bolje uređena od drugih.⁷¹⁴ Bosansko-hercegovački naseljenički rajon obuhvaćao je 29 naselja u Banatu i 9 u Bačkoj, a kasnije je proširen. Prva skupina od 117 srpskih obitelji s 898 članova iz Gornjeg i Donjeg Vukovskog, Ravnog, Rilića, Gornjeg i Donjeg Malovana, Blagaja i Mračaja krenula je s

⁷¹² N. ZUBIĆ, 1966., 56.

⁷¹³ M. KUMOVIĆ, 2008., 140. – 141.

⁷¹⁴ Mijo Herceg, koji je to vidio u ratu, opisuje riječima: „To su bila uređena imanja, bili su to čestiti i ljudi, vrijedni. Sve im je bilo naprednije i od imanja Srba i od Hrvata.“

Kupresa 2. rujna 1945. Do Novog Sada su putovali 12, a do Banatskog Despotovca 14 dana. Slijedili su i drugi transporti, pa je do kraja godine kolonizirana 461 obitelj s 3.318 člana.⁷¹⁵

Veliki je bio broj hrvatskih iseljenika. Imanja su kupovali u Slavoniji, Baranji i Srijemu. S Kupresa se do popisa stanovništva 1948. odselilo 6.081 osoba.⁷¹⁶

Prilog 6.12
Karta iseljenja s područja
Općine Kupres 1941. – 1966. (N. ZUBIĆ, 1966.)

6.9. Osnivanje poljoprivrednog dobra na Kupresu

U poslijeratnom vremenu komunistička vlast je nastojala pokrenuti proizvodnju i podići državu na noge. U ideološki i partijski kontroliranom gospodarstvu, inicijativu je imala partija. Od samog početka „bratstvo i jedinstvo“ nije značilo i jednakost. Naime, pri planiranju budućeg razvitka vodilo se računa u prvom redu o mjestima koja su „zaslužila“ biti nositelji

⁷¹⁵ M. KUMOVIĆ, 2008., 142. – 143.

⁷¹⁶ N. ZUBIĆ, o.c., 57.

gospodarskih aktivnosti. Na Kupresu su to bila srpska sela.⁷¹⁷ Vodeći računa da je to buduća okosnica gospodarstva čitavog kraja, izabrano je južno područje Kupresa, ali bliže gradu kao administrativnom središtu.⁷¹⁸

Uredbom Vlade NR BiH⁷¹⁹ br. 777/47 od 25. srpnja 1947. godine na Kupresu je osnovano Državno planinsko dobro „Vojin Zirojević“ Rilić. Rješenjem Ministarstva financija 11. studenoga, upisano je u registar državnih poljoprivrednih poduzeća republičkog značaja. Prema registraciji, predmet poslovanja Dobra bio je:

- Proizvodnja, oplemenjivanje, uzgajanje svih vrsta krupne i sitne stoke,
- Proizvodnja kvalitetnog sijena i žitarica, krupnog i industrijskog bilja, proučavanje i pronalaženje suvremenijih i racionalnijih metoda rada.

Osim tim dvjema osnovnim djelatnostima, Dobro se trebalo baviti uzgojem i eksploatacijom šume koja mu je dodijeljena na korištenje, tj. koja se nalazile na njegovom području.⁷²⁰ Već 1. veljače 1948. formirana je Direkcija Državnog dobra Rilić sa sjedištem u Kupresu.⁷²¹ U svibnju je stigao poseban tim Ministarstva poljoprivrede koji je površinu zemljišta Državnog planinskog dobra ograničio na 27.000 ha.

Iste godine održano je nekoliko političkih konferencija u Riliću, Ravnom i Vukovskom po pitanju arondacije zemlje i isplate vlasnicima, na način da će postati stalni poljoprivredni radnici koji će imati kuću i okućnicu za bašću. Poslije toga, na teren su izašli Veselin Kosorović, službenik Ministarstva poljoprivrede, i geometar Juro Palčić, radi isplate u novcu za zemlju seljacima: Rilića, Vukovskog, Zanoglina i Ravnog.⁷²² Zemlja i pašnjaci na području Dobra, seljacima su oduzeti, a objekti za stoku srušeni.⁷²³

⁷¹⁷ M. KUMOVIĆ, 2004, 38: „Država se osnivanjem Dobra nameravala odužiti žiteljima ovog kraja za njihovo masovno učešće u ustanku i borbi protiv fašizma.“

⁷¹⁸ KAT, 329. Prema najstarijim podacima iz arhivske građe Komunističke partije, 1947. godine, „jedan drug iz Ministarstva poljoprivrede“, čije se ime ne navodi, stigao je u Sreski narodni odbor Bugojno i pozvao Ignjata Marića i Bogoljuba Mitrovića. Priopćio im je da je došao radi osnivanja Poljoprivrednog dobra na Kupresu te pitao je li bolje osnovati ga u Blagaju ili Vukovskom. Ignjat je bio mišljenja da bi Vukovsko bilo pogodnije jer na cijelom području Blagaja nema žive vode.

⁷¹⁹ Narodna Republika Bosna i Hercegovina.

⁷²⁰ KAT, A / 6.2.3.2-329.

⁷²¹ Sačinjavali su je: ing. Josip Rolih, Milan Kandić, Hajdin Ćerimagić, Duško Simšić, ing. Jevrem Sokolović, Boško Palijan, ing. Fajko Kurtagić i Nemanja Todorović.

⁷²² KAT, A / 6.2.3.2-329. Nakon uvjeravanja i objašnjenja, nezadovoljnim seljacima su ipak isplaćena zemljišta. Pojedinci iz Kudilja Trivun Baštić, Vuko Živanić, Vajo Nikić, Pero Glišić, Cvijo Đurić i Dane Škobić, ipak nisu htjeli primiti novac smatrajući da će na taj način zadržati vlasništvo nad zemljom.

⁷²³ M. KUMOVIĆ, 2004, 38: „Seljaci su se ... nerado rastali od od sezonskih naselja. ... Po naređenju vlasti, staje je trebalo porušiti svako svoju, da bi se navodno sačuvala japija koju je opet, svako u svojoj režiji, vlasnik staje morao preterati kući u selo.“

Provođenje ovakve politike bilo je u osnovi komunistička ideja ukidanja privatnog vlasništva te pretvaranje seljaka u radnike koji će i dalje raditi na zemlji i sa stokom, za plaću, a korist će imati cijelo društvo. Stoga su gospodarske djelatnosti praćene i partijskom aktivnošću. U rujnu 1949. osnovan je u Riliću Komitet Komunističke partije NR BiH sa sedam kooptiranih članova.⁷²⁴ U studenome 1949. direktor Dobra postao je Ignjat Marić, a pomoćnik Sveto Žerajić.

Prvi radnički savjet izabran glasovanjem radnika osnovan je u siječnju 1950. Ovo tijelo nije imalo Upravni odbor, već je Direkcija umjesto Upravnog odbora imala kolegij Dobra. On se sastajao svaku treću večer (*sic!*), što se „pokazalo kao dobra forma rada“. Poslije stupanja na snagu novog Zakona o radničkim savjetima iz ožujka 1951. godine, izabran je novi savjet od 31 člana. Njegova zadaća je bila rješavanje gospodarskih problema poduzeća.

Poteškoće s kojima se poduzeće susretalo, imale su različite uzroke. Zbog sušne 1950. godine i nedostatka radne snage, ostalo je mnogo nepokošenih livada. Posljedica je bila manjak stočne hrane. Stoga je u studenome 3.000 ovaca otpremljeno na zimovanje u Srbac. Pratili su ih 32 pastira koje je „bilo malo teže pokrenuti“. Preko zime 1950./1951. ministar državnih poljoprivrednih dobara Abdurahman Tupara je od Svete Žerajića tražio da primi iz Makedonije 6.000 – 7.000 ovaca. U transportu te stoke bilo je puno gubitaka zbog prisilnog janjenja ovaca. U ožujku 1951. novi direktor Dobra ing. Žarko Šiljak susreo se s pitanjem opskrbe stočnom hranom onih 3.000 koje su se vraćale i novih 6.000 – 7.000 ovaca iz Makedonije. Zato su vlasti načinile „razrez sijena“ iz okolnih sela Kupresa. Provodili su ga na terenu službenici ovog Dobra.

Početne teškoće razvitka Dobra povezane su i s težnjom seljaka za individualnim posjedom. Pojedinci su se suprotstavljali otkupu stoke koji se činio po vezanim cijenama. Događali su se i propusti u plaćanju vlasnicima stoke. Čak i oni od kojih je Dobro 1949. otkupilo stoku, naknadno su nabavili stoku za svoje potrebe i nastavili je držati na prostoru Dobra.

Državno dobro se suočilo i s problemom gradnje radničkih kuća. Za tu namjenu u listopadu 1951. godine odobrena je suma od 9.000.000 dinara. Sklopljeno je 112 ugovora za kuće i s ljudima izvan Dobra, koje je trebalo dovršiti do svibnja 1952. Međutim, za izvedbu te zadaće nedostajali su i materijal i radna snaga.

⁷²⁴ Kao sekretar Mitrović Bogoljub, organizacijski sekretar Relja Marković, a članovi: Momčilo Šešum, Đuran Marić, Stanko Svitlica, Ignjat Marić, Nikola Grgić.

Direkcija je neracionalno planirala poslovanje. Planiralo se uzorati više nego što je bilo realno. Zbog manjka raspoložive snage, da bi se plan ispunio, kvaliteta obrade bila je loša, a time i slabiji prinos. Radnički savjet i Upravni odbor, potaknuti nerentabilnošću, planirali su usjeve i držanje stoke prema mogućnostima. Tako je odlučeno da se u proljeće kupuje mršava stoka i tovi preko godine, što je 1951. i učinjeno.⁷²⁵

6.10. Poslovna neučinkovitost

Do 1954. Dobro je poslovalo kao probni pogon, a od te godine sa samostalnih financiranjem. Ogromna većina ulaganja naročito u građevinske objekte izvršena je 1948. Težište gradnje stavljeno je na Rilić, kao centar Poljoprivrednog dobra. U Vukovskom je podignuto 18 ovčarnika i 2 govedarnika (koja su se koristila za smještaj ovaca). Nakon nekog vremena izgrađeno je i 7 ovčarnika u Ravnom od vodootpornih materijala te dvije stambene zgrade u Kupresu.

Tijekom cijelog razdoblja postojanja Dobra, ulagalo se u strojeve i alate, ali bez plana. U početku je Dobru dodijeljeno dosta strojeva, od kojih se priličan broj nije mogao koristiti.

Posljedica početnog otkupa stoke bilo je težište na govedarstvu, a zatim se prešlo na ovčarstvo. U stoku se stalno investiralo. Početno stado je dodijeljno iz otkupa, a kasnije su u više navrata nabavljane ovce i goveda za priplod iz zemlje i iz inozemstva.

Oranje i sjetva su se vršili bez agrotehničkih priprema, bez stajnjaka i mineralnih gnojiva, s nedovoljnom mehanizacijom. Sijao se ječam i krumpir. Rezultati su bili slabi. Osnovna karakteristika bio je mali udio oranica u ukupnoj površini.⁷²⁶ U usporedbi s drugim krajevima, kupreško područje nije donosilo velike prinose krumpira u razdoblju 1951. – 1956.⁷²⁷

Slabi prinosi krumpira obrazloženi su klimatskim uvjetima, kasnim proljetnim i ranim jesenjim mrazovima, nepovoljnom količinom i rasporedom oborina. Poljoprivredni zavod iz Sarajeva je zaključio da se krumpir na Kupresu može uzgajati ali da su stalno visoki prinosi potrebni za proizvodnju na većim površinama nesigurni. Zato se krumpir sadio na manjim površinama.⁷²⁸

⁷²⁵ KAT, A / 6.2.3.2-329.

⁷²⁶ Ibidem.

⁷²⁷ M. DOBRINČIĆ, 1975.b, 68.

⁷²⁸ KAT, A / 6.2.3.2-329.

Općina	Proizvodnja	Potrošnja	Tržni višak
Bos. Grahovo	28.180	19.890	8.290
Čelebić	12.545	7.650	4.895
Duvno	49.647	32.130	17.517
Glamoč	31.437	18.360	13.077
Kupres	21.022	18.360	2.662
Livno	63.498	49.960	13.538
Preodac	4.730	4.730	-
Prisoje	20.385	17.300	3.085
Ukupno (mtc)	231.444	168.380	63.064

Prilog 6.13.

Prosječna godišnja proizvodnja krumpira 1951. – 1956. (KAT)

U stočarstvu najvažnije mjesto zauzima je uzgoj goveda i ovaca. Pokazatelji uzgoja stoke postignuti nakon 1950., u usporedbi s okolnim krajevima nisu bili ohrabrujući.⁷²⁹

Područje	Brojno stanje		Tržni višak	
	Goveda	Ovce	Goveda	Ovce
	Grla			
Bos. Grahovo	9.314	33.113	2.087	18.643
Duvno	13.727	60.655	4.269	34.581
Glamoč	13.287	58.033	4.132	27.598
Kupres	6.061	26.200	1.885	14.672
Livno	17.040	64.162	5.299	36.537
Svega	59.429	242.163	18.482	132.031

Prilog 6.14. Brojno stanje i tržni višak u stočarstvu, prosjek za 1951. – 1956. (KAT)

6.11. Prometna politika

Prvim Petogodišnjim planom od 1947. do 1952. u FNRJ,⁷³⁰ kreiranom po uzoru na Sovjetski Savez, određene su smjernice razvitka države neposredno nakon rata. Nakon donošenja Zakona o petogodišnjem planu, Ministarstvo željeznica FNRJ i Ministarstvo pomorstva je 1948. razmatralo razvitak glavnih luka i željezničkih pruga do tih luka. Elaboratom je obrađeno pitanje razvitka luka u Rijeci, Šibeniku, Splitu i Pločama i:

1. Dovođenja Unske pruge,
2. Gradnje normalnotračne pruge Sarajevo –Ploče,

⁷²⁹ M. DOBRINČIĆ, 1975.b, 69.

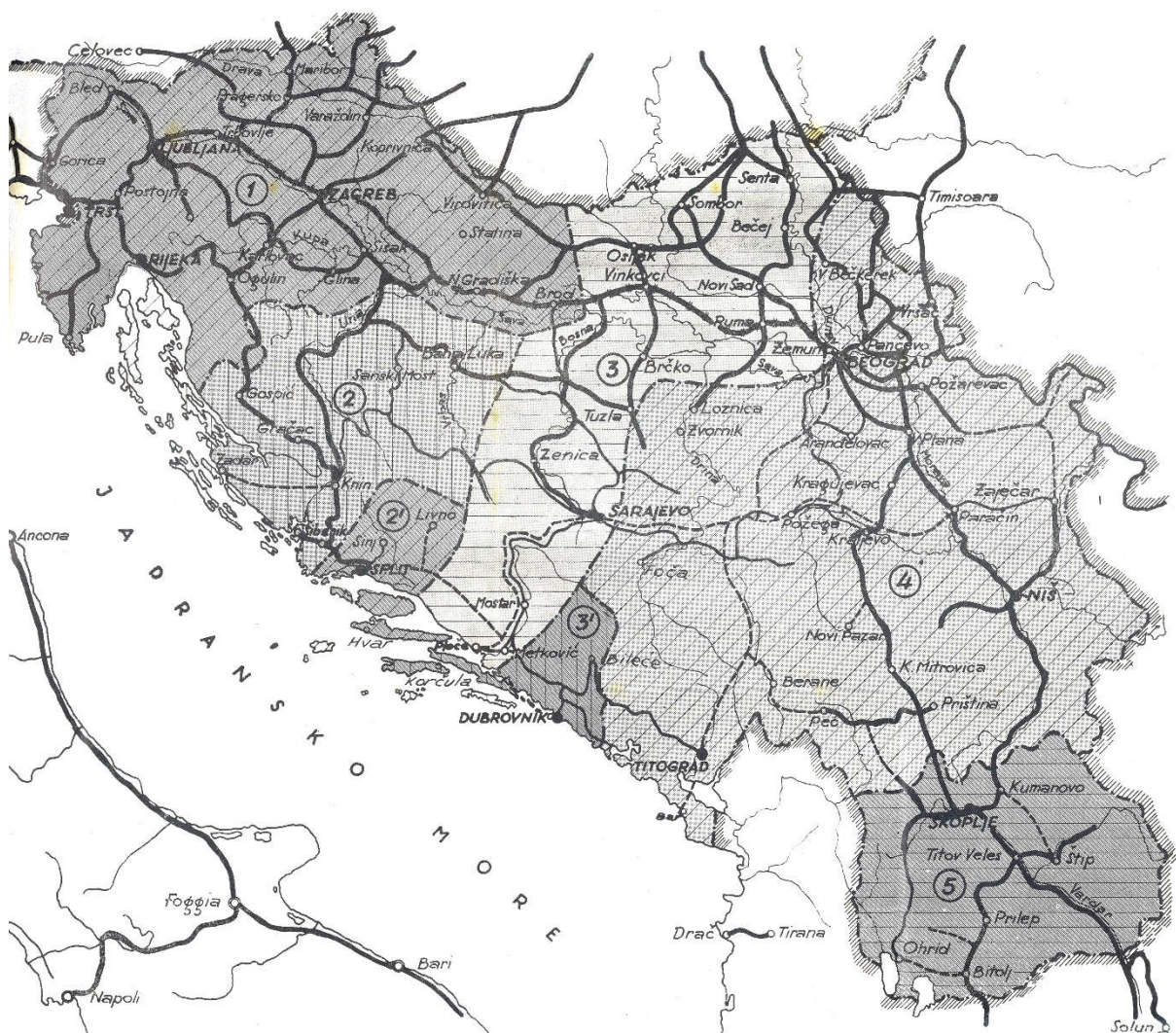
⁷³⁰ Na AVNOJ-u 1943. je proglašena Demokratska Federativna Jugoslavija, u razdoblju 1945. – 1963. naziv države bio je Federativna Narodna Republika Jugoslavija, a od 1963. – 1991./1992. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija.

3. Gradnje pruge Split – Livno.

Predstavnici ova dva ministarstva su 1950. analizirali petogodišnji plan izgradnje i revidirali prethodni dokument, uzevši u obzir izgradnju luke Bar. Novim planom bilo je predviđeno građenje željezničkih pruga:

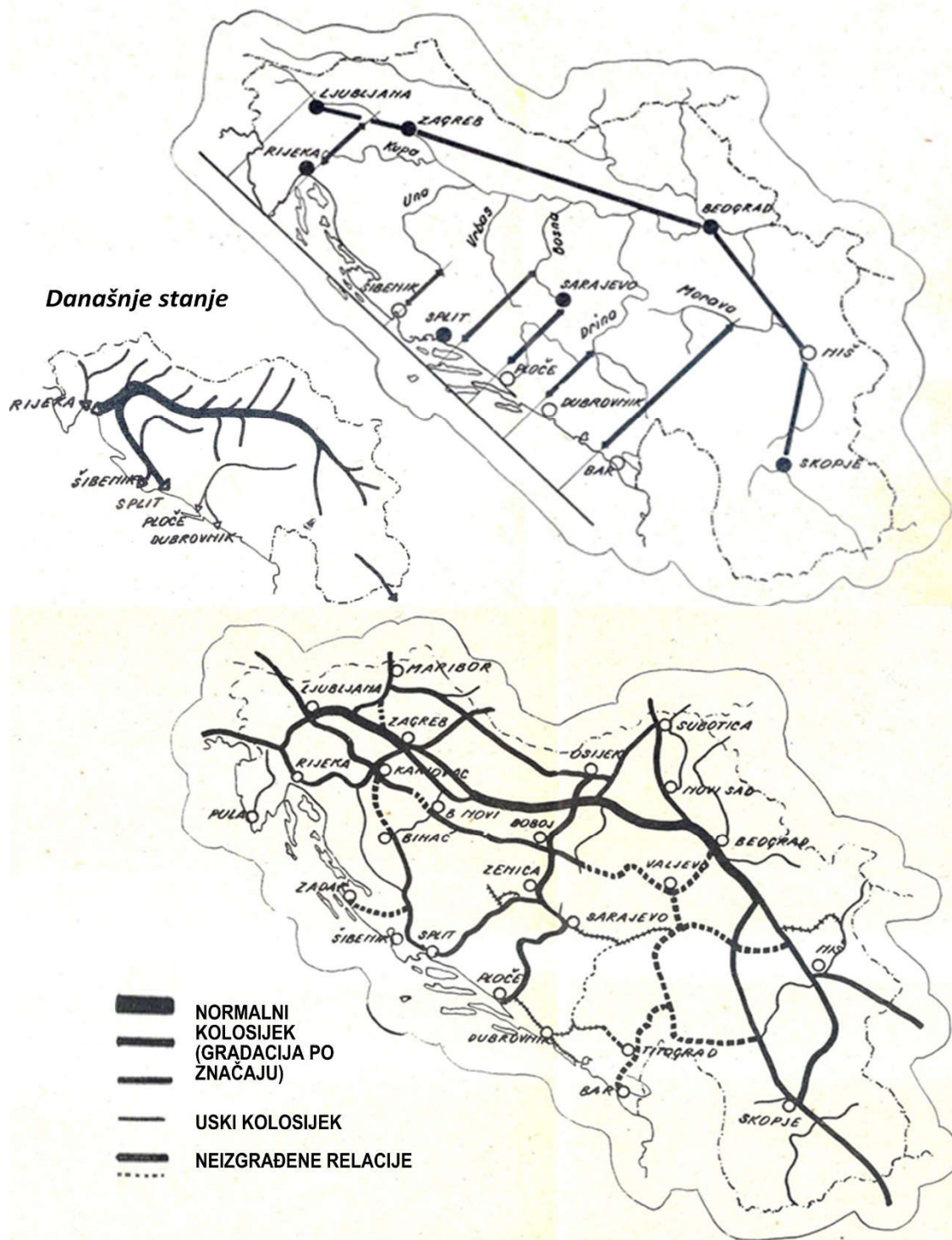
1. Beograd – Bar,
2. Sarajevo – Ploče,
3. Split – Livno i povezivanje s prugom Sarajevo – Ploče u Mostaru,
4. Zadar – Knin.

Prema tomu su definirana gravitacijska područja glavnih luka.⁷³¹

Prilog 6.15. Područja gravitacije glavnim lukama prema elaboratima iz 1948. i 1950. Zone luka: 1. Rijeka, 2. Šibenik, 2'. Split, 3. Ploče, 3' Gruž, 4. Bar, 5. Solun (S. DVORNIK, 1957.)

⁷³¹ I. RUBIĆ, 1957., o.c., 214.

Prilog 6.16. Logični prometni pristupi Jadranu u odnosu na poslijeratno stanje i prijedlog buduće mreže (S. ŽULJIĆ, 1957.)

Planovima je zanemarena prometna i gospodarska važnost željezničkih veza Split – Zenica i Dubrovnik – Foča. U širim stručnim krugovima posebno se diskutiralo o ulozi Splitske luke i širokom području zapadne Bosne koje je ostalo bez pristupa moru željeznicom. Željeznica Split – Duvno – Bugojno – Zenica trebala je postati jedna od osnovnih prometnih

arterija.⁷³² Generalna direkcija željeznica je zanemarila svaki drugi pravac trasiranja pruge osim onog Sarajevo – Ploče. Radi izgradnje pruge Split – Lašva, organizirana je konferencija 1954. u Splitu. Sudjelovali su narodni poslanici kotareva: Split, Šibenik, Zadar, Brač, Bugojno, Drniš, Hvar, Imotski, Livno, Sinj, Makarska, Metković, Prozor, Zenica, te predstavnici Jugoslavenske ratne mornarice, Državnih Željeznica Zagreb i Sarajevo, kao i predstavnici republičkih komora. Na sljedećoj konferenciji u lipnju iste godine u Bugojnu, zaključeno je da se izradi projektna dokumentacija za trasu Aržano – Lašva, sredstvima narodnih odbora: Bugojno, Duvno, Glamoč, Jajce, Livno, Prozor, Travnik, Sinj, Imotski, Split uz pomoć DŽ Zagreb.⁷³³

Umjesto razmatranja gradnje oba pravca prema moru te onog prema Pločama i prema Splitu, osnovana je Komisija radi revizije investicijskog programa pruge Sarajevo – Ploče i usporedbe s trasom Zenica – Split. Savezna komisija u Beogradu je procijenila trošak izgradnje pruge i luke za relaciju Sarajevo – Ploče na preko 50 milijardi dinara, a Lašva – Zenica – Split na preko 63 milijarde dinara. Izvješće je izazvalo podvojena mišljenja i primjedbe tehničke naravi po pitanju korištene metodologije. Radi toga je Ekonomski institut NR Hrvatske iz Zagreba formirao posebno povjerenstvo koje je za drugu trasu izračunalo troškove izgradnje tri varijante, od kojih je najskuplja bila oko jednu milijardu skuplja od pruge Sarajevo – Ploče, druga 1,6 milijardi jeftinija, a treća jeftinija za oko 5 milijardi dinara.⁷³⁴

Primjedbe na metodologiju koju je koristila Savezna komisija odnosile su se na donošenje procjena „na temelju generalštabskih karata i na temelju geološke karte Katzera, a da prije nisu obišli teren.“⁷³⁵ Zahtjevi izvan Beograda da se gradi željeznička pruga Split – Zenica (Lašva) nisu negirali gradnju luke u Pločama (čija je lučka obala izgrađena tijekom Drugog svjetskog rata i služila izvozu boksita), već prirodnom i ekonomskom potrebom da se poveže srednja Dalmacija s dolinama Vrbasa i Bosne.⁷³⁶ To je potkrijepljeno gospodarskim procjenama, povijesnim činjenicama o naslonjenosti primorja na kopneno zaleđe ali i tehničkim

⁷³² ŽELJEZNIČKA VEZA, 1957., 15. – 16. Predsjednici Narodnih odbora Livna i Splita, Jozo Bakrač i Ivo Senjaković, u obraćanju Saveznoj narodnoj skupštini i predsjedniku Petru Stamboliću su 1957. istaknuli ekonomsku i društvenu opravdanost izgradnje ove pruge.

⁷³³ ŽELJEZNIČKA VEZA, 1957., 18.

⁷³⁴ ŽELJEZNIČKA VEZA, 1957., 19. – 22.

⁷³⁵ M. KARLOVAC, 1957., 161.

⁷³⁶ S. DVORNIK, 1957., 223. Citat profesora Stanka Žuljića iz Urbanističkog zavoda NR Hrvatske: „Splitsku željeznicu treba graditi ne zbog njenog eventualnog izbora za jedinu i glavnu tranzitnu prugu prema Jadranu, već radi potrebe da se stvori ekonomska magistrala na relaciji dolina Bosne – dolina Vrbasa – Jadran koja će omogućiti dalji privredni progres prostranih predjela Bosne i Srednje Dalmacije.“

elaboratima. I krajem pedesetih su pravljene stručne analize i iznošenja mišljenja o opravdanosti.⁷³⁷

6.12. Gospodarska opravdanost povezivanja sa Splitom

Argument u zastupanju zahtjeva i prava na izgradnju željeznice od Splita prema unutrašnjosti su bili najvećim dijelom ekonomski, a odnosili su se na cijelo obalno zaleđe kojem je željeznica trebala omogućiti prosperitet. Zvonimir Zelinović je 1956. napisao: „Pravo zaleđe Splita je jugozapadna Bosna, dolina gornjeg Vrbasa. To područje nema danas pogodnog željezničkog izlaza na more i to veliko područje bogato prirodnim bogatstvima treba povezati s morem najkraćim i najprirodnijim putem. Kod izgradnje željezničkih pruga ne smije biti odlučujuća težnja, da od pruge imaju koristi samo početna i krajnja točka, već je daleko važnije, da ima koristi čitav kraj kroz koji pruga prolazi, a to je u konkretnom primjeru područje jugozapadne Bosne, koje već preko 100 godina čeka na prugu.“⁷³⁸

Ivo Ribić je predstavio gravitacijske zone oko Splita i detaljno obradio karakteristike otočne, zagorske i gornjačke ili zapadnobosanske mikroregije u tom području. U zapadnobosanskoj mikroregiji koja gravitira Splitu kao središtu, nalazili su se kotarski narodni odbori: Livno, Duvno, Glamoč, dio Grahova, dio Bugojna (općina Kupres). Najveća orijentiranost Splitu je bila i to 100% stanovništva kotara Livno, 70% Duvno (a 30% Mostaru), 50% Glamoč (a 50% ka Jajcu), 25% Grahovo (a 75% ka Kninu), 30% gravitira od Bugojanskog kotara i to Kupres, Rilić i Vukovsko polje. To područje je zapravo prirodno označeno hidrografskim slivom.⁷³⁹

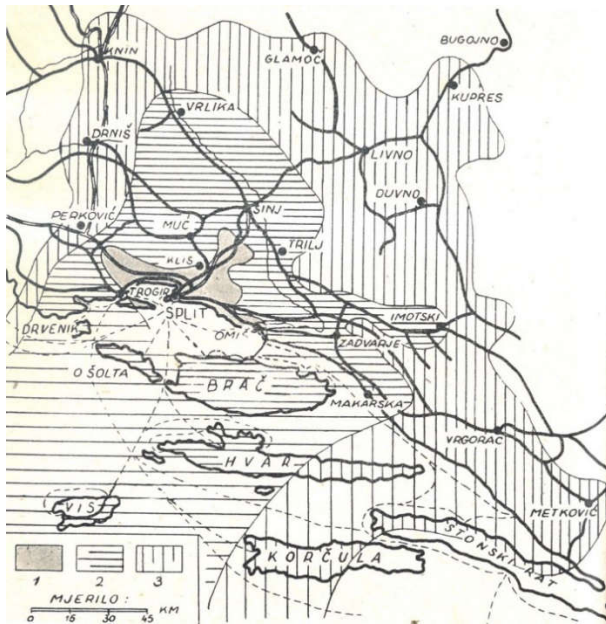
Taj rijetko naseljeni kraj stradao u ratu, s gustoćom od 35 stanovnika/km² i 100.000 stanovnika u 90 naselja,⁷⁴⁰ imao je loš standard, a dovoljno resursa za održivu ekonomiju. Osim nalazišta ugljena, bogatstva šuma i drvne građe, u kraju s vrlo slabo razvijenom industrijom, važna gospodarska osnova bili su poljoprivreda i stočarstvo.

⁷³⁷ D. BEJAKOVIĆ et al., 1958, 2, 29. U analizama iz 1958. govorilo se da bi se od magistralne trase pruge Solin/Split – Duvno/Livno gradili i ogranci: Konjsko – Tepljuh (Drniš), Provo – Imotski – Mostar, Livno – Bosansko Grahovo – Strmica (na unskoj pruzi Bosanski – Novi – Bihać – Knin), Duvno (preko Prozora) – Bugojno – Banja Luka, odnosno Zenica i Sarajevo. Stručnjaci su bili mišljenja da bi pruga Duvno/Livno – Solin /Split bila prvi dio važne magistralne pruge kao dijela prometnog sustava Jugoslavije.

⁷³⁸ D. BEJAKOVIĆ et al., 1958., 3.

⁷³⁹ I. RUBIĆ, 1957., 197.

⁷⁴⁰ I. RUBIĆ, o.c., 201.

Prilog 6.17.

*Gravitacijsko područje Splita po zonama
(I. RUBIĆ, 1957.)*

Godine 1950. Kotar Duvno je u Dalmaciju izvezao 300 vagona sijena, a na Ljubuši su 1956. godine pokosili 200 vagona. Kupres je te godine izvezao 400 vagona, Glamoč do 120 vagona. Osim ekstenzivnog korištenja pašnjaka, s kojih se 80% viška izvezilo u Dalmaciju, postojali su prirodni uvjeti za umjetno livadarstvo.⁷⁴¹

Prometni troškovi su utjecali npr. i na cijenu krumpira. Dok je željeznički prijevoz iz Maribora do Bugojna, troškovno utjecao na povećanje od 1,20 din po 1 kg krumpira, prijevoz cestom iz livanjskog kotara do Bugojna tu je cijenu povećavao za 7 dinara.⁷⁴²

Najudaljenija zona koja je gravitirala Splitu, bila je izrazito stočarski kraj. U tom području je 1939. bilo 70.000 goveda, 300.000 ovaca, 40.000 koza, 20.000 svinja, 30.000 konja i 150.000 kokoši. U čitavoj regiji Splita 1939. godine bilo je 100.000 goveda i 600.000 ovaca. Prema tomu, Gornjačkoj zoni pripadalo je 79% goveda i 50% ovaca od ukupnog broja.⁷⁴³

Kupres kao jak stočarki kraj, preko Livna 110 km udaljen od Splita, mogao je mesne i mliječne proizvode plasirati na Splitsko tržište. Upravo slabe prometne veze splitske anglomeracije sa zaleđem povećavali su cijenu proizvodima koje je trošio grad. Tako je npr. 1950. godine cijena jednog jajeta u Kupresu bila 5 din, u Duvnu 4 din, u Glamoču i Livnu 6 din, a u Splitu 10 – 12 dinara po komadu.⁷⁴⁴

⁷⁴¹ I. RUBIĆ, o.c., 203.

⁷⁴² M. DOBRINČIĆ, 1957.b, 68.

⁷⁴³ I. RUBIĆ, o.c., 203.

⁷⁴⁴ I. RUBIĆ, o.c., 204.

Kako je način komunikacije utjecao na gubitke u stočarskoj proizvodnji sredinom 20. stoljeća, pokazuje način prodaje goveda državnog dobra „Vojin Zirojević“ na Kupresu. Volovi tovljeni na Kupresu prodavali su se u drugim mjestima. U Splitu se prodavalo 600 volova, oko 400 u Zenici i toliko u Mostaru. Nakon dugog pješačenja do tih gradova, prosječno su gubili 50 – 60% utovljene težine. Oko 500 ih je nakon pješačenja do Splita prevoženo morem do Rijeke, a nakon klanja meso se pohranjivalo u tamošnjoj hladnjači, prije nego bi se izvezlo za Egipat, Siriju i druge zemlje. Izgradnja hladnjače na Kupresu ili Livnu uz željeznicu značila bi nova radna mjesta, smanjenje troškova i konkurentnije prodajne cijene.⁷⁴⁵

Željeznica koja bi osigurala prirodnu povezanost Splita sa svojim kopnenim zaleđem i mogućnost gospodarskog razvitka uz trasu, nikad nije izgrađena. Pitanje gradnje željezničke pruge i izbora trase za spoj Bosne i Dalmacije pokazalo je suprotstavljenost nacionalnih i regionalnih interesa i nepomirljivosti već u prvim godinama nove države.

6.13. Zaključak

Kupres se u Drugom svjetskom ratu našao u složenoj situaciji u kojoj su se ispreplitale aspiracije okupatorskih sila i vojni interesi postrojbi različite ideološke pripadnosti, a sve to u naslijeđenim napetim međunacionalnim odnosima iz Kraljevine Jugoslavije.

Prostor Kupresa se doticao područja ustanka Srba podignutog u jugoistočnoj Lici, sjevernoj Dalmaciji i u jugozapadnoj Bosni 1941. U „gerilskim“ odredima u kojima su suborci nosili i kokarde i petokrake, sudjelovale su i postrojbe s Kupresa. Već prve godine ustaške postrojbe vrše likvidacije srpskog, a četničke hrvatskog stanovništva.

Talijanske postrojbe su potisnule ustaške i domobranske postrojbe iz okupiranih zona, a tako i s Kupresa. Niti uz pomoć četničkih postrojbi nisu uspjeli potisnuti partizanske odrede, koji će proširiti svoj teritorij nakon talijanskog povlačenja. Situacija u kojoj se Kupres našao u ljeto 1942. posljedica je odluke Komunističke partije Jugoslavije da partizanske postrojbe sa Zelengore ne krenu prema Srbiji, nego prema Zapadnoj Bosni. Na tom putu se našao Kupres te je bio poprište velikih borbi u kojima partizanske snage nisu uspjele zauzeti grad Kupres. Na strani napadača su sudjelovale srpske i crnogorske, a na strani branitelja hrvatske snage, sastavljene od civila i vojnih postrojbi.

⁷⁴⁵ M. DOBRINČIĆ, o.c., 68.

Sljedeće godine, konačnim zauzećem Kupresa od strane partizanskih postrojbi, kao odmazda za prethodne poraze, likvidiran je veći dio muškaraca zatečenih u gradu, a ostalo hrvatsko stanovništvo je protjerano. Sastav i ciljevi postrojbi koje su sudjelovale u borbama, kao i likvidacije civila govore u prilog tomu da je ovaj sraz u prvom redu imao karakter nacionalnog sukoba. Kupres je doživio novi val iseljavanja poslije završetka rata.

Političkim odlukama, na Kupresu je 1947. osnovano Poljoprivredno dobro „Vojin Zirojević“ čime se nastojao potaći razvitak u prvom redu srpskih sela na Kupresu. Rezultati rada pokazivali su slabu poslovnu učinkovitost.

Prometna povezanost Kupresa s Dalmacijom i Srednjom Bosnom i dalje je zanemarivana. Razmimoilaženja između hrvatskih i srpskih političara o viziji države i gospodarskom razvitku, koji se u prometnom smislu ticao i Kupresa, bila je prisutna i nakon Drugog svjetskog rata, a zapravo će postojati do konačnog raspada socijalističke Jugoslavije.

7. ŽIVOT U ZAJEDNICI I STANOVNIŠTVO

7.1. Učinci razvitka društva i globalni utjecaji

Brojni elementi ovog dijela doktorskog rada tijekom 19. stoljeća, u osmanskom razdoblju, bili su na Kupresu i njegovom geografskom području prisutni tek malo više od naznaka (primjerice napredniji način gradnje kuća, promjene u zadružnom načinu života, razvitak trgovine i obrta u gradu, rad u uvjetima kapitalističkih društvenih odnosa). Drugi, poput školstva i obrazovanja te kulturne djelatnosti za vlasti Osmanlija gotovo da i nisu postojali. Razvitak svih tih toliko važnih segmenata života koji vrlo plastično opisuju posebnosti stanovništva naseljenog na visokoj nadmorskoj visini, uz to opterećenog geostrategijskom važnošću putnog koridora koji je vodio kroz pojas njihova življenja, svoj istinski razvitak, barem početni, dobit će tijekom austrougarske uprave. Sve kasnije vlasti (dvije Jugoslavije) tek će ponešto tome pridodati, najviše popravcima uništenoga u dva svjetska rata.

Dugoročnije demografske promjene se uočavaju tek u vremenskom razdoblju duljeg od pojedinačnih društveno-političkih uređenja u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća. Pokazatelji koji se odnose na cjelokupno stanovništvo Kupresa mogu se pratiti na temelju službenih popisa stanovništva počevši od druge godine razdoblja austrougarske vlasti. U kontekstu ukupnih ključnih demografskih padova u 19. stoljeću koristan je pregled pokazatelja promjena brojnosti katoličkog, odnosno hrvatskog stanovništva na Kupresu.

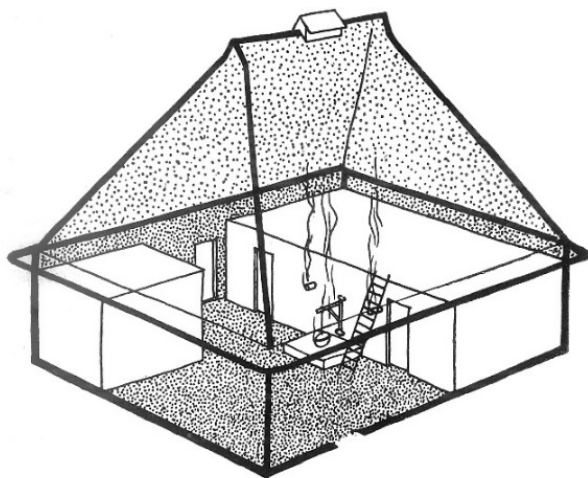
Stoga, da bi se uočio kontinuitet u promjenama svega pobrojanoga, radije se ove teme donose ovdje na jednom mjestu obuhvaćajući cjelinu promatranoga i znanstveno revaloriziranog vremenskog razdoblja, od 19. do polovice 20. stoljeća.

7.2. Seoske kuće

Jednostavne kuće s jednom prostorijom natkrivenom krovom na dvije ili četiri vode, korištene u srednjem vijeku, vremenom su zamijenili drugi razvojni oblici kuće. U prizemnicama prostor ležaja ili „kreveta“ odvojio se od ostalog prostora, naročito od dima s ognjišća,⁷⁴⁶ laganom pregradom od daske ili pletera, bez stropa ili s laganim stropom iznad tog prostora koji bi zadržavao toplinu. Uz prvobitni prostor nazvan „kućom“ nastao je tako novi

⁷⁴⁶ Na Kupresu, kao i u širem šćakavskom okruženju, prostor za grijanje i kuhanje nije se zvao „ognjište“ već „ognjišće“. Tako i sada govore stariji ljudi (nap. A. I.).

prostor – soba, u koji se ulazi iz „kuće“.⁷⁴⁷ U „kući“ se nije spavalo, osim možda neka starija osoba. Tomu je služila soba u kojoj se čuvala i osobna imovina. U dvodijelnom brvnari, ognjišće je ostalo obično uz pregradni zid između „kuće“ i sobe.⁷⁴⁸ Peć, uglavnom zemljana, a kasnije metalna, također je prislonjena uz njega i loži se nekad s ognjišća, a dim iz peći se pušta u otvoreni tavanski prostor kao i dim s ognjišća. Strop iznad sobe stvorio je poseban potkrovni prostor – tavan, otvoren prema prostoru „kuće“. Taj korisni dio nastambe koristio se uglavnom za sušenje mesa, ali i smještaj žitarica, kao i pohranu drugih stvari po potrebi. Do njega se dospijevalo drvenim „listvama“. Dok je „kuća“ imala zemljani pod, soba se u cjelosti ili dijelom popođavala drvenim podom.⁷⁴⁹

Prilog 7.1.

Dim s ognjišća „kuće“ i iz sobne peći izlazio je pod krov (M. KADIĆ, 1967.)

Preko dana se uz ognjišće sjedilo i kuhalo. Svi domaćinski poslovi su se odvijali u „kući“, a spavalo se u sobi, gdje je bilo toplije nego u „kući“, koja je preko noći hladna kad se vatra ugasi. Do 20. stoljeća, peć u sobi nije bila metalna, već zemljana. Dim se odvodio otvorima u krovu (badžama) i otvaranjem „velikih“ i „malih“ (nasuprotnih) vrata na kući. Dvoja vrata su imala i sigurnosnu ulogu, u slučaju bijega pred neželjenim došljacima ili nasilnicima, ali i gospodarsku, jer su „mala“ vrata obično služila za komunikaciju sa stočnim i gospodarskim dijelovima dvorišta.⁷⁵⁰ Vrata su se zaključavala kračunom. Za otvaranje i zatvaranje badže –

⁷⁴⁷ M. KADIĆ, 1967., 25.

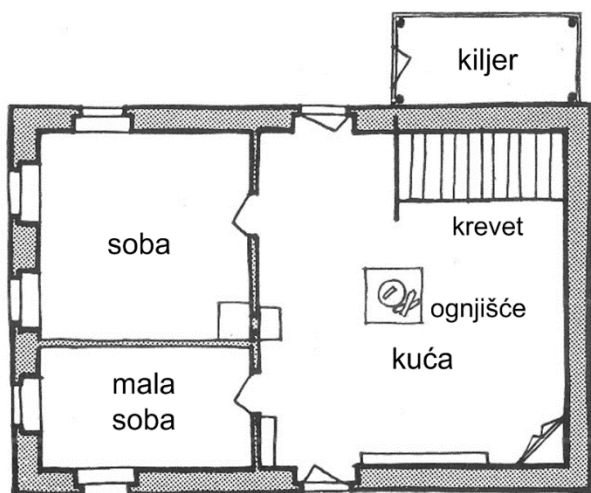
⁷⁴⁸ M. KUMOVIC, 2004., 41: „Pregrada između kuće i sobe zvala se perda. Na sličan način je građena: od 'tanjih' greda kod tavana i magaze; a zatim je na isti način malterisana: a jedne i druge strane, tj. sa strane gdje je soba i sa 'kućne' strane. Uz perdu je, sa kućne strane, građeno 'ognjišće'.“

⁷⁴⁹ Prema kazivanju Mije Hercega (r. 1931.), zabilježio A. I. 2019.: „Popođena je bila po jedna spavaća soba. Tamo gdje je bilo vatrišće, onamo bi bila zemlja. Nad sobom gdje se spavalo, bilo je zatvoreno, a nad vatrišćem otvoreno. Rascipila bi se jelovina, balvan, i soba bi se popođila s 5 – 6 podova. Za pravljanje najstarijih podova nisu se koristile brdne žage. Pilati se počelo od 30-ih godina.“

⁷⁵⁰ M. KADIĆ, o.c., 23. – 24.

otvora na krovu, služile su duge motke – badženjače ili kominjače. Za otvaranje badže koristili su se također konopac ili žica s dva kraja – jedan za otvaranje, drugi za zatvaranje.

U daljem razvitku drvene prizemnice, uz kuću se izvana prigraduje novi prostor – (h)ajat, koji je služio kao manja ostava – „kiljer“, a u kući se nekad odvajao „perdom“ prostor za ležanje starijih i nemoćnijih. „Kuća“ je poslije odvajanja sobe, izduživanjem osnove i krova ponovo dobila kvadratni oblik s velikim i malim vratima. Dok je odvajanje, odnosno ugradnja sobe u kvadratnu kuću započela početkom 19. stoljeća, gradnje kuća izduženog oblika, sa sobama i kvadratnom kućom, započela je ubrzo nakon dolaska austrougarske vlasti.

Prilog 7.2.

Razvijeniji oblik prizemnice

(M. KADIĆ, 1967.)

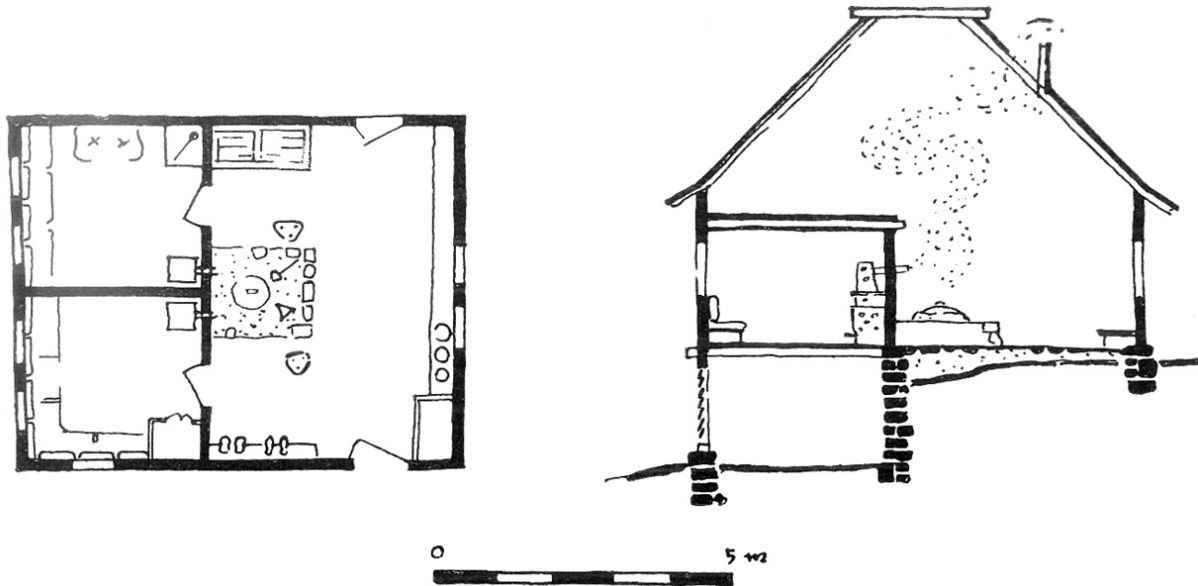
U narednoj, drugoj fazi, pravokutna soba se pregrađuje na veći, približno kvadratni, i drugi manji prostor koji služi kao soba ili kao prostor u kojem se drže sanduk za brašno i načve na kojima se mijesi brašno za kruh. U trećem razvojnom stupnju, kuća se ponovo dijeli jednim zidom po dužini. Tako se nasuprot sobe dobiva ostava ili nova soba. „Kuća“ ponovo poprima produženi oblik, velika i mala vrata i dalje postoje, a ognjišće je neizbježno uz pregradu sa sobom. Daljim se razvitkom oba ugrađena prostora, s jedne i s druge strane dijele na manje dijelove koji služe kao sobe ili ostave.⁷⁵¹

Na strmom terenu radi racionalnijeg korištenja nastale su drvene prizemnice s magazom. Najveći broj kuća na Kupreškoj visoravni bio je građen na taj način.⁷⁵² Magaza se često koristila kao prostor za život mladih parova nakon povećanja brojnosti u obitelji, a za studeni je nekad služila i kao zaklon stoci. Matko Džaja u opisu kuće Vučaka u Botunu veli da

⁷⁵¹ M. KADIĆ, o.c., 33.

⁷⁵² M. KUMOVIC, 2004., 39.: „Sva sela na Kupreškoj visoravni su gotovo identična. Kuće su prvobitno građene od drveta, u prirodnom nagibu, sa kamenim podzidom, i to tako da je ispod polovine kuće delimično ukopan i delimičnoozidan podrum (magaza).“

su u magazii bili smješteni sanduci u kojima su žene držale haljine, a cure ruho. Tu bi se ljeti spremale za crkvu.⁷⁵³ Ako ne u jednoj od gornjih prostorija, sanduk s brašnom je smještan u prizemni prostor. Nekad je donja prostorija služila isključivo za stoku. U njoj je rjeđe smješšana i perad, a kokošinjci su češće bili odvojeni od kuće. Dok je kuća imala zemljani, soba drveni pod, pogotovo ako se nalazila iznad magaze.

Prilog 7.3. Kuća s magazom (M. KADIĆ, 1967)

Kuće nisu bile velike,⁷⁵⁴ a drvo se nije posebno dobro obrađivalo. Glavna prostorija je veličinom odgovarala broju ukućana. Ognjišće je bilo središnji dio prostora. Prvobitni oblik ograđenog ognjišća u kojem kotao nije uvijek čvrsto stajao, zamijenjen je kotlom s lancem pričvršćenim na gredu koja je uglavljena iznad ognjišća. Oko tinjajuće vatre nalazile su se klupe za sjedenje i motke za sušenje odjeće i obuće u kišnim danima. Gdje je bilo manje ljudi, kruh bi se pekao pod saćem. Svaki dan! Uz ognjišće su bile ozidane krušne peći. Za veći broj ukućana, po desetak somuna se peklo u krušnoj peći. To je moglo biti dovoljno i za više dana.⁷⁵⁵

Najstariji konstruktivni element brvnare bio je zid od brvana pritesavanih na različite načine. Spojevi su na kutovima kuće rađeni primitivno, obično zasjekom preko polovice visine brvana te s prepustom na krajevima. U oskudici četinarske šume i brvana, koristile su se planjke i daske. Zidovi su često rađeni od okomica čija je visina odgovarala visini kata. Gradile su se i kuće s kosturom od drvenih greda i ispunom od drva ili pletera. Unutarnja strana zidova od drvene građe (dizme), obično je ožbukana smjesom ilovače i kreča. Radi boljeg prijanjanja,

⁷⁵³ Mt. DŽAJA, o.c., 135.

⁷⁵⁴ Dužina kuće bi obično bila ograničena do 7 metara zbog dužine grede.

⁷⁵⁵ U razgovoru s Mijom Hercegom, zabilježio A. I. 2019.

između brvana su se uglavljivale drvene „čivije“, površina prekrivala drvenim šipkicama ili se drvo nasjeckalo. Netko je i vanjsku stranu drvenog zida ožbukao i krečio.

Grede stropa sobe s gornje strane su se pokivale daskom po kojoj se u tavanskom prostoru moglo hodati. Nije bilo neobično da se daske i prostor među njima premazivao smjesom ilovače i piljevine. Time se postiglo bolje zadržavanje toplina u sobi. Na stropu sobe bile su letve pričvršćene o nosive grede.

Za pokrivanje kuća korišteno je drvo, obično šimla ili šindra. Dim s ognjišća djelovao je kao konzervans, impregnirajući krovni pokrivač raznim sastojcima dima i čađi, i time mu povećavajući trajnost i nepropusnost. Pri postavljanju šimle, daske su se pomalo nagingale na jednu stranu, da nisu okomite na okap, a na sastavima pojedinih horizontalnih redova, malo su se pritesale s gornjeg i donjeg kraja. Iskošene i na krajevima pritesane daske omogućivale su lakše istjecanje vode niz strmine krova. Usmjeravale su i zračnu struju, tako da bi zrak klizio po ravnini krova uvis i na suprotnoj strani nije izazivao vrtloge i podtlak koji bi pojačao usisnu snagu vjetera na zavjetrenoj strani krova i njegovo eventualno rušenje. Kvaliteta drva i način cijepanja određivali su trajnost krovnih pokrivača. Nagib krova pokrivenog šimlom je oko 60 stupnjeva. Čeone kose ravnine na užim stranama imaju strmiji nagib, zbog statičkih razloga nekad i do 80 stupnjeva. Premda takve „kuće ječe i trepere kao jelike u oluji, pri tom ne pokazuju nikakvo oštećenje.“⁷⁵⁶ Kod oblika „šimle na prostrug“, radi boljeg zaptivanja krovne površine, na jednoj podužnoj stranici daščice pravio se utor, a druga stranica je bila stesana na pero.⁷⁵⁷

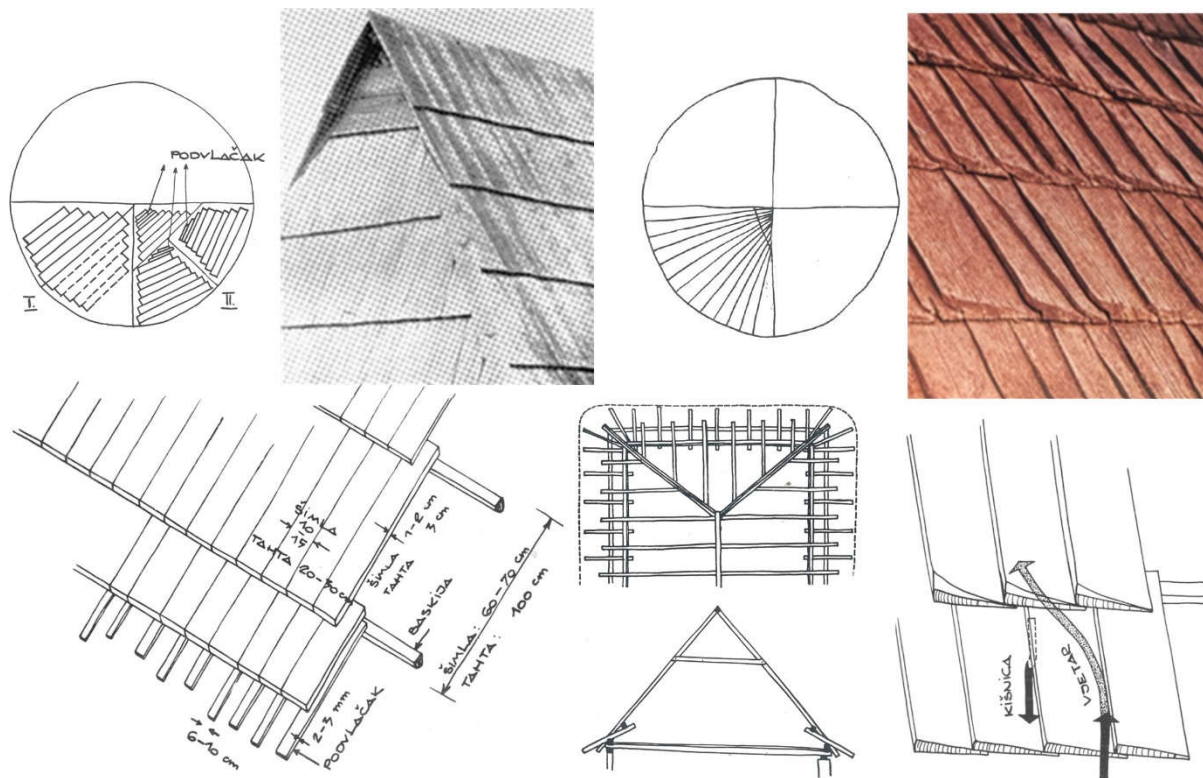
Da bi se izradila šindra, drvo se nije cijepalo klinasto prema sredini debla, već paralelnim zasjecima. To je zahtijevao umjeće, kao i posao pokrivanja kuća, pa se tim nije svatko bavio. Na Kupresu je bilo ljudi spretnih u poslovima pokrivanja krovova. Kada se 1896. obnavljala samostanska crkva u Rami, onda su poslove pokrivanja krova radili upravo kupreški majstori.⁷⁵⁸ Da su ti majstori pratili i trendove, od kojih neke stečene vjerojatno tijekom vojne službe u Prvom svjetskom ratu, govori jedna bilješka fra Kazimira Ivića iz Rame. Zapisao je da je početkom 20. stoljeća osim crkve pokrivena limom, na području cijele župe bila još jedna kuća pokrivena crijepom, a da je „krov svih zgrada bio od dasaka i to nešto krupniji komadi –

⁷⁵⁶ M. KADIĆ, o.c., 99. – 104

⁷⁵⁷ A. BUGARSKI, 2005., 45.

⁷⁵⁸ AFSR, Fra Kazimir Ivić, *Bilješke o franjevačkom samostanu u Rami od 1882. godine* (rukopis), 82.: „27. srpnja, fra Bono Milišić javlja provincijalu: 'Još u februaru ove godine pogodio sam Dalmatine majstore, da iznutricu dogotove, a Kuprešane da je novim krovom pokuju. Usve 13 majstora radi još od početka maja, a svi su pogodili hranu.'“

šimla. Krov od sitnih dasaka, ruski krov,⁷⁵⁹ počeo je ulaziti iza Prvog svjetskog rata, od 1920. godine.“ U Ramu je, kako fra Kazimir piše, ta moda došla s Kupresa.⁷⁶⁰ Poznat kao krovopokrivač, umješan i u stolarskim poslovima, u gradu Kupresu bio je u prvim desetljećima 20. stoljeća Jandruka Vila (preminuo 1930. g.).⁷⁶¹

Prilog 7.4. Način cijepanja i slaganja šimle (lijevo) i šindre (desno) te konstrukcija krova (niže u sredini) (prema M. KADIĆ, 1967)

Streha, zvana „strija“ izrađivana je pod nešto manjim kutom radi odbacivanja vode i prepuštala se daleko od zida da ga zaštiti od kiše. Na kutovima kuće streha je bila zaobljena. Zbog strmine krova i visine strehe koja je odgovarala otprilike visini čovjeka, bilo kakva nadogradnja uz kuću nije mogla biti velika. Događeni prostor, nazvan „ajat“ (hajaj) imao bi nešto blaži nagib krova, ali ne puno, kako se snijeg ne bi zadržavao u zimskim danima.

Događnjom kuće pomoćnim prostorijama, krov je često gotovo dosezao tlo. Osim prikaza takvih događnji, na fotografiji stare kuće u selu Vrila snimljene 1940. godine vidljiv

⁷⁵⁹ Krov se pokrivaio drvenim treščicama u vidu pravokutnik pločica. To se zvalo „triska“. Riječ je o brzem ali manje kvalitetnom načinu pokrivanja krovova.

⁷⁶⁰ AFSR, Fra Kazimir Ivić, o.c., 141.

⁷⁶¹ Prema kazivanju prof. Rajka Bobana, zabilježio A. I. 2016.

je i križ na sljemenu krova, što nije bila neobična pojava na katoličkim kućama ne samo u tom, već i u drugim selima do Drugog svjetskog rata.

Prilog 7.5. Stara kuća u selu Vrila snimljena oko 1940. godine (KT, 2018.)

Posljedica osmanske vlasti tijekom proteklih stoljeća bila je i lošiji izgled nastambi kršćanske raje u odnosu na muslimane sve do konca 19. stoljeća. V. Klaić je zabilježio: „Turčinu gospodaru sve je slobodno činiti, pače i carski zakon nogama gaziti; uboga raja nesmije ni pravo tražiti. Ona nema zemalja svojih, ona je bezpravna. 'Raju je Bog Turcima poklonio', vele bosanske kadije 'da Turčinu izmet-službu čini'; na sudu opet kažu: 'Jedan turčin više znade nego hiljadu Vlaha'. Na mnogih mjestu ne smije si raja ni ljepšu kući graditi. Ako si koji kršćan uzprkos tomu podigne bolju kuću, odmah ga Turci tjeraju na sud i pitaju: 'Pa zar i ti, krstu, i ti hoćeš imati kuću, i ti si nekakav aga (gospodin)? Hajde u aps (zatvor) dokle ne platiš toliko i toliko groša'. Na to mu kuću uzmu i dadu kojemu Turčinu, a krstu kažu: 'Za tebe je košara, krstu lipovi, ti sebi napravi košaru'.“⁷⁶²

B. Milojević piše: „Kad bi beg krenuo kmeta, nije mu dopuštao da 'raskopa' kuću i prenese je. U Zloselima stariji ljudi pričaju, da je kolibu i ambar kmet prevlačio s 25 – 40 pari

⁷⁶² V. KLAJIĆ, o.c., 104

volova. Ove su zgrade ležale na dva-tri brvna, kao na saonicama. Pri prijevozu za svako brvno se uprezalo po deset volova“.⁷⁶³ Tijekom austrougarske uprave, kmetovske kuće se prave drugačije nego u vremenu osmanske vlasti i nisu se razlikovale prema konfesionalnoj pripadnosti. Međutim, još uvijek nisu na zavidnoj razini kvalitete. Prema M. Bešliću, početkom 20. stoljeća stanovi u kojima živi seoski narod su primitivni: „Kuće su od drveta i pokrivene daskama, a katkad i slamom. U kući je samo jedna soba i kuhinja, koju zovu kućom. Nasred kuće je ognjište, gdje se loži vatra. U sobama je zemljana furuna. Soba je rjeđe popođena daskama. Zimi spava sva kućna čeljad u sobi. Obično spavaju na slami, preko koje steru ponjave. Na sobi su obično po dva mala pendžerčića,⁷⁶⁴ koji su ponajviše od stakla. Uz seosku kuću ima i drugih zgrada koje su sve građene od drveta. Zgrade te vrste jesu: pojata, u kojoj se drži sijeno i slama, zatim košara, u kojoj se drži marva.“⁷⁶⁵

U austrougarskom vremenu više se grade čvršće kamene kuće, a na širenje kamene kuće je utjecalo i doseljavanje obitelji iz Livna, odnosno šireg prostora tradicionalnog građenja kamenom. Nasuprot malim drvenim kmetovskim kućama, dizali su se begovski kameni čardaci i kule. Padom austrougarske vlasti, 1918. seljaci Donjeg Vukovskog ruše kulu skopaljskih begova Sulejmanpašića, izgrađenu koncem 18. stoljeća.⁷⁶⁶ Dojučerašnji obespravljeni kmetovi počinju graditi čvršće kuće. Ipak, do Drugog svjetskog rata bilo je jedva 10 zidanih kuća u samom Kupresu, pokrivenih crijepom ili „ternitom“. Situacija se potpuno mijenja nakon obnove popaljenog Kupresa. Vremenom gradski građevni materijali prodiru u prostor tradicionalne brvnare.

Broj kuća	Blagaj	D. Malovan	G. Malovan	Kupres	Mračaj	Otinovci	Rastičevo	Ravno	Rilić	Vrila	D. Vukovsko	G. Vukovsko	Zloselo	Zvirnjača
bez kata	77	1	28	125	2	76	99	117	52	105	120	76	101	20
s katom	0	22	0	18	1	1	0	0	2	8	1	0	1	0

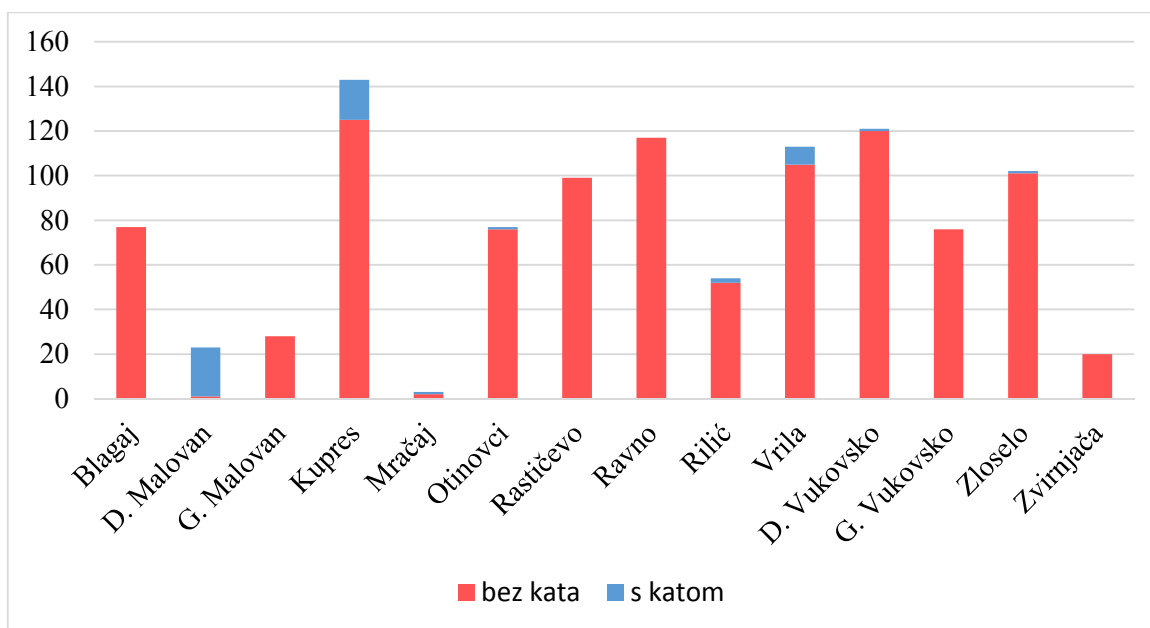
Prilog 7.6. Broj prizemnica i katnica u mjestima na Kupresu 1885. (OeStA, KA)

⁷⁶³ B. MILOJEVIĆ, o.c., 39. – 40

⁷⁶⁴ Pendžer, tur. prozor

⁷⁶⁵ M. BEŠLIĆ, o.c., 51. Naziv za štalu bio je košara. U njoj su bile krave, kako na selu, tako i u gradu Kupresu. Uz kuće je bilo uobičajeno graditi štalu. Do Drugog svjetskog rata, svaka kuća je držala barem jednu kravu u štali, pa čak i one u gradu. Često je dio ukućana noćivao na slami iznad štale čime se u sobi dobivalo više komocije. Ponetko bi i u gradu, ako je posjedovao vrt ili ograđeno dvorište, uzgajao kupljeno janje prije pripreme za blagdane ili dane slavlja.

⁷⁶⁶ B. MILOJEVIĆ, o.c., 41.

Prilog 7.7. Dijagram odnosa broja prizemnica i katnica po mjestima (uz Prilog 7.6.)

Na temelju analize stambenih objekata na Kupresu, kuća s katom⁷⁶⁷ je 1885. bilo u gradu Kupresu, u Donjem Malovanu i poneka u Vrilima.⁷⁶⁸ To je povezano i s gradnjom kamene kuće koja s austrougarskim razdobljem postaje sve zastupljenija u gradu, a Donji Malovan već i prirodno zalazi u granično područje gradnje tradicionalne drvene i kamene kuće. Identična gradnja i tipovi kuća bili su zastupljeni kod pripadnika svih konfesionalnih skupina.

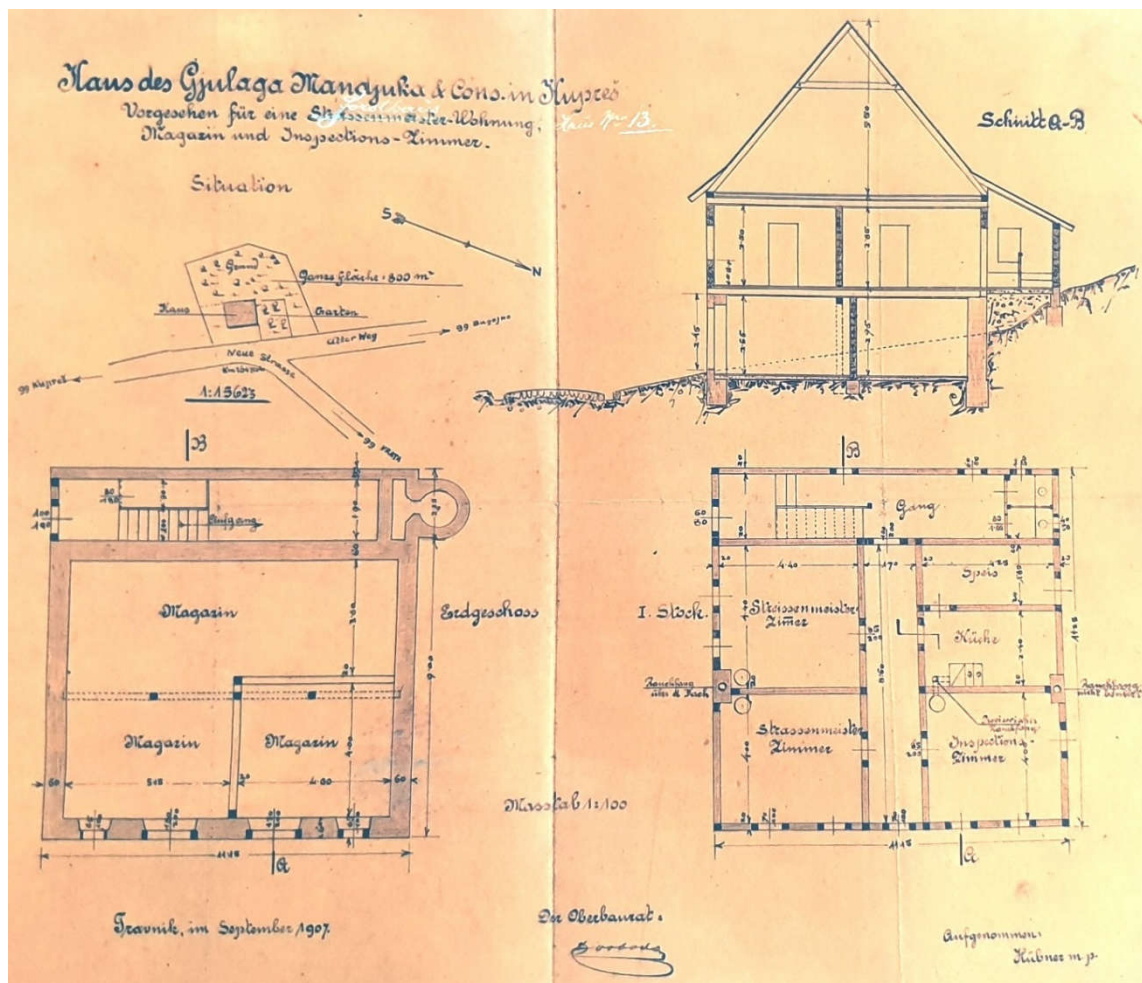
Prilog 7.8.

*Kupreška kuća poslije
Drugog svjetskog rata⁷⁶⁹*

⁷⁶⁷ Ovdje se pod katnicom ne misli na kuće s magazom. Te kuće prilagođene terenu imaju obilježje prizemnice (nap. A. I.).

⁷⁶⁸ OeStA, KA, 46-4 510.

⁷⁶⁹ Fotografija u digitalnom obliku ustupljena ljubaznošću P. Turalije.

Prilog 7.8. Kuća Đul-age i Mehmeda Mandžuke u Kupresu 1913. (ABH, ZVS)

Početakom 20. stoljeća već se diferenciraju kuće imućnijih i siromašnijih. Bogatiji naručuju majstore za gradnju zidanih kuća s više prostorija. Siromašniji i dalje kuće grade uz pomoć rodbine i susjeda materijalom koji su sami obrađivali. Građa se rjeđe dovlači iz šume i kupuje se na pilanama. Jedna od boljih kuća nastalih početkom austrougarske vlasti bila je dvokatnica građena „a la franka“ Džafer-bega Huseinbegovića, koju je počeo graditi 1896. godine u središtu grada.⁷⁷⁰ Krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Kupresu trgovci i veleposjednici počinju graditi objekte od kamena, uglavnom jednokatnice, različite od seoskih kuća građenih od drva. Nacrt zajedničke kuće Đul-age i Mehmeda Mandžuke iz 1907. pokazuje izgled bolje kuće koja u stambenom dijelu „imade tri sobe, kuhinju, špajz i vrlo lijep ganjak, te u donjem boju⁷⁷¹ vrlo prostran podrum, koji je za magaze, odnosno dućana uređen.“ Dio kuće bio je zidan, a gornji od drva s ozidanim dimnjacima. Kotarski upravitelj je ocijenio kuću

⁷⁷⁰ S. SARIĆ, 2009., 256; ABH ZVS 49-69/1895.

⁷⁷¹ Špajz, ostava; Ganjak, hodnik; Boj, etaža.

ovako: „Takove su kuće u ovom visoko ležećem mjestu suhe i za stanove zdrave, jer su zidane kuće ovđe sve vlažne.“⁷⁷²

7.3. Život u zajednici

Manje rodbinski vezane uže obitelji živjele su u većoj zajednici – zadrugi. Obitavali su u jednoj kući s više hajata ili više soba ili u više kuća. Ali i tada se znalo koja je glavna kuća u kojoj se zajednički jelo, dogovaralo, dobivalo naloge za posao, molilo ujutro i navečer te organiziralo prela. Na čelu svake zajednice bio je „starišina“. On se brinuo o organizaciji i podjeli poslova, prodaji i kupovini stoke te općenito o svemu što je bilo bitno za tu zajednicu. Vrlo dobro je poznao organizaciju posla na njivi ili polju.⁷⁷³

S vremena na vrijeme ove velike zajednice su se morale dijeliti, obično kada broj naraste na 20 – 40 članova. Razlozi su obično bili ekonomske prirode i suženi prostor u kojem su nastajale svađe među jetrvama, a onda i među braćom. Nakon što bi starišina zadruga sazvaio ukućane i naložio diobu, ona je mogla biti djelomična, ako bi se odijelio jedan od braće, i potpuna, kada bi se sva braća osamostalila.⁷⁷⁴ Diobom unutar zadruga, između dviju obitelji, ženidbom ili diobom nasljednika, „kuća“ se polovila poprečnim zidom. Oboja vrata bi postajala ulazna vrata za dvije odvojene kuće, a ognjišta bi se postavila uz razdjelni zid dviju smanjenih „kuća“.⁷⁷⁵

R. Bićanić piše 30-ih godina 20. stoljeća: „Onaj, koji se bavi pitanjem kućnih zadruga i njihovog propadanja, morao bi danas poći u zapadnu Bosnu. Tamo će naći intenzivan proces raspadanja kućnih zadruga, otprilike onako kako je to bilo kod nas, u banskoj Hrvatskoj pred nekoliko decenija.“⁷⁷⁶ Taj proces na Kupresu polako počinje prije Prvog svjetskog rata. Prema popisu pučanstva iz 1910., prosječan broj osoba u kućanstvima po selima bio je od 4 do 14 osoba.⁷⁷⁷

Nije bilo razlika u načinu života između pojedinih krajeva Kupreške visoravni. U svakom selu se živjelo u zadrugama. M. Džaja je nabrojao neke od njih u Gornjem i u Donjem Kupresu. U Gornjem Odžaku su bile zadruga Čičaka i Ivkovića, u Begovom Selu Sprema i

⁷⁷² ABH, ZVS-594 190-28, 1913.

⁷⁷³ M. TOPIĆ, o.c., 47.

⁷⁷⁴ M. TOPIĆ, o.c., 51.

⁷⁷⁵ M. KADIĆ, o.c., 35.

⁷⁷⁶ R. BIĆANIĆ, 1936., knj. I., 106.

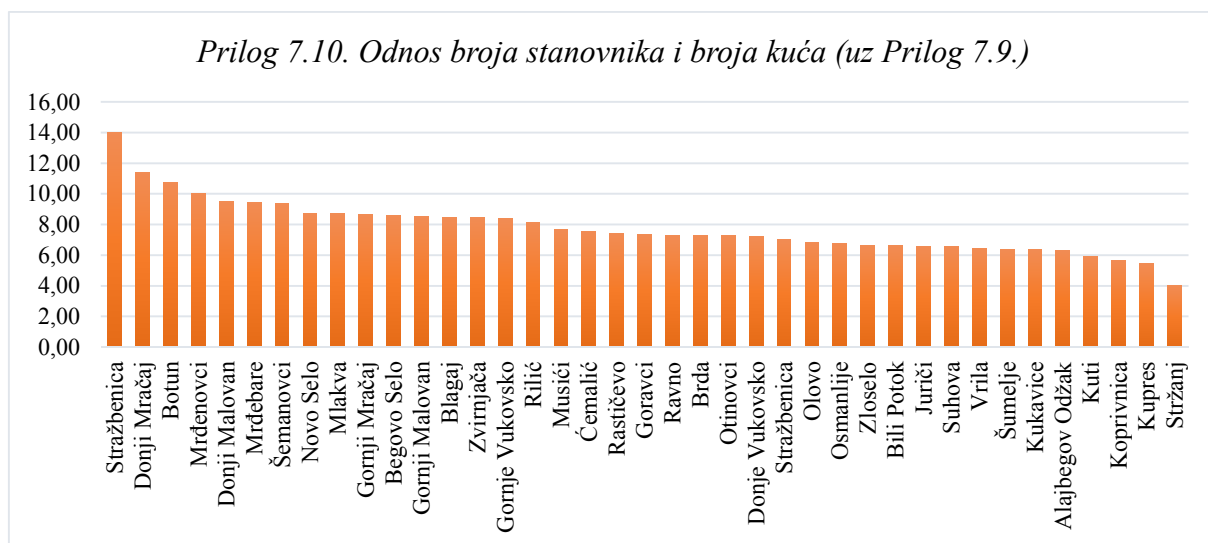
⁷⁷⁷ POPIS 1910., 274. – 276.

Turalija, u Goravcima Čičaka i Hrnkaša, u Otinovcima Lozančića (dvije zadruge) i Turaličića, u Botunu Vučaka, Lozančića (dvije zadruge), Kusića i Ćurkovića, u Kukavicama Babića i Ćurkovića, u Vukovskom Popovića i Markovića, u Donjem Malovanu Duvnjaka, a u Zvirnjači Karlovića. U Donjem Kupresu postojale su zadruge Dumančića u Zloسلu, Bagarića u Stražbenici, Zubića u Blagaju i dr.⁷⁷⁸

Mjesto	Stanovnika	Kuća	Stanovnika/kuća
Zloسلo	1.211	182	6,7
G. Vukovsko	1.109	132	8,4
Ravno	1.084	148	7,3
Rastičevo	864	116	7,5
D. Vukovsko	828	115	7,2
Rilić	821	101	8,1
Blagaj	730	86	8,5
Osmanlije	693	102	6,8
Kupres	652	120	5,4
Novo Selo	542	62	8,7
Šumelje	530	83	6,4
D. Malovan	446	47	9,5
Šemanovci	421	45	9,4
Brda	292	40	7,3
Mrđenovci	261	26	10,0
Zvirnjača	253	30	8,4
Bili Potok	239	36	6,6
Otinovci	233	32	7,3
G. Malovan	230	27	8,5
Begovo Selo	224	26	8,6

Musići	222	29	7,66
Alajbegov Odžak	201	32	6,28
Botun	193	18	10,72
Kuti	184	31	5,94
Goravci	177	24	7,4
Kukavice	159	25	6,4
Ćemalić	128	17	7,5
Suhova	125	19	6,6
Mlakva	113	13	8,7
Olovo	109	16	6,8
G. Mračaj	104	12	8,7
Stražbenica	98	7	14,0
D. Mračaj	91	8	11,4
Koprivnica	85	15	5,7
Jurići	79	12	6,6
Vrila	77	12	6,4
Mrđebare	66	7	9,4
Stražbenica	28	4	7,0
Stržanj	20	5	4,0

Prilog 7.9. Broj stanovnika i kuća po selima prema Popisu stanovništva 1910.

⁷⁷⁸ Mt. DŽAJA, o.c., 131.

Prihodi sa zemlje s nedovoljno razvijenom tehnologijom proizvodnje u agrarnoj državi, bili su nedovoljni za život. Zbog toga je dio stanovništva bio primoran rješavati egzistencijalne probleme odlaskom u inozemstvo.⁷⁷⁹ U dvadesetim godinama prošlog stoljeća, u emigraciji je bio i određen broj ljudi s Kupresa, ugavnom iz Donjeg Kupresa.⁷⁸⁰

7.4. Borba za egzistenciju

Prirodne potrebe uvjetovale su razmjenu dobara između visokih kraških polja i župnih predjela sliva Vrbasa i Rame. Iz dolina u koje je proljeće prije, a zima kasnije stizala, dovozilo se voće i žito. Jabuke, kruške, šljive, bijele šljive i „džanarike“ prodavali su seljaci iz Prusca, Uskoplja i Rame, najviše pazarnim danom. Preprodavali su ga i prodavači u gradu. Žito se na konjima dovozilo čak od Jajca i Banje Luke. Siromašniji su radi ljetine, u vrijeme dok žetva nije pristigla na Kupreško polje, želi u Uskoplju, od sredine srpnja do sredine kolovoza, te se vraćali kako bi nastavili posao na svojim njivama. S Kupresa se izvozilo i žito. Iz Šemanovaca su npr. nosili u Split zob u vrećama, a Rastičevljani i Rilićani toware ječma, raži i ovasa u Sinj i Split. Iz Donjeg Ravnog bi se ječam i ovas prodavali u Makarskoj.⁷⁸¹ Dalmatinci su mnogo kupovali tzv. pastrme (sušene brave u jednom komadu), ali i vunu preko kupreških trgovaca.⁷⁸²

Svoje proizvode, seljak je na sajam prenosio na jednom ili dva konjića ili mazge. Na sajmove bi se upućivale cijele karavane. Karavanski prijevoz robe pomoću tovarne stoke u osmansko vrijeme bio je glavni način prijevoza. Tovarni, kirijaški promet bio je važan za razvoj konjogojstva u osmansko, a ponešto i u austrougarsko doba. Zadržao se i nešto kasnije, u 20. stoljeću, posebno u svrhu trgovine. Seljak je morao prodati proizvode ne toliko zbog zarade koliko zbog potrebe za novcem. Tovar koji je prenosio konj bio je ograničen, a putovalo bi se i na dulje relacije. Prevozile su se različite stvari. Za Makarsku se gonila luč, jelove daske, drveni sanduci, jelove i smrčeve duge za bačve. U splitsku i šibensku luku za zaštitu brodova nosila se „paklina“ (katran). Iz Primorja su se na putu za Kupres prevozila za trgovce u Livnu i Duvnu riža, pamuk, sol, kava, čoha i druge potrepštine. S Kupresa se u Primorje preko Livna i Prologa stizalo u Split za tri dana, četvrtog se tamo bavilo poslom, a sedmog bilo kod kuće. Svatko je

⁷⁷⁹ Prema I. NEJAŠMIĆ, 2014., 413, ekonomska migracija prema Europi bila je najjača od 1923. do 1929., a zatim je oslabila zbog svjetske ekonomske krize. Ponovo je ojačala pred Drugi svjetski rat. S područja Banovine Hrvatske od 1927. do 1938. u europske zemlje je „trbuhom za kruhom“ otišlo 46.686 osoba, uglavnom u Francusku i Belgiju, a 1940. 7.475 osoba u Njemačku. Migracije su imale privremeno obilježje jer se do 88% otišli vratilo.

⁷⁸⁰ Prema kazivanju Marije Džaja (r. 1920.), zabilježio A. I. 2015.

⁷⁸¹ B. MILOJEVIĆ, o.c., 23. – 25.

⁷⁸² Prema sjećanju Rajka Bobana, pastrme su otkupljivali i gostioničari, poput Jure Slipčevića.

sa sobom nosio sir i kruh, a za konje zob. Putovanja prema Primorju, Kuprešaci su koristili da bi iz okolnih krajeva nosili jabuke, kruške, orahe, suhe šljive u Dalmaciju, a odatle sol, ulje, vino i lozovaču ne samo za svoje potrebe, već su to i prodavali u Bugojnu, Travniku i Banjoj Luci. Razmjena s Primorjem bila je vrlo živa. Prije Božića su se donosili vino i rakija iz Baške Vode i Šestanovaca, a i Dalmatinci bi u jarećim mješinama dogonili s proljeća i jeseni po pedeset do šezdeset litara vina, rakije i ulja. Trgovina morskom solju se obavljala do 1890. kada su je vlasti zabranile da bi se trošila sol iz Tuzle.⁷⁸³

Jedan od poznatijih prijevoznika robe prema Banjoj Luci i Splitu, bio je kirijaš Mijo Maleš iz Maleševih kuća.⁷⁸⁴ Posao tih profesionalaca koji bi zarađivali prijevozom trgovačke robe, ugrozila je pojava automobila, čime je prijevoz postao sigurniji, brži i točniji. Jedno teretno vozilo moglo je prevesti u jednom danu toliko robe koliko pet do šest kirijaša u šest dana. Tako je zanimanje kirijaša otišlo u povijest.

Stoka koja bi bila kupljena na sajmovima, gonila bi se pješice u Split, Obrovac te se tovarila na brodove i prodavala dalje. Često su siromašniji seljaci unajmljivani da gone stoku do mora. Bićaniću je jedan seljak pričao kako je od Kupresa do Splita i natrag, za šest dana prepješačio 272 kilometra. „Sad računajte, veli mi prijatelj seljak. Pješačio sam punih 6 dana. Moram potrošiti barem 5 dinara dnevno na hranu, jer kod kuće nemam hrane, da bih ponio sa sobom. Prenočište me stoji na noć dva dinara, a tri dinara potrošim za ostalo na putu (duhan, i drugo). Dnevno izdam najmanje 10 dinara. Za trošak za odijelo i opanke, i za sav moj trud ostaje mi dnevno 10 dinara. Zar je to zarada?“ Tada je seljak dobivao od 120 – 150 dinara, a prije se plaćalo oko 500 dinara.⁷⁸⁵

U imenu planine Paklina krije se domaća riječ poznata i kao turcizam „katran“ ili germanizam „ter“. Proizvodnjom pakline ili katrana, bavili su se i Kuprešaci. Fra Grga Lozić je opisivao kako se iz smolastog borovog drveta s Hrbine, „od mlogo godin siku, žegu, i od nje vade cernu mast na iljade tovara, za brodove na našem jadranskom moru gradit i o drugim

⁷⁸³ B. MILOJEVIĆ, o.c., 25. – 27.

⁷⁸⁴ Prema sjećanju Rajka Bobana, zabilježio A. I. 2016..

⁷⁸⁵ R. BIĆANIĆ, o.c., 62.

kraljevinam.⁷⁸⁶ Jedan starac iz Mrđenovaca početkom stoljeća u mješinama je nosio paklinu za brodove u Split i Šibenik.⁷⁸⁷

Dok su početkom 19. stoljeća iz Sarajeva svake godine prema Carigradu putovale tri, a prema Solunu dvije karavane, od po barem 300 konja, manje karavane su redovito putovale u Split, većinom preko Kupresa. Tamo i natrag, u dva zimska mjeseca i dvostruko češće ljeti, iz Bosne su se općenito izvozili osnovni proizvodi za kućanstvo: žitarice, sitna i krupna stoka, konji, koža, krzno, vuna, ponjave, loj, med, vosak, bakrene posude, željezo i predmeti od željeza – ratarski alati, potkovice, turpije, noževi, lokoti, zatim oružje, pigmenti, cijevi za lule.

U osmanskodobnu Bosnu se uvozila: riža, sol, papar, kava, šećer, limuni i naranče, lijekovi i začini, fino sukno (čoha), polufino i obično sukno, obojano i obično platno, muselin, svila i koprena, ruske i poljske bunde, zrcala i staklarija, nakiti, srebreni satovi, papir za pisanje i umatanje.⁷⁸⁸

S Kupresa su se u prvom redu izvozili živa stoka – sitna i krupna, konji, vuna, ali i proizvodi od kože i krzna. Od polovice 18. stoljeća u Bosni se općenito počela više pripremati i prodavati zečja koža „koja je najljepša na kontinentu, odmah iza one iz Sjeverne Europe. Zečja je dlaka duga i gusta zbog velikih hladnoća koje zimi vladaju o ovim planinskim krajevima“.⁷⁸⁹ Izvozilo se i krzno: risa, lisice, vuka, vjeverice, divlje mačke, kune, vidre, dabra i divokoze. Tada su, za razliku od krzna iz Rusije i Poljske, bosanska krzna upotrebljava srednja klasa i siromašni. U Dalmaciji se godišnje prodavalo 6.000 bundi od lisice i kune.⁷⁹⁰

I prije nego što je izgrađena cesta preko Bugojna, Kupresa, Livna i Prologa za Split,⁷⁹¹ preko Kupresa je prenošena roba na putu iz Trsta za Sarajevo. Tako je jedan starac iz Otinovaca iz Livna „gonio toware beza i bakaluka“.⁷⁹² Put od Livna do Sarajeva prelazio se za šest dana. U Makarsku se išlo preko Duvna, Vinice, Studenaca, Ljute i Baške. Na tome putu bili su

⁷⁸⁶ S. MANDERALO, o.c., 89, bilj 243. „Crnom masti Lozić zove paklinu odnosno pakao, tj. vrstu katrana što se dobiva od drveta suhom destilacijom. Akademijin Rječnik objašnjavajući pojam katrana, opisuje tehnologiju njezina dobivanja: 'Mesto zajedno s lučem i santračem u kom je luč naslagan zove se katrana. Naslažu se zublje luča u trostran, s jedne strane otvoren santrač, kao kupa ili plast sena, pobusaju se odozgo, pa se tako na vrhu zapale, te luč polako gori, a dole ispod katrane ističe katran u drvena korita ili u rupe u zemlji i maljevima nabijene i dobro dolađene kako katran ne bi u zemlju odlazio“ (Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika, JAZU, IV, 1892-1897, 900).

⁷⁸⁷ B. MILOJEVIĆ, o.c., 25.

⁷⁸⁸ A. CHAUMETTE DES FOSSÉS, o.c., 107. – 121.

⁷⁸⁹ A. CHAUMETTE DES FOSSÉS, o.c., 113.

⁷⁹⁰ Ibidem.

⁷⁹¹ 'Testa' od Travnika preko Bugojna, Kupresa, Livna i Prologa za Sinj i Split počela se graditi oko 1850. godine. Preko Kupreškog polja, od Kupresa do Šujice, građena je 1870. godine.

⁷⁹² Pamučno platno i sitna roba.

osmanski panduri, kojima se plaćala 'pandurija'.⁷⁹³ U drugoj polovici 19. stoljeća konjskim i kolskim prijevozom izvozilo se sijeno i stoka najviše u Primorje. Odatle su se uvozili sol, ulje i vino.⁷⁹⁴

Chaumette piše da se trgovina odvijala preko Bilog Briga, malog sela od nekoliko kuća podno Prologa i na još jednom mjestu kod Duvna; tu bi ponedjeljkom i četvrtkom osmanski trgovci dolazili kako bi tamo utržili svoje proizvode. U to doba prema susjednim europskim zemljama izvozilo se oko 250.000 ovaca koje su žive prodavane po susjednim europskim pokrajinama. Stoka se, kao i žito, više krijumčarila. U jesen bi se dimilo i solilo velike količine govedine i ovčetine, koja se najvećim dijelom plasirala u Dalmaciju i austrijske zemlje.⁷⁹⁵

*

Zbog iseljavanja usljed ratova Osmanlija sa susjedima u 17. stoljeću, položaj katoličkih trgovaca u gradovima preuzeli su pravoslavni trgovci. Do kraja osmanske vlasti, situacija se nije puno promijenila, iako se ponovo počeo stvarati trgovački sloj među katolicima. V. Klaić 1878. piše da u Bosni i u Hercegovini: „Najotmjereniji i najbogatiji trgovci jesu pravoslavni, za njimi muhamedovci, onda tek židovi i katolici.“⁷⁹⁶ Katolika trgovaca bilo je jedino u Travniku i Livnu,⁷⁹⁷ a njihov posao bio je izložen čestim ucjenama, nasilju i pljačkama, napose u Livnu. Godine 1850. Hadži Husein Čizmić prijetio je smrću raji i livanjskim trgovcima katolicima. Pritisak je još veći u doba ustanka (1875. – 1878.). U ožujku 1877. muslimani su usred dana opljačkali radnje čiji su vlasnici kršćani, među njima i trgovinu Juke Meštrovića koji će s promjenom vlasti razviti posao na Kupresu.

Tijekom austrougarskog razdoblja na Kupresu su trgovački i obrtnički sloj društva uglavnom činili Hrvati, a svoje kuće i radnje gradili su uz glavnu ulicu. Od poznatijih, Rebrine su bili Kuprešaci, iz Livna su bili Meštrovići, iz Bugojna Stjepan Subašić, a kasnije Ivo Ivančić.

Poslije austrougarske okupacije, trgovci su počeli kupovati zemlje. U njihovu je vlasništvu bilo puno oranica, livada i pašnjaka. Premda je seljacima zakonskim reformama u 20. stoljeću dopao dio begovske zemlje, još pred Drugi svjetski rat „vele seljaci da četiri kupreška trgovca mogu prodati više sijena nego sve Kupreško polje. To se očituje i u shvaćanju seljaka. Npr. na Kupreškom polju misle seljaci, da 'nije pravedno da posjeduje zemlju svaki

⁷⁹³ B. Ž. MILOJEVIĆ, o.c., 26.

⁷⁹⁴ Š. BEŠLAGIĆ, o.c., 8.

⁷⁹⁵ A. CHAUMETTE DES FOSSÉS, o.c., 108. – 114.

⁷⁹⁶ V. KLAJĆ, o.c., 126.

⁷⁹⁷ Za razliku od drugih većih mjesta, u Livnu židovski trgovci nisu razvili svoju djelatnost.

onaj koji ima kakvu obrtnicu.' On ima svoj kruh, a zemlju treba prepustiti seljacima.“ Vremenom je novac dobivao sve veću vrijednost i više se nije gomilala zemlja nego novac. U naprednijem livanjskom kraju trgovci su čak rasprodavali oranice jer im se nije isplatilo obrađivanje. Da bi se prehranio, siromašni seljak je prodavao zemlju. Manji promet zemljom bio je u krajevima u kojima je bio manji utjecaj kapitalizma.⁷⁹⁸

Dolaskom austrougarske vlasti, preko trgovaca počelo je pristizati sve više industrijske robe. Seljaci i sami počinju proizvoditi za tržište i dolaze do novca. U kraj bogat drvom, pristižu i trgovci drvnom građom. Osnivaju se i stolarske radnje. Drvna građa s Kupresa bi se vozila u pilane u Šujici ili u Poriču. Ivan Ivić, vlasnik gostionice u Kupresu, otkupljivao je drvo iz privatne šume koje bi onda nakon rezanja u Šujici, vozio dalje prema Splitu.⁷⁹⁹

Junci koji su se izvozili u Split, prije su se prehranjivali u Hrbini. Sušena ovčetina – pastrma bila je jedan od važnih proizvoda kupreških ovčara. Između dva svjetska rata su se Rebrine bavile poljoprivredom, stočarstvom i trgovinom. Držali su „najmenike“. Kod Ivana Rebrine radili su Maleši, a kod Jandre Rebrine Lovrići. I jedni i drugi su držali krave. U jesen su uzimali ovnove (po 200 – 300 komada) i pravili stelje. Za razliku od pastrme, stelja je bila bez kostiju. I jedno i drugo se sušilo u komadu. Za to su se koristili jalovi ovnovi te ovnovi težine i po 150 kg žive vage. Rebrine su taj proizvod prodavali preko dobavljača u Dalmaciji i u drugim krajevima. Bila je to trgovina na veliko.⁸⁰⁰

Seljaku nije nedostajalo mlijeka i mliječnih proizvoda, a uvjetno rečeno ni mesa. Novac kojim bi se kupovale ostale potrepštine dobivao se uglavnom od prodane stoke. Kuprešaci su stokom plaćali dugove trgovcima kod kojih bi se preko godine zaduživali za robu i novac. Trgovci iz Livna, Bugojna i Dalmacije, stoku bi dalje tjerali na preprodaju. Velik dio stoke koja bi se gonila u Dalmaciju, trgovci bi kupovali na godišnjem sajmu za Martin-dan. Od toga je korist imala i općina. Prema Pravilniku iz 1888. o općinskim porezima (daćama), koji je vrijedio i kasnije, trebalo je platiti 2,5% pristojbe od svake prodaje ili trampe rogate marve, konja, magaraca, svinja, mula i mazga, na pazarni ili bilo koji drugi radni dan. Općini se morala zakupnina platiti odmah.⁸⁰¹

Do Drugog svjetskog rata, pored pazarnice nalazila se kolska vaga. Osim u trgovinama mješovitom robom, u Kupresu su se mogle kupiti razne potrepštine za prehranu i za kućanstvo.

⁷⁹⁸ R. BIČANIĆ, o.c., 28. – 29.

⁷⁹⁹ Prema kazivanju Borisa Ivića, zabilježio A. I. 2015.

⁸⁰⁰ Prema kazivanju Jure Brkana, zabilježio A. I. 2015.

⁸⁰¹ S. SARIĆ, o.c., 262.

Tu su kupovali žito oni koji ga nisu sijali na Kupresu ili takvu vrstu nisu mogli uzgojiti u kupreškoj klimi. Neki trgovci i poduzetnici bili su posebno poznati po tome da se kod njih moglo naći sve što kupac traži, a ako toga nije bilo, poduzetni vlasnici su nabavljali. Takav je bio Ivo Ivančić.

Prilog 7.11. Ulica u kojoj su se nalazile većina trgovina i ugostiteljskih objekata⁸⁰²

Prilog 7.12. U stolarskoj radnji u Kupresu 1936.⁸⁰³

⁸⁰² Vjerojatno je snimke načinio kupreški fotograf Pero Herceg 1936. godine. Skenirana fotografija je u posjedu autora.

⁸⁰³ Ibidem.

Na pazarnici se istovarala i drvena građa koja se prodavala. Na Kupresu okruženom šumom, bilo je više stolaskih radionica. Nalazile su se uglavnom u gradu. U njima su radili vrhunski stolari.⁸⁰⁴

U gradu je bilo više gostionica. Vlasnici su bili Hrvati s iznimkom jedne, koju je držao Srbin Đorđe Spremo. Imao je prostrano dvorište u kojem su se vezali konji. U gostionicama bi se, napose pazarnim danom, okupljali gosti. Po nepisanom pravilu, svatko je pio u „svojoj“ gostionici. Nije bilo sukoba po nacionalnoj osnovi.

Konja, koji je putnika prevozio s brda na brdo, kroz šumu, potok, kamenjar, trebalo je ne samo nahraniti, napojiti i odmoriti, već i potkovati. Na Kupresu kao prometnom mjestu, u blizini hanova, poput današnjeg automehaničarskog posla, bilo je i posla za potkivača. Romska obitelj Fejzić imala je kovačnicu na potoku ispod Plazenice. Govorilo se da je kovač Fejzić znao iskovati jugoslavenske „petobanke“ koje je bilo teško razlikovati od pravih.⁸⁰⁵

Bogatiji društveni sloj u Kupresu investirao je u druga gospodarska područja. Jedan od vlasnika Tvornice cementa u Livnu bio je Matko Rebrina iz Kupresa. Osnovana je 1921., a oštećena u zimu 1943./1944.⁸⁰⁶ Ante Rebrina je imao i pilanu u Šujici.⁸⁰⁷

Većina kupreškog pučanstva bavila se ratarstvom i stočarstvom. Postojala su i zanimanja koja nisu bila vezana za zemlju ili stoku. Kuprešaci, odrasli u šumovitom okolišu, zapošljavali su se i u drvnoj industriji. Gotovo svo muško stanovništvo Rastičeva bilo je zaposleno na sječi šume. Bili su to jedni od najboljih radnika te struke. Početkom 30-ih godina 20. stoljeća bila je opća nezaposlenost šumskih radnika.⁸⁰⁸ Nešto kasnije stanje se popravilo. Kuprešaci su poslom išli na teren i u druge dijelove Bosne. Zaposleni su sa sobom povlačili i rođake.⁸⁰⁹

⁸⁰⁴ Prema kazivanju Rajka Bobana i Mije Hercega, zabilježio A. I. Poznati i vrhunski stolari su bili braća: Matko i Stipo Tomas, Perica Džaja i Jozo Herceg. Karlo Herceg je završio stolarski zanat. U Zloselima su bili stolari Kune i Hercezi. U obitelji Herceg taj se zanat prenosio u obitelji. Oni su prvo bili „dunđeri“ u Osmanlijama, a kasnije su prerasli u profesionalne majstore. Ljupko Herceg je u Sarajevu završio zanat.

⁸⁰⁵ Po pričanju starijih Kuprešaka zabilježio A. I. 2015. Ovaj majstor od zanata napravio je i kopiju ključa od vrata skladišta trgovca Jendre Rebrine. Po potrebi se odatle „opskrbljivao“. Nastali manjak u skladištu bio je uzrok nesporazuma i rasprava unutar obitelji gazde Jandre.

⁸⁰⁶ ZAVNOBIH, br. 208., 849. Vlasnici su bili: (Sime) Rak iz Đakova, Stipe Đogić iz Livna, Ante (Antić) Kajić iz Livna, Matko Rebrina iz Kupresa i Hrvatska banka u Livnu.

⁸⁰⁷ B. BEGOVIĆ, o.c., 92.

⁸⁰⁸ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 229. – 230.

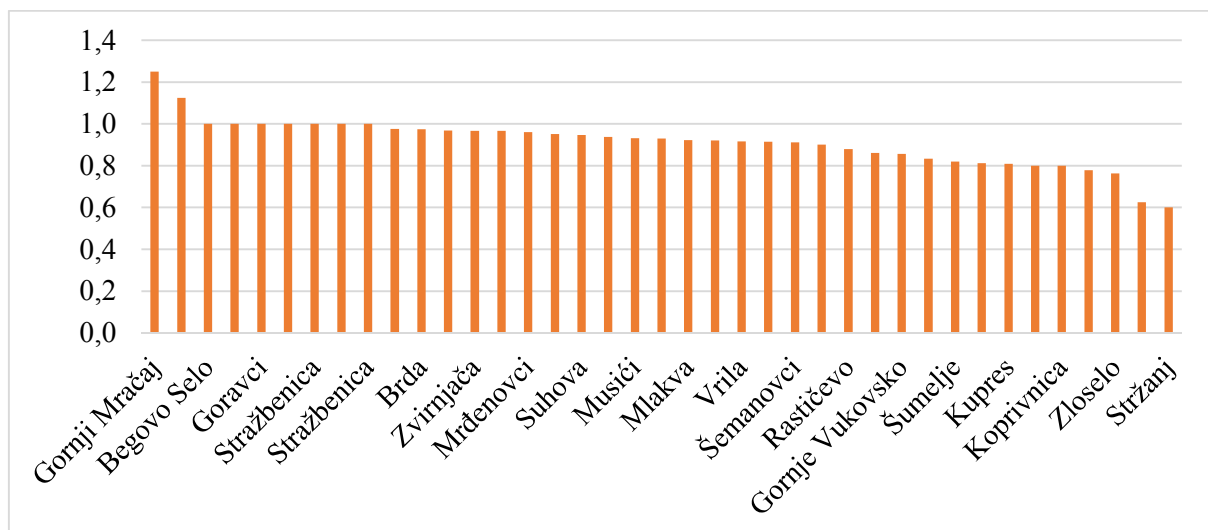
⁸⁰⁹ Jedna skupina ljudi s područja rastičevske župe bila je 1939. godine na eksploataciji šume u planini Zahor kod Fojnice. Radili su za tvrtku vlasnika iz Slovenije. Sa svojim stričevićima bio je Blaž Ivić iz Mrdebara koji je te godine poginuo nesretnim slučajem u šumi.

Franjo Brkan iz Olova je kao i mnogi drugi 1929. otišao raditi u Belgiju. Kao pismen, poveo je sa sobom još četvoricu iz Zlosela i dvojicu iz Olova (Miju i bratića Mirka). Mijo Brkan iz Olova, rođen oko 1911., poginuo je nakon godinu dana rada u rudniku. Gurao je vagončiće s ugljenom ako bi stali na tračnicama. Tako ga je vagon i prignječio. Ivan Ivić – Ivać iz Zlosela je vrativši se iz Francuske, otvorio gostionicu u Kupresu 1937. ili 1938. godine.⁸¹⁰

7.5. Stočarstvo i zemljoradnja

Govoreći o stanovništvu Kupresa i njegovoj prošlosti, ne možemo ne spomenuti djelatnost koja je othranila prijašnje generacije i bila glavni egzistencijalni izvor – stočarstvo. V. Klaić za Kupreško polje navodi kako je plodno sijenom i nešto žitom, te koristeći pola stoljeća stare podatke fra Ivana Franje Jukića, veli da su „žitelji prije gojili ovce, kojih bi do 10.000 svake godine prodali.“⁸¹¹ Jukić je za Kupreško polje zapisao: „Polje ovo ne ore se, samo se kosi“⁸¹²

Kupreško područje strukturom djelatnosti stanovnika nije se izrazito razlikovalo od ostatka bosansko-hercegovačkog pučanstva čija se egzistencija početkom 20. stoljeća zasnivala na poljodjelstvu.⁸¹³ Stoka se ravnomjerno uzgajala u svim kupreškim naseljima. I gradsko stanovništvo Kupresa imalo je stoku za svoje potrebe kao i seosko.

Prilog 7.13. Odnos broja stoke i broja kuća 1910. godine (uz Prilog 7.14.)

⁸¹⁰ Prema kazivanju Jure Brkana, zabilježio A. I. 2015.

⁸¹¹ V. KLAJIĆ, o.c., 23, 121.

⁸¹² I. F. JUKIĆ, o.c., 106.

⁸¹³ POPIS 1910., LXXII. Na taj način se 1910. uzdržavalo 86,6%, tj. 1.643.201 od ukupno 1.898.044 stanovnika.

Politička općina Mjesto	posjednika stoke	nastanjenih kuća	stanovnika
Blagaj, seoska općina			
Blagaj	84	86	730
Mrđenovci	25	26	261
Novo Selo	59	62	542
Šemanovci	41	45	421
D. Vukovsko, seoska općina			
Donje Vukovsko	107	115	828
Šumelje	68	83	530
G. Vukovsko, seoska općina			
Gornje Vukovsko	113	132	1.109
Kupres, seoska općina			
Koprivnica	12	15	85
Kupres	97	120	652
Olovo	15	16	109
Osmanlije	94	102	693
Malovan, seoska općina			
Čemalić	17	17	128
Donji Malovan	43	47	446
Gornji Malovan	21	27	230
Stržanj	3	5	20
Otinovci, seoska općina			
Alajbegov Odžak	26	32	201
Begovo Selo	26	26	224
Goravci	24	24	177
Otinovci	20	32	233
Rastičevo, seoska općina			
Jurići	10	12	79
Mrdebare	7	7	66
Rastičevo	102	116	864
Stražbenica	7	7	98
Suhova	18	19	125
Ravno, seoska općina			
Musići	27	29	222
Ravno	143	148	1.084
Zvirnjača	29	30	253
Rilić, seoska općina			
Rilić	91	101	821
Vrila, seoska općina			
Botun	18	18	193
Brda	39	40	292
Kukavice	20	25	159
Kuti	30	31	184
Mlakva	12	13	113
Vrila	11	12	77
Vukovski Mračaj, s. općina			
Donji Mračaj	9	8	91
Gornji Mračaj	15	12	104
Zloseto, seoska općina			
Bili Potok	31	36	239
Stražbenica	4	4	28
Zloseto	139	182	1.211
Ukupno Kotarska ispostava Kupres	1.665	1.862	13.922

Prilog 7.13. Pregled pokazatelja Popisa stoke i Popisa stanovništva 1910. godine

Broj stoke na Kupresu, koji pokazuju popisi iz 1895. i 1910., tijekom Prvog svjetskog rata smanjen je toliko da je u znatnijoj mjeri sačuvan određen broj goveda, odnosno krava u kućanstvima za vlastitu prehranu. U Prvom svjetskom ratu puno stoke je poklano, a puno i uginulo zbog nedostatka hrane, osobito teške 1917. godine.

Stoka	Broj grla stoke			Broj grla na 100 stanovnika		
	1895.	1910.	1921.	1895.	1910.	1921.
Konji	3.259	2.914	28	28	21	0 (0,2)
Goveda	12.679	9.497	2.432	109	68	17
Bivoli	12	0	0	0	0	0
Mule	2	0	0	0	0	0
Mazge	11	0	0	0	0	0
Magarci	7	0	0	0	0	0
Koze	1.741	2.503	12	15	18	0
Ovce	78.943	44.131	349	679	317	0 (0,2)
Svinje	109	471	0	1	3	0

Prilog 7.15. Usporedni pokazatelji brojnosti stoke na Kupresu 1895.-1921.

Poslije tog rata, više se ulagalo u gradnju novih kuća, a još uvijek se nije puno ulagalo u gradnju objekata za stoku. U razdoblju između dva svjetska rata, stočarstvo je bilo glavna gospodarska djelatnost, a zatim poljodjelstvo. Godine 1930. u Primorskoj banovini bilo je 21% oranica, 11% livada i 61% pašnjaka, od čega u Kotaru Bugojno 34% oranica, 40% livada i 26% pašnjaka. Najveći dio tih pašnjaka bio je na Kupresu.⁸¹⁴ Stanovništvo se bavilo ekstenzivnim stočarstvom. Stoka se nije proizvodila isključivo i neposredno za tržište već se prodavao višak koji nije služio seljaku.

Gospodarska kriza između dva svjetska rata je donijela povećanje poreza i dugova, kao i pad cijena stoke 4 – 5 puta. Stočni fond se jako smanjio. Na Kupresu 1935. mnoge kuće nisu više imale ovce. Stada su bila veličine od 5 do 200 ovaca i to:

200 i više ovaca	imalo je oko 100 gospodarstava;
100-200 ovaca	imalo je oko 200 gospodarstava;
20-100 ovaca	imalo je oko 500 gospodarstava;
Manje od 20 ovaca	imalo je oko 1.600 gospodarstava. ⁸¹⁵

⁸¹⁴ R. BIĆANIĆ, o.c., 34.

⁸¹⁵ R. BIĆANIĆ, o.c., 37.

To bi značilo da su 1931. u usporedbi sa stanjem 1910. neznatno porasli broj posjednika stoke i broj posjednika stoke u odnosu na broj kuća, ali stada su bila manja (Prilog 7.15.). Stoka nije samo opala brojčano nego i kvalitetom.⁸¹⁶

Godina	Posjednika stoke	Kuća	Posjednika/br. kuća
1910.	1.665	1.862	0,9
1931.	cca 2.400	2.219	1,1

Prilog 7.16.

Promjena pokazatelja 1931.

u odnosu na 1910. godinu

Drugi svjetski rat ne samo da je izazvao izbjeglištvo i progonstvo naroda, devastaciju kupreškog kraja, već je bio poguban i za stočarstvo. Pri povlačenju naroda prilikom partizanskih napada u ljeto 1942. godine, zapaljane su ne samo kuće, već u mnogim štalama i torovima stoku se nije uspjelo ni osloboditi. Prema izvješću Finansijskog odjeljenja ZAVNOBiH-a od 16. listopada 1944. teško su stradale poljoprivreda i stočarstvo kao glavne gospodarske grane u Bosni i Hercegovini. U nekim srezovima, poput Kupresa, Glamoča i Livna, gubitak stoke bio je 80%. Zbog velikog gubitka stoke nedostajalo je vučne snage za obradu zemlje i gnojenje. Usprkos dobrog roda te godine, nije bilo hrane za cjelokupno stanovništvo.⁸¹⁷

Milojević je u opisu Kupreškog polja naznačio da se neposredno uz rub polja pružao pojas njiva s ječmom, zobi i ozimom pšenicom, te povrćem, krumpirom i kupusom. Bašće i njive su bile ispod kuća, rjeđe oko i iznad kuća. Kod kuća se zimi držala stoka. Ispod pojasa njiva, nalazi se područje livada. U Kupreškom polju su livade bile naročito oko obje Mrtvice i oko Milača. U poplavnijim dijelovima polja livade su se pružale do druge strane polja. Izrijekom taj autor navodi: „Ovaj pravilan raspored privrednih površina – iznad sela na strani paša, a ispod sela njive i vrtovi, pa livade, mjestimice je poremećen. U sjeverozapadnom dijelu Kupreškog polja, kod Blagaja, Rastičeva i Suave, ispod kuća su njive na dnu jedne depresije; ali dalje, prema jugozapadu, nastaje stjenovita terasa Japage. ... U Kupreškom polju, Mrđebare i Stražbenica ... njive su uvijek na dnu plitkih ulegnuća, dok su pašnjaci po niskim glavicama i kosama između njih. Isti je ovakav raspored privrednih površina i kod sela Brda, koje leži na jednoj višoj kraškoj površini, na južnom okviru Kupreškog polja.“⁸¹⁸

⁸¹⁶ R. BIĆANIĆ, o.c., 37.

⁸¹⁷ ZAVNOBiH, br. 109., 511.

⁸¹⁸ B. Ž. MILOJEVIĆ, o.c., 13. – 15.

Kvalitetu zemlje opisuje fra Jako Baltić 1866. godine. Širom Bosne je bilo vremenskih nepogoda tako da “nejmaš šta viditi niti prihvatiti, kano da se je ovim obilata Bosna pretvorila sva u svoj, ovim neplodni, pridel Kupres oli Livno.”⁸¹⁹

Seljak je u kraškim područjima ulagao veliku količinu energije da bi osigurao svoju egzistenciju i hranu za život. Klima je utjecala na vrijeme radova na zemlji. To bilježi i učitelj Bešlić. „Proljetno je oranje i sisanje u Kupresu za mjesec dana kasnije, nego u skopaljskom kraju. U kupreškom predjelu kukuruz i voće ne uspijeva. Od žitarica osobito dobro uspijeva zob, a kupreška je zob na osobitu glas. Još se tu od žitarica sije jari ječam i jara pšenica. Dosta se tu sadi prohe i heljde, koja je glavna hrana kupreškog seljaka. Od zeleni tu se sadi luk, kupus i krumpir, koji dobro uspijeva.”⁸²⁰

Prilog 7.17. Seljaci na Kupresu 1938. (vl. A. Ivić)

Zbog kratke vegetacijske zone na Kupresu, nisu se uzgajali kukuruz, pšenica ili povrće poput graha, paradajza, paprike, kao ni voće: jabuke, šljive i sl. Od povrća su se na povoljnijim mjestima uzgajali krumpir, kupus i luk. Krumpir je bio odličnog okusa, ali ga je bilo malo. Gotovo u pravilu, vrtovi s krumpirom i kupusom u kupreškim selima bili su smješteni između kuća ili u njihovoj blizini, kao i konoplja koja se uzgajala zbog izrade odjeće. Njive i livade su bile u polju, a pašnjaci ponegdje ispod livada, ali uglavnom na obroncima iznad sela. Od žitarica

⁸¹⁹ J. BALTIĆ, 2003., 339.

⁸²⁰ M. BEŠLIĆ, o.c., 64.

dobro su uspijevali jari ječam i zob, a najčešće se sijao ječam. Zob je bila osobite kvalitete. Pomalo su se sijali raž i pšenica. Prema podacima od prije pola stoljeća, udio ječma u ishrani stanovništva bio je 77%,⁸²¹ a od njegovog brašna se uglavnom pravio ječmeni kruh. Međutim, tanki humusni sloj na pjeskovitoj i krečnjačkoj podlozi ne daje veliki prinos žitarica i sijena. Zato je postojala potreba uvoza žitarica, voća i povrća. Zbog navedenog, priroda je Kupres predodredila kao kraj stočarsko-planinskog gospodarstva.

U odnosu na stočarstvo, zemljoradnja je bila puno sporednije zanimanje seljaka. Kod seoskih kuća i kod objekata u planinama, držala se stoka. Pošto je za površine koje se obrađuju bila potrebna veća količina gnojiva, njive su bile vrlo male. Povremeno se nisu obrađivale i stoka ih je gnojila. Od kraja ožujka do sredine svibnja sadili su se kupus i krumpir. Žito se kosilo u kolovožu. Krumpir se kopao krajem rujna, a kupus sjekao krajem listopada. Na planini se oralo i sijalo kad snijeg okopni, obično u travnju. Nekad bi snijeg ponovo pao na posijano žito. Žito se nakon kosidbe odmah vršilo. Rjeđe bi ostajalo u plastu, neovršeno, sve do proljeća. Ljudi su iz sela na planinu odlazili za oranje i sjetvu, a zatim na kosidbu i vršidbu. Sijeno s poljskih livada se plastilo sredinom srpnja ili se ostavljalo u pojatu, a žito početkom kolovoza dovlačilo na gumna uz kuće. I sijeno i žito dovozili su se na teškim i neokovanim kolima, koja su vukla po tri para volova. Žito se vršilo konjima na guvnu, a također se mlatilo običnim kolcima.⁸²²

R. Bićanić je primijetio da bi se u pasivnim krajevima lakše živjelo kada bi se mogle zasijati sve obradive površine. Ali često bi sjeme sagnjilo od proljetnih kiša pa se i 3 do 4 puta sijalo. „A kad su slabe žetve, pa nastupi glad, onda se žito, određeno za sjeme, izjede, pa se s proljeća nema šta sijati. Siromasima se to događa svake godine. Onda moraju posuđivati sjeme, ako imaju od koga, i to uz lihvarske uvjete. Obično za kilogram žita pozajmljenog u proljeće za sjeme, daju kilogram i pol ujesen, i još moraju moljakati i činiti kakve usluge.“⁸²³

U stočarskim krajevima livade su se osobito cijenile. Zato se nisu mjerile po površini nego po kolima dobivenog sijena. Bićanić je poput Jukića primijetio da se livade ne kultiviraju. Niti se gnoje, niti natapaju, niti se sije bolja trava. Jedini je ljudski rad košnja. Trava se pokosi, kako ju je priroda dala, pa se odveze kući. „Mnogi seljaci nemaju svojih livada, pa idu kositi bogatijim, osobito trgovcima, njihove livade na dio. Nekada su begovima kosili za polovicu ili

⁸²¹ R. BIĆANIĆ, o.c., 8; N. ZUBIĆ, o.c., 50

⁸²² B. MILOJEVIĆ, o.c., 17., 19. – 20.

⁸²³ R. BIĆANIĆ, o.c., 20

za treći dio, i još su dobili hranu. A danas moraju kositi za peti ili čak šesti dio, bez hrane. Toliki je stupanj eksploatacije porastao od feudalizma do kapitalizma u tim 'primitivnim' krajevima. Zato vele seljaci: 'Oslobodili smo se dobrih begova, a došli smo pod još gore, trgovce i banke.'⁸²⁴ U 20. stoljeću agrarna zemlja postaje industrijska pa se u polju pojavljuju traktori. Strojevi zamjenjuju stočnu i radnu snagu, traktor vola i konja.

7.6. Promjene brojnosti katolika i posljedice epidemija

U cijelom razdoblju osmanske vlasti, prostor pod njihovom upravom bio je rijetko naseljen. Prvi demografski pad dogodio se neposredno po osmanskom osvajanju. Zatim je u drugoj četvrtini 16. stoljeća intenzivirana islamizacija. Paralelno se događa proces doseljavanja pravoslavnog stanovništva. Ova dva procesa će se kontinuirano događati tijekom tri stoljeća. Konstantno se odvija prelijevanje katoličkog pučanstva u kršćansko susjedstvo. Ono će kulminirati tijekom Kandijskog (1645. – 1669.), a posebno Bečkog (1683. – 1699.), odnosno Morejskog rata (1684. – 1699.). Na kraju 17. stoljeća broj katolika sveden je na apsolutni minimum od razdoblja kristijanizacije.⁸²⁵ Za razliku od pripadnika drugih konfesionalnosti, konkretni podatci, koji su ipak približni,⁸²⁶ tijekom 18. i 19. stoljeća postoje samo za katolike.

Život su činili teškim ne samo ratovi i odnosi u društvu, već i bolesti koje su povremeno kosile stanovništvo.⁸²⁷ Bile su vrlo česte. I pored najmanje deset epidemija kuge u 18. stoljeću, kontinuirani porast do početka 19. stoljeća posljedica je uglavnom prirodnog prirasta katolika na osmanskom području, a nešto manje povratne migracijske struje iz primorskog pojasa. Prekinut velikom epidemijom kuge od 1814. – 1817. porast se nastavio sve do 20. stoljeća. Nakon završetka kuge, na području Bosanskog apostolskog vikarijata, broj katolika bio je za trećinu manji od onog prije širenja zaraze. Opravdano je zaključiti da je epidemija najviše pokosila muslimansko pučanstvo u najgušće naseljenim urbanim područjima. Zatim je stradavalo katoličko prigradsko seosko stanovništvo, a u manjem broju pravoslavno stočarsko stanovništvo.

⁸²⁴ R. BIĆANIĆ, o.c., 19.

⁸²⁵ Ratove je preživjelo oko 25.000 katolika, od čega oko 3.000 u istočnoj Hercegovini. M. KREŠIĆ, 2006., 440, 446. – 451.

⁸²⁶ Realni broj je oko 10% veći od prikazanog, a moguće i više, ali elaboracija je izvan opsega ovog rada.

⁸²⁷ B. KURİPEŠIĆ, o.c., 34. Još je Kuripešić 1530. primijetio da je jedan od razloga rijetke naseljenosti u Bosni i to što „narod mnogo umire od kuge“.

Na Kupresu je od 1.994 katolika, koliko je u župi živjelo 1813. godine, 1819. godinu dočekalo 1.023 osobe. To je bio gubitak od čak 48,7% katoličkog pučanstva Kupresa.⁸²⁸ Poslije ovog razdoblja, drugi znatan negativan prirast na Kupresu, bio je uzrokovan Drugim svjetskim ratom i njegovim posljedicama.

Župa	promjena broja osoba			promjena broja obitelji				
	1813.	1819.	od 1813. – 1819.	1813.	1819.	od 1813. – 1819.		
Kupres	1.994	1.023	-971	-48,7%	203	133	-70	-34,5%

Prilog 7.19. Promjene brojnosti katoličkog pučanstva na području župe Kupres zbog kuge (prema ASPF, SC)

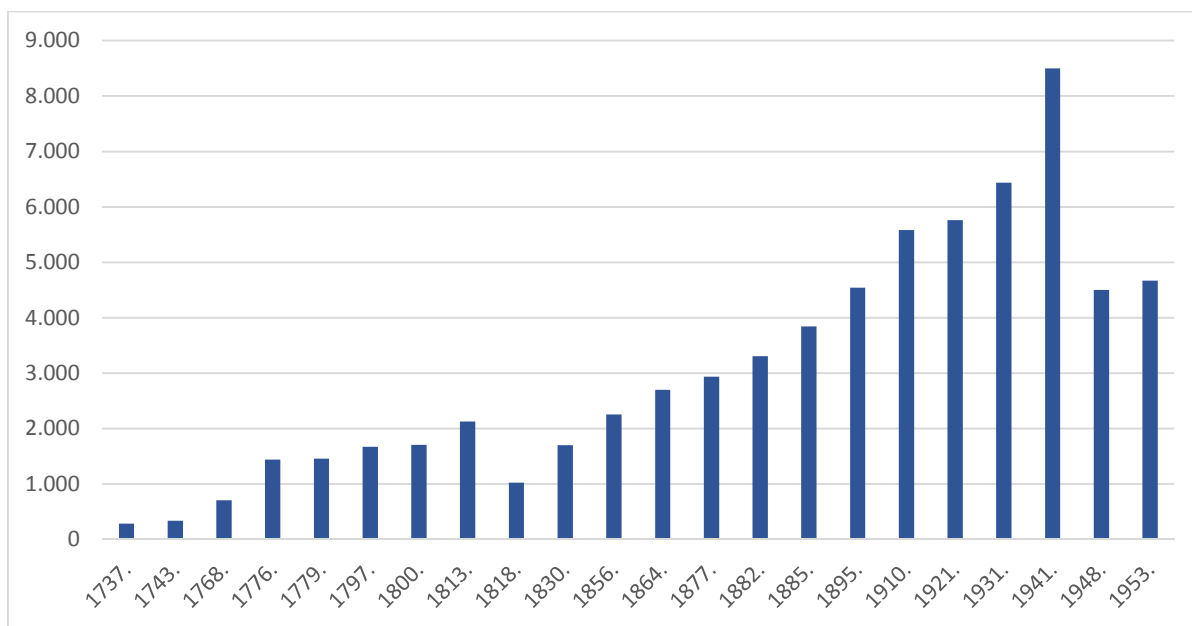
Protekom određenog vremena, u kugom i epidemijama bolesti devastirane krajeve, stizali su novi naseljenici. Prazni čifluci i povoljniji uvjeti života razlog su privlačenja došljaka. Bila je to radna snaga priželjkivana na begovskim posjedima. Kmetovske obitelji sele s jednog posjeda na drugi zbog boljih uvjeta ili zbog činjenice da ih feudalni vlasnici zemlje premještaju ili im nude zemlju za obradu.

Čestim epidemijama kuge, u našim krajevima pridružila se i kolera stigla iz Azije. U Ljetopisu franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci stoji: “ovoga istoga vrimena i godine 1813. bijaše se raspalila jedna strašna bolest po svoj skoro Europi i činjaše pomor veliki, bolest, rekoh, jedna prija u našem vilajetu nečuvana, pod imenom Holera, koja u Bosnu bijaše došla, ali dugo ne bi, niti učini velika kvara. Turci ju imenom kratelj nazvaše, a Prikosavci neduga, zato jerbo bi ukratko vrimena čovika prikinula”. U još dva vala kolera je pustošila Balkanski poluotok, i to 1826. – 1837. i 1846. – 1855. Fra Rafo Barišić namjeravajući u Dalmaciju 1836. zbog kolere vratio u Bosnu. Fra Ivan Franjo Jukić u pismima svom prijatelju fra Boni Perišiću u Fojnici više puta spominje koleru. U srpnju 1849. veli da „Kolera u Gradiškoj na vas mah mori“, a u rujnu: „U vojsci kod Ključa, uvuče se kratelj.“ U prosincu iste godine iz Varcar Vakufa napisao je: „Kratelj oko nas gotovo prestade, nije više od pet kerstjana u našoj župi umrlo, u bihačkoj jest 100.“ Koncem 1855. fra Jako Baltić je zabilježio: „Ove godine bi kratelj (kolera) u Bosni, koji na mlogim mistim ne bi; oko Travnika odveć. Najviše ga bi u Saraevu, Kreševu, Fojnici i Livnu. Trovalo bi se po Posavini, a mlogo je i strah uzrokovao.“ Pokušavajući se preventivno boriti protiv zaraze, fratri su „svitu s oltara zabranjivali voće i

⁸²⁸ A. IVIĆ, o.c., 245; D. KAMBER, (1931./1932.), *passim*; ASPF, SC 1798.-1819., vol. 9.

krstavice jesti; i koji se nisu čuvali od ovog, mlogi su pomrli.⁸²⁹ U Kupresu postoji toponim Kratelj, sada dio grada, a prije prema polju nenaseljen prostor ispod grada. Preciznije, ovo je lokacija muslimanskog groblja koje i danas postoji uz cestu, nasuprot naselja istog imena. Katolici preminuli od ove bolesti pokopavali su se po svojim lokalnim grobljima. Nema razloga ne vjerovati da su muslimani, žrtve kolere u Kupresu u prvoj polovici 19. stoljeća sahranjivani u ovom groblju. Zapravo, ovo bi mogao biti i jedan od razloga da je grad 1838. – 1840. konačno napušten. Dio njegovih bivših stanovnika našao je posljednje počivalište na spomenutom groblju, a strah od zaraze je pospješio odlazak iz naselja.

Milojević je zabilježio kako je Fazli-beg, predak Fazlibegovića iz Kupresa, odselio na materinstvo u Stražbenicu, gdje je preživio kugu oko 1770., nakon čega se preselio u Kupres. Tu je umro od druge epidemije kuge oko 1785.⁸³⁰ Posljedice smrtnosti od epidemija bile su često promjene stanovništva. Lozić bilježi: „Zlosela po predaji su se nazvala od zločesti turaka koji su bidnu raju rad lipote raskošnog mista iztirali... Ali i njih je sve kuga prije sto godina i više iz ova dva sela izkorjenila posve.“⁸³¹

Prilog 7.20. Brojnost hrvatskog katoličkog stanovništva na Kupresu od vremena početka ponovnog naseljavanja do sredine 20. stoljeća⁸³²

⁸²⁹ J. BALTIC, o.c., 258.

⁸³⁰ B. MILOJEVIĆ, o.c., 78.

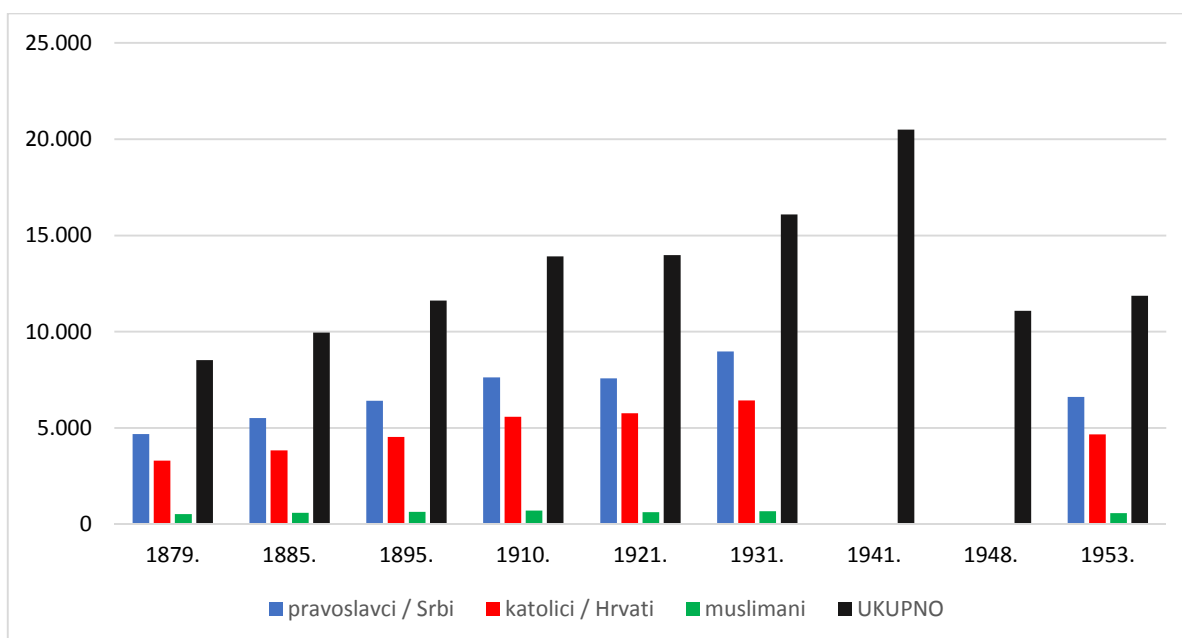
⁸³¹ S. MANDERALO, o.c., 87.

⁸³² Brojnost prema rezultatima popisa biskupa i apostolskih vikara nakon vizitacija župa. (Nap. A. I.).

Krajem 19. stoljeća, rizici od strašnih epidemija iz prošlosti smanjeni su. Učitelj Milan Bešlić početkom 20. stoljeća piše: „Zdravstvene prilike u području ovog kotara vrlo su povoljne. Voda je zdrava i zrak je čist. Nijesu rijetki slučajevi da većina ljudi ovdje doživi veliku starost. Tragovi kakvih epidemičnih bolesti se u ovom kraju još ne opažaju. Najviše svijet umire u ovom kraju od plućne tuberkuloze s razlogom, što je način života naših seljaka vrlo primitivan i slabo se pazi na kućnu čistoću odijela i tijela.“⁸³³

7.7. Demografske promjene

Rezultati popisa pučanstva provedeni od početka austrougarske uprave, pokazuju kontinuirani, ali promjenljivi porast brojnosti stanovništva Kupresa do Drugog svjetskog rata. Zbog posljedica Prvog svjetskog rata, nerodnih godina i gladi, idući popis pokazuje stagnaciju brojnosti. Blagi porast između dva svjetska rata bio je posljedica pada muške populacije u proteklom ratu, ali i krize koja je izazvala iseljavanje. Najočitiiji pad bio je posljedica događaja u Drugom svjetskom ratu. Poslije Drugog svjetskog rata, novi val iseljavanja zahvatio je osiromašeno područje Kupresa, selidba u plodne ravnice Slavonije, Baranje, Srijema, Banata i Bačke. Ni 60-te godine 20. stoljeća nisu donijele pozitivnije trendove.

Prilog 7.22. Dijagram brojnosti stanovništva (uz Prilog 7.21.)

⁸³³ M. BEŠLIĆ, o.c., 39.

	1879.	1885.	1895.	1910.	1921.	1931.	1941.	1948.	1953.
pravoslavci / Srbi	4.688	5.521	6.426	7.628	7.577	8.977			6.614
katolici / Hrvati	3.305	3.841	4.543	5.580	5.764	6.436			4.671
muslimani ⁸³⁴	537	600	650	708	633	681			584
ostali	0	1	11	12	0	0			4
UKUPNO	8.530	9.964	11.628	13.922	13.974	16.094	20.500	11.082	11.877

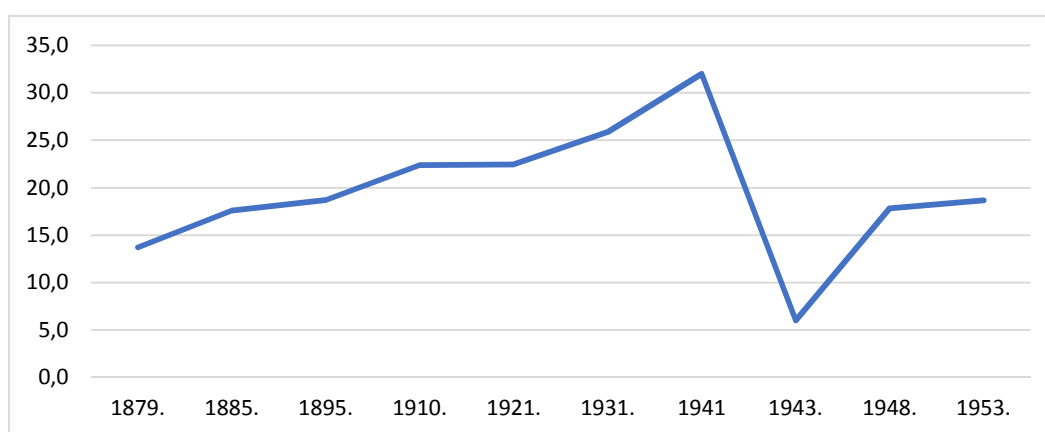
Prilog 7.21. Brojnost stanovništva prema popisima stanovništva 1879. – 1953.

Godina popisa	Ukupan broj stanovnika Kupresa	Gustoća naseljenosti
1879.	8.530	13,7
1885.	10.950	17,6
1895.	11.630	18,7
1910.	13.922	22,4
1921.	13.974	22,5
1931.	16.094	25,9
1948.	11.082	17,8
1953.	11.617	18,7

Prilog 7.23.

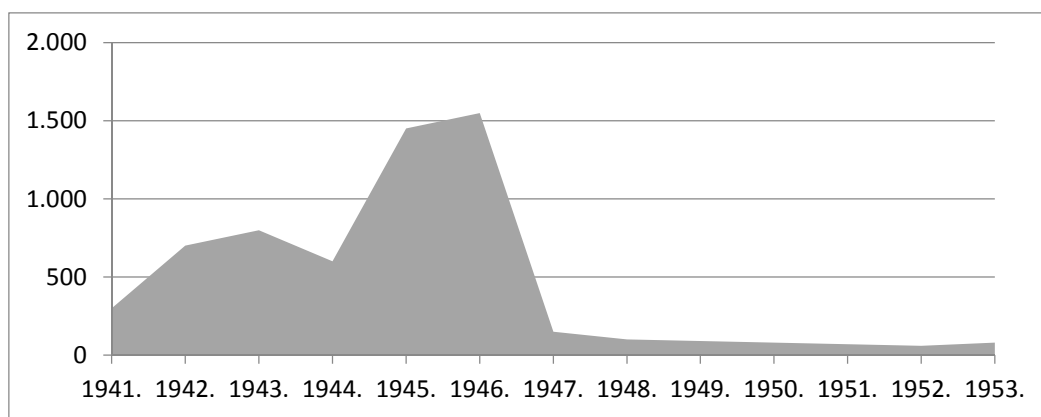
Gustoća naseljenosti prema popisima stanovništva 1879. – 1953.

Ionako rijetka naseljenost tijekom osmanskog razdoblja, nastavila se i u 20. stoljeću, a promjene gustoće su u skladu s promjenama brojnosti stanovništva.

Prilog 7.24. Promjene gustoće naseljenosti na Kupresu prema popisima 1879. – 1953.

⁸³⁴ Korišteni podatak o broju pripadnika islamske vjerske skupine u 1953. potječe od broja „neopredijeljenih“.

Prilog 7.25. Broj iseljenika s Kupresa 1941. – 1953. (prema N. ZUBIĆ, 1966.)

7.8. Početak organiziranog osnovnog školskog obrazovanja

U Otinovcima su 1854. franjevci „od muslimana koji su izumrli od kuge“ kupili čardak, i u njemu otvorili prvu školu na Kupresu. Materijalnu potporu u novcu i udžbenicima iz Banske Hrvatske pružio im je austrijski konzulat u Sarajevu. Školu su pohađala djeca iz Botuna, Otinovaca, Goravaca, Begovog Sela, Kukavica i Vrila. Radila je više od trideset godina, do otvaranja nove državne škole u gradu.⁸³⁵ Politikom državne kontrole nad školama, franjevačke škole su zatvorene do kraja 80-ih godina 19. stoljeća. Nastava u mektebima, prepuštena organizaciji imama, zasnivala se na čitanju arapskog teksta bez razumijevanja.⁸³⁶ Srpsko-pravoslavne škole su u austrougarskom razdoblju izborile i zadržale crkveno-školsku autonomiju.⁸³⁷ Zakonom iz 1911. nastava u školama postala je obvezna za svu duševno i tjelesno zdravu djecu s navršenih sedam godina. Zemaljska vlada je zakonom iz 1913. bila obvezna otvoriti škole u svim mjestima s više od 40 djece prispjele za nastavu.

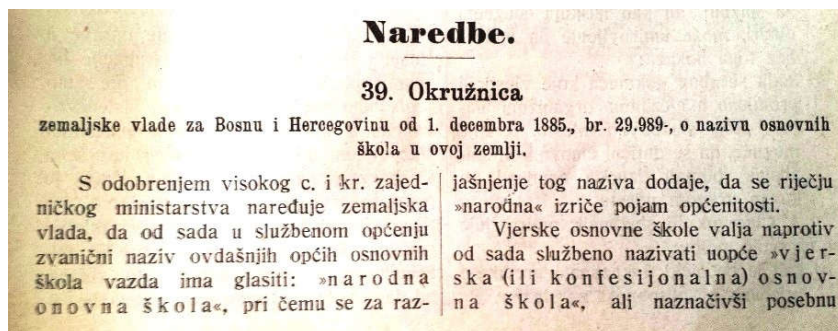
Još od 1880., zbog žalbi Srba, priznata je ravnopravnost ćirilice i latinice. Bilo je propisano da katolici i muslimani prvo uče latinicu, zatim ćirilicu, a Srbi prvo ćirilicu pa latinicu. Ćirilica je 1915. potpuno zabranjena i tako je ostalo do kraja Prvog svjetskog rata.⁸³⁸

⁸³⁵ Mt. DŽAJA, o.c., 149; M. KARLAU, o.c., 231.

⁸³⁶ E. PECO, 1971., 51 – 52.

⁸³⁷ B. MADŽAR, o.c., 23. – 25.

⁸³⁸ M. PAPIĆ, o.c., 13. – 14.

Prilog 7.26.

Okružnica o nazivu osnovnih škola

(Školski glasnik, 31.8.1916.)

7.9. Narodna osnovna škola u Kupresu

Narodna osnovna škola u Kupresu izgrađena je 1890. godine sredstvima Zemaljske vlade. Školske godine 1900./1901. nastavu je pohađalo 114 učenika (82 dječaka i 32 djevojčice) iz Kupresa, Begovog Sela, Otinovaca, Olova, Alajbegovog Odžaka i Osmanlija. U ovim mjestima je ukupno bilo 1.762 stanovnika, od čega 1.382 rimokatolika, 258 muslimana, 112 pravoslavaca i 3 židova.⁸³⁹ Prema Milanu Bešliću, učitelju u Bugojnu, u Narodnoj osnovnoj školi u Kupresu 1905. bila su „tri učiteljska lica, a zavod pohađa oko 150 učenika odnosno učenica.“⁸⁴⁰

Eugen Freiherr von Albori, poglavar Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, nakon inspekcije 1904. godine je zabilježio da ga se „naročito dojmila nova zgrada Osnovne škole, koja je djelovala veoma lijepo“.⁸⁴¹ Osnovna škola u Kupresu lijepim vanjskim izgledom i vrtom obilježila je donji dio grada pa je i ulica nazvana Školska.

Jak potres je 1906. ošteti zgradu škole. Zato su rađeni popravci. Djeca su besplatno dobivala sav pisaći pribor: olovke, teke, gumice, računске vježbenice i drugo.⁸⁴² Škola je ubrzo postala pretijesna za veliki broj djece. Pri inspekciji 23. ožujka 1912., školski nadzornik Milićević upozorio je okružne vlasti da je potrebno proširenje škole.⁸⁴³ Zemaljska vlada je

⁸³⁹ S. SARIĆ, 2009., 114.

⁸⁴⁰ M. BEŠLIĆ, o.c., 63

⁸⁴¹ S. SARIĆ, o.c., 27. – 29, 50; ABH, ZMF 1033, 1904.

⁸⁴² S. SARIĆ, o.c., 116; ABH ZVS 221-672, 1906: „Ovomjesna narodna škola na nekoliko mjesta se rastresla i zidovi popucali, kao i dimnjaci koji su se sasvim rastresli, tako da su se zbog opasnosti morali od kamena nanovo zidati, kao i nastale pukotine, i drugo sve popraviti.“ Izvještaj školskog starješine Katalinskog od 24.4.1906.

⁸⁴³ Okružni školski nadzornik Milićević izvijestio je da su školske sobe veoma malene i „jedva se može i neznatno veći broj djece u njih smjestiti, nego što ih ima sada. Sve da se smjesti po troje djece u klupe što se nikako ne može preporučiti, moglo bi se npr. u sobi III. i IV. god. dječaćkog odjela smjestiti samo 42, a u ženskom odjelu samo 30 djece. Po tome sadanje prostorije nijesu dovoljne ni da se u njih smjeste sva djeca, koja dragovoljno žele ići u školu, a kamo li da se provede obvezno pohađanje škole. Već ove školske godine morao je školski odbor odbiti oko 25 djece koja se htjedoše upisati u I. god., i to s razloga što ne bijaše mjesta u školi. Oskudici prostora pomoglo bi se jedino proširenjem zgrade, što bi se postiglo onda, kada bi se još jedan kat nadozidao. Istina je, oskudici i

odobrila prijedlog, s tim da se proširenje izvede iz općinskih sredstava. Zbog planiranih troškova za gradnju općinske kuće i štale za državne pastuhe, općina to nije mogla izvesti. Rješenje su vidjeli u gradnji škole u Vriliima i proširenju škole u Zloselu, što je podupro i upravitelj Kotarske ispostave Kovačević.⁸⁴⁴

Prilog 7.27. Ulica je dobila ime po školi vidljivoj desno, iza ograde (vl. A. Ivić)

U školsku zgradu u Kupresu u svibnju 1915. uselila se vojska. Okružni školski nadzornik Miličević je predložio njihovo izmještanje na prvi kat privatne kuće Jandre Rebrine ili u prostorije vijećnice. Među djecom u Olovu i Osmanlijama pojavila se neka zarazna bolest. Liječnik te godine nije dolazio u školu. Kante za vodu rekvirirali su vojnici.⁸⁴⁵

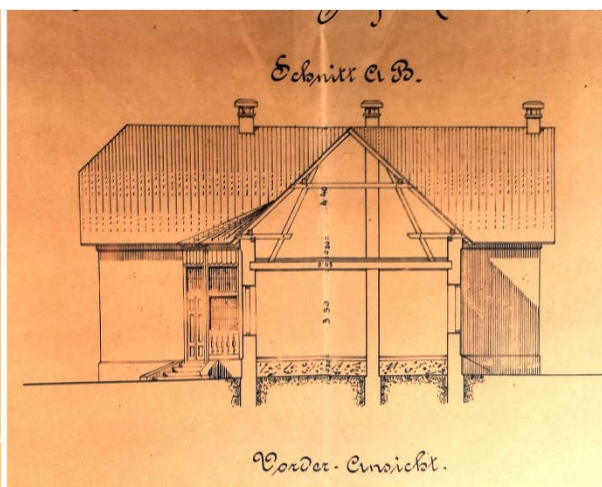
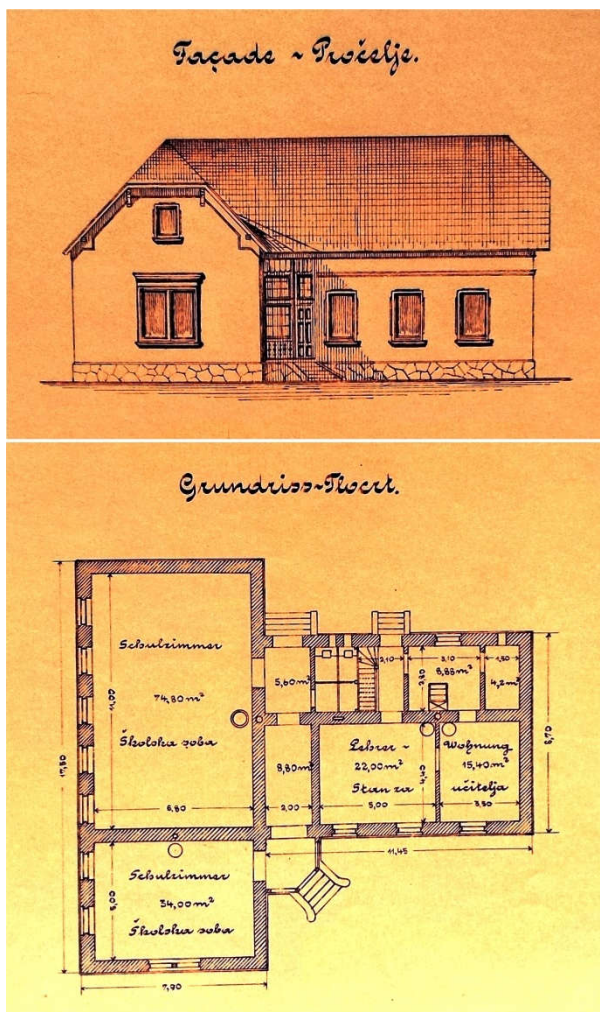
Školska zgrada je u proljeće 1917. bila u trošnom stanju. Drveni krov je prokišnjavao te ga je trebalo popraviti prije nove školske godine. Neki prozori su istruli. „Nisu se mogli ni zakvačiti kada se otvore. Trebalo je ugraditi i *pissoire* u zahodima.“ I ogradu na školskom vrtu

prostoru dalo bi se i tijekom pomoći, da se zavede stalno razdijeljena poludnevna nastava, ali ta se ne pokazuje podesnom i narod je svagdje protiv nje, pa se s toga i ne preporučuje uvoditi je. ... Umoljava se, da se što prije naredi potrebno proširenje, i to tijekom više, što u Kupresu nema nigdje privatne prostorije, koja bi se dala upotrijebiti za školske svrhe. Krov na nekoliko mjesta prokisava. To treba što prije popraviti, da ne bi nastalo oštećenje dječakog odjela do vrata veoma dimi i ne može se nikako ložiti. Odmah treba ustanoviti, šta je razlog dimljenju, te po tome potrebite popravke bezodvlačno izvesti.“

⁸⁴⁴ ABH ZVS-241 87-426, 1912.

⁸⁴⁵ ABH ZVS-217B 87-449, 1915.

trebalo je „pretresti i izagnjile direke izmijeniti“.⁸⁴⁶ Zgradu osnovne škole u Kupresu, u kojoj je kraće vrijeme tijekom rata bila smještena i vojska, godine 1920. bilo je nužno popraviti.⁸⁴⁷

Prilog 7. 28.
Projekt Narodne osnovne škole u Kupresu
(ABH)

Prilog 7.29. Školski pečat
(ABH, ZVS)

God.	UKUPNO			muslimana			srpskopравoslavnih			rimokatolika		
	m	ž	ukupno	m	ž	ukupno	m	ž	ukupno	m	ž	ukupno
1919.	171	39	210	20	—	20	16	3	19	136	36	171
1920.	144	35	179	12	—	12	9	3	12	123	32	155

Prilog 7.30. Broj djece koja su pohađala Narodnu osnovnu školu u Kupresu 1919. i 1920.

Škola u Kupresu je imala školsku knjižnicu. Godine 1919. bila je „dosta bogata i prilično zastupljena pedagoškim djelima“, ali su naručene još neke knjige.⁸⁴⁸ Prema izvješću školskog

⁸⁴⁶ ABH, ZVS-217B 87-449, 1917.

⁸⁴⁷ ABH, PU-14 47/111/15-18, 1921.

⁸⁴⁸ S. SARIĆ, 2015., 282.

nadzornika M. Krzlaka, u Kupresu je 1919./1920. školu pohađalo 210, a 1920./1921. 179 učenika iz: Begova Sela, Goravaca, Koprivnice, Olova, Odžaka, Osmanlija, Otinovaca i Vrila.⁸⁴⁹

Od upisanih 203 djece, školu je 1921./1922. pohađalo samo 110 djece. Uzrok malog odziva prema učitelju Ivi Tomasu bio je što vlast „ne utjeruje propisane globe“, a dijelom i bolesti.⁸⁵⁰ Predložio je propisivanje kazni, a za one koji ne mogu platiti, pretvaranje kazne u rad u školskoj bašči.⁸⁵¹ Od školske 1924./1925. u školi je stalno nedostajao jedan ili dva učitelja. Premda je Ministarstvo namještalo nastavnike u Kupres, prema riječima učitelja Pavla Šuštića, „nikome se nije dalo ovamo, jer je ovo mjesto za njih strašilo.“⁸⁵² Krajem dvadesetih godina ili 1930. Općina Kupres je iznajmila jednu prostoriju za IV. razred u kući Spreme i Rebrine. Tada su u školi radila četiri učitelja.⁸⁵³

7.10. Gradnja ostalih škola do Prvog svjetskog rata

U uredu Kotarske ispostave u Kupresu, 12. svibnja 1908. u nazočnosti predstavnika seoske općine, Jure Dumančić pok. Ilije iz Zlosela, odlučio je njivu „Blažušu“, veličine 3.200 m², čiji je jedan dio deset godina bio u vlasništvu njegovog strica Nike Dumančića Franina, dati za svotu od 800 K u svrhu gradnje Narodne osnovne škole u Zloselu. Općinski predstavnici⁸⁵⁴ izjavili su da u blizini nema državne zemlje, i da su s ponuđenom cijenom suglasni. Zbog nepovoljnog materijalnog stanja Općinsko vijeće zamolilo je da se gornji trošak pokrije iz državnih troškova.⁸⁵⁵ Nakon pregovaranja dogovoreno je novčano sudjelovanje naroda. Plan osnovne škole u Zloselu i troškovnik oblikovani su 9. kolovoza 1908.⁸⁵⁶ Ali dva mjeseca poslije, načinjen je drugi nacrt zgrade (katnice).⁸⁵⁷

⁸⁴⁹ S. SARIĆ, o.c., 280.

⁸⁵⁰ Krajem 1918. se proširila španjolska bolest (gripa), a 1.3.1919. – 15.4.1919. pjegavi tifus.

⁸⁵¹ S. SARIĆ, 2015., 281.

⁸⁵² Ibidem. Iduće školske godine Salih Hotić iz Gornjeg Vakufa, imenovan na to mjesto, nije se pojavio na dužnosti. Tu je godinu u školi radila M. Senyk, žena upravitelja Pošte u Kupresu.

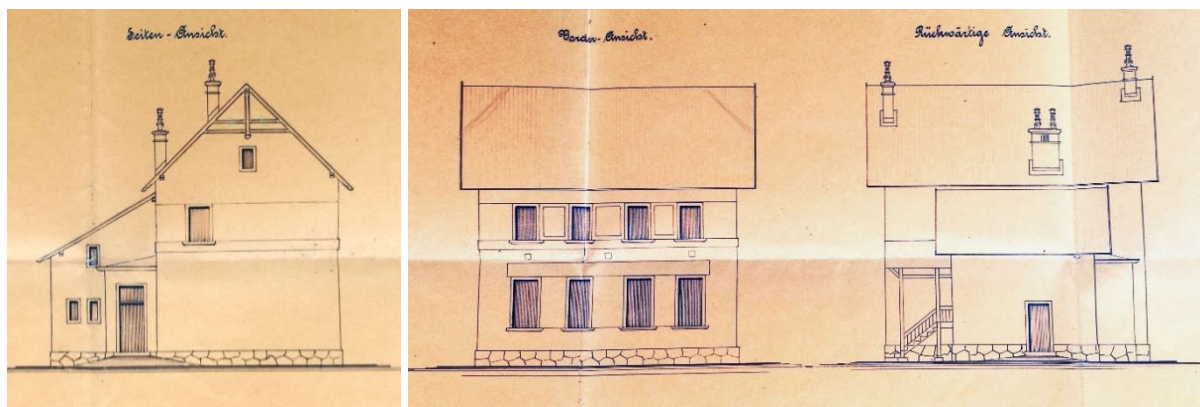
⁸⁵³ Mt. DŽAJA, o.c., 21.

⁸⁵⁴ ABH, Građevinski odjel, 85. Općinski predstavnici bili su: glavar Ivan Dumančić, Marko Raštegorac, Ivoš Žulj Jozin, Jozo Topalović, Ivšo Žulj Ivanov, Iko Pavić Perin, Jandre Mihljević Josin, Niko Čosić Ilijin, Mijo Bagarić Perin, Niko Dumančić Nikolin, Ivan Žulj Antin i Anto Lovrić Božin.

⁸⁵⁵ ABH, Građevinski odjel, kut. 85.

⁸⁵⁶ Ibidem.

⁸⁵⁷ Ibidem.

Prilog 7.31. Plan za 1909. Narodne osnovne škole u Zloselu – Suhopolje, nastao u listopadu 1908. (ABH, Građevinski odjel)⁸⁵⁸

Na temelju naloga Zemaljske vlade iz 1909. godine, u Seoskoj općini Zlosela podignuta je Narodna osnovna škola. Bili su besplatni nadničarenje i prijevoz materijala za gradnju. Škola je bila predviđena za 45, a 1911. godine upisano je 112 učenika (77 dječaka i 35 djevojčica) iz Zlosela, Bilog Potoka i Stražbenice.⁸⁵⁹

Učitelj Mišić je 30. listopada 1911. izvijestio Okružnu oblast u Travniku da je škola pokušala uvesti dopodnevnu nastavu s minimalnom nastavnom osnovom i satnicom, ali da to nije bilo moguće.⁸⁶⁰ Školski odbor u Zloselu, na čelu s Ivanom Dumančićem, uputio je Zemaljskoj vladi 22. ožujka 1912. molbu za proširenje škole, koju je u prva dva razreda u učionici od 60 m² pohađalo 95 djece. Pohađalo bi ih 130 da su se mogla smjestiti u školu, a sljedeće godine oko 200 djece. Istog dana i okružni školski nadzornik okružnoj vlasti u Travniku upućuje isti zahtjev, s napomenom da bi se privatna kuća u blizini crkve mogla adaptirati za potrebe škole, ali samo za 35 – 40 djece. U tom slučaju bi se mogle primiti dvije neudane učiteljice koje bi učitelj Mišić primio na stan i hranu, ako bi bile voljne obje u jednoj sobi spavati. U Zloselu se inače ne bi mogao nigdje naći privatan stan ni opskrba. Krov na školi i na sporednoj zgradi bio je oštećen i prokišnjavao. Milićević predlaže da se prilikom

⁸⁵⁸ U troškovniku iz 1908. nalazio se za 1906. načinjen drugi nacrt prizemne škole vrlo sličan onoj u Kupresu.

⁸⁵⁹ S. SARIĆ, o. c. 116. – 117.

⁸⁶⁰ ABH, ZVS-200 87-452, 1916. Po minimalnoj satnici tjedno se s I. i II. razredom radilo 39 sati, odnosno dnevno 7 sati i 48 minuta, tj. od 8:00 – 12:00 i 14:00 – 17:48. „Nije po tom moguće u Kupresu u zimsko doba držati djecu, čijih kuća ima po 2 – 3 km udaljenih, od 2 – 6 sati iza podne, kad se već u 4 sata dobro smrkne.“ To se ne bi riješilo ni radnom subotom. Učitelj je naveo i problem da bi se moglo doći u situaciju postojanja i dva prva razreda kroz neko vrijeme. „Umoljava se stoga veleslavna okružna oblast da ove razloge uzme u obzir i da se dopodnevna nastava ne uvađa pri ovoj školi.“

proširivanja načine još 2 – 3 zahoda, da se postojeći poprave i namjene za djevojčice, a novi, za dječake, opreme *pissoirima*.⁸⁶¹

Nije bilo alternative proširenju škole. Uprava za gradnju škola na Kupresu 4. studenoga 1913. obavijestila je Okružnu oblast u Travniku o završetku stolarskih radova na školi u Zloسلu. Okružna oblast u Travniku 30. studenoga 1913. dostavila je Zemaljskoj vladi zapisnik o predaji dogotovljene škole u Zloسلu.⁸⁶²

Upravitelj Kotarske ispostave Kovačević se obratio 20. srpnja 1913. Zemaljskoj vladi radi potrebe da se školi u Zloسلu dodijeli učiteljski par, „jer je učiteljica ionako bila potrebna, pošto su stanovnici žensku djecu dobrovoljno slali u školu“.⁸⁶³ Zahtjev je urodio plodom, jer su u Zloسلu nakon ovoga kao učitelji radili Petar Brkić i njegova supruga Katarina. Školski starješina Petar Brkić, piše 1916. da za smještanje knjiga i fizikalnih sprava treba nabaviti još jedan ormar. Zidni sat u sobi III. i IV. razreda nedostaje, a u sobi I. i II. razreda treba popraviti.⁸⁶⁴

Učitelj Ivica Mišić se razbolio prije premještaja, što je možda i bio razlog odlaska iz Zloسلa. Naime, po preuzimanju novog radnog mjesta, učitelj Petar Brkić 4. studenoga 1913. piše Kotarskoj ispostavi da je „voda u školskom bunaru 'mutna kao u kaljuži', te jako nezdrava za piti. Bojati se, da će se djeca razboljeti pijući je ovakvu. U blizini nema nikakvog podesnog i zdravog bunara, iz kojeg bi se mogla nositi voda.“

Analiza vode načinjena u rujnu u Zemaljskoj bolnici u Sarajevu pokazala je tragove nitrata, mnogo organskih tvari i klorida, usljed čega voda nije bila za piće.⁸⁶⁵ Po mišljenju upravitelja ispostave, uzrok nije bila udaljena septička jama, već nečisto posuđe koje su seljaci donosili prati na bunar, što im je učitelj dopustio. Nečistoća bi ostajala grabljenjem vode i slijevanjem nakon pranja, jer oko bunara nije bilo slivnog kanala. K tomu, analiza je rađena nakon proširenja škole, kada je bunarska voda korištena za zidarske poslove. U bunaru je tada bilo samo 70 cm vode.

⁸⁶¹ Ibidem.

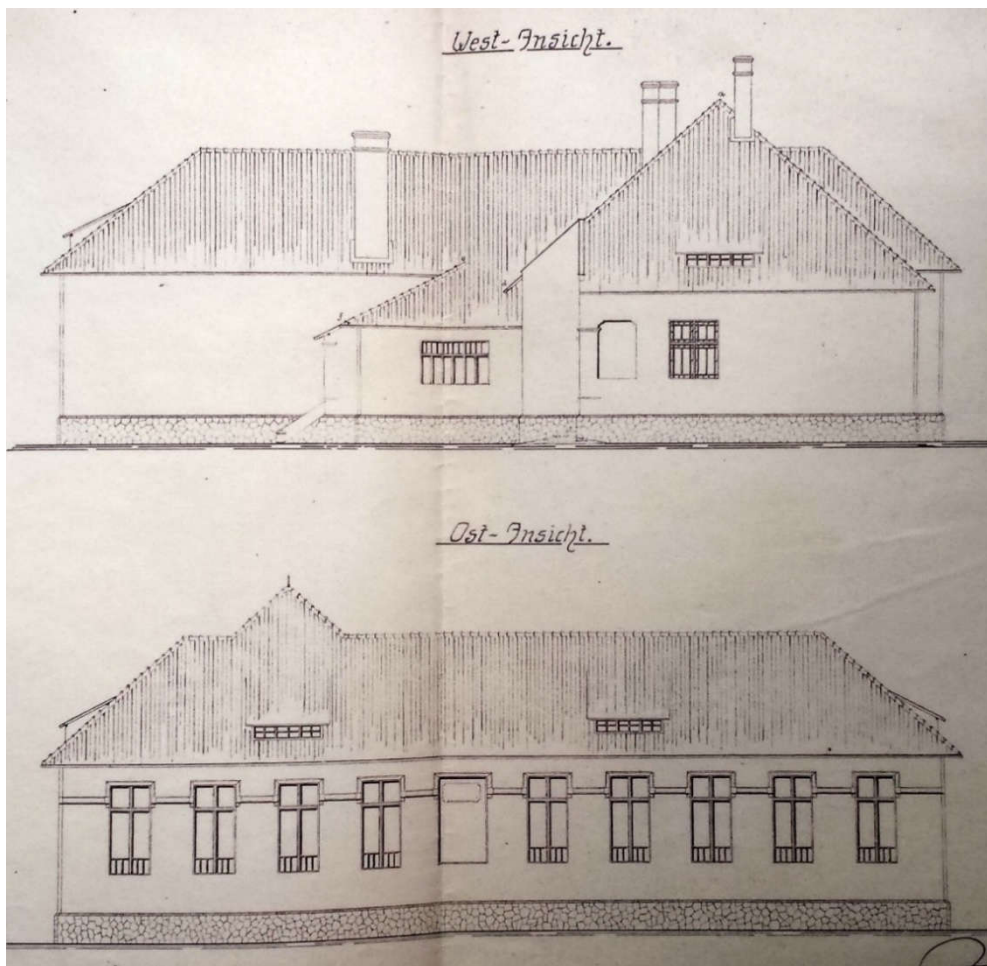
⁸⁶² ABH ZVS-241 87-429, 1913. Zapisnik su potpisali ing. Stojan Borovnica, upravitelj gradnje, učitelj Petar Brkić, a upravitelj Kotarske ispostave Kovačević. Nadograđena je jedna školska soba i opremljena s 47 klupa, 1 stolom s podijem, 2 stolice, 1 školskom pločom sa stolićem za spužvu i kredu, 5 komada limenih pljuvaonica, 1 dvokrilnim ormarom s ključem, 1 slikom cara, 1 posudom za vodu, 1 klinčanicom za haljine i 1 umivaonikom s cijelom opremom.

⁸⁶³ ABH, ZVS-241 87-429, 1913. To je potkrijepio i činjenicom da se te jeseni trebala proširiti školska zgrada, u kojoj je samo stan za samo jednog školskog starješinu, s dvije sobe i kuhinjom. Drugi nastavnik ne bi imao stana, a privatni se stan ne može naći, jer su u Zloسلu sami težaci.

⁸⁶⁴ ABH ZVS-241 87-449, 1916

⁸⁶⁵ ABH ZVS-200 87-452, 1913.

Škola u Zloselu nije radila u vrijeme državnog prevrata 1918. godine. Ukupno 133 djece (111 dječaka i 22 djevojčice, svi rimokatolici) iz Zlosela, Bilog Potoka i Osmanlija pohađalo je školu u Zloselu 1920.

Prilog 7.32. Narodna osnovna škola u Donjem Vukovskom (ABH, ZVS)

Na sastanku u Kotarskoj ispostavi u Kupresu održanom 19. veljače 1913.⁸⁶⁶ zaključeno je da mještani Donjeg Vukovskog ne mogu sudjelovati novčano u izgradnji škole, ali će osigurati 100 kubičnih metara drva, bukovih cjepanica za grijanje školskih prostorija i učiteljevog stana.⁸⁶⁷ Zemlja na kojoj je izgrađena škola u Donjem Vukovskom, bila je

⁸⁶⁶ U prisustvu upravitelja Kovačevića i školskih odbornika Save Bašića i Luke Popovića te općinskih zastupnika iz Donjeg Vukovskog: poglavara Save Knežića, Luke Popovića, Luke Markovića, Ile Aškića, Miće Markovića, Ile Markovića, i Vasilija Nikića, Šumelja, Marka Raića i Mihajla Svitlice.

⁸⁶⁷ ABH ZVS, Grad. Odjel, kut. 85.

Sulejman-bega Sulejmanpašića, koji ju je koncem 1912. prvo odlučio pokloniti, a zatim je u ožujku 1913. prodao 4,2 dunuma za 1.000 kruna za ovu namjenu.⁸⁶⁸

Za ove dvije škole, plan je izradio, nadzirao izgradnju i sudjelovao u konačnom prijemu objekata Stojan Borovnica, inženjer iz Banje Luke.⁸⁶⁹ Za školu u Donjem Vukovskom, otvorenu u ožujku 1916., ni početkom 1917., zbog pomanjkanja učitelja nije se mogao naći drugi učitelj, pa je postojeći imao produženu nastavu. Mjesečna plaća podvornika u školi je s 20 K povećana na 40 K.⁸⁷⁰

Škola u Blagaju istodobno je građena sa školom u Donjem Vukovskom. Zapisnički tehnički prijem načinjen je 21. studenoga 1913., kada i za gradnju škole u Donjem Vukovskom i proširenje škole u Zloسلu.⁸⁷¹ Školu je 1914./1915. godine iz Mrđenovaca, Novog Sela i Šemanovaca polazilo 150 djece (104 dječaka i 45 djevojčica, svih pravoslavnih, i jedan dječak rimokatolik), a 1917./1918. 134 djece (102 dječaka i 30 djevojčica pravoslavnih i dva dječaka rimokatolika).⁸⁷²

U ljeto 1915. u izvanrednim troškovima za školu u Blagaju traženo je postavljanje drvenog oklopa oko crpke za vodu u kojoj se voda zimi zamrzavala. Zbog velike količine blata i zemlje koja se na obući unosila u školu trebalo je popločati kamenom i posuti pijeskom preko dvorišta pristup školi, crpki i štali.⁸⁷³ Nadzornik je zamijetio da bi djeci mogao naškoditi odlazak iz ugrijane učionice na zahod izvan zgrade. Naime, škola je sagrađena na vjetrovitom i osamljenom mjestu. U školi je bilo vlage, kako u učionicama, tako i u učiteljevom stanu. Među djecom je bilo „pošalina i krasta.“⁸⁷⁴ Nakon državnog prevrata 1918. godine, škola u Blagaju je bila zatvorena „radi upražnjenih učiteljskih mjesta“.

7.11. Izgradnja škola između dva svjetska rata

Nakon Prvog svjetskog rata, vlasti se zbog nemira nisu odmah bavile školstvom. Školstvo na području koje je bilo dio Austro-Ugarske Monarhije nastavilo je rad s istim

⁸⁶⁸ ABH ZVS, Građ. Odjel, kut. 85; Samija SARIĆ, o.c., 119.

⁸⁶⁹ Mt. DŽAJA, o.c., 40.

⁸⁷⁰ ABH, ZVS-217 87-449, 1917.

⁸⁷¹ ABH, ZVS-217B 87-449, 1915.

⁸⁷² S. SARIĆ, o.c., 284.

⁸⁷³ ABH, ZVS Građ. odjel, kut. 85. Okružni školski nadzornik Miličević je 17. travnja 1916. konstatirao da su sporedne zgrade podaleko od glavne, veoma izložene vjetrovima. U zimsko doba im je teško prilaziti, a crpka na čatrnji se zamrzne u zimsko doba i puca.

⁸⁷⁴ ABH, ZVS-217 87-449, 1917.

programom. Ali okosnica budućih propisa postaje regulativa kraljevine Srbije. Poslije 1918. udžbenici dolaze pretežno iz Beograda. Veći broj nastavnika s novom terminologijom također dolazi iz istočnih krajeva. Jedna od zadaća školstva bila je populariziranje dinastije Karađorđevića, posebno nakon smrti kralja Aleksandra. Do Drugog svjetskog rata u svim osnovnim školama na Kupresu, 27. siječnja svake godine, obilježavao se dan sv. Save, srpskog zaštitnika školstva. Tada je u školu dolazio pravoslavni pop, a sva su djeca recitirala pjesmu: „Uskliknimo s ljubavlju svetitelju Savi, Srpske crkve vrhovne svetiteljskoj glavi“. Praksa pjevanja svetosavske himne nije bila omiljena kod učitelja koji nisu bili Srbi.⁸⁷⁵

Prosvjetna politika između 1908. i 1918. nije bila naročito sklona, a nakon 1918. u potpunosti je nenaklonjena Hrvatima. U izvješću o tom stanju se navodi da bi „u pogledu popunjavanja učiteljskih mjesta po školama, i postupaka s učiteljima hrvatske narodnosti trebalo naročito izvješće.“⁸⁷⁶

Prema jednom izvješću o školstvu u BiH u vezi s potrebama hrvatskog stanovništva, nastalom 1924. ili nešto malo kasnije, u gradnji je bilo 9 osnovnih škola, svih u srpskim selima, građenih uz državnu pripomoć. Jedna od njih – osnovna škola u Malovanu, u Bugojanskom srezu (koji je odgovarao prijašnjem kotaru), građena je uz 100.000 dinara državne pripomoći. Zbog povlaštene i zastupljenije gradnje škola u srpskim selima na uštrb drugih,⁸⁷⁷ hrvatski politički predstavnici su iskazali potrebe za gradnjom škola i u hrvatskim selima. Postojala je potreba za školama u Bugojanskom srezu (kotaru), u: Kandiji, Gračanici, Rastičevu i Otinovicima. Za školu u hrvatskom selu Kandija kod Bugojna, iako je narod već dvije godine ranije sve pripremio, vlast je zabranila izgradnju i namjeravala ju je graditi bliže srpskim selima.⁸⁷⁸

Nezadovoljstvo ovakvom službenom politikom izrazio je svojim govorom HSS-ov zastupnik Ivo Čelan u skupštini u Beogradu u studenom 1927. naglašavajući da do 1925. godine, dok nije za ministra prosvjete došao predsjednik HSS-a Stjepan Radić, država nije podignula nijednu školu u mjestima u Bosni u kojima su živjeli Hrvati. Na to je zastupnik Kosta Majkić reagirao konstatacijom da „Austrija nije dala da se grade škole u srpskim krajevima.“⁸⁷⁹

⁸⁷⁵ Premda je poznat tekst himne: „Uskliknimo s ljubavlju Svetitelju Savi, Srpske Crkve i škole — Svetiteljskoj glavi“, zabilježio sam verziju koju sam čuo od starijih Kuprešaka Hrvata koji su je naučili kao djeca u školi.

⁸⁷⁶ ABH, NKHZ-14 VII-264.

⁸⁷⁷ Sredstva za izgradnju škole u Malovanu, bila su prije namijenjena za školu u selu Odžaku u Općini Bugojno.

⁸⁷⁸ M. PAPIĆ, 1984., 25, 27.

⁸⁷⁹ *Dom*, br. 51. str 2, srijeda 30. studenoga 1927.

Do Drugog svjetskog rata, na Kupresu su otvorene još osnovne škole: 1927. između Gornjeg i Donjeg Malovana, 1933. u Rastičevu, 1937. u Ravnom i 1940. u Kudiljima (D. Vukovsko).⁸⁸⁰

Predsjednik Mjesnog odbora Hrvatske narodne zajednice u Rastičevu Augustin Nikić obavijestio je 9. rujna 1919. Središnji odbor u Sarajevu da je zemljište za gradnju škole u Rastičevu nađeno, ali je vrlo skupo, 800 K po dunumu. Školi su trebala samo 3 dunuma, a vlasnik Muhamed-beg Miralem iz Donjeg Vakufa je prodavao njivu i čardak na površini od 5 dunuma. Zemljište je bilo na povoljnom mjestu i bilo je teško naći drugo, „jer su sve bivši (kmetovi) te nema nade da će tko prodati“.⁸⁸¹

Građevinska direkcija u Sarajevu 28. veljače 1921. se izjasnila da bi Zemaljska vlada bila spremna pomoći ako bi seljani otkupili zemlju i pribavili potrebnu građu. Trebali su izabrati odbor koji bi pismeno pristao na uvjete, nakon čega bi se izradio plan i troškovnik gradnje. Budući da pučanstvo Rastičeva nije moglo udovoljiti tim uvjetima, Građevinska direkcija je 24. lipnja 1924. zaključila da se ne može pristupiti izgradnji škole. Navela je i da predloženo zemljište ne odgovara namjeni jer je od vode udaljeno 4 km.⁸⁸²

Škola je izgrađena tek u sastavu Primorske banovine. Prosvjetno odjeljenje Kraljevske banske uprave Primorske banovine u Splitu, poslalo je 26. studenoga 1932. dopis Sreskom načelstvu u Bugojnu. Načelnik Uprave je potpisao dokument ovog sadržaja: „Budući da je nova školska zgrada u Rastičevu potpuno gotova i kolaudacija na njoj izvršena, te namještaj nabavljen i sve ostalo osigurano za pravilan tok nastave, na osnovu čl. 39. Zakona o banskoj upravi od 7. XI. 1929. u vezi s čl. 34. Zakona o narodnim školama odlučujem da se osnovna škola u Rastičevu, sreza Bugojanskog, otvori u školskoj 1932/33.“⁸⁸³

Međutim, škola još nije počela s radom. Članovi Školskog odbora uputili su 15. rujna 1933. molbu navedenoj Upravi. Razlog je bio što je narod godinu dana čekao postavljanje učitelja i početak nastave. Nema podataka o početku nastave. Učitelj u Rastičevu 1936. i u školskoj 1938./1939. bio je Mihajlo Topić. Vjeroučitelji u Rastičevu su bili Jozo Perčinlić i Marko Popović.⁸⁸⁴

⁸⁸⁰ M. PAPIĆ, 1984., 25, 27; M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 121.

⁸⁸¹ S. SARIĆ, 2015., 286-287.

⁸⁸² S. SARIĆ, o.c., 286. – 287.

⁸⁸³ S. SARIĆ, o.c., 288.

⁸⁸⁴ S. SARIĆ, o.c., 131., 288. U Školskom odboru su bili: predsjednik Dragun Jaman i članovi Božo Lovrić, Nikola Trivunović i Pero Grbeša.

Građevinska direkcija u Sarajevu je na zahtjev predstavnika iz Malovana 1922. obećala izgradnju škole ako seljani na svoj trošak nabave potreban materijal za gradnju škole, te se provjeri odgovara li zemljište izgradnji škole. I šumarski referent je trebao sastaviti iskaz o potrebnoj količini drvnog materijala s naznakom šume u kojoj bi se usjekao.

Povjerenstvo za gradnju Narodne osnovne škole u Malovanu zbog izgradnje škole putovalo je u Sarajevo 23. svibnja 1923.⁸⁸⁵ Trebalo je naći kompromisno rješenje za stanovnike Gornjeg i Donjeg Malovana. Predstavnici Gornjeg Malovana su 22. studenoga 1923. Pokrajinskoj upravi poslali dopis vezan za izgradnju osnovne škole, u kojem su istaknuli da su prije dvije godine tražili dozvolu za gradnju osnovne škole između Gornjeg i Donjeg Malovana.

*Prilog 7.33. Zub vremena nije poštedio ostatke škole u Malovanu
(fotografija A. Ivić)*

Školska zgrada između Donjeg i Gornjeg Malovana izgrađena je državnim sredstvima 1. svibnja 1927. te je počela s radom u kolovozu iste godine. Bilo je potrebno nabaviti školski namještaj, a školske klupe su se trebale pozajmiti iz suviška okolnih škola.

Ministarstvo prosvjete je 1926. osnovalo školske srezove kojih je na području Bosne i Hercegovine bilo 15. Školski srezovi su se sastojali od školskih općina, a one od sela. Nakon te odluke i izmjene u istoj godini, Sresko školsko nadzorništvo u Bugojnu imalo je srezove: Bugojno, Prozor i Jajce. Pet školskih općina Državnih mješovitih narodnih osnovnih škola u Bugojanskom srezu obuhvaćalo je prostor Kupresa.⁸⁸⁶

⁸⁸⁵ S. SARIĆ, o.c., 288. – 289. Povjerenstvo su činili: upravitelj Ispostave Gavro Kvesić, učitelj Ivan Tomas, cestarnik Stjepan K. Stević i Rasim Mandžuka.

⁸⁸⁶ M. PAPIĆ, 1984., 40; S. SARIĆ, o.c., 132. – 133.

Školska općina	Selo (udaljenost od škole u km)
Kupres	Kupres (0), Olovo (1,2), Osmanlije (2,4), Goravci (1), Alajbegov Odžak (2,7), Otinovci (3,7), Begovo Selo (1,5)
Zloselo	Zloselo (0), Osmanlije (1,5) i Bili Potok (1,2)
Blagaj	Blagaj (1,3), Mrđanovci (1), Novo Selo (0,5) i Šemanovci (4)
Malovan (Ravno)	Donji Malovan (4) i Gornji Malovan (3,5)
Donje Vukovsko	Donje Vukovsko (1) i Šumelje (2)

Prilog 7.34. Kupreška sela na području školskih općina (S. SARIĆ, 2015.)

Kraljevska banska uprava Primorske banovine – Prosvjetno odjeljenje u Splitu 7. studenoga 1929. donijelo je odluke o gradnji osnovnih škola u Bugojanskom srezu u selima: Ravno, Vrila, Rilić, Skakavci, Zijamet i Zvirnjača. Dakle, najvećim dijelom na području Kupresa.

Narodna osnovna škola u Donjem Ravnom s dva odjeljenja, pokrivala je područje sela Gornje Ravno, Donje Ravno i Mušići. Trebala se graditi na zemljištu srpsko-pravoslavne općine. Ministarstvo prosvjete Kraljevine Jugoslavije za gradnju ove škole izdvojilo je 15.000 dinara iz državnog proračuna za 1936./1937.

Narodna osnovna škola u Vrilima s dva odjeljenja obuhvaćala je područje sela: Botun, Kukavice, Kuti, Mlakva Vrila i Brda. Sjedište je bilo mjesto Podvoda, na zemljištu Ivana Lozančića, pok. Stipana iz Mlakve, na površini od četiri dunuma.

Narodna osnovna škola u Riliću s dva odjeljenja obuhvaćala je zaseoke Rilić Donji, Rilić Gornji i Zanogline. Sjedište okoliša bilo je mjesto Podvorci. Trebala se graditi na zemljištu površine četiri dunuma, u vlasništvu Stojana i Adama Pavlice iz Rilića.

Narodna osnovna škola u Zvirnjači s jednim odjeljenjem imala je sjedište školskog okoliša u mjestu Bajuša. Trebala se graditi na zemljištu površine tri dunuma u vlasništvu Joze Gašpara i drugova iz Zvirnjače. Pored tog zemljišta bila je rimokatolička crkva u izgradnji.⁸⁸⁷

⁸⁸⁷ S. SARIĆ, o.c., 290.

7.12. Školski programi u Drugom svjetskom ratu i poraću

Na Kupresu se samo prve ratne školske godine mogla djelomično održavati nastava jer su počeli izbijati sukobi koji su onemogućavali redovitu nastavu u svim školama. Prve ratne 1941. u školi između Gornjeg i Donjeg Malovana učitelj Oton Kolera⁸⁸⁸ „nije smio spavati u školi, nego je na spavanje išao u Ćemalić.“⁸⁸⁹ U ljeto 1942. godine vodile su se žestoke borbe u samom gradu Kupresu. Središnji dio kupreškog područja ostao je bez stanovnika do konca 1943. Dio djece nastavio je školovanje tijekom rata po jednom od dva modela.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj osnovna škola trajala je četiri ili šest godina, ovisno jesu li učenici pohađali pučku ili nakon nje i produžnu školu od još dvije godine. Konfesionalne škole su bile katoličke i muslimanske. Partizanski pokret je razvio vlastito školstvo na području pod svojom kontrolom. Zbog kulturne zaostalosti, partijsko rukovodstvo je nakon 11. studenoga 1943. organiziralo analfabetske tečajeve u školama u Blagaju i Vukovskom. Krajem 1943. u Blagaju je radilo pet, a u Vukovskom šest škola. Do kraja godine školu je pohađalo 750 učenika.⁸⁹⁰

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a na zasjedanju u Jajcu 4. studenoga 1944. prihvatilo je prijedlog Odjeljenja za narodnu prosvjetu da se nakon oslobođenja ukinu sve privatne škole i uvede vjeronauk kao fakultativni predmet. Radi ujednačavanja stava, uputilo je prijedlog na mišljenje Nacionalnom komitetu za cijelu Jugoslaviju.⁸⁹¹ Odjeljenje za narodnu prosvjetu pri ZAVNOBiH-u 20. studenoga 1944. dostavlja novi nastavni plan za Narodne osnovne škole na odobrenje Predsjedništvu sa svim predmetima.⁸⁹²

⁸⁸⁸ Prema S. Sarić Oto Kolan.

⁸⁸⁹ http://www.malovan.net/Lat/Tekst/458/Skolstvo-u-Malovanu-#sl_845.

⁸⁹⁰ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o. .c, 136.

⁸⁹¹ http://www.znaci.net/00001/145_4.pdf, *Djelatnosti ZAVNOBiHa između prvog i drugog zasjedanja*, dok. 139, 618.: „Sve privatne škole u BiH osnovne, srednje i učiteljske i razne niže stručne škole, dječiji domovi, nalaze se u rukama rimokatoličkih crkvenih redova, muških i ženskih, dok pripadnici drugih konfesija takvih škola nemaju. Ostaviti stanje takvo kakvo je, to bi značilo jednoj konfesiji, rimokatoličkoj, davati izuzetna prava i izuzetan položaj, što može da doprinese međusobnom otuđivanju i razjedinjavanju naših naroda. U ovim školama obrazovanje djece vrši se jednostrano i ne naučno; dječja fantazija opterećuje se raznim nerealnim predmetima i predodžbama koje sprečavaju slobodan i pravilan intelektualni i moralni razvitak djeteta, što u velikoj mjeri ometa ostvarenje bratstva i jedinstva naših naroda. ... Smatramo da se kod nas u BiH u tom pogledu ne može praviti izuzetak s osnovnom školom kao što je to učinjeno u Hrvatskoj, gdje je rješenjem ZAVNOHa vjeronauk uveden kao obavezan predmet u osnovnoj školi.“

⁸⁹² http://www.znaci.net/00001/145_4.pdf, *Djelatnosti ZAVNOBiHa između prvog i drugog zasjedanja*, dok. 166, 712. U ratnom razdoblju bila su predviđena tri stupnja.

predmeti u nastavnom planu 1941. godine NDH	razred			
	1.	2.	3.	4.
Vjeronauk				
Hrvatski jezik				
Računstvo				
Povijest				
Zamljopis				
Poznavanje prirode				
Gospodarstvo, kućanstvo				
Risanje				
Lijepo pisanje				
Pjevanje				
Tjelovježba				
Ženski ručni rad				

predmeti u nastavnom planu 1944. godine ZAVNOBIH	stupanj		
	1.	2.	3.
Maternji jezik			
Račun s geometrijom			
Zamljopis			
Historija			
Prirodne nauke			
Narodna privreda			
Higijena			
Ručni rad			
Crtanje			
Lijepo pisanje			
Pjevanje			
Gimnastika			
Vjeronauka			

Predmeti u nastavnom planu 1948. godine	Razred			
	1.	2.	3.	4.
Srpsko-hrvatski jezik				
Istorija				
Zemljopis				
Prirodopis				
Račun i geometrija				
Crtanje				
Lijepo pisanje				
Ručni rad				
Pjevanje				
Fiskultura				

Prilog 7.35. Nastavni programi u NDH (djelomično prikazan), prema ZAVNOBiH-u i u poslijeratnom planu (V. MATAIJA, 2015; M. PAPIĆ, 1991.)

Nakon Drugog svjetskog rata, rad škola na Kupresu se uspostavlja 1947. godine. Među novim učiteljima jedan broj je Crnogoraca.⁸⁹³ U nastavnom planu za četverogodišnju osnovnu školu koje je Ministarstvo prosvjete donijelo 1948. nije više bilo vjeronauka, a tjelovježba ili gimnastika dobila je naziv fiskultura.⁸⁹⁴ Reformom osnovne škole poslije Drugog svjetskog rata, postalo je obvezno osmogodišnje školovanje. Od austrougarskog do socijalističkog školstva, važan cilj osnovne škole na selu je barem deklarativno, povezivanje nastave s proizvodnjom u poljoprivredi i unaprjeđenje poljoprivredne proizvodnje. U školske odbore u novom društvenom poretku, članovi su se birali na zborovima birača, imenovali su ih narodni odbori, bili su predstavnici radničkih savjeta i nastavničkih kolektiva, ili učenici.⁸⁹⁵

7.13. Kulturno-prosvjetne udruge i čitaonice

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća osnivaju se razne udruge na nacionalnoj osnovi. Premda su okupljanja ovog tipa započeta još za osmanske vlasti, bila su ograničena na manji broj pismenih ljudi.⁸⁹⁶ Korištenje pridjeva hrvatski i srpski nije bilo dopušteno za vrijeme osmanske vlasti, ali ni nova vlast na to uopće nije blagonaklono gledala i sustavno je pokušavala suzbiti nacionalni osjećaj. Nije bilo dopušteno osnivati društva koja nemaju pripadnike drugih

⁸⁹³ http://www.malovan.net/Lat/Tekst/458/Skolstvo-u-Malovanu-#sl_845.

⁸⁹⁴ M. PAPIĆ, 1991., 109

⁸⁹⁵ D. IVKOVIĆ, 1963., 33.

⁸⁹⁶ Đ. PEJANOVIĆ, 1930., 24; S. ĐIVOJE, 1930., 23. Godine 1861. pod pokroviteljstvom austrijskog konzula, osnovana je čitaonica u Hindinu hanu pored rimskog mosta u Mostaru, a 1875. osnovano je katoličko pjevačko društvo Kosača u Mostaru.

vjeroispovijesti. U početku su to pjevačka društva.⁸⁹⁷ Vlast je tolerirala početni duhovni i kulturno-prosvjetni rad, ali ga je već devedesetih godina 19. stoljeća kao politički pokret nastojala suzbiti. Korištenje nacionalnih prefiksa u nazivima društava omogućeno je tek 1897.⁸⁹⁸ U prvim godinama 20. stoljeća došlo je do izražaja shvaćanje da je bilo važno stvoriti vlastitu inteligenciju i da su za njezino školovanje bila potrebna materijalna i novčana pomoć.⁸⁹⁹ Aktivnosti očuvanja kulture, tradicije i promicanja trajnih vrijednosti imale su odjeka i na Kupresu, posebno među trgovačkim i obrtničkim staležom u gradu.

7.14. Osnutak Hrvatske čitaonice i gradnja Hrvatskog doma

Skupina građana⁹⁰⁰ je u siječnju 1906. uputila Kotarskoj ispostavi u Kupresu molbu za otvaranjem Hrvatske čitaonice.⁹⁰¹ Razlog je potkrijepljen sljedećim činjenicama.

- Postoji dovoljan broj podupiratelja budućeg društva;
- Sva sela u okolici nastanjena su hrvatskim pučanstvom;
- Djeca koja pohađaju Narodnu osnovnu školu u Kupresu iz sela su koja nisu udaljenija od pola sata hoda. Zato se očekuje da će vremenom biti više od stotinu članova čitaonice;
- Kupres se nalazi između područja kojim se odvija promet između Dalmacije i Livna, Županjca i Glamoča s jedne te željezničke pruge Sarajevo – Bugojno s druge strane. Zato su putnici često „radi poznatog kupreškog nevremena u

⁸⁹⁷ Ovo razdoblje započinje osnivanjem Narodnog pjevačkog društva u Mostaru 1888. godine, kasnije Hrvatskog glazbeno-pjevačkog društva Hrvoje u Mostaru.

⁸⁹⁸ S. ĐIVOJE, o.c., 11. Od tada se više se ne osnivaju „narodna“ već „hrvatska narodna“ društva.

⁸⁹⁹ U prosincu 1901. skupina hrvatskih intelektualaca iz Mostara potaknula je ideju za osnivanje društva za pomoć đacima i studentima. U istom mjesecu su i srpski intelektualci iz Sarajeva uputili molbu za osnivanje društva *Prosvjeta*. Poslije otezanja po Kállayevu napatku, vlada je 1902. odobrila osnivanje *Prosvjete*, društva za potpomaganje siromašnih Srba đaka koji uče u srednjim i velikim školama BiH i Austro-Ugarske Monarhije, i Hrvatskog potpornog društva za potrebe đaka srednjih i visokih škola iz BiH sa sjedištem u Mostaru. Dva mjeseca poslije u Sarajevu je osnovano Hrvatsko društvo za namještanje djece u zanate i trgovine. Iz ova dva društva 1904. nastalo je Hrvatsko kulturno društvo *Napredak*. Slično je 1903. nastalo i muslimansko kulturno-prosvjetno društvo *Gajret*. B. MADŽAR, o.c., 64; Napretkov kalendar za 1926, 11.

⁹⁰⁰ Molbu su potpisali: župnik Juraj Veseličić, Tade Marijanović, Tade Kutleša, Jandre Rebrina, Ivo Rebrina, Juko Meštović, Stjepan F. Subašić i Jandre Sučić.

⁹⁰¹ ABH ZVS-30 19-138, 1907. „Slavna Kotarska ispostavo! Davna želja bi ovdašnje većine građanstva u ovom zabitom mjestancu, gdje je pravo rekuć nužda, a i od koristi moralne i materijalne osnovati jedno kulturno a i prosvjetno društvo. Da se ostvari želja te većina građanstva odluči osnovati društvo pod naslovom „Hrvatska narodna čitaonica“ u Kupresu. U tu svrhu izabra nas niže potpisate kao privremeno sa zadaćom, da uradimo pravilo, te uhodimo molbam putem nadležne oblasti od Visoke zemaljske vlade dozvolu. Usljed čega prilažemo 4 primjerka pravila pod gore označenim naslovom, te molimo tu slavnu kotarsku ispostavu, da bi nam ishodila dozvolu od Visoke zemaljske vlade za oživotvorenje po prilazećim pravilima na trajno vrijeme.“

zimskoj sezoni“ primorani zadržati se u Kupresu po više dana, gdje nema „kakovih lijepi svratišta, kavana, ili kakvog društva, naime čitaonice ili slično tomu. Toga radi i bude dotičnom dosadno. Takovi ljudi višekrat upitati znadu zašto u ovakovom mjestu neimamo ni čitaonice, gdje bi bolje ličnosti mogle naći neko pristojno zadovoljstvo“;

- Mladež je „primorana zalaziti po nepristojnim lokalima kao prostim kavanama, birtijama, itd. gdje nemogu čuti ni naučiti ništa lijepoga i poučnoga. Tim više što se po istim podaju alkoholnoj nesreći, koja – nažalost, zavarava narod, a da se doskoči za vremena i tom zlu, prava je potreba čitaonice.“⁹⁰²

Molba je Zemaljskoj vladi poslana 27. siječnja 1906. Predstavnicima drugih konfesionalnih skupina imali su primjedbe, pismeno izražene već 6. veljače. Naveli su da je već razgovarano o otvaranju zajedničke – narodne čitaonice, te pronađen i prostor za tu namjenu. Ali su dvojica agitatora hrvatstva htjeli osnovati Hrvatsku čitaonicu. Zato su nastale dvije skupine, jedna koja je bila za narodnu, a druga, bogatija, za hrvatsku čitaonicu.

Zato potpisnici⁹⁰³ zaključuju: „Želja je podpisani, da veće vlasti ne odobre otvaranje hrvatske čitaonice u Kupresu, iz razloga, što je ovome mjestu vrlo potreban mir, red, sloga i zajednički dogovor. Otvaranjem pomenute čitaonice, svaka je prilika da će nastati veći razdor između nas, trgovaca i katolika, a također je ona lako spoticanje da se vjerski osjećaji ne poštuju. Ovo molimo i tražimo iz ljubavi i radje naše sa seljanima – katolicima. Hrvatski agitatori upisuju seljake katolike u hrvatsku čitaonicu, a oni, koji nisu u stanju shvatiti smisao pomenute čitaonice, niti razlikovati vjeru od narodnosti, dolazeći snama i sa svojim komšijama u zadjevice. U nadi ostajemo da će predpostavljene vlasti našoj molbi udovoljiti iz navedenih razloga.“⁹⁰⁴

Kotarski ured u Bugojnu je 19. ožujka u dopisu okružnoj vlasti u Travniku, naveo protest predstavnika Srba i muslimana zbog naziva „Hrvatski“ u imenu čitaonice, ali i to da su župnik i hrvatski trgovci, kao inicijatori, pristojni i politički prihvatljive osobe, da su Hrvati u gradu većinsko stanovništvo, i da popis imena članova čitaonice pokazuje njezinu održivost. Uz otvorenost čitaonice pripadnicima drugih konfesionalnosti, ostavljena je i mogućnost uspostave njihove vlastite čitaonice, ako za to postoje uvjeti.⁹⁰⁵

⁹⁰² ABH ZVS-30 19-138, 1907.

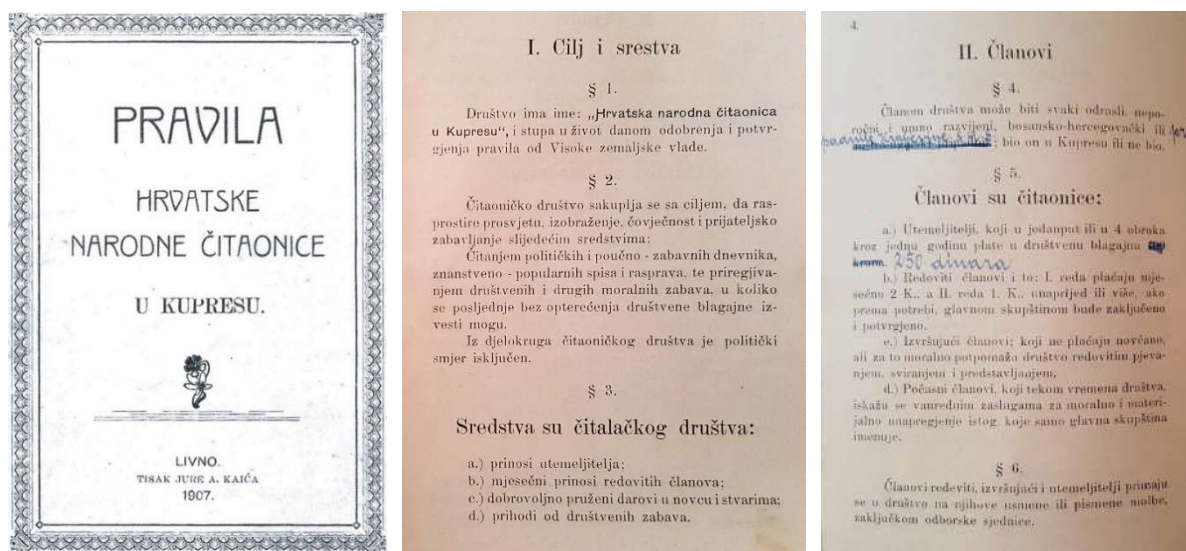
⁹⁰³ Molbu su podnijeli pravoslavni svećenik Marko Popović, Vukan Marić, gradonačelnik Fazli-beg Bećirbegović i imam Hasan Meškić.

⁹⁰⁴ ABH ZVS-30 19-138, 1907.

⁹⁰⁵ Ibidem.

List *Bošnjak*, lojalan austrougarskoj upravi, počeo je izlaziti 1891. Utjecaj mu je slabio već od 1895., a do 1906. bio je jedini muslimanski politički list. Inzistirao je na nacionalnoj identifikaciji muslimana kao Bošnjaka pristajući uz politiku Benjamina Kállaya kojom je htio učvrstiti vlast Monarhije u Bosni i Hercegovini preko pokušaja stvaranja jedinstvene bosanske nacije. Vjerojatno je s ovakvom orijentacijom povezana informacija objavljena u tom listu da je 1906. u Kupresu osnovana Bosanska čitaonica. Prema tomu se neki „Bošnjak – katolik zalagao za 'bratsku slogu' pod zajedničkim i sve opravdanim bosanskim imenom“⁹⁰⁶ Za postojanja Bosanske čitaonice druge potvrde nije se moglo naći. Bosanskim i Kupreškim Hrvatima pojam bosanstva i bošnjaštva nije bio odbojan, ali nije mogao zamijeniti hrvatsku nacionalnu svijest. A kao mogućnost opiranja vlastitoj nacionalnoj ideji, ni Hrvatima ni Srbima nije bio prihvatljiv. Stoga Kallayev koncept nije bio održiv.⁹⁰⁷

Za osnivanje Hrvatske narodne čitaonice zaslužni su bili župnik Juraj Veseličić i bugojanski trgovac Stipica Subašić, koji je 1900. godine u svatovima Kuprešaka Ilije Hercega prvi put razvio hrvatsku zastavu na Kupresu.⁹⁰⁸

Prilog 7.35. Pravila Hrvatske narodne čitaonice u Kupresu potvrđena 1907. i izmjene u pravilima iz 1922. godine (ABH, PU)⁹⁰⁹

⁹⁰⁶ *Bošnjak*, br. 18. i 20., 2.V. i 17.V.1906. prema: M. IMAMOVIĆ, 2007., 94. – 96.

⁹⁰⁷ M. IMAMOVIĆ, o.c., 97: „Čitava ta politika u biti je imala karakter jednog provizornog, na brzinu sklopljenog nacionalnog koncepta.“

⁹⁰⁸ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 113. – 114.: „Kao kum dao je Subašić skrojiti veliku trobojnicu svom bivšem najmeniku i tada cestaru Hercegu. Nosio ju je pred svatovima poseban barjaktar na konju, okičen čevrmama i peškirimama. Otada se ona počela nositi i u drugim svatovima i tako prokrčila put hrvatskim zastavama na Kupresu.“

⁹⁰⁹ ABH PU-44 18/59/18, 1922. Izmjena u pravilima odnosila se na par. 4., tj. austro-ugarski pripadnik promijenjeno je u „pripadnik Kraljevine SHS“ i par. 5. umjesto članarine 100 kruna, stavljeno „250 dinara“.

Uz zahtjev za odobrenje pravila čitaonice, poslan 30. svibnja 1906., priložen je i popis s 49 imena onih koji žele postati članovi, od kojih je 15 izjavilo da će biti utemeljitelji.⁹¹⁰ U pozivu za otvaranje čitaonice, pisalo je:

„Braćo!

Smatrajući današnji položaj naroda i domovine naše i uvažujući sve potrebe hrvatskoga rada, smatrali su se dužnim i potrebom nagnanim Hrvati ovoga malog mjestanca Kupresa ustrojiti hrvatski narodni hram prosvjete i buditeljice hrvatske sviesti. Uz vlastito pregnuće šačice hrvatskoga građanstva koje pregrnu sve bedeme nabacivane od poznate klike ustrojena je

'HRVATSKA NARODNA ČITAONICA U KUPRESU'

koja stupa u kolo svih družica hrvatske nam domovine Bosne i Hercegovine na polju borbe i rada za hrvatske svetinje.

Sa ove visoravni na podnožju Stožera planine hrvatska ideja oživotvori svoj prosvjetni hram, da okarakteriše zemlju na koju tolike tugijske najezde srću i svojataju je, bezda joj povrate barem slavnu uspomenu „Tomislava“ i više zaslužnih hrvatskih velikana. Da zauzme pravo značenje u seljačkom hrvatskom puku Kupresa i okoline, te da se, bolje rekuć, prikaže hrvatska ideja nekom sugestijom odlučio je odbor prirediti svečano otvorenje naše čitaonice. Ova mlada družica odlučila je da proslavi manifestaciju hrvatske misli u Kupresu, usljed čega će obdržavati

PROSLAVU SVEČANOG OTVORENJA

*u subotu na dan sv. Ilije, t.j. 20. i u nedjelju 21. srpnja o. g. na koju se bratski pozivate slavno društvo, da bude prisustvovati po mogućnosti korporativno ili po izaslanicim“.*⁹¹¹

Na Ilindan, 20. srpnja 1907., u Kupresu nakon dočeka gostiju između 8 i 9 sati ujutro, iz čitaonice je povorka krenula na sv. misu u 9 i pol uz pratnju glazbe Hrvatskog pjevačkog tamburaškog društva *Dinara* iz Livna. Poslije mise, pred Hrvatskom čitaonicom govor je

⁹¹⁰ ABH ZVS-30 19-138, 1907. Upravitelj ispostave Kosanović dostavio je popis Zemaljskoj vladi.

⁹¹¹ AFSG, Stj. Subašić 2 101/3. Nadalje stoji: „Naročito apeliramo na naše bratske susjede kao 'Dinara' u Livnu, Hrvatsku čitaonicu u Bugojnu, 'Tomaševića' u Jajcu, 'Vlašića' u Travniku, Hrvatsku čitaonicu u Županju i Hrvatsku čitaonicu u Gornjem Vakufu, koji bi mogli sa malo žrtve uveličati slavlje i očeličiti hrvatski svijest ovih zakutnih mjesta. U svrhu toga slavlja izabrat je naročiti (priregjivački) odbor za uspostavu rasporeda i. t. d. usljed čega moli učesnike, da se prijave najdalje do konca ovog mjeseca. Dan i po prilici doba dana dolaska? Broj osoba i način učestvovanja? Raspored produciranja kao i govor ako bi tko želio obdržavati. Prema tome će se stvoriti definitivni raspored svečanosti, te ponovno dostaviti prijavljenim društvima. Nadajući se stalno srdačnom odzivu jamačno će oživjeti hrvatska ideja i u grudima onih koji se još i danas sa nekom bojazni priznaju Hrvatima, a to je braćo do nas stalo. U to ime željno očekujemo radosnu viest sa poklikom DOBRO NAM DOŠLI!“

održao podpredsjednik, župnik Juraj Veseličić, a nakon otkrivanja table,⁹¹² Čitaonicu je proglasio otvorenom predsjednik Juko Meštrović. U jedan sat poslije podne, započela je pučka svečanost i banket s cijenom ulaznice od 4 krune. Na programu su bili koncert, narodne igre i bitka korijendolima. Pred večer u 8 sati, povorka je predsjednika Meštrovića uz serenadu otpratila do stana, a u 9 je započela zabava s plesom.⁹¹³

U nedjelju 21. srpnja, Kuprešake je u 5 sati probudila „budnicom“ glazba Društva *Dinara*. Svečana misa je započela u 8 i pol, a u 10 sati započela je utrka koturaša (biciklista) u duljini od 9 km. U popodnevним satima u prostorijama Hrvatske narodne čitaonice organiziran je svečani oproštaj s gostima.⁹¹⁴

Ambicije Uprave društva od početka su bile stvoriti vlastiti društveni dom. Uskršnja zabava 20. travnja 1908. održana je u prostorijama općinske barake, a prihod je bio namijenjen u korist Hrvatske čitaonice. Čitaonica u srpnju 1909. upućuje poziv potencijalnim donatorima radi pomoći za isplatu kuće koja je kupljena s tom namjerom.⁹¹⁵

U godinama Prvog svjetskog rata, najviše zbog mobilizacije, Čitaonica je bila uglavnom zatvorena, premda je postojao Odbor koji je vodio računa o inventaru društva. Čitaonica se nalazila su u zgradi koju je kupila i u kojoj je nastavila rad i poslije rata, sve do 1924. godine. Matko Džaja piše da je prvotna kuća zamijenjena za zgradu stacionara (ambulante), nasuprot zgrade Ispostave i Žandarmerije, a ambulanta je premještena u zgradu općine. Objekt u kojoj je bila ambulanta, 1924. godine rekonstruiran je, dograđene su sala i neke sporedne prostorije.⁹¹⁶ Ali čini se da je sve ovo bilo nedovoljno za potrebe društva.

Hrvatska narodna čitaonica organizirala je različite kulturne i zabavne događaje. Tu su se održavale predstave, sastanci i probe raznih sekcija, manifestacije, folklorni nastupi i sl. Na predstavama, često šaljivog sadržaja, glumili su upravo članovi knjižnice. Početkom stoljeća takvi nastupi glumaca amatera, zvali su se i „diletantske predstave“. Glavne godišnje priredbe

⁹¹² Tabla čitaonice bila je uramljeno platno koje je oslikao Gabrijel Jurkić, tada student slikarske akademije. Boravio je kod brata Dragutina u Kupresu.

⁹¹³ Mt. DŽAJA, o.c., 42.

⁹¹⁴ Ibidem.

⁹¹⁵ AFSG, Stj. Subašić 2, 101/3.

⁹¹⁶ Mt. DŽAJA, o.c., 20, 45. Usporedba fotografije ambulante s početka stoljeća u prilogu 8.8., i čitaonice, odnosno Hrvatskog doma iz 1924. godine, pokazuje suprotan nagib krova u odnosu na prethodnu prizemnicu, što pokazuje način nadogradnje. Na novoj zgradi je postojao parapet iznad prizemlja što potvrđuje da je riječ o nadogradnji. Na fotografiji Hrvatskog doma iz 1937. vide se prostorije na katu. Premda se na njoj ne vidi prostor iznad prizemlja, moguće je da su prostorije na katu naknadno proširene (nap. A. I.).

bile su Uskrsne zabave.⁹¹⁷ Organizirane su i za druge prigode, poput Silvestrova 1919.⁹¹⁸ U kulturnim aktivnostima sudjelovali su i kupreški studenti, ne samo Hrvati.⁹¹⁹

Prilog 7.37. Pozivnice na Uskrsne zabave 1908. i 1921. godine (AFSG)

Prihod od zabave u Narodnoj osnovnoj školi u Kupresu 2. ožujka 1919. bio je namijenjen za novogradnju doma Hrvatske narodne čitaonice. Diletanti Hrvatske narodne čitaonice izveli su komad „Dimnjačar“ na zabavi u Kupresu održanoj 11. veljače 1923. Tada je

⁹¹⁷ Mt. DŽAJA, o.c., 47. Na rasporedu „Velike Uskrsne zabave“ 1929. godine, u I. dijelu bilo je „Sumnjivo lice“ od Branislava Nušića. Glumili su gospođe M. Radić i F. Žurić, te gospoda K. Herceg, M. Blatančić, P. Džaja, M. Domić, J. Vuičić, F. Vojtjeh, D. Sučić, S. Sučić i B. Meštović. U II. dijelu bio je izbor „Miss Kupres“, a u III. dijelu Organizacijski odbor je predvidio igranku do zore, šaljivu poštu i nabacivanje koriendolima. (Korijendoli ili Korijandoli su šarene vrpce koje su se posipale po sudionicima zabave. Nap. A. I.).

⁹¹⁸ AFSG, Stj Sub 2.

⁹¹⁹ Mt. DŽAJA, o.c., 47.-48. Matko Džaja o sjećanjima na čitaonicu piše: „Znam sigurno da se 1930. godine davala Gogoljeva Ženidba, koju sam režirao, i 1931. g. Jazavac pred sudom, u kojem sam igrao Davida Štrpca. U periodu od 1936.-1940. g. kupreški studenti su igrali nekoliko komada: Sluga Jernej I. Cankara, Vlast, Pokojnika i dr. od B. Nušića. Ove komade je režirao dr. Stjepan Vidali, a igrali su: Đorđe Popović, Sulejman Mandžuka, Ivo Juričević, Bosiljka Džaja, Smajo Mandžuka, Boro Spremo, Divna Popović, Mira i Kata Slipčević, i dr. Između činova ubacivani su skečevi u kojima je glavnu ulogu izvodio Ivo Juričević s režiserom Stjepanom Vidaliem. To su bila uglavnom cirkuska izvlačenja ispletenih papirnatih lanaca, borića, ljestvica, dugih po nekoliko metara, koja su izazivala smijeh i čuđenje kako se toliki metri mogu izvući iz usta.“

sakupljeno 5.848 K.⁹²⁰ Slično tomu, prihod s uskršnje zabave 24. travnja 1927. u prostorijama Hrvatske narodne čitaonice bio je namijenjen u korist nadogradnje društvenog doma.

Prilog 7.36. Ispred Doma i Hrvatske čitaonice 1924. godine⁹²¹

Po osnivanju Hrvatske narodne čitaonice, nabavljene su tambure i nastao je tamburaški zbor. Već na prvoj uskršnjoj zabavi, 20. travnja 1908. godine nastupio je muški zbor. Razvitku glazbene kulture, tamburaškog i pjevačkog zbora pridonijeli su u velikoj mjeri učitelji (Krpan, Ivezić, Matanović, Katalinić, Mišić, Tomas), koji su podučavali notama i sviranju kuprešku mladež, poput Matka Sučića, Ivice Meštrovića, P. Marjanovića, S. Mišića, I. Barišića i dr.⁹²²

Kuprešaci su imali priliku čuti vrsne glazbenike. Violonist Žaluda iz Travnika tridesetih godina 20. stoljeća je dva puta održao koncert u Hrvatskoj narodnoj čitaonici. Da su se pratili i aktualni glazbeni trendovi pokazuje i koncert poznatog violončelista i skladatelja Rudolfa Matza iz Zagreba; sa svojim gudačkim kvartetom, održao je 1935. godine koncert u prepunoj dvorani Hrvatske čitaonice u Kupresu.⁹²³ Na rasporedu su bila djela Beethovena, Cipre, Matza i Stahuljaka. Rudolf Matz je zabilježio svoje sjećanje na koncert kvarteta u Kupresu. „Poslije koncerta, u razgovoru s publikom, na pitanje koja im se skladba najviše svidjela, dobio sam

⁹²⁰ S. SARIĆ, 2015., 294.

⁹²¹ Fotografija u digitalnom obliku ustupljena ljubaznošću P. Turalije.

⁹²² Mt. DŽAJA, o.c., 45.

⁹²³ Mt. DŽAJA, o.c., 48.

iznenađujući odgovor – ona prva, Beethovenov kvartet u D-duru, op. 18., što me je još jednom uvjerilo u moć skladbe koja ne poznaje granice.“⁹²⁴ Zanimljivost vezana za ovaj posjet je da su na povratku u Zagreb, kvartetu u Koprivnici put zapriječili medvjedi.⁹²⁵

Prilog 7.38. Gudački kvartet Glazbenog društva intelektualaca na koncertu u Kupresu 1935. godine (MGZ)

Priložena fotografija pokazuje da je u dvorani bio i klavir. Hrvatska narodna čitaonica raspolagala je rekvizitima za predstave, ali je posjedovala i vlastitu knjižnicu, uglavnom s izdanjima Matice hrvatske, Društva sv. Jeronima i Stjepana Kuglija iz Zagreba, te izdanjima časopisa „Bosanski prijatelj“ Ivana Franje Jukića.⁹²⁶

Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu je 14. ožujka 1922. odobrila promjenu pravila čitaonice⁹²⁷ i ona je otpočela s radom. Čitaonica je 1922. imala 101 člana i vlastitu

⁹²⁴ MGZ-M-771.

⁹²⁵ Mt. DŽAJA, o.c., 48.

⁹²⁶ Mt. DŽAJA, o.c., 48.

⁹²⁷ Promjene su bile u čl. 4. i 5. termin „austro-ugarski pripadnik“ zamijenjen je s „pripadnih Kraljevine SHS“ i doprinos sa „100 kruna“ na „250 dinara“.

knjižnicu.⁹²⁸ Hrvatska narodna čitaonica imala je 1937. godine 100 svezaka, primala pretplatom nekoliko časopisa, 50 pročitanih svezaka. Bilo je 20 čitatelja i 72 redovna člana.⁹²⁹

*Prilog 7.39. Ispred Hrvatskog doma 1937. godine
u kojem je bila Hrvatska narodna čitaonica⁹³⁰*

Prilog 7.40. Jedna zabava s maskama u Hrvatskom domu 30-ih godina 20. stoljeća⁹³¹

⁹²⁸ M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, o.c., 114. Predsjednik je bio Ivo Tomas, potpredsjednik Jandre Rebrina, a tajnik Ivo Ivančić.

⁹²⁹ S. SARIĆ, o.c., 113.

⁹³⁰ Digitalni oblik fotografije ustupljen ljubaznošću P. Turalije.

⁹³¹ Digitalni oblik fotografije ustupljen ljubaznošću T. Brkovića.

U Hrvatskom domu bili su smješteni Hrvatska čitaonica i HKD *Napredak*. U Kupresu su 1907. djelovali Hrvatska čitaonica i *Napredak*.⁹³² Osim njih, u Kupresu je od 1912. postojao i Pododbor *Prosvjete*.⁹³³

7.15. Druge čitaonice i knjižnice na Kupresu

Gavro Kvesić, upravitelj Kotarske ispostave u Kupresu, 22. studenoga 1922. dostavio je Pokrajinskoj upravi za BiH popis društava na području Kotarske ispostave u Kupresu u kojem su: Hrvatska narodna čitaonica, Muslimanska narodna kirethana i Podružnica hrvatskog društva *Napredak*.⁹³⁴

Predsjednici *Kirethane* (čitaonice) bili su Nurko Alajbegović, a zatim Sakib Mandžuka i Dževdo Idrizbegović. *Kirethana* se nalazila prvo u vakufskim dućanima, a kasnije u novosagrađenoj kući Dževde Idrizbegovića, gdje je postojala do Drugog svjetskog rata. Nakon rata je prostor kraće vrijeme bio preuređen u hotel „Odesa“. I *Kirethana* je imala svoj tamburaški zbor. Sviranje je podučavao Marko Domić-Galić, a svirali su Fadil, Hakija, Himzo i Munib Mandžuka, Ahmić Pilić, Ejub Huseinbegović, Živko Jurkić i dr., a ponekad na violini i Nikola Juričević.⁹³⁵

U Kupresu je 24. kolovoza 1924. odobrenjem Ministarstva prosvjete u Beogradu osnovana i Narodna knjižnica i čitaonica, čiji je predsjednik bio pop Marko Popović. U njoj je postojala kavana, U njoj su se mogle čitati dnevne novine, a članovi su bili svih vjeroispovijesti. Prostorije su se nalazile u prizemlju Jandre Sučića i Anđićine kuće. Narodna knjižnica i čitaonica u Kupresu 1937. je imala 119 svezaka, 31 čitatelja i 41 redovnog člana.⁹³⁶

Iz Zlosela su 13. svibnja 1923. Ante Pavić, Ivan Dumančić, Marko Dumančić, Stipo Ivić, Pero Dumančić, Frano Ćosić i Ilija Svalina obavijestili Ispostavu u Kupresu da će 20. svibnja sazvati skupštinu u 2 sata po podne kod zgrade Narodne osnovne škole u Zloselu u svrhu otvorenja Hrvatske čitaonice u Zloselu.⁹³⁷ Četiri dana poslije, 17. svibnja 1923.⁹³⁸ su

⁹³² Đ. PEJANOVIĆ, o.c., 29, 100. navodi i treće društvo - Hrvatsku narodnu zajednicu.

⁹³³ S. SARIĆ, o.c., 291. „Prema popisu društava Zemaljske vlade 1912. godine u Kupresu su bila ova društva: Podružnica *Napretka*, osnovana 17. februara 1906., brojala 28 članova, Hrvatska narodna čitaonica, osnovana 18. januara 1907., brojala 58 članova, Pododbor *Prosvjete*, osnovan 21. jula 1910. godine, brojao 63 člana.“

⁹³⁴ ABH PU-112 18/59/37, 1923.

⁹³⁵ Mt. DŽAJA, o.c., 49.

⁹³⁶ Mt. DŽAJA, o.c., 48; S. SARIĆ, 2009., 114.

⁹³⁷ ABH, PU-112 18/59/37, 1923.

⁹³⁸ Vjerojatno zbog prethodne proceduralne greške.

Stipo Ivić, Ivan Dumančić i Frano Ćosić Kotarskoj ispostavi u Kupresu podnijeli su prijavu za održavanje skupštine za osnutak Hrvatske čitaonice u Zloselima sa željom da se pošalje izaslanik, i prethodno napiše pismeno rješenje. Ispostava je potvrdila slanje izaslanika i istodobno naložila Oružničkoj (Žandarmerijskoj) postaji u Kupresu „da javnu obhodnju odradi, koja će biti u blizini, odnosno u selu, dok na mjestu skupštine imade doći na zahtjev potpisanog.“⁹³⁹

Na glavnoj skupštini 20. svibnja jednoglasno su prihvaćena pravila. Govor je održao dr. Sučić, sudac iz Livna.⁹⁴⁰ Ispostava Bugojanskog sreza u Kupresu 31. srpnja 1923. izvijestila je Pokrajinsku upravu u Sarajevu da je konstituirana Hrvatska seljačka čitaonica u Kupresu.⁹⁴¹ Cilj društva bio je širiti „prosvjetu, izobraženje, čovječnost i prijateljsko zabavljanje“. Prema pravilima to se postiže čitanjem političkih i poučno zabavnih dnevnika, znanstveno-popularnih spisa i rasprava te priređivanjem društvenih i drugih moralnih zabava. Čitaonica u Zloselu je osnovala pjevački i tamburaški zbor.⁹⁴²

Narodna knjižnica i čitaonica u Donjem Vukovskom osnovana je 1928. u Narodnoj osnovnoj školi u Donjem Vukovskom. Školska knjižnica u Donjem Vukovskom i Knjižnica Narodne osnovne škole u Blagaju osnovane su također uz školu. Imale su malo knjiga i stručnih listova.

Hrvatska pučka knjižnica u Ravnom osnovana je vjerojatno 1940. kada je upućena molba Ministarstvu prosvjete za pomoć u novcu i knjigama. Seljaci su je podigli vlastitim sredstvima i radom, ali im je nedostajalo sredstava za nabavu namještaja i knjiga.⁹⁴³

7.16. Djelovanje *Napretka*

Istog dana kada i čitaonica u Kupresu, 20. srpnja 1907. godine, osnovana i je Podružnica društva *Napredak* i izabran upravni odbor.⁹⁴⁴ Kao i tada, članovi upravnih odbora *Napretka* će i kasnije biti pripadnici uglednijih hrvatskih obitelji, često bolje stojećih i obrazovanih

⁹³⁹ ABH, PU-112 18/59/37, 1923.

⁹⁴⁰ O tomu je Sresko poglavarstvo i velikog župana u Travniku obavijestio Radanović, starješina ispostave.

⁹⁴¹ ABH, PU-112 18/59/37, 1923. Upravni odbor su činili: predsjednik Stjepan Ivić, podpredsjednik Ilija Svalina, tajnik Pero Grgić, blagajnik Ivan Dumančić, odbornici Frano Ćosić, Ivo Bagarić, Mato Bagarić i Marko Dumančić, svi težaci iz Zlosela.

⁹⁴² S. SARIĆ, 2015., 115.

⁹⁴³ Ibidem.

⁹⁴⁴ ABH, HKDN K-1 19-142, 1907. Činili su ga predsjednik vlč. Juraj Veseličić, podpredsjednik Matko Meštrović, tajnik Ivica Meštrović, blagajnik Jandre Sučić, knjigovođa Dragutin Jurkić, odbornik vel. o. fra Mijo Kutleša, revizor Jozef (Hal)ama, i zamjenici Stipica Radman i Ivan Brkan.

pojedinaca. *Napretkova* nevelika, ali vrijedna podružnica u Kupresu, 1920. imala je 31 člana, 1929. već 35, a 1936. godine 37 članova. U tom razdoblju njezin predsjednik bio je otinovački župnik vlč. Dragutin Alaupović. Početkom 1941. godine kupreški *Napredak* imao je ukupno 36 članova, a u srpnju iste godine 5 utemeljitelja i 28 naslovnih članova

Prilog 7.50.

Pečat Napretkove podružnice u Kupresu (ABH, HKDN)

Hrvatsko kulturno društvo *Napredak* prikupljalo je sredstva i koristilo ih za razne korisne namjene. Stipendiran je veliki broj djece iz raznih krajeva BiH. Priloge za svoje aktivnosti *Napretkove* podružnice često su prikupljale na društvenim skupovima, a na Kupresu u „viđenijim“ svatovima⁹⁴⁵. Tako je i na svadbi Matka Slipčevića u Kupresu, 2. siječnja 1921., prikupljeno 850 kruna.⁹⁴⁶ Župnik Alaupović je 16. listopada 1921. vjenčao Gavru Kvesića, upravitelja Kotarske ispostave u Kupresu, i gospođicu Ljubu Sučić.⁹⁴⁷ Tom prilikom sakupljeno je 1.880 K.⁹⁴⁸ Praksu prikupljanja milodara u svatovima pokazuje i izvješće Podružnice od 3. prosinca 1931., kada je na prijedlog Matka Meštovića u hrvatskim svatovima Ante Kutleše, „sina starog *Napretkovog* prijatelja i radnika, g. Tade Kutleše, načelnika, i gđice Ljubice Jurela“ prikupljeno 500 dinara.⁹⁴⁹

Prikupljeni novac *Napretku* je služio za izgradnju đačkih domova⁹⁵⁰ i stipendije u srednjim, stručnim i visokim školama. Iz *Napretkovih* Kalendara 1914. – 1923. i arhiva 1926.

⁹⁴⁵ ABH, HKDN K-3, 1920. Središnja uprave *Napretka* u Sarajevu otinovačkom župniku Dragutinu Alaupoviću 1920. piše: „A mi na Vašem sabirnom arku (popisu s ubilježnim prikupljenim priložima, nap. A. I.) otkrivamo novi porez za *Napredak*: globe na mladoženje! E baš nam je ta stavka mila. Budite dobri, g. župniče, pa izrazite našu najtopliju zahvalnost ostalim darovateljima.“ Na kraju još jednom: „Napokon Vas molimo, da nastojite kako ne bi ni jedni bolji svatovi prošli bez *Napretka*. Izvolite još jednom primiti izraz naše velike zahvalnosti.“

⁹⁴⁶ ABH, HKDN K-5, 1920.-1921.

⁹⁴⁷ MV Otinovci 1884. – 1927. (prijepis) br. 22. 16. listopada 1921., Mladenci: Gavro Kvesić iz Mostara (rođ. 1881.), upravitelj kotarske ispostave, sin pok. Ivana Kvesića, mlinara, i pok. Šime r. Bošnjak, i Ljuba Sučić iz Malovana (rođ. 1890.), posebnica, kćer pok. Pave Sučića, trgovca, i pok. Ruže r. Čular. Kumovi su bili kotarski veterinar Ivan Tiljak i upravitelj Narodne osnovne škole Ivan Tomas.

⁹⁴⁸ ABH, HKDN K-8 (K-10) 1150, 1921.

⁹⁴⁹ ABH, HKDN K-71, 1930.

⁹⁵⁰ Konvikta za dječake „Kralj Tomislav“ u Sarajevu i za djevojke: „Katarina Zrinska“ i „Zora Zrinska“. Dom je 1921. primao oko 200 učenika i šegrtu iz raznih dijelova BiH.

– 1942. vidljivo je da je bilo je 27 osoba rodom s Kupresa čije je školovanje i studij ovo društvo stipendiralo.⁹⁵¹

Napredak je doprinio školovanju priličnog broja djece s Kupresa, što je u konačnici poboljšavalo opću sliku obrazovanosti cijelog kraja i stvaralo uvjete za bolju perspektivu mladih. Ali sredstava za školovanje svih koji su to željeli, nije bivalo uvijek dovoljno. Podružnica *Napretka* u godinama poslije Prvog svjetskog nije imala dovoljno sredstava za potrebe stipendiranja.⁹⁵² Razočaran jer nije dobio stipendiju za sina, a zbog siromaštva nije sam mogao školovati dijete bez pomoći, blagajnik Mate Šerića koncem 1940. moli da se razriješi dužnosti.

Žalio se da: „u Podružnici ima članova *Napretka*, koji su za vrijeme protunarodnih režima okrećali glavu od *Napretka* i nisu htjeli biti član ove podružnice, a danas uživaju *Napretkovu* stipendiju u višim sumama, a ja koji sam kroz cijelo vrijeme od posljednjih deset godina radio i uzdržavao ovu podružnicu odbijam se svake pomoći.

U ovoj podružnici ima članova koji su ostarili, te za cijeli život nisu našli za potrebu da budu član *Napretka*, već su se tako rekuć jučer upisali i odmah su dobili stipendiju, a ja koji sam naplaćivao članarinu za *Napredak*, onda kada je *Napredak* bio zabranjen, izlagajuć sebe svim neprilikama, danas se odbijam i ne pruža mi se makar i skromna pomoć, da mogu školovati svoje dijete“.

Zaključuje: „Svi oni koji primaju *Napretkovu* stipendiju u Kupresu, mnogo su bolje materijalno stali nego ja, a za *Napredak* nisu nikad ništa uradili osim to što su platili članarinu. Da su gornji navodi istiniti možete ih provjeriti kod vlč. Dragutina Alupovića, župnika u Turbetu, koji je bio do skora župnik u Kupresu.“⁹⁵³

Međutim, izgleda da njegova molba nije imala upjeha zbog nedostatka finansijskih sredstava. Barem u arhivalijama nema o tome nikakve kasnije potvrde!

⁹⁵¹ K. LOVRENOVIĆ-ZEBA et al., 2003., 545. – 778.

⁹⁵² S. SARIĆ, 2015., 294. Prema izvješću iz srpnja 1920. skupština Podružnice *Napretka* nije mogla udovoljiti molbi Anđe Džaja koja je držala han u Koprivnici, da se dodijeli stipendija njezinoj kćeri Anki, učenici III. razreda Više djevojačke škole sestara milosrdnica u Travniku. Razlog je bio što je blagajna raspolagala samo sa 725,34 K. Kasnijih godina, situacija je bila bolja.

⁹⁵³ ABH, HKDN K-111 (K-139) 3373, 1940.

Napredak je izišao u susret dugogodišnjem članu dr. Stjepanu Vidaliju, uglednom općinskom liječniku u Kupresu,⁹⁵⁴ sudjelujući u troškovima školovanja njegovog nećaka koji je bio iz mjesta u kojem nije bilo podružnice *Napretka*.⁹⁵⁵

Zapisnik redovite odborske sjednice *Napretkove* podružnice u Kupresu održane 25. siječnja 1925. govori o školovanju mladih: „Glede dopisa Središnje uprave br. 1423-10./I. 925. odbor je riješio da izvijesti Središnju upravu da u Kupresu imade domaćih trgovaca, ali obrtnika da nedostaje, te da bi mogli u obzir doći samo kolar i kovač, ali nisu potrebne strane sile jer ima i domaćih naučnika, odnosno svršenih kalfi, koji bi se trebali još usavršiti. Ujedno je odbor riješio skrenuti pažnju Središnjoj upravi da glede svih naučnika koji imaju 2 – 4 razreda srednje škole, može primijetiti da ima jedan bivši stipendist *Napretka*, i to Jozo Dumančić, koji je svršio 3 razreda realne gimnazije u Sarajevu. Njega je 'Hrvatski radiša'⁹⁵⁶ bio namjestio kao poljodjelskog naučnika kod jednog posjednika u Slavoniji. Ali dotični gospodar nije htio da se on posveti navedenoj svrhi, nego ga je izrabljivao tjerajući ga da čuva konje i goni kola. Odbor misli da bi mogla Središnja uprava ovoga dječaka smjestiti na koji lakši zanat ili trgovinu, jer je tjelesno nerazvijen.“⁹⁵⁷

Kuprešaci su ubrzo uvidjeli da za razvitak nisu bile dovoljne nekretnine, već da su bila potrebna zanimanja proizvodnog profila. Mladi iz Kupresa slani su na školovanje uglavnom u Sarajevo i Travnik. Važnu ulogu u poticanju obrazovanja imali su kupreški župnici. Dragutin Alaupović, župnik u Otinovcima i predsjednik Podružnice u Kupresu, nastojao je *Napredak* što više popularizirati među mladim. Zato je 10. veljače 1923. pokrenuo inicijativu za osnivanje povjereništva *Napretkove* Omladinske organizacije pri Narodnoj osnovnoj školi u Kupresu. Uz

⁹⁵⁴ ABH, HKDN K-167 (K-145) 57, 1942. Dr. Stjepan Vidali, općinski liječnik u Kupresu bio je višegodišnji član *Napretka*. Uz obrazloženje da nije u mogućnosti uzdržavati u potpunosti bratića Antu Vidalija, rodom iz Jelse na Hvaru, koji je preko podružnice u Splitu primljen u konvikt „Kralja Tomislava“ u Sarajevu, molio je 4. rujna 1937. podružnicu u Kupresu za posredovanje kod Središnje za dodjelu povlaštene cijene boravka u konviktu. Andrija Kordić, predsjednik Podružnice *Napretka* u Kupresu i župnik, molbu je podupro uz obrazloženje da je „dr. Vidali već godinama jedan od najrevnijih i najvelikodušnijih članova ove podružnice, a u konkretnim prilikama nije mu moguće zadržati bratića Antu Vidalija u konviktu uz punu cijenu ... Ante Vidali potpuno je ostavljen na skrb svoga strica dr. Vidalija, člana podružnice, te ovdje djelomično i stanuje, pa stoga nema razloga da nekomu smeta to što je rođen u Jelsi, gdje nema *Napretkove* podružnice.“

⁹⁵⁵ ABH, HKDN K-98 3182, 1937. Odgovor iz Središnje bio je kompromisan. Ovom učeniku I. razreda tehničke škole, umjesto zahtijevanih 200 – 300 dinara, odobreno je mjesečno plaćanje od 400 dinara.

⁹⁵⁶ Hrvatska Narodna zajednica je zajedno s *Napretkom* i Savezom hrvatskih seljačkih zadruga sudjelovala u inicijativi pokretanja društva „Hrvatski radiša“. Nakon djelovanja u Hrvatskoj, Međimurju, Istri, Dalmaciji i Vojvodini, „Hrvatski radiša“, društvo za odgoj i namještanje podmlatka u trgovini i obrt te za unapređenje gospodarske privrede, početkom 1920. godine, osnovao je podružnicu u Bosni i Hercegovini.

⁹⁵⁷ ABH, HKDN K-35 1533, 1924.

zahvalu za angažman, iz Središnjice su preporučili izbor „starijeg valjanog učenika“ za povjerenika, koji će prikupljati i voditi evidenciju o članarinama.⁹⁵⁸

Napredak je dijelio stipendije i u školskoj godinu 1940./1941.⁹⁵⁹ Odgovarajući na dopis Središnje uprave u Sarajevu od 1. listopada 1941., blagajnik Marko Boban 7. siječnja 1942. izvješćuje upravu da Podružnica nije u mogućnosti isplaćivali stipendije stipendistima Dragutinu Turaliji⁹⁶⁰ i Peri Tomasu koji pohađaju Nadbiskupsku gimnaziju u Travniku. Piše da „nema više od 24 člana, dok Vi šaljete 32 glasila, te prema tome izvolite obustaviti višak. Kao što vam je bilo dobro poznato da su u Kupresu velike neprilike, te se prema tome nemože ništa poduzeti za korist našeg društva, ako se nebi što poboljšalo.“⁹⁶¹

Josip Herceg, tajnik *Napretka* u Kupresu 24. svibnja 1943., stolar po zanimanju, a u ratu pričuvni narednik Domobranske bojne Kupres, dostavlja središnjici *Napretka* u Sarajevu zapisnik s glavne skupštine Podružnice *Napretka* u Kupresu, s popisom imena izabrane uprave. U dopisu navodi: „Tajnički elaborat nalazio je se kod potpisanog. Prilikom odmetničkog napadaja na Kupres na 13. kolovoza 1942. uništena je moja kuća i skoro sve što je u njoj bilo, te je tom prilikom nestao i tajnički elaborat. Ja sam ranjen i odvezen u bolnicu, a moja obitelj iselila se je u Banju Luku. Predsjednik podružnice Radoš premješten je, podpredsjednik je premješten, a sprema se na odlazak. Blagajnik je također premješten i nije sam mogao pronaći blagajnički elaborat. Jedini Anto Džaja ostao je u Kupresu i ja kao vojnik privremeno sam ovdje. Kako su iz Kupresa odselili skoro svi trgovci i zanatlije koji su bili članovi te podružnice, to ista postojati više ne može. Mislim da bi bilo potrebno da bar postoji povjerenstvo, te po toj stvari molim što prije rješenje. Toliko do znanja i daljnjeg ravnanja.“⁹⁶²

Poslovni odbor Središnje uprave *Napretka* 1. lipnja 1943. obavijestio je Josipa Hercega, domobranskog narednika, da je odlučilo „da se naša podružnica *Napretka* u Kupresu radi iznimnih prilika pretvori u povjereničtvo, koje se vama povjerava. Središnja uprava *Napretka*

⁹⁵⁸ ABH, HKDN K-19 2280, 1923. Preporučili su Alaupoviću da evidentira podatke iz iskaza učenika - povjerenika, koji bi služili kao knjiga blagajne, uz napomenu da spomenute organizacije neovisno djeluju o podružnicama, članarinu izravno upućuju Središnjoj upravi *Napretka*.

⁹⁵⁹ ABH, HKDN-141 1044, 1941. stipendije *Napretka* primili su: Karlo Herceg (1.000 kuna), Stipo Papić (5.000), Dragutin Turalija (1.500) i Radmila Dolić (2.000). Prihodi od članarina iznosili su 1.284, a od zabava i sijela 3.017 kuna. Središnjici je 7.9.1940. uplaćeno: 514 kn, 5.3.1941. 1.253 kn, 4.6.1941. 1.250 kn, 28.6.1941. 1.284 kn. Ukupni primitak i ukupni izdatak iznosio je 4.301 kn.

⁹⁶⁰ Prema Kronici franjevačkog samostana u Krapini, XXI., Dragutin Turalija (1923.-1945.) kao studenta teologije, bio je jedan od 21, u toj kronici evidentiranog svećenika i bogoslova koje su partizani su u noći 4./5. lipnja 1945. ubili u Lepoj Bukvi, u Maceljskoj šumi.

⁹⁶¹ ABH, HKDN K-116 (K-145) 54, 1942.

⁹⁶² ABH, HKDN K-150 (K-120) 611, 1943.

uvjerena je da će se Vašim radom uskoro ovo povjereništvo pretvoriti u podružnicu, koja je do nedavno u Kupresu radila, te u slučaju Vašeg premještanja izvolite nam pravodobno preporučiti drugu osobu koja bi bar eventualno tada Vas zamijenila.“⁹⁶³ Uskoro su slijedili novi tragični događaji, čime je okončano djelovanje *Napretka* na Kupresu 36 godina od osnivanja društva.⁹⁶⁴

7.17. Srpsko kulturno društvo *Prosvjeta*

Na Kupresu je 1910. održana Skupština Srpskog prosvjetnog društva *Prosvjeta*. *Prosvjetin* izašnik je svojim govorom toliko oduševio narod da se odmah upisalo toliko članova da se formira Pododbor za Kupres.⁹⁶⁵ Statuti *Prosvjete* su se mijenjali više puta da bi prijedlog izmjena iz 1909., odobren iduće godine, omogućio bavljenje društva gotovo svim aspektima prosvjetnog i kulturnog rada s ciljem razvitka srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.⁹⁶⁶ Godinu kasnije, podnijet je zahtjev za odobravanje pravila *Prosvjetinog* Pododbora u Kupresu⁹⁶⁷

Oduševljenje članova *Prosvjete* u Kupresu vrlo brzo nakon osnivanja splasnulo je. Prema dopisu Marka Popovića Kotarskoj ispostavi, od 1. lipnja 1913., Glavni odbor *Prosvjete* u Sarajevu ukinuo je Pododbor u Kupresu jer članovi nisu htjeli plaćati članarinu te imenovao Marka Popovića za povjerenika *Prosvjete* za Kupres. Upravitelj ispostave Kovačević je na temelju toga izvijestio Zemaljsku vladu da taj pododbor treba brisati iz evidencije.⁹⁶⁸

Nakon Sarajevskog atentata i početka Prvog svjetskog rata, austrougarske vlasti su promijenile stav prema Srbima. Tijekom prve dvije ratne godine slijedile su zabrane rada srpskih škola, listova i političkih organizacija. U 1915. su ukinuti ćirilica i Srpsko prosvjetno i kulturno društvo *Prosvjeta*. A austrougarska uprava je konstatala da Srbima u BiH nije trebalo

⁹⁶³ Ibidem.

⁹⁶⁴ Službeno su sva nacionalna kulturno prosvjetna društva (središnjice) u FNRJ ukinuta 1949. godine.

⁹⁶⁵ ABH, ZVS-25 18-278, 1913; S. SARIĆ, o.c., 260. Skupštini su prisustvovali: Marko Popović sveštenik, Juko Bosnić, Vasilije Marić, Aleksa Veljko, Lazo Šebez, Jovo Kovačić, Pero Petrović, Kosta Knežić, Nikola Zubić, Pero Marić, Mato Zubić, Mićo Šebez, Krstan Šebez, Jovo Marić Savin, Pero Zubić, Luka Krndija, Gavro Zubić, Jovo Marić Vukanov i Aleksa Veljko.

⁹⁶⁶ B. MADŽAR, o.c., 75.

⁹⁶⁷ ABH, ZVS-36 18-278, 1911. Nakon zahtjeva za odobravanje pravila, središnje vlasti su Kotarskoj ispostavi u Kupresu 1. kolovoza 1911. vratili pravila *Prosvjetinog* Pododbora u Kupresu. Uz njih su dostavili prijepis pravila Podružnice saveza BH željezničara u Mostaru koje je trebalo dostaviti „prominentima *Prosvjete*“. Sugeriralo se da na temelju toga načine izmjene u skladu sa svojim prilikama, i sastave pravila svog društva.

⁹⁶⁸ ABH, ZVS-25 18-278, 1913; S. SARIĆ, o.c., 260

davati političke i samoupravne ovlasti jer je svaka autonomija bila usmjerena ka pripojenju Srba iz Monarhije Srbiji.⁹⁶⁹

Po završetku rata, *Prosvjeta* ponovo počinje djelovati. Međutim, ustanovilo se na Glavnoj skupštini *Prosvjete* u Bugojnu, da su „naša sela malo angažovana, malo zainteresovana u ovome narodnom poslu“. Na sjednici zakazanoj za 24. prosinca 1918. u uredu Pododbora *Prosvjete* u Bugojnu, izabrani su povjerenici *Prosvjete* na području Bugojanskog kotara. Bili su iz sela s područja Kotarske ispostave Kupres: Blagaj, Rilić i Malovan. Za ostala područja kao povjerenici predloženi su pravoslavni svećenici Marko Popović i Simo Popović. Marko Popović se primio povjereništva za mjesto Kupres, a Simo Popović iz Kupresa odbio je dekret o imenovanju na mjesto povjerenika za Donje i Gornje Vukovsko i Ravno.

Izabrani povjerenici *Prosvjete* 1920. su bili: za Blagaj Marko Popović, za Donje i Gornje Vukovsko Mitar Popović, za Kupres trgovac Đorđe Spremo. Povjerenik za Kupres 1933. je bio Savo Šiljak, a 1937. do srpnja 1938. Marko Popović. Nakon toga povjerenik je općinski činovnik i trgovac Dušan Zubić. Praktično je društvo započelo rad 1933. Tada je ono imalo 9 članova. Glavna skupština je održana u 1934. u prostorijama Narodne knjižnice i čitaonice u Kupresu. Bilo je prisutno 7 članova. Godine 1938. *Prosvjeta* je imala 12, a 1939. godine 13 članova.⁹⁷⁰

Tri srpska studenta s Kupresa, Đorđe Popović, student medicine, Borislav Spremo, student veterine i Divna Popović, student prava,⁹⁷¹ uputili su 27. srpnja 1939. pismo Glavnom odboru *Prosvjete* u kojem pišu:

„Kupres je pasivan kraj, nikada nije mogao da ishrani svoje stanovništvo, poput crnogorskih i hercegovačkih krajeva, pa su odlazili u svijet, a zato bi se stanovništvo trebalo da posveti školi i zanatu. ...Kupres je ... najhladnije i jedno od najsiromašnijih mjesta. Sveštenici i činovnici u Kupres dolaze sticanjem prilika i svako onaj ko dođe i ne pomišlja tu da ostane, nego sve svoje sile usresredi da što prije dobije premještaj. Skoro nikakav kulturni ni ekonomski napredak ne može se zapaziti. Hrvati su se svojom političkom borbom povezali i podižu se kulturno i potpomažu ekonomski. Nešto muslimana, većinom nastanjenih u varošici Kupresu,

⁹⁶⁹ B. MADŽAR, o.c., 190.

⁹⁷⁰ S. SARIĆ, 2105., 292. – 293.

⁹⁷¹ Đorđe i Divna Popović bili su djeca pravoslavnog svećenika Marka Popovića, a Borislav sin trgovca Đorđa Spreme.

žive kao i po ostalim našim mjestima. Srbi, međutim, iako najmnogobrojniji i sa stokom i sa zemljom najbolje stojeći, žive i danas kao što su ranije živjeli.“⁹⁷²

7.18. Gajret i Narodna uzdanica

Nakon konjskih trka 1910. godine organiziran je koncert u Kupresu. Prihod od koncerta namijenjen je u korist društava *Prosvjeta* i *Gajret*. Društvo *Gajret* u Sarajevu je izvijestilo da je iznos od 96,51 K⁹⁷³ prikupljen na tom koncertu. Povjerenik *Gajreta* na Kupresu je 1909. bio Čerim-beg Idrizbegović. *Gajret* je tek 1910. dobio povjerenika u Bugojnu.⁹⁷⁴ Zbog prosrpske orijentacije, rad *Gajreta* je 1915. zabranjen, kad i rad *Prosvjete*.

U Kupresu je postojala *Gajretova* čitaonica, čije je članove Glavni odbor *Gajreta* u Sarajevu 1930. zadužio da budu u Mjesnom odboru *Gajreta* u Kupresu. Povjerenik Mjesnog odbora u Kupresu 1930. bio je Hamdi-beg Rustempašić.

Početakom 1934. Mjesni odbor *Gajreta* u Kupresu održao je mevlud 27. večer uoči Lejli-Kadra u džamiji Ahmed-Fadil-paše.⁹⁷⁵ Tijekom ramazana početkom 1934. godine igrana je tombola, a prihod je bio 4.100 dinara. I sljedećeg ramazana je na tomboli prikupljeno 650 dinara. Bilo je to uobičajeno i u drugim mjestima, ali na intervenciju Reisa, od 1939. tombola je zabranjena.⁹⁷⁶

Prilog 7.51.
Pečati odbora Gajreta
i Narodne uzdanice u
Kupresu

⁹⁷² S. SARIĆ, o. c. 293.. – 294; ABH, KPDP 1826, 1939.

⁹⁷³ Ako je to bila polovica prikupljenog iznosa, usporedba s cijenama ulaznica na zabavama Hrvatske čitaonice iz te godina pokazuje da je na tom koncertu vjerojatno bilo 50-ak osoba.

⁹⁷⁴ S. SARIĆ, o.c., 265., 124-125. Bio je to Husein-beg Bušatlić. IDEM, 2015., 296.

⁹⁷⁵ S. SARIĆ, 2015., 296. Proučio ga je Nazif ef. Heljić uz pomoć Vahide Heljić, Fahrije Mandžuke i Asima Mandžuke. „Mevlud je učen na našem jeziku, pored dosta prisutnih muških i ženskih pripadnika islamske vjeroispovijesti, bilo je nešto i pripadnika drugih vjeroisovijesti. Ovo je ujedno bio i jedini Mevlud u ovoj godini i da nije Gajreta nebi se za ovu islamsku ustanovu ni znalo“ piše u izvješću. Šećer za šerbe darovali su Ahmed Pašić, Fuad Mandžuka, Ahmed i Dževdet Idrizbegović, Čamil Pervan, Munib Mandžuka, Salih Huseinbegović, Ahmed Mešan, Mustafa Idrizbegović, Ahmed Brčić, Đorđe Spremo i Vinko Sučić.

⁹⁷⁶ S. SARIĆ, o.c., 298.

Upravne odbore *Gajreta* na Kupresu 1934. i 1936. birali su članovi i prijatelja društva.⁹⁷⁷

S obzirom na mali broj muslimana na Kupresu, u društvenim i kulturnim organizacijama bili su aktivni pripadnici nekadašnjih begovskih obitelji Idrizbegovića, Bećirbegovića i Huseinbegovića, ali i Mandžuka. Među njima je ipak postojala različita politička orijentacija. *Narodna uzdanica*, osnovana 1924. u Sarajevu bila je prvo muslimansko društvo koje nije imalo arapski naziv. Osnovala ga je Jugoslavenska muslimanska organizacija jer nije mogla utjecati na *Gajret*. *Gajretova* čitaonica je 1942. pretvorena u Čitaonicu *Narodne uzdanice* u Kupresu.⁹⁷⁸ Osman-beg Bećirbegović je bio povjerenik *Narodne uzdanice* u Kupresu, a Mjesni odbor je formiran 1933. u Kupresu. Na konstituirajućoj skupštini 30. travnja 1933. izabran je privremeni predsjednik Osmo Bećirbegović, verifikator Jure Slipčević i perovođa Pero Erceg. Zatim su birani članovi Nadzornog i Upravnog odbora.⁹⁷⁹

Mjesni odbor je molio Glavni odbor za odobrenje otvaranja društvenih prostorija i kafane. Glavni odbor je odobrio prostorije i lokal ali naglašavajući da to ne treba biti javna čitaonica koja se ne tiče *Narodne uzdanice*, pogotovu da nema karakter obične kafane, da u nju dolazi kako tko hoće, već treba biti sastajalište članova društva.⁹⁸⁰

Društvo se brinulo i za potporu učenicima. Suljo Huseinbegović s Kupresa, učenik I. razreda I. gimnazije u Sarajevu, zbog teškog materijalnog stanja, u kolovozu 1928. uputio je molbu Glavnom odboru radi besplatnog smještaja u *Gajretov* muški konvikt u Sarajevu.⁹⁸¹

*

⁹⁷⁷ S. SARIĆ, 2015., 297. 1934. Predložen je Odbor: predsjednik Ahmed Pašić, podpredsjednik Nurko Alajbegović, blagajnik Sakib Mandžuka, sekretar Rasim Mandžuka, članovi: hafiz Nazif Heljić, dr. Stjepan Vidali, Stevo Spremo, Asim Mandžuka, Dževdet Idrizbeović, Ahmet Idrizbegović i Salih Huseinbegović. Potpisnici zapisnika bili su članovi Odbora *Gajreta*: predsjednik Ahmed Pašić (tadašnji starješina Sreske ispostave Kupres), sekretar Mandžuka, članovi: Ahmed Idrizbegović, Dževdet Idrizbeović, Asim, Fuad i Munib Mandžuka, Stevo Spremo, dr. Stjepan Vidali i Nurko Alajbegović. Sljedeću upravu izabranu 1936. činili su: predsjednik Sakib Mandžuka, podpredsjednik Rezak Huseinbegović, sekretar Dževdet Idrizbegović, blagajnik Ahmed Idrizbegović, Periša Kurčubić. Revizori: Suljo Huseinbegović, Stevo Spremo i Asim Mandžuka. Verifikatori: Dževdet Idrizbegović i Milan Spremo.

⁹⁷⁸ S. SARIĆ, o.c., 74., 296. bilj. 595.

⁹⁷⁹ S. SARIĆ, o.c., 298. – 299. Za članove Upravnog odbora izabrani su: za predsjednika Osmo Bećirbegović, za podpredsjednika Ale Brčić, za blagajnika Safet Idrizbegović, za sekretara Ante Kutleša, a za odbornika Jure Slipčević. U Nadzornom odboru bili su: Matko Meštrović, Dragutin Jurkić i Suljo Huseinbegović. *Narodna Uzdanica* u Kupresu je imala 55 članova 1933. godine.

⁹⁸⁰ S. SARIĆ, o.c., 298. – 299.

⁹⁸¹ ABH, KPDG 1104, 1927. Nakon što je završio odličnim uspjehom osnovnu školu 1925./1926., radi siromaštva nije mogao nastaviti dalje nauke u 1926./1927.

Nakon završetka Drugog svjetskog rata nova vlast se oslonila na pomoć nacionalnih kulturnih društava u pogledu opismenjavanja naroda. Ipak je prevagnulo ideološko stanovništvo Komunističke partije Jugoslavije da se ne dopusti bilo kakav vid organiziranja na nacionalnoj osnovi. Zato su 1949. nacionalna kulturno-prosvjetna društva ukinuta.⁹⁸² Na razrušenom i opustošenom Kupresu taj vid organiziranja stanovništva nakon rata nije ni bio moguć.

7.19. Zaključak

Tijekom 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća dogodile su se različite promjene, vidljive u duljem vremenskom razdoblju. Bile su posljedica dijelom vanjskih utjecaja, a dijelom unutarnjih društvenih silnica. U vanjske utjecaje koje nije bilo moguće kontrolirati u lokalnoj sredini spadaju epidemije i ratovi čije su se posljedice reflektirale na promjenu demografske slike. Ključne demografske padove u tom razdoblju pokazuje promjena brojnosti katoličkog, odnosno hrvatskog stanovništva na Kupresu. Najveći demografski pad u prvoj polovici 19. stoljeća bio je posljedica kuge. Sljedeći uzrok većeg demografskog prijeloma bio je Drugi svjetski rat.

U nizu promjena povezanih s dolaskom austrougarske vlasti bila je ona u načinu gradnje stambenih objekata. Pretpostavka za poboljšanje kvalitete stanovanja bila je pravna sigurnost i postignuta mogućnost stalne nastanjenosti, odnosno vlasništva nad kućom. Objekti za stanovanje krajem stoljeća, iako izgrađeni tradicionalnim načinom gradnje, postaju čvršći i trajniji. Zamah u gradnji kvalitetnijih objekata u gradu događa se u posljednjem desetljeću 19. i početkom 20. stoljeća. Seoske kuće su i dalje više služile kao prenoćišta i utočišta od nevremena nego mjesta u kojima se bez razloga provodio dan.

Seosko stanovništvo niti u 20. stoljeću nije promijenilo svoj tradicionalni način života zasnovan na uzgoju stoke i obradi zemlje. U austrougarskom razdoblju poboljšana je kvaliteta stoke. Stočni fond je znatno smanjen u Prvom, a gotovo uništen u Drugom svjetskom ratu. U međuvremenu je nastala i degradacije selekcije goveda. Kupres je i dalje bio prepoznatljiv po trgovini stokom i stočnim proizvodima. U gradu je radilo više trgovaca, ugostitelja i obrtnika.

Organizirano školstvo i kulturne djelatnosti za vlasti Osmanlija praktično i nisu postojali. Koncept jednakih ljudskih prava ostvaren je u austrougarskom razdoblju u mogućnosti organiziranog obrazovanja pod istim uvjetima pripadnicima svih vjerskih i

⁹⁸² B. MADŽAR, o.c., 183., 299.

nacionalnih skupina. Bio je pretpostavka stvaranja budućih intelektualaca i obrazovanog društvenog sloja prilagođenog novim uvjetima gospodarstva.

Hrvatsko katoličko stanovništvo, kao većinsko u gradu, postalo je nositelj novih gospodarskih i društvenih aktivnosti u Kupresu. Kraj osmanskog razdoblja je obilježen nacionalnom emancipacijom. Pretpostavke njezinog ostvarenja bile su: ekonomska moć, obrazovanje i prostor društvenog djelovanja. U Kupresu su ekonomsku moć stekli hrvatski gospodarstvenici, a obrazovala se i stvarala u prvom redu buduća hrvatska inteligencija. Kada je početkom 20. stoljeća ostvaren odgovarajući društveni okvir djelovanja, nije neobično da su u Kupresu osnovane kulturno-prosvjetne udruge s hrvatskim predznakom. Na isti način kasnije su se organizirala društva ostalih konfesionalnih, odnosno nacionalnih skupina. Osim čitaonica, osnivaju se i kulturna društva za potporu učenicima i budućim obrtnicima.

Ovdje prikazano potvrđuje da su kulturni život grada obogaćivali predstavnici svih konfesionalnosti i nacionalnosti, te da društva, bez obzira na nacionalne prefikse nisu bila isključiva u tom pogledu. U igrokazima Hrvatske narodne čitaonice nastupali su ne samo Hrvati, već i drugi Kuprešaci, a Hrvati su bili članovi i ostalih društava. Amateri koji su sudjelovali u predstavama, vrijeme su provodili zajedno, čime se upotpunjavao kulturni, društveni i zabavni život u varošici Kupres.

8. ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

U doktorskom radu se govori o Kupresu kao širem području u kojem se nalazi istoimeno gradsko i administrativno središte općine. Kupreško, Vukovsko i Ravanjsko polje predstavljaju najviša kraška polja ne samo u lokalnim, već i u svjetskim razmjerima. Geomorfološke i hidrografske karakteristike uz klimatske uvjete do 19. stoljeća činile su zahtjevnim život na visoravni. Zbog pristupačnije vode, u prošlosti je uvijek bio neseljeniji istočni dio Kupresa, a posebno sela ispod Stožera. Danas su selo Vrila ostatak šireg srednjovjekovnog područja ispod planine.

Planine kojima je okružena visoravan čine dio dinarskog sustava, a sama visoravan predstavlja prostor komunikacije između šireg primorskog pojasa i dubljeg kopnenog zaleđa. Kupres je prometnu važnost imao još u antičko vrijeme. Premda ne potpuno identičnim trasama, srednjovjekovne komunikacije su se odvijale važnom „žilom kucavicom“ između primorja i Bosne. Ceste kojima su se ostvarivali kontakti među ljudima, razmjena materijalnih dobara i trgovina, bile su upravo snažan pokretač izgradnje naseobinskog sustava i važan činitelj razvitka naselja i života na Kupresu.

Kao područje ispaše iz susjednih nižih krajeva se na Kuprešku visoravan izdizala stoka u skladu sa sezonskim stočarskim kretanjima. S takvim načinom života povezani su i toponimi poput „Vlaško polje“ i „Katunica“ upravo u dijelu Kupreškog polja najpogodnijem za ispašu, u blizini vode i srednjovjekovnog područja „Vrila“.

Osmanskim osvajanjem pojavljuje se doseljeno pravoslavno vlaško stanovništvo. Te Vlahe Osmanlije naseljavaju najviše u granična područja u kojima su se očekivale daljnje vojne operacije s namjerom širenja granica. Kod njih su posebno cijenili ratne sposobnosti, spretnost u prijenosu robe, uhodarenje, čuvanje planinskih prijelaza, klanaca i granica. Slika rasporeda stanovništva na Kupresu u 20. stoljeću posljedica je osmanske sigurnosne i migracijske politike. Razmještaj stanovništva je uvjetovan i agrarnim odnosima, lokalnim zemljoradničkim migracijama i sezonskim stočarskim kretanjima.

Sloj muslimanskih veleposjednika i društvene elite na Kupresu u 19. stoljeću uglavnom potječe iz prijašnje vojne strukture, ili spahijske, ili one vezane s kupreškom kapetanijom i utvrdom. U procesu čiflučenja, koji još od 17. stoljeća traje i u 19. stoljeću, kupovinom tapija slojevi vojničkog i bogatijeg sloja stanovništva povećavaju svoje posjede. Ti novi posjedi –

čifluci, za sebe više nisu vezali vojnu obvezu, pa su povećavali krizu vojne moći Carstva. Uz kupreške begove, na Kupresu su posjede imali skopaljski i begovi iz Varcar Vakufa.

Osmansko društvo se u 19. stoljeću nalazilo u sasvim drugim okolnostima u odnosu na prethodno razdoblje. Konzervativa muslimanska elita, navikla na stare običaje i miletsku organizaciju podijeljenog društva nije prihvaćala promjene. Kupres nije bio središte pobune, ali je bivao poprište sukoba muslimanskih pobunjenika sa šireg područja koji su se protivili reformama središnje vlasti. Promjene u sustavu vojnog novačenja muslimanske populacije, vidljive su sredinom 19. stoljeća i na Kupresu.

Nemuslimansko stanovništvo Kupresa je bilo seosko i osnovni prihodi su potjecali od stočarstva i zemljoradnje. Uz teška i ponižavajuća porezna opterećenja i zlouporabe, sve je to siromašilo raju. Pomaci se primjećuju od sredine pedestih godina 19. stoljeća i evidentni su u načinu prikupljanja poreza. Međutim, opća teška situacija za kmetove nije se mijenjala. Neostvareni zahtjevi i problemi raje artikulirani u molbama fra Ivana Franje Jukića, povećavali su nezadovoljstvo i eskalirali u ustanak. Upadi ustanika dosezali su i Kupres.

Promjene koje je zahtijevala središnja vlast, neminovno su se dogodile. Međutim, ne u mjeri i na način koji bi bio zadovoljavajući kršćanskom stanovništvu. Kao i u ostalom dijelu Bosanskog ejaleta, reforme poput hatišerifa od Gülhane 1839. nisu riješile čiflučke odnose ni na Kupresu. Agrarni običaj kmetovskog davanja begovima „haka“, odnosno dijela prihoda od žita i sijena, bio je jedan od načina ostvarivanja begovskih prihoda na Kupresu.

Opća nesigurnost i hajdučija su gotovo stalno obilježje osmanskog razdoblja, napose u područjima udaljenih od urbanih središta. Ona se odrazila i na ograničenje sezonskih stočarskih kretanja napose na Hrbinu, ali i na stočni fond sredinom 19. stoljeća. Hajduci su često bili povezani s lokalnim moćnicima.

Na prometnici između Dalmacije i Središnje Bosne, u blizini Kupresa bile su uobičajene hajdučke zasjede. Trgovina je u nesigurnom okruženju bila rizičan posao. Osim odmorišta u vidu hanova, pravog gradskog središta na Kupresu krajem osmanske vlasti nije bilo, a tako ni drugih zanimanja kojim bi se nemuslimansko stanovništvo bavilo. U posljednjim godinama, u vremenu ustanka, neki od trgovaca čija je imovina u Livnu stradala u nasilju neredovitih muslimanskih postrojbi, nakon austrougarske okupacije pokrenut će posao u Kupresu.

*

Zapuštena prometna infrastruktura, ponešto popravljena tek u posljednjem desetljeću osmanskog razdoblja, i objekti za odmor na putovanjima, bili su pretpostavka za razvitak središnjeg naselja. Ali prava urbanizacija i nastanak varošice Kupres povezan je s početkom austrougarske vlasti.

Sredinom 19. stoljeća muslimansko stanovništvo, koje je inače bilo najmalobrojnije na Kupresu, u potpunosti prestaje biti većinsko u mjestu Kupres. S početkom austrougarskog razdoblja, na mjestu stare utvrde nastaje novo naselje čiji stanovnici doseljavaju iz okolnih sela. U gradu se formira hrvatska katolička većina. Iz tih redova nastaju i novi nositelji lokalnog gospodarstva.

Prestankom hajdučije, od sigurne trgovine u austrougarskom razdoblju, cijelo je društvo imalo koristi. Trgovci su dobili priliku i mogućnost širenja posla i stvaranja ekonomske osnove potrebne za dalja ulaganja. Novac su ulagali u prvom redu u zemljišne posjede. Stoga ovaj novi društveni sloj postaje veleposjednički. Na Kupresu su to u prvom redu hrvatski trgovci s Kupresa, ali i pojedinci koji su posao proširili iz Livna ili Bugojna. Tih tridesetak godina bili su doba razvitka varošice Kupres. Djeca čiji su roditelji iz sloja koji postaje nositelj društvenih aktivnosti, školovanjem će postati budući intelektualci.

Muslimansku elitu i dalje su činile stare begovske obitelji poput Idrizbegovića, Huseinbegovića ili Bećirbegovića. Uz posljednje se prezime u popisima katastarskih čestica pojavljuje i dodatno „Spahija“. Na njihovim velikim kompleksima zemljišta nastanjeni su kmetovi koji su im i nakon smiraja osmanske, po dolasku nove vlasti, morali plaćati „hak“. Veliki dio seoskog stanovništva u tom pogledu neće osjetiti promjenu do kraja Prvog svjetskog rata. Osnovni način preživljavanja na visoravni i dalje je bilo stočarstvo.

Na visoravni pogodnoj za stočarstvo, u kraju bez industrijske proizvodnje, u austrougarskom razdoblju načinjen je veliki napredak. Na području Kotarske ispostave Kupres 1914. bilo je oko 80.000 sitne i oko 25.000 krupne stoke. Koliko je govedarstvo bilo uspješno, i da je bilo zamašnjak razvitka, pokazuje činjenica da je kupreška Ispostava opskrbljivala rasplodom goveda pincgau-meltatske pasmine najveći dio tržišta na području Bosne i Hercegovine. Posljedično, i trgovina stokom je rasla. U tomu su sudjelovali kako domaći, tako i strani trgovci.

U najvećem naselju, koje se i prije nazivalo „grad“, osim trgovine, „cvjetaju“ ugostiteljstvo i razni sitni obrti. I sve se odvija u kućama i objektima uz glavnu prometnicu na dužini od 100 metara. Središte grada nastalo je na putu pored opkopa i palisada nekadašnje

drvene utvrde na lokaciji „Anišće“ (Hanišće). Hanovi kao osnovni oblik prenoćišta u osmansko doba obilježili su ovo naselje ali i širi dio puta od Livna do Bugojna. Njome se ni u osmansko doba nije odvijao kolski, već samo konjski i karavanski prijevoz robe.

Još su francuski izvjestitelji početkom 19. stoljeća ukazivali na vrlo loše stanje cesta, odnosno putova kojim su dolazili u Bosnu, opisujući to kao vid osmanske zaštite od prodora neprijatelja. Bio je to veliki kontrast u odnosu na Napoleonove ceste izgrađene u Dalmaciji.

Splitska luka je od 16. stoljeća postala jedna od ključnih poveznica Osmanskog Carstva sa zapadom. Zapravo, riječ je o prirodnoj vezi današnje Dalmacije sa središnjom Bosnom koja je bila „magistrala“ od antičkog vremena. Od ove trgovačke „žile kucavice“ ovisio je i razvitak Kupresa. Austro-Ugarska preko jedinstvenog Ministarstva financija, u dvojnoj Monarhiji, vodi podijeljenu politiku prema Bosni i Hercegovini. To se odražava i na prometnu politiku koja ne dopušta potpuni zamah gospodarstva u Bosni i Hercegovini. Posljedično, to pogađa i Dalmaciju koja je pod ingerencijom Austrije. Željeznica je ključ gospodarskog razvitka u tadašnjoj Europi.

A upravo kada je sazrelo vrijeme za izgradnju željezničke pruge između Bugojna i Aržana, odnosno poveznice Travnika i Splita, odjeknuo je hitac u Sarajevu 1914. godine. Taj hitac će za Kupres značiti potpuni zastoj ne za više godina, već desetljeća. Rat je spriječio uspostavu Kotarskog suda, a najvjerojatnije i Kotarskog ureda koji bi zamijenio Kotarsku ispostavu. I kao tunel kroz Stožer započet, a nikad završen, zastao je i napredak.

Kakav je to napredak do Prvog svjetskog rata bio, pokazuje slika društva i života zajednice opisana u sačuvanim dokumentima. Povijesni izvori prikazuju uređeno društvo s jakim birokratskim aparatom. To je okruženje sigurnije od onog u osmanskom razdoblju, ali i od onog između dva svjetska rata.

Ne samo da se bolje održavaju gradske ulice, već se za cestu između Bugojna i Livna, na kojoj se nalazi Kupres, brinu cestarske službe. Sigurnost putnika je potpuna, a putnički, trgovački i poštanski promet više ne onemogućuju hajdučke zasjede, već samo nanosi snijega u zimskom razdoblju. Prihod koji su trgovci, kao začetnici nove gospodarske aktivnosti ostvarivali, uglavnom su činili hrvatski trgovci. Taj hrvatski obogaćeni sloj uz predstavnike starih begovskih obitelji, bili su „krema“ novog Kupresa. Iz tih redova su birani i općinski zastupnici, kao predstavnici svih konfesionalnih skupina u općini Kupres. Općina je usmjeravala novac u izgradnju i održavanje infrastrukture i za druge potrebe u skladu s mogućnostima održivog razvitka. Na primjeru Kupresa vidljivo je poticanje razvitka svih

krajeva Kupresa, bez obzira na nacionalni sastav stanovništva. To je posebice vidljivo kroz školstvo i poticanje obrazovanja. Međutim, ipak je najbolje predispozicije imao grad Kupres.

Austro-Ugarska je zauzimala isti stav prema potrebama stanovništva i razvitku svih područja, bez obzira na nacionalnu zastupljenost u selima. Vlast je tako nastojala riješiti pitanje vodovoda i navodnjavanja ne samo grada već i srpskih okolnih sela. U širem području planinskih pašnjaka ovog dinarskog područja tijekom tog razdoblja građene su čatrnje, bunari i lokve od zidanog kamena s crpkama. Sve to pokazuje o kakvoj organiziranoj i pravno reguliranoj državi se radilo.

Zatrpavanje opkopa oko mjesta na kojem je već nestala kupreška osmanskodobna utvrda bio je simbolični kraj osmanskog urušenog sustava. Njegova „miletska“ organizacija, podijeljenost društva na vjerske zajednice, oglašivanje na nevolje izrabljivane raje, otpor muslimanskih elita promjenama koje su vodile ka sekularizaciji, bile su jedan od razloga nemogućnosti stvaranja jedinstvenog nacionalnog identiteta u osmanskom razdoblju. K tomu, najzapadnije osmanske pokrajine – Hercegovina i Bosna, administrativno objedinjene nisu imale zajednički i jedinstven identitet. U vrijeme potpuno formirane nacionalne svijesti Hrvata i Srba, za to je bilo kasno.

Zatvarajući očiju pred problemom nacionalnog pitanja, politika Austro-Ugarske Monarhije ga je pokušala zamijeniti bosanstvom, odnosno bošnjaštvom, što je zapravo najviše odgovaralo muslimanima. Međutim, od posljednjih godina 19. stoljeća, mijenjaju se okolnosti. U okruženju koje je početkom stoljeća dopustilo nacionalno izražavanje, u kojem je nastao sloj bogatijih, a obrazovanje dostupno, stvorene su pretpostavke za nacionalnu emancipaciju. Ona se ogleda u osnivanju čitaonica i kulturno-prosvjetnih društava kod svih konfesionalno-nacionalnih skupina. U njemu sudjeluje društvena elita. Među muslimanskim stanovništvom to su potomci starih begovskih obitelji, a među Hrvatima i Srbima trgovci i veleposjednici. U tomu se ističu i katolički svećenici, koji su među katoličkim pukom bili jedini duhovni i intelektualni autoriteti u osmanskom vremenu. U Kupresu kao većinskom hrvatskom mjestu, najveći trag je ostavio rad *Hrvatske čitaonice* i Podružnice Hrvatskog kulturnog društva *Napredak*. Zaslugama *Napretka* stvaran je obrtnički, ali i intelektualni sloj koji je trebao zauzeti svoje mjesto u društvu na dobrobit cijele zajednice. Na Kupresu su uskoro nastala i druga kulturna i potporna društva. Ne može se reći da je aktivnost ovih društava bila činitelj razjedinjavanja. U svom radu društva su uključivala i pripadnike drugih vjerskih i nacionalnih skupina. Zapravo je u austrougarskom multikulturalnom društvu, kao preteči onog što se zbiva u Europi, to bilo i normalno. Međutim,

globalna zbivanja koja su postavljala pitanje budućeg uređenja Monarhije i sudbine Bosne i Hercegovine odražavala su se i na lokalno društvo. Različiti interesi i ciljevi Srba i Hrvata najočitiije su došli do izražaja na srpski Vidovdan 1914. u Sarajevu. Poslije toga, ništa neće biti kao prije.

*

Ulazak srpske vojske u Bosnu i Hercegovinu nakon Prvog svjetskog rata, Srbi doživljavaju kao konačno ujedinjenje „srpskih zemalja“. Očuvanju „proširene otadžbine“ bit će podređena sva nastojanja Srba, u prvom redu organizacije srpskih dobrovoljaca. U tom ih neće spriječiti ni državni službenici ako nisu radili po njihovoj volji. Na intervencije dobrovoljaca smjenjivani su i upravitelji kotara (koji dobivaju novo ime – srezovi). Tako je 1920. na njihovu inicijativu smijenjen kotarski predstojnik u Bugojnu, a naredne godine bila je upitna i pozicija predstojnika Kotarske ispostave u Kupresu.

Provođena je represija kojoj je bio cilj očuvanje poretka u državi u kojoj su Srbi povlašteni. Odnos nije bio samo psihološke prirode, već s vrlo konkretno izraženim ekonomskim pokazateljima. Siromašna Kraljevina je postojanje započela pljačkom. Na Kupresu su to prvo osjetili begovi, kojima su paljene kule i prestajao im se davati hak, a zatim i hrvatski trgovci čije su radnje pljačkane.

Rješavanje agrarnih problema kao jedno od najvažnijih pitanja u agrarnoj zemlji, bilo je u programu većine političkih stranaka. Ali život seljaka se nije mijenjao. Nije se na odgovarajući način riješilo ni pitanje odštete onima kojima je zemlja oduzeta. Seljaštvo je postalo najvažniji činitelj nacionalnog grupiranja. U političkom djelovanju došlo je do nacionalne polarizacije Srba i Hrvata. Muslimanima je jugoslavenstvo bilo prihvatljivije od pravoslavnog srpstva i katoličkog hrvatstva. Sudbinu države krojilo je oružje. Prvi hitac u Sarajevu pokrenuo je oluju koja je riješila pitanje života svih Srba u jednoj državi. Onaj 1928. u beogradskoj Skupštini, i pored svih nastojanja za miroljubivim suživotom, označio je početak njegovog kraja. A treći pucanj u Marseillu, u kojem je opet jedan od aktera na pozornici Srbin, ali s druge strane cijevi, bio je odgovor nasiljem na nasilje.

Premda načelno proglašena, jednakost naroda nije postojala, a u stvarnosti su od samog početka provodeni velikosrpska hegemonija i centralizam. Srbi su ipak bili primorani prihvatiti kompromise. Podjelom Kraljevine Jugoslavije na banovine 1931. okolnosti su se donekle popravile u smislu disperzije političkog utjecaja. Tada se u okviru političkih tijela Primorske banovine pokreću inicijative važne za stanovništvo Kupresa. Stvaranjem Banovine Hrvatske

činilo se da je donekle riješena težnja Hrvata za samostalnošću, odnosno glavni nacionalni problem – sukob srpskih i hrvatskih interesa.

*

Drugi svjetski rat nije zaobišao ni ove krajeve. Već u vrijeme nastanka Nezavisne Države Hrvatske, u Travanjskom ratu 1941. počinju sukobi nacionalnog karaktera napadima srpskog stanovništva i četnika na hrvatska sela kod Mostara. Na Kupresu nije trebalo proteći ni dva mjeseca da ustaše počine zločine nad Srbima. Srpsko stanovništvo vojno se organizira u „gerilske“ odrede, koje u podignutom ustanku protiv NDH čini zločine nad nesrpskim stanovništvom. Do kraja godine začarani krug zločina i ubojstava nastavio se na obje strane. U tomu su imale zasluge i talijanske postrojbe koje nisu bile činitelj stabilizacije, nego manipulacije s ciljem teritorijalnog širenja. Nakon njihovog povlačenja, 1942. na tom području partizani stvaraju slobodni teritorij.

Jedna od posljedica presudne odluke Tita i Vrhovnog stožera da iz istočne Hercegovine ne krenu prema Crno Gori i Srbiji, već prema zapadnoj Bosni, u kolovozu 1942. će dovesti do borbi na Kupresu. U njima su na strani napadača sudjelovali brojčano jači partizanski krajiški i crnogorski odredi, uz pomoć jednoga četničkog odreda. Branitelje su činili hrvatska seoska milicija, domobrani i pripadnici ustaške Crne legije. Bez obzira na ideološke razlike, taj sukob se ne može okarakterizirati srazom fašista i antifašista, već Hrvata i Srba, potpomognutih Crnogorcima. Zato se i može shvatiti da krajem 1943., ulazak partizanskih postrojbi u Kupres, u kojem zatiču isključivo nenaoružane civile, predstavlja kaznenu ekspediciju. Prije likvidacije, muškarcima Hrvatima sudi „Crnogorski sud“. Kao zadovoljština Srbima, preostalo stanovništvo, žene i djeca se protjeruju, a grad se pali. Kakve su posljedice rata bile na gradsko stanovništvo govori činjenica da se poslije rata na prste mogu nabrojati predratne hrvatske obitelji koje su živjele u Kupresu. Brojčani odnosi se od tada mijenjaju u korist srpskog stanovništva.

Dogodila se i poslijeratna depopulacija. Završetkom krvavog rata, zapovjedbno je da se stanovništvo vrati u mjesta prijašnjeg stanovanja. Ali uskoro će nastati nova seoba. Sele i Hrvati i Srbi. Hrvati odlaze uglavnom u Slavoniju i Baranju. Srbi u „Osmoj ofenzivi“ naseljavaju imanja Nijemaca uglavnom u Banatu i Bačkoj.

I pored nepovjerljivosti seljaka prema promjenama, napredak u stočarstvo bio je najveći početkom 20. stoljeća. Gubitci stoke tijekom Prvog svjetskog rata, donekle su nadoknađeni poslije rata, ali razvitak stočarstva nije dovoljno potican. Stočni fond je u Drugom svjetskom

ratu praktično uništen. Dvije godine poslije rata, u neplodnom području Kupresa, predodređenog za stočarstvo, pokušava se pokrenuti gospodarstvo. Ono nije utemeljeno na ekonomskim osnovama, već na državno planiranoj ekonomiji. Ali ono je zasnovano i na planskoj potpori razvitku srpskih sela. Naime, nakon prvih dvojbi hoće li se poljoprivredno dobro osnovati u Blagaju ili Vukovskom, optimalniji izbor je bio Rilić. Početkom 1948. utemeljeno je Državno planinsko dobro „Vojin Zirojević“ Rilić sa sjedištem u Kupresu. Godinama je bilo nerentabilno.

Prometna povezanost područja Dalmacije i Bosne zanemarivana je kako u Austro-Ugarskoj Monarhiji, tako i u dvjema Jugoslavijama. Društveno-politički razlozi i međunacionalni odnosi koji su vladali tijekom 20. stoljeća, doveli su do zanemarivanja komunikacije koja je preko Kupresa postojala od antičkog doba između primorskog pojasa i kopnenog zaleđa. U poslijeratnim godinama je aktualizirana gradnja prometne infrastrukture, napose željeznice. Sasvim opravdano se očekivalo da će biti realizirano dugo očekivano i 1914. započeto prometno povezivanje željeznicom Splita sa svojim zaleđem. Time bi se osigurala i najlogičnija veza Srednje Bosne s Jadranom. U tim raspravama ponovo iščitavamo različita srpska i hrvatska gledišta. U pozadini leži pitanje povezanosti krajeva razdijeljenih republičkom granicom u kojima živi većinsko hrvatsko stanovništvo. Riječ je o području koje je bilo objedinjeno u Primorskoj, i kasnije Banovini Hrvatskoj. To je svakako bilo neprihvatljivo u prvom redu političkom Beogradu.

U drugoj polovici 20. stoljeća grad Kupres će se obnoviti doseljavanjem stanovništva sa sela. Ali koliko će biti važno pitanje nacionalnog sastava stanovništva na Kupresu i u Kupresu, pokazuje činjenica da je to jedina općina u Bosni i Hercegovini u kojoj zbog nepravilnosti u provođenju popisa stanovništva, nisu službeno priznati rezultati popisa iz 1991. godine. Strateška važnost Kupresa, napose u srpsko-hrvatskim odnosima pokazat će se ponovo u ratu koji je slijedio. Nakon rata tri srpska sela sa sjevernog ruba Kupreškog polja administrativno će pripasti entitetu Republika Srpska.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski fondovi i zbirke

- ABH Arhiv Bosne i Hercegovine
AGD – Agrarna direkcija
KPDG – Kulturno prosvjetno društvo *Gajret*
KPDN – Hrvatsko kulturno društvo *Napredak*
KPDP – Srpsko kulturno društvo *Prosvjeta*
MTI – Ministarstvo trgovine i industrije
NKHZ – Napretkova kulturno-historijska zbirka
PU – Pokrajinska uprava
ZMF – Zajedničko Ministarstvo financija – Odjeljenje za BiH
ZVG – Građevinsko odjeljenje Zemaljske vlade 1873.- 1918., Zbirka nacрта
ZVS – Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu
- AFSF Arhiv Franjevačkog samostana u Fojnici
F - *Fojnicensia*
- AFSG Arhiv Franjevačkog samostana na Gorici u Livnu
MiDža – Ostavština fra Miroslava Džaje
StjSub – Ostavština Stjepana Subašića
- AFSP Arhiv Franjevačkog samostana Petrićevac, Banja Luka.
- AFSR Arhiv Franjevačkog samostana u Rami na Šćitu
- ASPF Archivio storico della Sacra Congregazione di Propaganda Fide, Roma.
SC – Scritture riferite nei Congressi
- AVN Arhiv Vrhbosanske nadbiskupije u Sarajevu
- AŽSP Arhiv župe Suho Polje
- BOA Başbakanlik Osmanlı Arşivi
- KAT Kantonalni arhiv Travnik
Fond Poljoprivreda i šumarstvo
- NAZ Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu
KZN – Karitas Zagrebačke nadbiskupije
- MGZ Muzej grada Zagreba
Zbirka Margite i Rudolfa Matza
- OeStA Österreichisches Staatsarchiv, Wien
KA – Kriegsarchiv

Dnevne i druge tiskovine

Bosanska vila, Sarajevo

Bosnischer Bote / Bosanski glasnik, Sarajevo

Dom, Zagreb

Globus, Zagreb

Hrvatski dnevnik, Sarajevo

Katolički tjednik, Sarajevo

Neue Freie Presse, Wien

Politika, Beograd

Školski glasnik, Sarajevo

Vesrlustliste / Popis gubitaka, Wien

Vojna povijest, Zagreb (VP)

Objavljeni izvori

ALAČEVIĆ, Jerko (1957.): *Jadranske pruge*, u: *Željeznička veza Srednje Bosne s morem (materijali – dokumenti – prijedlozi)*, Split, 259. – 300.

BAKULA, Petar (2016.): *Topografsko-historijski šematizam Apostolskog vikarijata i Franjevačke misijske kustodije u Hercegovini za godinu Gospodnju 1873.*, Mostar.

BALTIĆ, Jako (2003.): *Godišnjak od događaja crkveni, svietskih i promine vremena u Bosni*, Sarajevo - Zagreb.

BAŠESKIJA, Mula Mustafa Ševki (1997.): *Ljetopis (1746 – 1804)*, Sarajevo (prijevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mijezinović).

BEJAKOVIĆ, Dražen et al. (1958.): BEJAKOVIĆ, Dražen – BUTKOVIĆ, Matej – DOBRINČIĆ Martin – KARLOVEC, Mirko – KISIĆ, Petar – KULIK, Roman – ĐURO, Matijević – NIEMČIĆ, Boro – SAKAČ, Krešimir – STIPETIĆ, Julije – ŽIDEK, Oldrich, *Prilog studiji izgradnje željezničke pruge od Splita do Duvna i Livna*, Zagreb.

BOGDANOVIĆ, Marijan (1984.): *Ljetopis kreševskog samostana (1765. – 1817.)*, Prilog: Izvještaj o pohodu Bosanskog vikarijata 1768., Sarajevo.

BUJAS, Gaspar (1957.): *Makarski ljetopis od godine 1773. do 1794.*, Zagreb.

CHAUMETTE DES FOSSÉS, Amédée (2012.): *Putovanje po Bosni 1807. i 1808. godine*, Zagreb.

ČELEBI, Evlija (1996.): *Putopis, odlomci o jugoslavenskim zemljama*, (prir. Hazim Šabanović), Sarajevo.

ĆORIĆ, Radica – BOGUNOVIĆ, Matko – HUSNJAK, Stjepan (2016.): *Karta upotrebne vrijednosti poljoprivrednog zemljišta na području Hercegbosanske županije III. faza – Općina Kupres M 1:25 000, Studija*, Mostar.

- DESNICA, Boško (1950. – 1951.): *Istorija kotarskih uskoka 1649. – 1749.*, knj. I, Beograd.
- DOBRINČIĆ, Martin (1957.a): Računica i naš saobraćajni sistem, u: *Željeznička veza Srednje Bosne s morem (materijali – dokumenti – prijedlozi)*, Split, 44. – 80.
- DOBRINČIĆ, Martin (1957.b): Neki osnovni problemi naše saobraćajne politike, u: *Željeznička veza Srednje Bosne s morem (materijali – dokumenti – prijedlozi)*, Split, 301. – 311.
- DVORNIK, Stanko (1957.): Važnost splitske luke i njena izgradnja, u: *Željeznička veza Srednje Bosne s morem (materijali – dokumenti – prijedlozi)*, Split, 210. – 232.
- GILJFERDING, Aleksandar (1972.): *Putovanje po Hercegovini Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo.
- HADŽIHUSEINOVIĆ MUVEKIT, Salih Sidki (1999.): *Povijest Bosne*, knjiga I. i knjiga II., Sarajevo.
- HASANDEDIĆ, Hivzija (prir.) (2014.): *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179 – 1182 h.g. / 1765 – 1769. g. (regesta)*, Mostar.
- HASANDEDIĆ, Hivzija (prir.) (2015.): *Sidžil mostarskog kadije 1243 – 1256 h.g. / 1828 – 1842. g. (regesta)*, Mostar.
- IVANKOVIĆ, Željko (prir.) (2015.): *Pisma bosanskih franjevaca, fenomen XIX. stoljeća*, Sarajevo – Zagreb.
- Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906.*, Carsko i kraljevsko Zajedničko ministarstvo financija, Zagreb.
- JELAVIĆ, Vjekoslav (1905.): Pazvan-Oglu od Vidina (Izvešće francuskog pukovnika Mériage), *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XVI, 173. – 216.
- JELAVIĆ, Vjekoslav (1906.): Franceska pisma o Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XVII, 307. – 341.
- JELENIĆ, Julijan (1918.): Spomenici kulturnog rada bosanskih Franjevaca (1437. – 1878.), *Starine*, XXXVI, Zagreb, 81. – 162.
- JUKIĆ, Ivan Franjo (1973.): Zemljopis i poviestnica Bosne, *Sabrana djela*, knjiga I, Sarajevo.
- JUKIĆ, Ivan Franjo (2015.): *Izabrani spisi* (priredio Ivan Lovrenović), Sarajevo – Zagreb.
- KNEŽEVIĆ, Antun (2001.): *Neke moje bilješke iz zadnjih godina*, (prir. Miroslav Karaulac) Banja Luka.
- KOLB, Hugo (1957.): Željezničke veze doline rijeke Bosne s morem Zenica – Duvno – Solin i Zenica – Sarajevo – Ploče, u: *Željeznička veza Srednje Bosne s morem (materijali – dokumenti – prijedlozi)*, Split, 89. – 108.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija – KAPIDŽIĆ Hamdija (1957.): *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Građa knj. VII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 5, Sarajevo.
- KURPEŠIĆ, Benedikt (2006.): *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.* (preveo Đorđe Pejanović), Banja Luka.
- LEKSIKON NOB (1980.): *Leksikon Narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941 – 1945.*, prva knjiga A – LJ, Beograd – Ljubljana.

- LOVRENOVIĆ-ZEBA, Krunoslava et al. (2003.): LOVRENOVIĆ-ZEBA, Krunoslava – ŠTIMAC, Vera – KOVAČEVIĆ, Matko – KRISTIĆ, Slobodan (prir.): *Arhiv Napretka*, Sarajevo.
- MANDIĆ, Dominik – PANDŽIĆ, Bazilije (2009.): *Acta Franciscana Hercegovinae*, sv. I, (1206 – 1699), Mostar.
- MARKUŠIĆ, Josip (2019.): *Ratne zabilješke 1941.-1945.*, (priređio Jozo Džambo), Jajce – Sarajevo – Zagreb, 2019.
- NATIONAL RESEARCH COUNCIL (2006.): *Surface temperature reconstruction for the last 2.000 years*, Washington, D.C.
- POPIS 1879. (1880.): *Štastika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- POPIS 1895. (1896.): *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. godine, sa podacima o teritorijanom razdijeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, Sarajevo.
- POPIS 1910. (1912.): *Rezultati Popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.*, Sarajevo.
- POPIS 1921. (1932.): *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo.
- POPIS 1931. (1938.): *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Beograd.
- POPIS 1948. (1954.): *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine. Starost, pismenost i narodnost. Knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti*, Beograd.
- POPIS 1953. (1961.): *Popis stanovništva 1953. Knjiga XI. Starost, pismenost i narodnost. Podaci za opštine prema upravnoj podeli iz 1953. godine*, Beograd.
- POPIS STROKE 1895. (1896.): *Die Ergebnisse der Viehzählung in Bosnien und der Hercegovina vom Jahre 1895.*, Sarajevo.
- POPIS STROKE 1910. (1912.): *Die Ergebnisse der Viehzählung in Bosnien und der Hercegovina vom Jahre 1910.*, Sarajevo.
- POPIS STROKE 1921. (1927.): *Rezultati popisa domaće stoke u Kreljavini Srba, Hrvata i Slovenaca od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo.
- RUBIĆ, Ivo (1957.): *Značenje regije Splita i regije Ploča za zapadnu i srednju Bosnu, u: Željeznička veza Srednje Bosne s morem (materijali – dokumenti – prijedlozi)*, Split, 192. – 209.
- SHEMATIMUS K.U.K. (1899.): *Shematimus für das kaiserliche und königliche Heer und für die kaiserliche und königliche Kriegs-Marine für 1900.*, Wien.
- SOLDO, Josip Ante (prir.) (1993.): *Ljetopisi makarskog samostana 17. i 18. stoljeća*, Split.
- STANOVNIŠTVO (1995.): *Stanovništvo Bosne i Hercegovine, narodnosni sastav po naseljima*, Zagreb.
- ŠAMIĆ, Midhat (1981.): *Francuski putnici u Bosni i u Hercegovini u XIX stoljeću 1836 – 1878*, Sarajevo.

- ŠKEGRO, Ante (2012.): *Libri mortuorum Parochiarum Scopiensis (1755 – 1883). Matične knjige umrlih skopaljskih župa (od 1775. do 1883. godine)*, Demographia Christiana Bosniaca, Demographia Catholica Scopiensis – I, Zagreb.
- ZBORNİK NOR (1953.): *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Beograd.
- ŽELJEZNIČKA VEZA (1957.): *Željeznička veza Srednje Bosne s morem (materijali – dokumentacija – prijedlozi)*, Split.

Monografije i članci

- ANČIĆ, Mladen (1987.): Gospodarski aspekti stočarstva cetinskog komitata u XIV. stoljeću, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 14 (1), 69. – 98.
- ANČIĆ, Mladen (2005.): Inventar splitskog kancelara i javnog bilježnika Tome Colutii de Cingulo, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 47., 99. – 148.
- BAJIĆ, Jovo (2004.): Bosanska kraljica Katarina i rimokatolička crkva u Otinovcima, *Kupreški sabornik*, 1, 87. – 92.
- BARUN, Anđelko (2003.): *Svjedoci i učitelji, Povijest franjevac Bosne Srebrene*, Sarajevo – Zagreb.
- BASLER, Đuro (1953.): Kupres, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, VIII., 335. – 343.
- BATINIĆ, Mijo Vjenceslav (1883.): *Djelovanje franjevac u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*, sv. II., Zagreb.
- BEŠLAGIĆ, Šefik (1954.): *Kupres, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, Sarajevo.
- BAŠAGIĆ-REDŽEPAŠIĆ, Safvet beg (Mirza Safvet) (1900.): *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463. – 1850.)*, Sarajevo.
- BENAC, Alojz (1984.): Uvod u stariju praistoriju, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 29. – 99.
- BENAC, Alojz (1986.): *Praistorijski tumuli na Kupreškom polju*, Djela ANUBiH, knjiga LXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 5, Sarajevo.
- BEŠLAGIĆ, Šefik (1954.): *Kupres, srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, Sarajevo.
- BEŠLIĆ, Milan (1999.): *Bugojno i okolica, Skopaljski kraj po narodnoj predaji*, Uskoplje.
- BIĆANIĆ, Rudolf (1936.): *Kako živi narod, život u pasivnim krajevima*, knjiga I. – II, Zagreb.
- BOJANOVSKI, Ivo (1974.): *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji (Dolabellae systema viarum in Provincia Romana Dalmatia)*, Djela ANUBiH, knjiga XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 2, Sarajevo.
- BOJANOVSKI, Ivo (1988.): *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela ANUBiH, knjiga LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6, Sarajevo.
- BOJIĆ, Drago (2018.): *Fra Josip Markušić, bosanski franjevac i crkveni pastir naroda u ratovima ideologija*, Jajce – Sarajevo – Zagreb.

- BRNARDIĆ, Vladimir (2004.): *Napoleon's Balkan Troops*, Men at Arms 410, London.
- BUGARSKI, Astrid (2005.): *Tragovi ramskog graditeljstva*, Sarajevo.
- BUŠATLIJA, Mirsad (2008.): *Povijest Bugojna I*, Fojnica.
- CRNJAC, Pavao (2015.): *Oteto djetinjstvo: Djeca iz Rame na prehrani u Zagrebu nakon četničkog pokolja 1942. i gladi 1943. godine*, Zagreb.
- ČEPALO, Husein, (2017.): *Hanovi Uskoplja i Kupreškog polja*, Donji Vakuf.
- ČULIĆ, Zorislava (1963.): Narodne nošnje u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Etnologija*, XVIII, 121. – 131.
- ĆOROVIĆ, Vladimir (1940.): *Historija Bosne*, Beograd.
- ĆURIĆ, Hajrudin (1957.): Posljednji livanjski kapetan Ibrahim-beg II Firdus, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Istorija i etnografija*, XII, 97. – 131.
- DEFILIPPIS, Josip (2001.): *Dalmatinska poljoprivreda u prošlosti*, Split.
- DESNICA, Boško (1991.): *Stojan Janković i uskočka Dalmacija*, Izabrani radovi, Beograd.
- DRAGANOVIĆ, Krunoslav (1942. – 1991.): Katolička crkva u sredovječnoj Bosni, u: *Povijest Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 685. – 766.
- DRLJIĆ, Rastislav (1942.): Kratak pregled razvoja katoličkog pučkog školstva u Bosni kroz XIX. vijek, *Kalendar sv. Ante 1942.*, Sarajevo, 168. – 177.
- DŽAJA Mato (1989.): *Kupres (1878 – 1940)*, Banjaluka.
- DŽAJA, Miroslav – DRAGANOVIĆ, Krunoslav (1994.): *Sa Kupreške visoravni*, II. izdanje, Baško Polje – Zagreb.
- DŽAJA, Srećko (1993.): Od bana Kulina do austro-ugarske okupacije, u: *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 37. – 78.
- DŽAJA, Srećko M. (1999.): *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804.*, II. izdanje, Mostar.
- ĐAKOVIĆ, Luka (1985.): *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I dio: Do otvaranja Sabora 1910.)*, Zagreb.
- ĐIVOJE, Stijepo (1930.): O osnutku i radu hrvatskog glazbeno-pjevačkog društva *Hrvoje* u Mostaru, *Napredak za 1930.*, Sarajevo.
- FIALA, Franjo (1894.): Rimski nahođaji iz Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, V, 96. – 96.
- FILIPOVIĆ, Milenko S. (1955.): Rama u Bosni, *Srpski etnografski zbornik*, knjiga LXIX., Beograd.
- GAŠPAROVIĆ, Ratimir (1970.): *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*, Djela ANUBIH, knjiga XXXVII., Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 22., Sarajevo.
- GAVRAN, Ignacije (1988.): *Putovi i putokazi*, Sarajevo.
- GOLDSTEIN, Ivo (2014.): Rama 1942 – Tragedija jednog mikrokozmosa, u: *Rama 1942., Zbornik radova sa znanstvenog skupa Sjećanje za odgovornu budućnost*, Rama – Ščit,

- GRAČANIN et al. (2012.): GRAČANIN, Hrvoje – NIKOLIĆ JAKUS, Zrinka – GRGIN, Borislav – ŠTEFANEC, Nataša – PETRIĆ, Hrvoje – ROKSANDIĆ, Drago – REGAN, Krešimir – HOLJEVAC Željko – GRIJAK, Zoran – GOLDSTEIN, Ivo, *Povijest grada Zagreba, knjiga I., Od prethistorije do 1918.*, Zagreb.
- GUDELJ, Ljubomir (2000.): Ranokršćanski kompleks Otinovci na Kupreškoj visoravni, rezultati revizijskih istraživanja 1999. godine, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, 27, 95. – 113.
- HADŽIBEGIĆ, Hamid (1953.): Džizja ili harač, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, III. – IV, 55. – 136.
- HADŽIBEGIĆ, Hamid (1955.): Džizja ili harač (nastavak), *Prilozi za orijentalnu filologiju*, V, 43. – 102.
- HADŽIBEGIĆ, Hamid (1959.): Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 8 – 9, 63. – 109.
- HADŽIAHIĆ, Muhamed – TRALJIĆ, Mahmut – ŠUKRIĆ, Nijaz (1997.): *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- HAMIDOVIĆ, Muhamed (2000.): *Gramatika toposa Bosne*, Zenica.
- HANDŽIĆ, Adem (1975.): O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXV, 133. – 168.
- HANDŽIĆ, Adem (1983.): Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom Carstvu, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, IX-X, 113. – 119.
- HANDŽIĆ, Adem (1995.): Konfesionalni sastav stanovništva u BiH u prvim stoljećima osmanske vladavine. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 42 – 43, 119. – 154.
- HEATHER, Peter – BELL, Andrew – PETTEGREE, Andrew (2006.): *From the Dark ages to the Renaissance*, London.
- HOLJEVAC, Željko – MOAČANIN, Nenad (2007.): *Hrvatsko-slavonska Vojna Krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva u ranom novom vijeku*, Zagreb.
- HORVAT, Josip (1990.): *Politička povijest Hrvatske*, prvi i drugi dio, Zagreb.
- HRABAK, Bogumil (1990.): Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha u Dalmatinsku zagoru u XIV. i XV. veku, u: *Zbornik radova s naučnog skupa Migracije i BiH*, Sarajevo, 67. – 87.
- IMAMOVIĆ, Mustafa (2007.): *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak od 1878. do 1914.*, Sarajevo.
- INALDŽIK, Halil (2003.): *Osmansko Carstvo, Klasično doba 1300 – 1600*, Beograd.
- INALCIK, Halil – QUATAERT, Donald, (edit.) (2006.): *Economic and social history of the Ottoman Empire, Volume 2: 1600 – 1914*, New York.
- ISOVIĆ, Kasim (1962.): Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1918. do 1924. godine, *Glasnik Arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, II, 13. – 69.

- IVIĆ, Anto (2011.): *Pučanstvo duvanjske župe 1469. – 1800. Prilog Matica krštenih don Antuna Ljubosovića (1750. – 1758.)*, Tomislavgrad.
- IVIĆ, Anto (2014.): Naseljavanje Kupresa, u: KARAULA, Marijan (prir.), *Župa Suho Polje na Kupresu*, Sarajevo, 239. – 282.
- IVIĆ, Anto (2016.a): Prilozi poznavanju pučanstva Rame od srednjeg vijeka do konca osmanske vladavine, u: *Bosanski ban Tvrtko „pod Prozorom u Rami“*, Prozor – Sarajevo – Zagreb, 389. – 490
- IVIĆ, Anto (2016.b): *Katoličko stanovništvo župa Banja Luka i Ivanjska do 1818. godine*, Banja Luka.
- IVIĆ, Branka et al. (2013.): IVIĆ, Branka – HUSEINAGIĆ, Hajrudin – ĆURKOVIĆ, Dragica – MIHALJEVIĆ, Anđelka, MIJOČ, Marina – MAGAŠ, Blanka – ČOBANOV, Silvana, *Tumuli na Kupresu*, Kupres.
- IVKOVIĆ, Dragiša (1963.): *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- JAGUSTIN, Vlado (1997.): *Blaženi don Jakov Čota*, Rastičevo – Kupres.
- JAREB, Mario (2011.): Prilog raspravi o karakteru ustanka od 27. srpnja 1941. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 43 (3), 751. – 771.
- JELENIĆ, Julijan (1912.): *Kultura i bosanski franjevci*, I. svezak, Sarajevo.
- JOLIĆ, Robert (2006.): *Župa Seonica*, Tomislavgrad.
- JOLIĆ, Robert, MARIĆ – Ante (prir.) (2010.): *Fra Anđeo Nuić, život i djelo*, Mostar.
- JUKIĆ, Milo (2009.): Hercegovački ustanak (1875. – 1878.) u kreševskim samostanskim ljtopisima, u: *Zbornik radova „Uloga Hrvata u Hercegovačkome ustanku (1875. – 1878.)“*, Ljubuški. 167. – 196.
- JUZBAŠIĆ, Dževad (1972.): Austrougarski planovi gradnje strateških željeznica na Balkanu uoči kretske krize i izgradnja željezničke pruge prema Boki Kotorskoj, Trebinju i Dubrovniku, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu*, 8, 11. – 31.
- JUZBAŠIĆ, Dževad (2001.): *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo.
- JUZBAŠIĆ, Dževad (2013.): Bosna i Hercegovina u austrougarskoj politici gradnje željeznica prema Istoku, *Godišnjak*, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, 42, 165. – 196.
- KADIĆ, Muhamed (1967.): *Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- KAMBER, Dragutin (1931./1932.): Stanje župa i duša apostolskog vikarijata u Bosni srebreničko – otomanskoj prema popisu izvršenom 1813., *Franjevački vijesnik*, god. XXXVIII, br. 1 – 2 (1931.), 396. – 376; 1932: 22. – 28, 57. – 59, 83. – 88, 111. – 121.
- KARAULA, Marijan (prir.) (2014.): *Župa Suho Polje na Kupresu*, Sarajevo.
- KARAULA, Marijan (prir.) (2015.): *Župa Ljubunčić*, Sarajevo.
- KLAIĆ, Vjekoslav (1989.): *Bosna. Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1878, Stuttgart, 1989. (reprint).
- KNEŽEVIĆ, Milan – KNEŽEVIĆ, Ratko (1956.): *Vuk: život, štetnost i tamanjenje*, Sarajevo.

- KOLARIĆ, Juraj (1982.): *Istočni Kršćani*, Zagreb.
- KOVAČEVIĆ, Desanka (1961.): *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Djela ANUBIH, knj. 13, Sarajevo.
- KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, Desanka (1978.): Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 21. – 83.
- KOZLIČIĆ, Mithad (1999.): *Stanovništvo i naselja Unsko-sanskog područja 1879. – 1921. godine. Etnička struktura stanovništva i naseljena mjesta Unsko-sanskog područja u službenim popisima 1879., 1885., 1895., 1920. i 1921. godine*, Bihać.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija (1952.): Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom upravom*, I, 114. – 184.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija (1953.): Stari bosanski gradovi, *Naše starine*, 1, 3. – 44.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija (1954.): *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. V, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 4, Sarajevo.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija (1957.): *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR BiH, Djela, knjiga VIII, Sarajevo.
- KREŠIĆ, Miljenko (2006.): Katolici Trebinsko-mrkanske biskupije prema popisu nadbiskupa Marka Andrijaševića iz 1733. godine, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru*, 48, 439. – 452.
- KRIZMAN, Bogdan (1983.): *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb.
- KULIŠIĆ, Špiro (1961.): Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Etnologija, XV-XVI, 5. – 20.
- KUMOVIĆ, Mladenko (2004.): Sela, zaseoci i okućnice u Ravnom polju na Kupresu, *Kupreški sabornik*, 1, 37. – 57.
- KUMOVIĆ, Mladenko (2008.): Lugonje i Kumovići na Kupresu u 19. i 20 veku, *Kupreški sabornik*, 4-5, 123. – 165.
- KUŽIĆ, Krešimir (2005.): Prilog bibliografiji nekih Kačićevih vitezova te podrijetlu stanovništva njihova kraja, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 47, 191. – 224.
- LUČIĆ, Ivo (2018.): *Od vila ilirskih do Bijelog puta, stranputicama bosanske i hercegovačke povijesti*, Zagreb.
- MADŽAR, Božidar (2001.): *Prosvjeta. Srpsko prosvjetno društvo 1902 – 1949*, ANURS, Monografije, knjiga II, Banja Luka - Srpsko Sarajevo.
- MALBAŠA, Ante (1933.): *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svjetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, Sarajevo.
- MARIJAN, Davor (1999.): *Borbe za Kupres 1942.: Pohod proleterskih brigada i borbe za Kupres u ljeto 1942. godine*, Zagreb.

- MARKOVIĆ, Zorislava (1954.): Narodna nošnja na Kupresu, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Historija i etnografija*, IX, 95. – 110
- MARKOVIĆ, Mirko (2003.): *Stočarska kretanja na Dinarskim planinama*, Zagreb.
- MATKOVIĆ, Petar (1878.): Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI. vieka, *Starine*, knjiga 10, 14. – 256.
- MATKOVIĆ, Petar (1882.): Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka (III. D. Šepera, IV. J. Chesnau i V. K. Zena), *Rad JAZU*, knjiga LXII, Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički, 45. – 133.
- MAYER, Milutin (2009.): *S puta na Duvanjsko polje*, Zagreb, (pretisak).
- MIŠURA, Stipan (2011.): *Biser Uskoplja*, Zagreb – Kandija.
- MUDERIZOVIĆ, Riza (1917.): Jedan popis sarajevskih janjičara iz početka XIX. vijeka, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XXIX, 105. – 114.
- MUŽIĆ, Ivan (prir.) (2010.): *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, Split.
- NEUMAYER, Christoph et al. (2008.): NEUMAYER, Christoph – SCHMIDL, Erwin A. – HINTERSTOISSER, Hermann – WOHNOUT, Helmut, *Des Kaisers Bosniaken. Die bosnisch-herzegowinischen Truppen in der k. u. k. Armee. Geschichte und Uniformierung von 1878 bis 1918*, Vienna.
- LOVRENOVIĆ, Dubravko (2006.): *Na klizištu povijesti, Sveta krana Ugarska i Sveta krana Bosanska 1387. – 1463.*, Zagreb – Sarajevo.
- LUKAS, Filip (1991.): Bosna i Hercegovina u geopolitičkom pogledu, u: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do 1643.*, knj. I, Sarajevo, 39. – 77.
- LJILJAK, Milan (1975.): *Pošta telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini*, knj. I, Sarajevo.
- LJILJAK, Milan (1981.): *Pošta telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini*, knj. II, Sarajevo.
- NICOLLE, David – McBRIDE, Angus (1998.): *Armies of the Ottoman Empire 1775 – 1820*, Osprey Military 314, London.
- NEDIĆ, Martin (1857.): Starine bosanske, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, IV, 142. – 162.
- MANDIĆ, Dominik (1978.): *Bosna i Hercegovina, povijesno kritička istraživanja*, sv. I. Državna i etnička pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine, 2. izdanje, Chicago – Roma.
- MANDIĆ, Dominik (1982.): *Bosna i Hercegovina, povijesno kritička istraživanja*, sv. III. Etnička povijest Bosne i Hercegovine, 2. izdanje, Toronto – Zürich – Roma – Chicago.
- MANDIĆ, Dominik (1990.): *Hrvati i Srbi dva stara različita naroda*, Zagreb.
- MANDIĆ, Dominik – PANDŽIĆ, Bazilije (2009.): *Acta Franciscana Hercegovinae*, I., (1206-1699), Mostar.
- MANDIĆ, Nikola (2002.): *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Širokom Brijegu i okolici*, Mostar – Široki Brijeg.
- MANĐERALO, Stipo (1992.): *Lozićev ilirski san*, Split – Livno.
- MARCHESETTI, Carlo (1891.): Od Spljeta do Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i*

Hercegovine, III, 225. – 322.

- MARIĆ BAKOVIĆ, Marija – CAR, Gordana (2014.): Konzervatorsko-restauratorski radovi i rezultati najnovijih analiza na tekstilnome plaštu iz prapovijesnoga zemljanog tumula br. 16, Pustopolje, Kupres, *Cleuna*, 1, 29. – 48.
- MARKUŠIĆ, Josip (pseud. Vojislav Hranić) (1911.): *Kmetovsko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- MATAIJA, Valentina (2015.): *Udžbenici povijesti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, diplomski rad na Sveučilištu J. J. Strossmayera u Osijeku, Osijek.
- McGOWAN, Bruce (2006.): The age of the ayans, u: INALCIK, Halil – QUATAERT, Donald (edit.), *An Economic and social history of the Ottoman Empire, volume 2: 1600 – 1914.*, New York, 637. – 758.
- MIJATOVIĆ, Anđelko (2009.): Revoluciona i borbena zbivanja u zapadnoj Hercegovini za vrijeme Hercegovačkog ustanka (1875. – 1878.), u: *Zbornik radova „Uloga Hrvata u Hercegovačkome ustanku (1875. – 1878.)*, Ljubuški, 125. – 166.
- MILOJEVIĆ, Borivoj Ž. (1923.): Kupreško, Vukovsko, Ravno i Glamočko polje, *Srpski etnografski zbornik*, XXV, Naselja i poreklo stanovništva, knj 13, Beograd.
- MILOŠEVIĆ, Ante (1991.): *Stećci i Vlasi*, Split 1991.
- MIOVČIĆ, Sreten (1957.): Kuda prugu Šamac – Sarajevo izvesti na more, u: *Željeznička veza Srednje Bosne s morem (materijali – dokumentacija – prijedlozi)*, Split.
- MUTAPČIĆ, Edin (2007.): *Agrarna reforma u BiH i njeno zakonodavstvo (1918. – 1941.)*, Gradačac.
- NARODNI HEROJI (1975.): *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 2. N-Ž, Beograd.
- NEJAŠMIĆ, Ivo (2014.): Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa, *Migracijske i etničke teme* 30 (3), 405. – 435.
- NIKIĆ, Andrija (1994.): *Blaškovićev dnevnik iz 1735*, Mostar.
- NIKIĆ, Andrija (2009.): Životne (ne)prilike Hrvata u Hercegovini polovinom XIX. stoljeća i njihovo rješavanje, u: *Zbornik radova „Uloga Hrvata u Hercegovačkome ustanku (1875. – 1878.)“*, Ljubuški, 73. – 108.
- NOVAK, Grga (2004.): *Prošlost Dalmacije*, knj. 1-2, Split.
- OBHOĐAŠ et al. (2013.): OBHOĐAŠ, Amir – WERHAS, Mario – DIMITRIJEVIĆ, Bojan – DESPOT, Zvonimir, *Ustaška vojnica, oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945.*, knj. 1-2, Zagreb.
- OMEROVIĆ, Enes S. (2015.): *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini (1918 – 1921)*, Sarajevo.
- ORLOVAC, Anto (2017.): *Waldemar Maximilian Nestor, prvomučenik Banjolučke biskupije*, Banja Luka.
- ORTAYLI, Ilber (2009.): *Drugačije razumijevanje Osmanlija*, Sarajevo.
- ORTAYLI, Ilber (2014.): *Osmanlije na tri kontinenta*, Sarajevo.
- ORTAYLI, Ilber (2017.): *Naša historija i mi*, Sarajevo.

- OSTOJIĆ, Ivan (1990.): Onomastika šibenskog kraja III., *Kačić*, XXI – XXII, 263. – 374.
- PAPIĆ, Mitar (1972.): *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878 – 1918)*, Sarajevo.
- PAPIĆ, Mitar (1984.): *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918 – 1941)*, Sarajevo.
- PAPIĆ, Mitar (1991.): *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1941 – 1955)*, Sarajevo.
- PAŠALIĆ, Esad (1984.): Period rimske vladavine do kraja III. vijeka n.e, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 191. – 303.
- PATCH, Karlo (1895.): Epigrafsko pabirčenje, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, VI, 285. – 291.
- PAVIČIĆ, Stjepan (2010.): *Seobe i naselja u Lici*, Gospić.
- PECO, Esad (1971.): *Osnovno školstvo u Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine 1878 – 1918*, Sarajevo.
- PEJANOVIĆ, Đorđe (1930.): *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*, Sarajevo.
- PERIČIĆ, Šime (1993.): *Gospodarske prilike Dalmacije od 1797. do 1848.*, Split.
- PERKOVIĆ, Tomislav (2014.): Livanjski kraj u doba rane osmanske vladavine, *Cleuna*, 1, 283. – 380.
- PETRIĆ, Mario (1961.a): Geografski i historijski pregled, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Etnologija, XV-XVI, 21. – 30.
- PETRIĆ, Mario (1961.b): Porijeklo stanovništva, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Etnologija, XV-XVI, 31. – 90.
- PETRIĆ, Mario (1963.): O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Etnologija, XVIII, 5. – 16.
- PETROVIĆ, Ilija (2010.): *Srpski dobrovoljci iz Hercegovine i Bosne 1912-1918, Prekomorske zemlje*, Novi Sad, 2010,
- POPOVIĆ, Jovo (2008.): *Hercegovački stočari na Poljima i okolnim planinama*, II. izdanje, Tomislavgrad.
- PREDOJEVIĆ, Dinko – Dimitrijević, Bojan (2015.): *Oklopne postrojbe Sila Osovine na jugoistoku Europe u Drugome svjetskom ratu, Armoured units of the Axis forces in Southeastern Europe in World war two*, Zagreb.
- PRELOG, Milan (1912.): *Povijest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva*, Sarajevo.
- PULJIĆ, Ivica (2004.): *Hrvati katolici donje Hercegovine i istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875. – 1878.*, Dubrovnik – Neum.
- RADUŠIĆ, Edin (2012.): Proces nasilnog iseljavanja slavenskog muslimanskog stanovništva iz Srbije u Bosnu u kontekstu agresivne politike Srbije prema Bosanskom ejaletu (prema izvještajima britanskog konzulata u Sarajevu), u: *Zbornik radova s okruglog stola „150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu“*, Sarajevo, 131. – 145.

- RAUCHENSTEINER, Manfred (2019.): *Prvi svjetski rat i kraj Habsburške Monarhije 1914 – 1918*, Zagreb.
- QUATAERT, Donald (2005.): *The Ottoman Empire 1700 – 1922*, New York.
- QUATAERT, Donald (2006.): The Age of reforms 1812 – 1914, u: INALCIK, Halil – QUATAERT, Donald (edit.), *An Economic and social history of the Ottoman Empire, volume 2: 1600 – 1914.*, New York, 759. – 944.
- RISMONDO, Vladimir (1976.): Trogirsko i splitsko zaleđe u nekim dokumentima iz druge polovine XIV. i početka XV. stoljeća, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 14 (6), 487. – 496.
- ROGLIĆ, Josip (1954.): Polja zapadne Bosne i Hercegovine, prilog poznavanju prirodnih osobina i ekonomskog značenja, u: *Zbornik s Trećeg kongresa geografa Jugoslavije (1953.)*, Sarajevo, 173. – 193.
- SARIĆ, Samija (2009.): *Bugojno i njegova okolina (Donji Vakuf, Prusac, Gornji Vakuf i Kupres) u vrijeme Austro-Ugarske uprave (1878 – 1918)*, Sarajevo.
- SARIĆ, Samija (2015.): *Bugojno i njegova okolina (Donji Vakuf, Prusac, Gornji Vakuf i Kupres) između dva svjetska rata (1918 – 1941)*, Sarajevo.
- SHAW, Stanford J. (1975.): The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System, *International Journal of Middle East Studies*, 6 (4), 421. – 459.
- SHAW, Stanford J. – SHAW, Ezel Kural (2002.): *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II, Reform, revolution and Republic, The Rise of Modern Turkey 1808 – 1975*, New York.
- SELMANOVIĆ, Medžida (1995.): Jajce od pada pod Turke do kraja 16. vijeka, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 42-43, 155. – 190.
- SKARIĆ, Vladislav (1918.): Porijeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XXX, 219. – 266.
- SKARIĆ, Vladislav (1985.): Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, *Izabrana djela*, knj. I, Sarajevo.
- SOLDO, Josip, Ante (1995.): Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću, knjiga I, Sinj.
- SPAHO, Fehim DŽ. (1991.): Prihvatanje islama kod stanovništva kliškog sandžaka, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 41, 283. – 290.
- SRKULJ, Stjepan – LUČIĆ, Josip (1996.): *Hrvatska povijest u dvadeset pet karata*, prošireno i dopunjeno izdanje, Zagreb.
- STEPIŠNIK, Uroš (2014.): Japage: The collapse dolines on Kupres polje, Bosnia and Herzegovina, Razprave, *Dela SAZU*, 42, 2. – 20.
- SUĆESKA, Avdo (1965.): *Ajani, prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Djela ANUBiH, knjiga XXII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 14, Sarajevo.
- SUĆESKA, Avdo (1968.): Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima, *Prilozi*, 4, 43. – 55.
- ŠABANOVIĆ, Hazim (1959.): *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Djela Naučno

- društvo Bosne i Hercegovine, knjiga XIV, Odjeljenje istorijskih nauka, knjiga 10, Sarajevo.
- ŠEHIĆ, Zijad (2007.): *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878 – 1918*, Sarajevo.
- ŠILIĆ, Miroslav (2003.): *Narodni plesovi, pjesme i običaji Hrvata sjeverne Hercegovine. Završja i Kupreške visoravni*, Livno – Mostar.
- ŠITIN, Tonči (1922.): Utapanje Saveza zemljoradnika u Dalmaciji u HRSS nakon 1923. godine, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 47, 363. – 380.
- ŠIŠIĆ, Ferdo (1902.): *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba*, Zagreb.
- ŠKEGRO, Ante (1996.): *Uskoplje I. Uskoplje na Vrbasu od prapovijesti do kraja austro-ugarske uprave*, Uskoplje.
- ŠKEGRO, Ante (1999.): *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb.
- ŠKEGRO, Ante (1990.): Bosansko Skoplje kroz antički period povijesti, *Nova obzorja*, 8, 53. – 58.
- ŠKEGRO, Ante (2003.), Uskopaljski Vlasi, u: *Hereditas Rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, Zagreb, 30. – 37.
- ŠKEGRO, Ante (2019.): The epitaph of Kojo Oborina (A contribution to the study of Serbian national-socialism), u: *Verba volant – scripta manent, Zbornik u čast akademika Stjepana Krasića, OP*, Split, 617. – 630.
- ŠKEGRO, Ante – IVIĆ, Anto (2012.): Kuga, kolera, boginje, ubojstva ... Neuobičajene smrti katolika Uskoplja od 1755. do 1883. g. prema župskim matičnim knjigama, *Bosna franciscana*, XX, (36), 317. – 354.
- ŠLJIVO, Galib (1992.): *Bosna i Hercegovina 1788 – 1812*, Banja Luka.
- ŠLJIVO, Galib (2006.): *Bosna i Hercegovina 1813 – 1826*, Tešanj.
- TOPIĆ, Mato (2005.): *Ramske starine*, Rama – Sarajevo.
- TADIĆ, Damir (2013.): *Livanjski Kaići*, Zagreb.
- TOMIĆ, Jozo (2011.): Uspomene s Kupresa, u: MIŠURA, Stipan (2011.): *Biser Uskoplja*, Zagreb – Kandija.
- TRUHELKA, Ćiro (1918.): Pabirci iz jajačkog sidžila, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XXX, 157. – 175.
- TURNBULL, Stephen (2003.): *The Ottoman Empire 1326 – 1699*, Oxford.
- VASIĆ, Milan (1967.): *Martolosi u jugoslavenskim zemljama*, Djela ANUBiH, knjiga XXIX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 17, Sarajevo.
- VIDOVIĆ, Mile (1982.): *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine*, Zagreb.
- VINJALIĆ, Gašpar (2010.): *Kratki povijesni i kronološki pregled zbivanja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni*, Split.
- VRANDEČIĆ, Josip (2009.): Velike sile i hercegovačko-bosanski ustanak, u: *Zbornik radova*

- „Uloga Hrvata u Hercegovačkome ustanku (1875. – 1878.)“, Ljubuški, 55. – 71.
- VUKADIN, Ante (2010.): *Povijest školstva duvanjskog kraja, Sto godina Osnovne škole u Mandinu Selu 1911. – 2011.*, Zagreb – Mandino Selo.
- VUKOPREP, Stanislav (2015.): *Pruge koje su život značile*, Ravno.
- ZIRDUM, Andrija (2014.): Dopunjena karta srednjovjekovnih crkava u BiH do 1463. godine, *Bosna Franciscana*, 39, 163. – 175.
- ZLATAR, Behija (1977.): Kopčiči i Vilići, *Prilozi*, XIII (13), 322. – 327.
- ZLATOVIĆ, Stipan (1888.): *Franovci države Presvetog Otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb.
- ZUBIĆ, Novak (2008.): Reljef, klima i vode kupreškog kraja, *Kupreški sabornik*, 4-5, 9. – 76.
- ZUBIĆ, Novak (1966.): Savremene migracije stanovništva komune Kupres (u periodu 1941. – 1966.) *Geografski pregled*, X, 47. – 61.
- ŽIVKOVIĆ, Pavo (1997.): Povijesne dimenzije i povijesno utemeljenje hrvatstva Bosne i Hercegovine, *Hrvatska misao*, 2, 104.
- ŽIVKOVIĆ, Pavo (1994.): *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII. stoljeća i povijest Hrvata Bosanske posavine do početka XX. stoljeća*, Mostar.
- ŽULJIĆ, Stanko (1957.): Za pravilnu ocjenu važnosti željezničke pruge Split – Srednja Bosna u: *Željeznička veza Srednje Bosne s morem (materijali – dokumentacija – prijedlozi)*, Split.

Mrežne stranice

- <https://www.fhmzbih.gov.ba/latinica/KLIMA/klimaBIH.php>
- <http://www.infobiro.ba/article/691689>
- <http://www.krajinaforce.com/dokumenti/Janicarove%20uspomene%20ili%20turska%20hronika%20Konstantin%20Mihailovic.pdf>
- http://www.malovan.net/Lat/Tekst/458/Skolstvo-u-Malovanu-#sl_845
- <http://www.krajinaforce.com/dokumenti/Janicarove%20uspomene%20ili%20turska%20hronika%20Konstantin%20Mihailovic.pdf>
- <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm>
- <http://www.malovan.net/Cir/Tekst/271/Stradanja-Srba-u-Kupresu>
- <http://www.malovan.net/Lat/Tekst/345/Strljjanica-Dan-kosidbe-na-Kupresu>
- http://www.znaci.net/zb/4_2_1.htm
- http://www.znaci.net/zb/4_5_1.htm
- http://www.znaci.net/zb/4_7_1.htm

DRUŠTVENE I GOSPODARSKE PRILIKE NA KUPRESU OD 19. DO POLOVICE 20. STOLJEĆA

Sažetak

Temeljem povijesnih izvora u komparaciji s objavljenom literaturom strukturirana je obimna znanstvena studija koja prvi put predočava cjelovit spektar društvenih i gospodarskih prilika na području Kupresa (BiH) od 19. do polovice 20. stoljeća. Provedeno znanstveno istraživanje bilo je utoliko zahtjevnije jer je količina povijesnih izvora koji su danas na raspolaganju bitno umanjena zbog paljenja i stradanja u brojnim ratovima u tom razdoblju. S druge strane, istraživanje je iznova potvrdilo svu složenost i brojne specifičnosti života domaćeg i doseljenog stanovništva na područje vrlo visoke nadmorske visine, s malo poljoprivrednog obradivog tla i vrlo škrtog vodotocima, uz to dosta oštrih klimatskih obilježja. Glavni način opstanka ljudi na Kupresu do 20. stoljeća bio je bavljenje stočarstvom.

Ovo je planinsko područje tisućljećima, pa i u tome razdoblju, bilo ne najlakša ali zato najkraća poveznica istočnojadranskih i duboko zaobalnih tržišta. Svako od ovih tržišta imalo je različit spektar trgovačkih roba za koje je ona druga destinacija bila zainteresirana. Međutim, te su trgovačke veze (najčešće karavanske) ovdje dovodile i vojske, ali i razbojnice. Domaće stanovništvo nije imalo koristi ni od jednih od njih, već tek pogibelj, pljačku i raznolika stradanja.

Položaj stanovništva na Kupresu do 20. stoljeća bio je posljedica osmanske sigurnosne i migracijske politike. U devastiranom području Osmanlije su naselili pravoslavno stočarsko stanovništvo – Vlahe. Na taj je način stvoren karakterističan raspored stanovništva. U gradu su živjeli muslimani, katolici su živjeli u predgrađima i ruralnim područjima, a pravoslavno stanovništvo u daljem okruženju. Pravoslavno stanovništvo je imalo vojnu ulogu osiguravanja planinskih prijevoja. Osmansko razdoblje karakterizirale su egzistencijalna i fizička nesigurnost, ali i duboka vjerska podjela društva. Konzervativna muslimanska društvena elita u 19. stoljeću nije mogla prihvatiti društvene promjene. Posljedice opće nesigurnosti, sukoba lokalnih autoriteta i središnje vlasti kao i ustanka nemuslimanskog stanovništva odnosile su se i na stanje na Kupresu.

Novo austrougarske vlasti osigurale su sigurno okruženje za gospodarski razvitak, prije svega trgovinu. Jedinstven položaj Kupresa u Bosni i Hercegovini prepoznat je kao prilika za napredak stočarstva. Država je stimulirala poboljšanje kvalitete stoke. Ovo je također razdoblje

razvitka grada Kupresa. Izgradnja željeznice, kao pokretača napretka, bila je planirana, ali rat ju je spriječio 1914. godine. Bogata društvena klasa trgovaca poticala je kulturno, nacionalno i političko organiziranje. Austrougarske vlasti nisu mogle spriječiti nacionalno organiziranje. Nisu riješile ni agrarno pitanje.

Nakon Prvog svjetskog rata Srbi su vršili politički pritisak i nasilje nad drugim narodima. Kao i u ostalim krajevima, polarizacija Srba i Hrvata događa se i na Kupresu. Nakon duge političke borbe za vlastita prava, Hrvati su pozdravili uspostavu Banovine Hrvatske.

U Drugom svjetskom ratu različiti nacionalni i ideološki ciljevi postizani su oružjem. Smrtno je stradalo brojno civilno stanovništvo. Zbog svog strateškog položaja, Kupres je igrao važnu ulogu u složenim odnosima naoružanih skupina i vojnih snaga različitih ideologija i nacionalnog sastava. Ako se zanemare ideološke odrednice, glavne borbe 1942. godine obilježio je sukob hrvatskih i srpsko-crnogorskih snaga. Za vrijeme rata na Kupresu događao se progon ljudi. Posljedica je bila depopulacija tog teritorija.

Demografska obnova počela je nakon rata. Ali vrlo brzo se pojavio novi val iseljavanja. Iako je u socijalističkoj Jugoslaviji proglašena nacionalna ravnopravnost, na Kupresu je potican razvitak srpskih sela, iako je i dalje bio ograničen.

Ključne riječi: Kupres, stanovništvo, migracije, 19. – 20. stoljeće, Prvi svjetski rat, Drugi svjetski rat.

SOCIAL AND ECONOMICAL CIRCUMSTANCES OF KUPRES FROM 19TH UNTILL THE MID OF 20TH CENTURY

Summary

On the basis of historical sources, in comparison with published literature, a large-scale scientific study was structured, for the first time presented a complete range of social and economic opportunities in Kupres (BiH) area from the 19th to the mid-20th century. The scientific research that was carried out, has been even more demanding due to the fact that the amount of historical sources available today, are substantially reduced by the ignition and casualties of numerous wars during that period. On the other hand, the study reconfirmed the complexity and numerous specific features of the life of the native and displaced population in the area of a very high altitude, with little agricultural land and very poor watercourses, in addition with harsh climate. The main way of survival in the Kupres until the 20th century was cattle breeding.

For thousands of years, even in that period, this mountainous area was not the easiest but, therefore was the shortest link between the eastern Adriatic markets and the deep hinterland markets. They both worked with different types of merchandise wich suited both destinations.

However, these trade links (most often caravans) brought here armies as well as bandits. Domestic population did not benefit from any of them. On contrary, they brought them only the deaths, looting and various types of sufferings.

A position of Kupres population until the 20th century was a consequence of the Ottoman security and migration policies. In devastated area, the Ottomans settled the Orthodox population – Vlachs, known as livestock breeders. In this way, a characteristic distribution of the population was created. In that way, they distributed the population as thay wanted: Muslims lived in the city, Catholics lived in the suburbs and rural areas, and Orthodox lived a bit further of all of them. Their rule was a military one; they secured mountain passes. The Ottoman period was characterised by existential and physical insecurity, but also by a deep religious division of society. The conservative Muslim social elite in the 19th century could not accept social changes. The effects of the general insecurity, the conflict between local authorities and the central government, as well as the uprising of the non-Muslim population, reflected to the situation in Kupres.

The new Austro-Hungarian authorities provided a secure environment for economic development, primarily trade. The unique position of Kupres in Bosnia and Herzegovina was recognized as the opportunity for the progress of cattle breeding. The state stimulated an improvement in the quality of the livestock. That was also the period when the city of Kupres developed. Unfortunately, the war which broke out in 1914. stopped a construction of the railway which should secure a further development of Kupres. The rich social class of merchants encouraged cultural, national and political organizing. The Austro-Hungarian authorities could not prevent national organizing. They did not solve the agrarian issues either.

After The World War I Serbs exerted political pressure and violence against other nations. The polarization of Serbs and Croats occurred in Kupres as well as in other regions. After a long political struggle for their rights, the Croats welcomed the establishment of the Banovina of Croatia.

In the World War II different national and ideological goals have been achieved by weapons. Many civilians were killed. Due to its strategic position, Kupres played an important role in the complex relationships among armed groups and military forces of different ideologies and nationalities. If we ignore ideological determination, the major fights in 1942 were characterized by the conflict between Croatian and Serbian-Montenegrin forces. During the war, persecution took place in Kupres, followed by depopulation of that territory.

Demographic renewal began after the war. But, very soon a new wave of emigration emerged. Although the equality of nation was proclaimed in socialist Yugoslavia, the development of Serbian villages was encouraged in Kupres, even though it was limited.

Key words: Kupres, population, migration, 19th – 20th century, World War I, World War II.

PRILOG I.

Tevter Raje Kupreske mileta Latinskoga Koja daje Caru bedeliju što na gniu

Pade poradi Vojnika godine i856 miseca sarp: 5.⁹⁸³

Sello Barda Milet Latinski		
Toma	Sanro	gr: 241
Božo	Rebrina	gr: 24
Ivan	Lozančich	gr: 51
Juro	Argniak	gr: 75
Tadija	Perković	gr: 75
Ivan	Radman	gr: 75
Šimun	Ančić	gr: 75
Ivan	Ančić	gr: 59
Jakov	Ajduković	gr: ii6
Rade	Tokić	gr: 75
Ukupno		groša 866

Fra Mijo	Kutlesa Ruban	
Božo	Rebrina	Knez
Toma	Sanro	

Sello Vrila Milet Latinski		
Anto	Jazidžić	gr: 90
Toma	Jazidžić	gr: 85
Martin	Klišanin	gr: 60
Nikola	Rebrina	gr: 90
Jozo	Chiurković	gr: 50
Marko	Blatančić	gr: 50
Jozo	Zarnić	gr: 25
Marko	Zarnić	gr: 25
Bariša	Kustro	gr: 60
Ivan	Čeko	gr: 25
Ukupno čini		gr: 560

Fra Mijo	Kutlesa	
Toma	Jazidžić	Knez
Anto	Jazidžić	

Sello Kute Milet Latinski		
Bariša	Lozančich	gr: 273
Jozo	Kuštro	gr: 224
Anto	Babić	gr: 187
Ivan	Adžaga	gr: 138
Jakov	Peria	gr: 57
Ukupno		groša 875 ⁹⁸⁴

Fra Mijo	Kutlesa Ruban ⁹⁸⁵	
Jozo	Kustro	Knez
Bariša	Lozančić	

Sello Botun Milet Latinski		
Ivan	Lozančich	gr: 380
Antona	Jurisić	gr: 70
Petar	Jurišić	gr: 40
Petar	Antić	gr: i8: ½
Illia	Jazidzich	gr: 80
Lovre	Jazidžić	gr: 17
Ukupno		groša 605: ½

Fra Mijo	Kutleša	
Ivan	Kebo	Knez
Ivan	Lozančić	

Sello Otinovci Milet Latinski		
Mato	Lozančich	gr: 505
Andria	Svalina	gr: 25
Mato	Çiçak	gr: 320
Pero	Çiçak	gr: i20
Marko	Çiçak	gr: 35
Ilia	Franić	gr: 75
Ivan	Franić	gr: i5
Petar	Džale	gr: 45
Ivan	Vučak	gr: 70
Marko	Bagarić	gr: i30
Ivan	Barkan	gr: 60
Petar	Marianović	gr: 20
Gargo	Simunović	gr: 60
Jozo	Vučak	gr: 5
Ukupno		gr: 1485

Fra Mijo	Kutleša	
Ivan	Barkan	Knez
Mato	Lozančich	

Sello Begovo Milet Latinski		
Toma	Turalia	gr: 480
Marko	Turalia	gr: 300
Ivan	Turalia	gr: 20
Andria	Šarić	gr: i00
Stipan	Antić	gr: 30
Ukupno		groša 930

Fra Mijo	Kutleša	
Pero	Šarić	Knez
Toma	Turalia	

⁹⁸³ AFSF, F-13, 74.

⁹⁸⁴ Ispravan zbroj je 879.

⁹⁸⁵ Ruhban – redovnik, franjevac (nap. A. I.).

Sello Alaj Begovo Milet Latinski		
Marko	Çiçak	gr: 77
Ivan	Lerota	gr: 95
Pero	Çiçak	gr: 77
Toma	Çiçak	gr: 46
Jandre	Çiçak	gr: 59
Jozo	Kusić	gr: 82
Ivan	Hrnjak	gr: 47
Toma	Periša	gr: 30
Stipan	Šarić	gr: 3
Stipan	Harkas	gr: 82
Ukupno čini		groša 625 ⁹⁸⁷
Fra Mijo	Kutleša	
Pero	Šarić	Knez
Ivan	Lerota	

Kupreski Grad Kod gneg Mileta Latinskoga		
Nikola	Vueva	gr: 80
Pero	Simić	gr: 20
Anto	Papić	gr: 20
Mijo	Beslić	gr: 30
Ivan	Zarnić	gr: 20
Mato	Ravančić	gr: 15
Ivan	Barnas	gr: 25
Mato	Maleš	gr: 20
Lovre	Bešlić	gr: 20
Ivan	Knezević	gr: 20
Gargo	Blatančić	gr: 28
Gargo	Barkan	gr: 25
Stipan	Barkan	gr: 50
Mato	Barkan	gr: 60
Anto	Barkan	gr: 25
Šimun	Vila	gr: 64
Stipan	Vila	gr: 30
Mato	Smoglio	gr: 73
Ukupno		gr: 625
Fra Mijo	Kutleša	
Jozo	Barkan	Knez
Nikola	Vueva	

Sello Goravci Milet Latinski		
Mato	Jović	gr: 65
Marian	Rebrina	gr: 36
Marko	Vuković	gr: 43
Mato	Kebo	gr: 50
Ivan	Kebo	gr: 37
Nikola	Kebo	gr: 43
Nikola	Jelić	gr: 35
Boxo	Krizan	gr: 28
Andria	Radoš	gr: 15
Ukupno		groša 349 ⁹⁸⁶
Fra Mijo	Kutleša	
Ivan	Kebo	Knez
Mato	Jović	

Sello Osmanliae Milet Latinski		
Jozo	Dumančić	gr: 607
Mato	Çolić	gr: 110
Ivan	Dumančić	gr: 269
Mato	Dumančić	gr: 593
Mato	Jurić	gr: 365
Mato	Dumančić	gr: 206
Lovro	Lovrić	gr: 206
Toma	Kuna	gr: 358
Mato	Kuna	gr: 182
Ivan	Kuna	gr: 123
Mato	Jurić	gr: 206
Ivan	Chiormarko	gr: 96: ½
Marian	Vukadin	gr: 73: ½
Andria	Svalina	gr: 90: ½
Marko	Svalina	gr: 58: ½
Blaž	Jurić	gr: 64: ½
Jozo	Çolić	gr: 45: ½
Mato	Tovilo	gr: 64: ½
Ivan	Chialeta	gr: 64: ½
Pero	Karstanović	gr: 77: ½
Ilia	Erceg	gr: 20: ½
Mato	Mihaglević	gr: 58: ½
Luka	Martinović	gr: 20: ½
Ukupno		gr: 3.960
Fra Mijo	Kutleša	
Mato	Çolić	Knez
Jozo	Dumančić	

⁹⁸⁶ Ispravan zbroj je 352.

⁹⁸⁷ Ispravan zbroj je 598.

Sello Zlosella Milet Latinski		
Jozo	Ivić	gr: 547
Jozo	Barstilo	gr: ii7
Anto	Lozić	gr: 33
Pavo	Barstilo	gr: 207
Mato	Raštegorac	gr: 4ii
Tomo	Gargić	gr: 4i5
Anto	Barstilo	gr: 237
Nikola	Dumančić	gr: 4i7
Ivan	Barstilo	gr: 20i
Pero	Rastegorać	gr: 21
Mijo	Kozica	gr: 63
Anto	Lozić	gr: i8
Boxo	Barišić	gr: 65
Božo	Svalina	gr: 57
Mato	Dumančić	gr: 225
Frano	Dumančić	gr: 4i3
Toma	Dumančić	gr: i89
Stipan	Akrap	gr: 21
Mišo	Mihaglević	gr: 54i
Marko	Rastegorac	gr: 327
Ivan	Mihaglević	gr: 375
Pavo	Lozić	gr: 36
Stipan	Bagarić	gr: 285
Mato	Barstilo	gr: 225
Toma	Jarkić	gr: i29
Jerolim	Lozić	gr: 32
Stipan	Tokić	gr: 26i
Jozo	Raštegorac	gr: 4i3
Pilip	Lozić	gr: 39
Marko	Jarčević	gr: 45
Pero	Garbesa	gr: i29
Ivan	Svalina	gr: 21
Pero	Klepić	gr: 45
Pero	Raštegorac	gr: 42
Ivan	Pavič	gr: ii3
Frano	Raštegorac	gr: 45
Anto	Tulić ⁹⁸⁸	gr: 69
Ukupno	groša	6.839 ⁹⁸⁹
Fra Mijo	Kutlesa	
Bile	Garbeša	Knez
Jozo	Ivić	

Sello Bili Potok Milet Latinski		
Mato	Vargoç	gr: 260
Anto	Vari voda	gr: 72
Mijo	Svalina	gr: 57
Illia	Svalina	gr: i55
Boxo	Svalina	gr: 82
Mato	Svalina	gr: 45
Jozo	Barišić	gr: 45
Nikola	Raštegorac	gr: 60
Martin	Ribica	gr: i77
Boxo	Jerkić	gr: i30
Ukupno	groša	i.083
Fra Mijo	Kutleša	
Božo	Svalina	Knez
Mato	Vargoç	

Sello Juriči Milet Latinski		
Mato	Rastegorać	gr: i37
Simun	Bagarić	gr: 33
Illia	Bagarić	gr: 37
Martin	Bagarić	gr: 68
Illia	Jurič	gr: 82
Nikola	Pranić	gr: i9
Marian	Beslić	gr: 82
Jozo	Lozić	gr: 42
Ukupno	groša	500
Fra Mijo	Kutlesa	
Illia	Jurič	Knez
Mato	Rastegorac	

⁹⁸⁸ Ili Talić.

⁹⁸⁹ Ispravan zbroj je 6.829.

Sello Rastičevo Milet Latinski			
Mato	Simić	gr:	43i
Marian	Raič	gr:	ii5
Jakov	Jukić	gr:	i4
Pilip	Ivić	gr:	545
Marko	Ivić	gr:	ii5
Frano	Ivić	gr:	87
Jozo	Barisić	gr:	i45
Illia	Barisić	gr:	375
Jakov	Axaga	gr:	i20
Toma	Barišić	gr:	3i7
Petar	Barisić	gr:	87
Jakov	Barisić	gr:	263
Blax	Barisić	gr:	i5
Petar	Barisić	gr:	72
Martin	Busić	gr:	87
Mato	Čuo	gr:	87
Illia	Busić	gr:	145 ½
Nikola	Kristo	gr:	87
Frano	Kuna	gr:	4i7
Marko	Tokić	gr:	360 ½
Jakov	Tokić	gr:	476 ½
Juro	Besker	gr:	334 ½
Stipan	Leko	gr:	72
Ivan	Lovrić	gr:	58
Ukupno		grosa	4.826
Fra Mijo	Kutleša		
Marko	Ivić	Knez	
Marko	Šimić		

Sello Strazbenica Milet Latinski			
Boxo	Bagarić	gr:	225
Toma	Bagarić	gr:	i23
Illia	Svalina	gr:	i55
Jozo	Svalina	gr:	30
Jozo	Garbesa	gr:	92
Ukupno		gr:	625
Fra Mijo	Kutleša		
Jozo	Svalina	Knez	
Boxo	Bagarić		

Sello Blagaj Milet Latinski			
Illia	Rogalo	gr:	168
Frano	Lovrić	gr:	120
Anto	Lovrić	gr:	94
Martin	Mašić	gr:	60
Mato	Masić	gr:	56
Illia	Rastegorac	gr:	35
Pilip	Jarac	gr:	70
Luka	Stipić	gr:	21
Ukupno		gr:	634 ⁹⁹⁰
Fra Mijo	Kutleša		
Nikola	Knezević	Knez	
Illia	Rogalo		

Sello Malovan, i sello Zvirgniača Milet Latinski			
Božo	Simić	gr:	144
Jakov	Simić	gr:	136
Nikola	Raič	gr:	i08
Anto	Lozić	gr:	i32
Ivan	Ljubas	gr:	56
Ukupno	Malovan	gr:	576

Sello Zvirgniača			
Čavo	Keskić	gr:	399
Bariša	Keskić	gr:	342
Lovro	Keskić	gr:	285
Stipan	Puzić	gr:	42:i0
Anto	Košchi(an)	gr:	128:i0
Stipan	Tovilo	gr:	114
Karlo	Glibo	gr:	299:i0
Frano	Jonić	gr:	199 ½
Jakov	Puzić	gr:	14:i0
Ukupno	Zvirgniača	gr:	1832 ½ ⁹⁹¹
Fra Mijo	Kutleša Ruban		
Mato	Nikić	Knez	
Božo	Šimić		
Svega		gr:	27:780 ⁹⁹²

⁹⁹⁰ Ispravan zbroj je 624.

⁹⁹¹ Ispravan zbroj je 1.823 ½.

⁹⁹² Ispravan zbroj je 27.747.

Sello Prasticevo Milet Latinski.

Marko Simić Marian Šarić Jakov Đukić B. Lj. Jarić
 gr. 401 gr. 115 gr. 14 gr. 525
 Marko Jarić Frano Jarić Dožo Barisić Ilija Barisić
 gr. 715 gr. 87 gr. 145 gr. 375
 Jakov Blagaž Tomaž Barisić Petar Barisić Jakov Barisić
 gr. 120 gr. 377 gr. 87 gr. 263
 Blaž Barisić Petar Barisić Martin Barisić Mato Čuić
 gr. 15 gr. 72 gr. 87 gr. 87
 Ilija Barisić Nikola Krsto Frano Kunca Marko Tokić
 gr. 145 $\frac{1}{2}$ gr. 87 gr. 177 gr. 360 $\frac{1}{2}$
 Jakov Tokić Đuro Baskić Stjepan Leko Ivan Laurić
 gr. 476 $\frac{1}{2}$ gr. 334 $\frac{1}{2}$ gr. 72 gr. 58
 Ukupno čini grada 4.826
 Fra Mijo Milišić Marko Jarić Kunca Marko Simić

Sello Blagaj Milet Latinski.

Ilija Rogala Frano Laurić Anto Laurić Martin Masić
 gr. 168 gr. 120 gr. 94 gr. 60
 Mato Masić Ilija Rastegorac B. Lj. Jarač Leko Stjepić
 gr. 56 gr. 35 gr. 70 gr. 21
 Ukupno gr. 634
 Fra Mijo Milišić Nikola Kružević Kunca Ilija Rogala

Prilog I.1. Jedna stranica popisa katolika Kupresa koji su platili bedeliju 5. srpnja 1856.

Nr. 13.

Verlustliste
ausgegeben am
Veszteség lajstrom
kiadatott
Seznam ztrát
vydaný
Lista strat
wydana dnia
Листа утрат
видана дня

Popis gubitaka
izdan dne
Lista de perderi
edată în
Seznamek izgub
izdan dne
Ztratna listina
vydano dňa
Lista delle perdite
pubblicata il

14./9. 1914.

Für die Vollständigkeit und Richtigkeit des Nachdruckes der Verlustlisten übernimmt das Kriegsministerium
lista wie immer gearlete Verantwortung.

A veszteség lajstrom utánnymafának teljességeert és helyességeert a hadügyministerium semminemű felelős-
ségét sem vállal.

Za úplnost a správnost patisku seznamu ztrát nepřijímá ministerstvo vojenski nizačne zodpovednosti.

Za zupełność i dokładność przedruku list strat Ministerstwo wojny nie przyjmuje żadnej odpowiedzialności.

Министерство силъ не принимаетъ никакой ответственности за точность и правильность списковъ утрат.

Za potpunost i ispravnost preštampavanja popisa gubitaka ne preuzima ratno ministarstvo nikakve odgovornosti.

Pentru completinea și corectitatea listelor de perderi reproduce ministerul de războiu nu ea asupra sa nici un
fel de responsabilitate.

Za popolnost in pravilnost ponatiskov seznamkov izgub ne prevzema vojno ministarstvo nikakršne odgovornosti.

Za správnost a pravdy pridruku tejto ztratnej listiny nevezme vojensko ministerium žiadnu zodpovednosť.

Per la completezza ed esattezza della ristampa della lista delle perdite il Ministero della guerra non assume
responsabilità di sorta.

Wien 1914.

Aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei.

PRILOG II.

Popis osoba s Kupresa prema službenim izvješćima
objavljenim u *Verlustliste / Popis gubitaka*⁹⁹³

Prezime, ime, općina (godina rođenja)	Šarža; Četa; Pododio	Napomena
		Umro / Ranjen / Zarobljen (Tot / Verwundet / Kriegsgefangen)
Ančić, Ivan, Vrila (1879.)	Jäg;bh. FJB. Nr. 7;	gestorben (26./1. 1918)
Aničić, Grgo, Kupres (1887.)	ResZugsf.;bh. IR. Nr. 4;	gefallen (2./5. 1917)
Antić, Nikola, Otinovci (1892.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Aschabad, Rußland
Antić, Ivo, Otinovci (1890.)	ErsResPion;TelR.; 16. Komp.	kriegsgefangen, Asinara, Reparto Fornelli, Italien.
Babić, Ivan d. Joso, Vrila (1885.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 7. Komp.	verwundet
Babić, Ivan, Olovo (1885.)	Jäg;bh. FJB. Nr. 8; 1. Komp.	verwundet
Bagarić, Ivo, Otinovci (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, Astrachan, Rußland
Bagarić, Tomo, Zloseto (1883.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 12. Komp.	tot (16./2. 1916)
Bagarić, Ivan, Kupres (1888.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, (Aus der kriegsgefangenschaft befreit, zurückgekehrt.)
Bagarić, Marko, Zloseto (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. Komp.	verwundet
Bagarić, Marko, Otinovci (1892.)	ErsResInfst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, Rußland
Bagarić, Jozo, Rastičevo (1891.)	InfstTitGefr.;bh. IR. Nr. 4; 3. Komp.	kriegsgefangen, Tobolsk, Rotte 4, Rußland
Bagarić, Niko, Zloseto (1883.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, Rußland
Bagarić, Ivan, Kupres (1895.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	gefallen (24./7. 1917)
Baić, Aleksandar, G. Vukovsko (1878.)	Infst.;IR. Nr. 70; 8. Komp.	kriegsgefangen, Rußland
Baić, Stevo, (Donje?) Vukovsko (1890.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 6. Komp	kriegsgefangen, Dorf Olginskoje, Gouvernement Tomsk, Rußland
Baić, Vasa, G. Vukovsko (1893.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Jegorjewsk, Gouvernement Rjäsan, Rußland
Bajić, Ljubo, D. Vukovsko (1884.)	Unterjäg;bh. FJB. Nr. 8; 1. Komp.	verwundet
Baković, Atif, Vrila (1892.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland
Baković, Dervo, Kupres (_)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 10. Komp.	verwundet
Barišić, Tomo, Blagaj (1889.)	Infst.;fstIB. Nr. 4; 4. Komp.	verwundet
Barišić, Jovo, Rastičevo (1892.)	infst.;bh. IR. Nr. 3;	kriegsgefangen, Karatchew, Gouvernement Orel, Rußland
Barišić, Ivan, Rastičevo (1886.)	Infst.;bh. IR. Nr. 1, 5. Baon.; 3. Komp.	verwundet
Barišić, Martin, Rastičevo (1873.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt dem nh. IR Nr. 5; 11. Komp.	gefallen (8.-18./8. 1917)
Barišić, Jozo, Kupres (1870.)	Infst.;bh. IR. Nr. 1; 4. Komp.	verwundet
Barišić Zaman, Franjo, Rastičevo (1875.)	ResInfst.;bh. IR Nr. 4;	tot (6./11. 1915)

⁹⁹³ OeStA, KA.

Barišić-Jaman, Frano, Rastičevo (1875.)	Infst.;k.k. LstMarschB. Nr. 26; 4. Marschkomp.	tot (6./11. 1915)
Bastić, Stojan, Vukovsko (1887.)	Infst.;bh. IR. Nr. 22; 28. Komp	verwundet
Bećirbegović, Selpin, Kupres (1887.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. Komp.	verwundet
Bećirbegović, Asmo, H, B, Kupres (1896.)	Infst.;IR. Nr. 63; 2. Komp.	verwundet
Beneun, Emil, Mračaj (1895.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, Padula, Italien
Bešlić, Marko, Rastičevo (1888.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 1. ErsKomp.	kriegsgefangen, Ostachkow, Gouvernement Twer, Rußland
Bojanić, Ostoja, Ravno (1878.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 3. Komp.	tot (8.-10./1. 1916)
Bojanić, David, Kupres (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 8. Komp.	tot (10.-30./5. 1916)
Bojanić, Aleksa, H, B, Vukovsko (1896.)	Infst.;IR. Nr. 63; 2. Komp.	verwundet
Bojanić, Božo, G. Vukovsko (1897.)	LstUnterjäg;bh. FJB Nr. 6; 4. Komp.	gefallen (20./11. 1917)
Bosnić, Marko, Blagaj (1894.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 1. ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland
Bošnjak, Pavo, Ravno (1889.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 4. Komp.	kriegsgefangen, Petropawlowsk, Gouvernement Akmonlist, Rußland
Božukalo, Pero, Ravno (1888.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4;	tot (16./5. 1916)
Bračić, Sava, D. Vukovsko (1886.)	ResInfst.;bh. IR. Nr. 4; 14. Komp.	kriegsgefangen, Birjutsch, Gouvernement Woronesch, Rußland
Brkan, Stojan, Olovo (1896.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt dem IR. Nr. 1; 15. Komp.	verwundet
Bučić, Avdo, Rastičevo (1892.)	Infst.;bh. IR. Nr. 3; 7. Komp.	verwundet
Budiša, Risto, Rastičevo (1880.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt dem IR. Nr. 1; 29. Komp.	gefallen (23./6. 1917)
Bukvić, Jovo, Ravno (1891.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 10. Komp.	verwundet
Bukvić, Ljubo, Ravno (1897.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt der k. u. k. HochgepKomp. Nr. 16;	gefallen (26./5. 1918)
Bulut, Jozo, Rastičevo (1884.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 3. Komp.	verwundet
Burkić, Zaim, Kupres (1896.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, Forte Begato, Genua, Italien
Bušić, Jozo, Rastičevo (1880.)	Infst.;FstIB. Nr. 6; 3. Komp.	verwundet
Cavfka, Gyuko, Rilić (1876.)	LstArbeiter;bh. IR. Nr. 4;	gestorben (17./9. 1917)
Čaleta, ⁹⁹⁴ Marjan, Zloselo (1884.)	Infst.;FstIB. Nr. 5; 3. Komp.	verwundet
Čaleta, Jozo, Kupres (1887.)	ErsRes.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland
Čaleta, Cvitko, Osmanlije (1893.)	Gefr.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Uglitsch, Gouvernement Jaroslawl, Rußland
Čaleta, Jozo, Kupres (1887.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland
Čelebić, Stojan, Ravno (1881.)	ResInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, St. Kaachka, Gebiet Transkaspien, Rußland
Čelebić, Risto, Ravno (1894.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 1. ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland
Čelebić, Tomo, Ravno (1892.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Kiew, Rußland
Čelebić, Đorđo, Ravno (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. ErsKomp.	kriegsgefangen, Borissogljebesk, Gouvernement Tambow, Rußland

⁹⁹⁴ Ispravno Čaleta.

Čičak, Stipo, Otinovci (1885.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	verwundet
Čičić, Jozo, Zvirnjača (.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	verwundet
Čisić, Jozo, Zvirnjača (1892.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	verwundet
Čolak, Ivan des Miško, Ravno (1885.)	Infst.;bh. IR. Nr. 3; 3. Komp.	verwundet
Čolić, Ivan, Kupres (1892.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 6. Komp	kriegsgefangen, Rußland
Čulić, Sretko, Rastičevo (1889.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 4; 4. Komp.	kriegsgefangen, Rumänien
Čosić, Ivan, Zloseto (1892.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	tot (22.-30./11. 1914)
Čurković, Stipe, Vrila (1883.)	Infst.;FstIB. Nr. 6; 4. Komp.	verwundet
Desić, Krstan, Mračaj (1873.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 6; 3. Komp.	gefallen (6./8. 1917)
Desić, Vukosav, Mračaj (1886.)	Jäg.TitPatr.f.;bh. FJB. Nr. 8, zugeteilt dem bh. IR. Nr. 1; 1. Komp.	gefallen (17./9. 1917)
Despinić-Cvijin, Gavro, G. Vukovsko (1886.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. Komp.	kriegsgefangen, Italien
Dnonjak (tr. Duvnjak?), Jovo des Lazo, Malovan (1886.)	Infst.;FIB. Nr. 4; 4. Komp.	verwundet
Dobrić, Božidar, Šemanovci (1897.)	Zivilfuhrman;;	kriegsgefangen, Asinara, Italien
Dragojević, Mitar, Ravno (1890.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	gestorben (28./2. 1918)
Dragoljević, Vaso, Ravno (1891.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 23. Komp.	verwundet
Dragoljević, Krstan, Ravno (1878.)	LstPatr.f.;FJB. Nr. 20; 2. Komp.	gestorben (6./1. 1918)
Dragoljević-Panić, Marko, Ravno (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. ErsKomp.	kriegsgefangen, Vereinigtes Spital Nr. 22 in Rybinsk, Gouvernement Jaroslaw, Rußland
Dugandžić, Marko, Zloseto (1887.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland
Dujmić, Stanko, D. Vukovsko (1889.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 5; 4. Komp.	kriegsgefangen, Rumänien
Dumančić, Ante, Zloseto (1893.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	verwundet
Dumančić, Nikola, Osmanlije (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	tot (16.-27./3. 1915)
Dumančić, Jozo, Osmanlije (1894.)	Gefr.;bh. IR. Nr. 3; 1. Komp.	verwundet
Dumančić, Pero, Kupres (1886.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4, 5. Baon.; 1. Komp.	verwundet
Dumančić, Marko, Kupres (1890.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 7. Komp.	kriegsgefangen, Astrachan, Rußland
Dumančić, Marko, Zloseto (1886.)	Korp.;bh. IR. Nr. 4; 4. Komp.	verwundet
Dumančić, Pero, Zloseto (1886.)	Korp.;bh. IR. Nr. 4; 4. Komp.	verwundet
Dumančić, Ivan, Zloseto (1886.)	Korp.;bh. IR. Nr. 4; 9. Komp.	kriegsgefangen,
Dumančić, Stipo, Kupres (1880.)	KorpTitZugsf.;bh. IR. Nr. 4; 16. Komp.	kriegsgefangen, Rußland
Dumančić, Frane d. Mate, Osmanlije (1897.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt dem k.k. LIR Nr. 23.; 6. Komp	verwundet
Dumančić, Ivan, Osmanlije (1893.)	Gefr.;bh. IR. Nr. 3; 15. Komp.	verwundet
Dumančić, Drago, Osmanlije (1895.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, Genua, Forte Begato, Italien
Dumančić, Božo, Kupres (1890.)	Partf.;bh. IR. Nr. 4; 4. Komp.	tot (29.-31./12- 1916)
Dumančić, Marko, Zloseto (1881.)	UntJäg.;bh. IR. Nr. 4; 4. Komp.	verwundet
Dumančić, Marko, Zloseto (1895.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	gestorben (9./3. 1918)
Dumančić-Topalović, Filip, Zloseto (1879.)	Infst.;FstIB. Nr. 6; 3. Komp.	verwundet
Dumančić-Topalović, Ivan, Zloseto (1886.)	ResGefrTitKorp. Statt Korp.;bh. IR. Nr. 4; 9. Komp.	kriegsgefangen, Asinara, 2. Reparto Italien. (War ohne Internierungsort gemeldet.)
Dunamčić, Anton, Zloseto (1893.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Astrachan, Rußland
Duvnjak, Luka, Malovan (1888.)	Jäg.;bh. FJB Nr. 1; 4. Komp.	kriegsgefangen, Rußland

Duvnjak, Mitar, Malovan (1889.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 8. Komp.	kriegsgefangen, Sterlitamak, Gouvernement Ufa, Rußland
Duvnjak, Mirko, Malovan (1896.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4, MGA. I;	verwundet
Duvnjak, Toma, Malovan (1883.)	Zugsf.;bh. FJB. Nr. 8;	kriegsgefangen, S. Maria, Italien
Duvnjak, Jovo, Malovan (1886.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 4; 4. Komp.	kriegsgefangen, Rumänien
Duvnjak, Ostoja, Malovan (1878.)	Infst.;bh. IR. Nr. 2; 9. Komp.	gefallen (21.-30./12. 1917)
Đurica, Mitar, G. Vukovsko (1897.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. Komp.	verwundet
Đurić, Simo, Vukovsko (1886.)	Unterjäg.;bh. FJB. Nr. 3; 3. Komp.	verwundet
Đurić, Pero, G. Vukovsko (1889.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 8; 1. Komp.	verwundet
Đurić, Mitar, G. Vukovsko (1896.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 4; MG Komp.	gefallen (22./4. 1918)
Elez, Mustafa, Vriila (1889.)	Infst. TitGefr.;bh. IR. Nr. 4; 12. Komp.	verwundet
Franić, Luka, Kupres (.)	Ziviltragtierf.;GebEttappTrainzug Nr. 7/15;	tot (gestorben in Kamenica Serbien.)
Galić, Mile, Mračaj (1897.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	gestorben (20./3. 1918)
Golić, Sava, G. Vukovsko (1881.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. Komp.	kriegsgefangen,
Golić, Janko, Ravno (1885.)	ResInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Birjutch, Gouvernement Woronesh, Rußland
Grbeša, Tomo, Zloseto (1896.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. Komp.	verwundet
Grbeša, Jozo, Rastićevo (1883.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 1; 4. Komp.	verwundet
Grgić, Mate, Zloseto (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 3; 1. Komp.	verwundet
Grgić, Marko, Zloseto (1878.)	Tragtierführer;IR. Nr. 81;	verwundet
Grgić-Brstilo, Ante, Zloseto (1884.)	Gefr.;FstIB. Nr. 5; 1. Komp.	verwundet
Grgić-Brstilo, Ante, Zloseto (1884.)	Gefr. TitKorp.;bh. IR. Nr. 1; 1. Komp.	verwundet
Grubeša, Ivan, Rastićevo (1880.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4;	tot (6./11. 1915)
Herceg, Jure, Kupres (1881.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 8. Komp.	kriegsgefangen, Rußland
Horoz, Salko, Zloseto (1880.)	LstnInfst.;bh. IR. Nr. 4;	tot (6./11. 1915)
Hrnjkaš, Božo, Otinovci (.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 5. Marschkomp.	tot (19./8. 1915)
Hrnjkaš, Božo, Otinovci (1887.)	LstInfst.;bh. FJB. Nr. 8;	gefallen (19./8. 1916)
Husejnbegović, Ale, Kupres (1881.)	Unterjäg.;bh. IR. Nr. 4; 4. Komp.	tot (20./10. - 3./11. 1914)
Ivanković, Blagoje, Ravno (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4, MarschR Nr. 18; 14. Komp.	verwundet
Ivanković, Jovo, Rilić (1886.)	Infst.;FstIB. Nr. 5; 4. Komp.	verwundet
Ivanković, Ilija, Ravno (.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, (Warkriegsgefangen, Ist wieder eingerückt
Ivić, Anto, Rastićevo (1894.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Nikolsajewsk, Gouvernement Samara, Rußland
Ivić, Anton, Zloseto (1880.)	ResGefr.;bh. IR. Nr. 4; 2. Komp.	kriegsgefangen, Asinara, Italien
Ivić, Ilija, Kupres (1891.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, Genua, Forte Begato, Italien
Ivić, Franjo, Blagaj (1875.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 1;	verwundet
Ivić, Mijo, Zloseto (1898.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 22. Komp.	verwundet
Ivković, Marijan, Otinovci (1891.)	ResInfst.;bh. IR. Nr. 4; 13. Komp.	kriegsgefangen, Birjutsch, Gouvernement Woronesch, Rußland
Ivković, Jakov, Otinovci (1881.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt dem bh. IR Nr. 3; 3. Komp.	gefallen (31./12. 1916)

Janjić, Jovo, D. Vukovsko (1880.)	Infst.;FstIB. Nr. 6; 3. Komp.	verwundet
Janjić, Krstan, G. Vukovsko (1880.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. Komp.	kriegsgefangen, Italien
Janjić, Marko, G. Vukovsko (1889.)	Res Ünterjäg.;bh. FJB. Nr. 3; 4. Komp.	gefallen (22./4. 1917)
Jarčević, Ivan, Blagaj (1895.)	Infst.;bh. IR. Nr. 3; 3. Komp.	tot (25./5. - 10./6. 1915)
Jarčević, Luka des Ilija, Blagaj (1889.)	Infst.;FstIB. Nr. 4; 4. Komp.	tot (22.-24./10. 1915)
Jarčević, Mate, Blagaj (1893.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, Astrachan, Rußland
Jarčević, Simo, Ravno (1887.)	Gefr.;bh. IR. Nr. 1, V. Baon.; 4. Komp.	verwundet
Jarčević, Anton, Blagaj (1887.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, Razdolnoje Rußland
Jarčević, Vujo, Ravno (1888.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland
Jarčević, Ante, Blagaj (1888.)	Partf.;bh. FJB. Nr. 4; 4. Komp.	verwundet
Jarčević, Cvijo, Ravno (1889.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. Komp.	verwundet
Jezidžić, Jozo, Vrila (1879.)	LstnInfst.;bh. IR. Nr. 4;	tot (4./11. 1915)
Jezidžić, Marko, Vrila (1881.)	Gefr.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, Rußland
Juhić (tr. Jukić?), Marijan, Rastičevo (1882.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. Komp.	verwundet
Jukić, Marijan, Rastičevo (1882.)	Infst.;FstIB. Nr. 6; 4. Komp.	verwundet
Jurčević, Ivan, Blagaj (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. ErsKomp.	kriegsgefangen, Jaransk, Gouvernement Wjatka, Rußland
Kajan, Avdo, Blagaj (1889.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. ErsKomp.	kriegsgefangen, Pereslawl, Gouvernement Wladimir, Rußland
Kanlić, Pero d. Miloš, Malovan (1886.)	Infst.;k.k. LstIR. Nr. 37; 16. Komp.	verwundet
Karan, Nikola, Blagaj (1893.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt dem IR. Nr. 1, Stb;	verwundet
Karan, Simo, Blagaj (1896.)	LstInfst.;bh IR Nr. 4;	verwundet
Katanić, Krstan, D. Vukovsko (1882.)	Infst.;bh. IR. Nr. 3; 3. Komp.	verwundet
Keskić-Tikić, Jozo, Ravno (1884.)	Infst.;bh. IR. Nr. 3; 3. Komp.	verwundet
Knezić, Lazo, Blagaj (1881.)	Infst.;FstB. Nr. 5; 4. Komp.	verwundet
Knezić, Mihajlo, Blagaj (1892.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, Koslow, Gouvernement Tambow, Rußland
Knezić, Tomo, Blagaj (1886.)	ResInfst.;bh. IR. Nr. 4; 4. ErsKomp.	kriegsgefangen, Tomsk, Rußland
Knežić, Lazo, Šemanovci (1881.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 3; 3. Komp.	verwundet
Knežić, Pavo, Blagaj (1893.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1.ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland
Knežić, Bojan, Blagaj (1892.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 1. ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland
Knežić, Pero, Blagaj (1889.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 4. ErsKomp.	kriegsgefangen, Iwanowo-Wosnesensk, Gouvernement Vladimir, Rußland
Kovačević, Simo, Blagaj (1893.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Pensa, Rußland
Kovačić, Jovo, Blagaj (1880.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, (Aus der kriegsgefangenschaft befreit, zurückgekehrt.)
Kovačić, Simo, Blagaj (1893.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Kirssanow, Gouvernement Tambow, Rußland
Krndija, Sava, Blagaj (1893.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland
Krndija, Stojan, Blagaj (1888.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 8;	kriegsgefangen, S. Maria, Italien

Krstanović, Trivun, Ravno (1885.)	ResJäg.;bh. FJB. Nr. 1; 1. Komp.	kriegsgefangen, Tobolsk, Rotte 4, Rußland
Krvopić, Stanko, G. Vukovsko (1889.)	Jäg;bh. FJBaon.; 7. Komp.	kriegsgefangen,
Krvopić, Luka, Vukovsko (1879.)	LstJäg.;bh. FJB. Nr. 6; 2. Komp.	verwundet
Kumović, Savo d. Marko, Ravno (1895.)	Gefr.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt dem k.k. LIR Nr. 23; 11. Komp.	verwundet
Kumović, Luka, Ravno (1888.)	Infst.;bh. IR. Nr. 3; 3. Komp.	verwundet
Kuna, Ante, Rastičevo (1895.)	Infst.;bh. IR. Nr. 3; 15. Komp.	tot (21.-30./3. 1915)
Kuna, Jandre, Rastičevo (1889.)	Korp.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, Rußland
Kuna, Niko, Kupres (1884.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland
Kuna, Jozo, Rastičevo (1892.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland
Kuna, Jozo, Rastičevo (1892.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Charkow, Rußlands
Kuna, Niko des Ivan, Kupres (1882.)	Infst.;bh. FJB. Nr. 7, zugeteilt dem bh IR. Nr. 5; 6 Komp.	verwundet
Kuna, Jozo, Osmanlije (1873.)	Korp.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt dem bh IR Nr. 5; 13. Komp.	verwundet
Kuna, Jozo, Osmanlije (1873.)	Infst.;bh. IR. Nr. 5, zugeteilt dem bh. IR. Nr. 4; 13. Komp.	verwundet
Kuna, Stipe, Rastičevo (1886.)	Korp.;bh. IR. Nr. 4, StabsUntAbt.;	verwundet
Kuna, Josip, Kupres (1873.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	gestorben (21./12. 1917)
Kuna, Ivan, Osmanlije (1895.)	Infst.;Infst. Bh IR. Nr. 4; 22. Komp.	gefallen (1.-21./1. 1917)
Kuna, Mijo, Kupres (1882.)	Infst.;bh IR. Nr. 1; _	gestorben (9./3. 1918)
Kunović, Đuro, Ravno (1897.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2./22. Marschkomp.	verwundet
Kureljušić, Božo, Blagaj (1890.)	Infst.;FstIB. Nr. 5; 4. Komp.	verwundet
Kuštro, Ante, Kupres (.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 9. Komp.	tot (28./10. 1915)
Ledić, Marko, Kupres (1891.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland
Lovrić, Grgo, Osmanlije (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Nikolsajewsk, Gouvernement Samara, Rußland
Lovrić, Niko, Kupres (1893.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Nikolsajewsk, Gouvernement Samara, Rußland
Lovrić, Stipan, Kupres (1883.)	Infst.;FstB. Nr. 6; 3. Komp.	verwundet
Lovrić, Franjo, Blagaj (1889.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4;	tot (21./10. 1915)
Lovrić, Mate, Blagaj (1896.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 14. Komp.	verwundet
Lovrić, Mijo, Olovo (1888.)	Korp.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, Rußland
Lozančić, Ante, Vrila (1889.)	Infst.;FIB. Nr. 4; 4. Komp.	verwundet
Lozančić, Mate, Vrila (1883.)	Infst.;FstIB Nr. 5; 3. Komp.	tot (3./11. 1915)
Lozančić, Ante, Vrila (1892.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 4. ErsKomp.	kriegsgefangen, Laichew, Gouvernement Kasan, Rußland
Lozančić, Joso, Vrila (1890.)	Infst.;FstIB. Nr. 4; 4. Komp.	verwundet
Lozančić, Mate, Vrila (1883.)	Infst.;k.k. IR. Nr. 4;	tot (3./11. 1915)
Lozančić, Bariša, Vrila (1881.)	ResInfst.;bh. IR. Nr. 4; 4. Komp.	kriegsgefangen, Rußland
Lozančić, Mate, Otinovci (1884.)	LstnInfst.;bh. IR. Nr. 4;	tot (3./11. 1915)
Lozančić, Božo, Vrila (1884.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 7. Komp.	verwundet
Lozančić, Stipo, Botun (1895.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 14. Komp.	verwundet
Lozančić, Luka, Vrila (1887.)	Jäg;bh. FJB. Nr. 4; 4. Komp.	verwundet
Lozančić, Marko, Vrila (1889.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 4; 4. Komp.	verwundet

Lozić, Pero, Rastičevo (1891.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland
Lozić-Colanović-Galić, Marko, Zloseto (1881.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 14. Komp.	kriegsgefangen, Rußland
Lugonja, Marko, Ravno (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. Komp.	verwundet
Lugonja, Spiro, Ravno (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, Rußland
Lugonja, Božo, Ravno (1891.)	ErsResInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Tomsk, Rußland
Lugonja, Lazo, Ravno (1889.)	Jäg.;bh. IR. Nr. 4; 3. Komp.	verwundet
Maleš, Lazo, Rilić (1881.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 3. ErsKomp.	kriegsgefangen, Volterra S. Chiari, Italien
Malić, Ile, Vukovsko (1895.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4;	gestorben (1./12. 1917)
Mandić, Risto, Kupres (1895.)	Infst.;Infst. bh IR. Nr. 4; 24. Komp	verwundet
Manojlović, Uroš, G. Vukovsko (1890.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 3. ErsKomp.	kriegsgefangen, Finalmarino, Italien
Manojlović, Tode, Vukovsko (1882.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 23. Komp.	kriegsgefangen, Rußland
Manojlović, Božo, G. Vukovsko (1876.)	Infst.;IR. Nr. 63; 4. Komp.	gefallen (25.-31./8. 1917)
Marić, Jovo, Rastičevo (1880.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 3; 3. Komp.	verwundet
Marić, Jovo, Kupres (1885.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, (Aus der kriegsgefangenschaft befreit, zurückgekehrt.)
Marić, Jovo, Blagaj (1886.)	LstnInfst.;bh. IR. Nr. 4;	tot (6./11. 1915)
Marić, Đorđo, Malovan (1881.)	Infst.;FstIB. Nr. 4; 3. Komp.	tot (15./5. 1916)
Marić, David, Rilić (1886.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 11. Komp.	kriegsgefangen,
Marić, Đuro, Blagaj (1884.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 14. Komp.	verwundet
Marić, Đorđo, Malovan (1881.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4;	tot (15./5. 1916)
Marić, Sava, Blagaj (1897.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; MGK Komp. III	verwundet
Marić, (Lj)ubo, Šemanovci (1892.)	Infst.;bh. IR. Nr. 3; 6. Komp	gestorben (18./9. 1917)
Marić, Ilija, Kupres (1898.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 7;	gestorben (16./12. 1917)
Marić, Đuka, Malovan (1887.)	ResInfst.;bh. IR. Nr. 4; 3. ErsKomp.	kriegsgefangen, Skobelew, Gebiet Fergana, Rußland
Marković, Vuko, D. Vukovsko (1884.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. Komp.	verwundet
Marković, Dragoja, Vukovsko (1896.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 6. Komp	verwundet
Marković, Mišo, D. Vukovsko (1880.)	Infst.;bh. IR. Nr. 3; 3. Komp.	verwundet
Marković, Đorđo, D. Vukovsko (1898.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 21. Komp.	verwundet
Marković, Dragoje, Vukovsko (1896.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	gestorben (13./7. 1918)
Matić, Stanko, Rilić (1884.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	verwundet
Matić, Lazo, Blagaj (1889.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. Komp.	kriegsgefangen
Matić, Marko, Blagaj (.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Taschkent, Rußland
Matić, Simo, Blagaj (1889.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	gefallen (24./1. 1917)
Mešan, Fehim, Vrilo (1892.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Astrachan, Rußland

Mihajlović, Ivan, Zloselo (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 3; 7. Komp.	verwundet
Mihajlović, Anton, Zloselo (1895.)	Infst.;bh. IR. Nr. 3; 1. Komp.	tot
Mihaljević, Jozo, Zloselo (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. Komp.	verwundet
Mihaljević, Frane, Zloselo (1895.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland
Mihaljević, Marko, Zloselo (1889.)	Jäg;bh. FJB. Nr. 4; 4. Komp.	tot (17.-23./10. 1916)
Mihaljević, Božo, Zloselo (1880.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt dem bh IR Nr. 5; 12. Komp.	verwundet
Mihaljević, Ilija, Zloselo (1895.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 10. Komp.	verwundet
Mihaljević, Frano, Zloselo (1889.)	LstJäg.;FJB. Nr. 20, zugeteilt dem FJB. Nr. 22; 1. Komp.	gefallen (11./2. 1918)
Mihaljević, Kazimir, Zloselo (1895.)	Jäg;bh. FJB. Nr. 4; 2. Komp.	gefallen (25./3. 1918)
Mijatović, Spiro, Blagaj (1891.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	verwundet
Mijatović, Mihajlo, Blagaj (1879.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; Marschenkomp.	tot (20./6.-7./7. 1915)
Mijatović, Ile, Blagaj (1879.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 6. ErstKomp.	kriegsgefangen, Castello, Brescia, Italien
Milinović, Simo, D. Vukovsko (1893.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Birjutsch, Gouvernement Woronesh, Rußland
Milinović, Simo, D. Vukovsko (1893.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Birjutsch, Gouvernement Woronesh, Rußland
Milišić, Lazo, Blagaj (1883.)	LstnInfst.;bh. IR. Nr. 4;	tot (6./11. 1915)
Milišić, Zajaria d. Jovo, Blagaj (1897.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt dem k.k. LIR Nr. 23.; 6. Komp	verwundet
Milnović, Cvijo, D. Vukovsko (1882.)	Infst.;k.k. LstIR. Nr. 37; 13. Komp.	verwundet
Mišković, Aleksa, D. Vukovsko (1887.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 3. Komp.	kriegsgefangen, Skobelew, Gebiet Fergana, Rußland
Mišković, Gligo, D. Vukovsko (1892.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Skobelew, Gebiet Fergana, Rußland
Mišković, Gligo, D. Vukovsko (1892.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Marseille, Frankreich
Mišković, Dane, D. Vukovsko (1874.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; Trägenkomp.	gefallen (13./8. 1918)
Mitrović, Cvitan, D. Vukovsko (1890.)	Infst.;IR. Nr. 22; 7. Komp.	verwundet
Mitrović, Cvijo, Kupres (1890.)	Infst.;IR. Nr. 22, Marsch R. Nr. 18; 7. Komp.	tot (11./7. 1915)
Mitrović, Cvijo, Kupres (1890.)	Infst.;IR. Nr. 22, Marsch R. Nr. 18; 7. Komp.	tot (11./7. 1915)
Mračajac, Luka, Ravno (1886.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. Komp.	verwundet
Mračajac, Krsto, Ravno (1891.)	ErsRes.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Pokrow, Gouvernement Wladimir, Rußland
Mračajac, Gavro, Ravno (1890.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 5. Komp.	verwundet
Musić, Janko, Ravno (1888.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 22. Komp.	verwundet
Mušić, Janko, Ravno (1889.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. Komp.	verwundet
Nikolić, Marko, Rastičevo (1883.)	ResZugsf.;bh. IR. Nr. 4; 15. Komp.	kriegsgefangen, Kaljasin, Gouvernement Twer, Rußland
Nikolić, Franjo, Rastičevo (1897.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt dem bh IR Nr. 7; 11. Komp.	verwundet

Nikolić, Franjo, Rastičevo (1897.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 11. Komp.	verwundet
Nikolić-Kaurin, Marko statt Nikolić Marko, Rastičevo (1883.)	Zugsf.;bh. IR. Nr. 4;	gefallen (3./5. statt 1.-10./5. 1915)
Ostojić, Savo, Vukovsko (1896.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 8. Komp.	verwundet
Paja, Mate, Vrila (1884.)	Gefr.;FstIB. Nr. 5; 3. Komp.	verwundet
Palalić, Mujo, Kupres (1890.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, (Aus der kriegsgefangenschaft befreit, zurückgekehrt.)
Panić, Bogdan, Kupres (1891.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Tjumen, Gouvernement Tobolsk Rußland
Pavić, Pavo, Kupres (1887.)	Jäg.;bh. IR. Nr. 4;	verwundet (Zugeteilt der Grenzjägerkomp. Nr. IV.)
Pavić, Ivan, Zloselo (1888.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt dem IR. Nr. 96; 7. Komp.	verwundet
Pavić-Brstilo, Mijo, Zloselo (1879.)	LstnInfst.;bh. IR. Nr. 4;	tot (5./11. 1916)
Pehlivanović, Niko, Otinovci (1883.)	LstnInfst.;bh. IR. Nr. 4;	tot (6./11. 1916)
Perija (Bulut), Jandro statt Jandre, Vrila (1884.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 9. Komp.	tot (1./10. 1914)
Petković, Ivo, Blagaj (1893.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Sterlitamak, Gouvernement Ufa, Rußland
Petković, Nikola, Blagaj (1896.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 3. Komp.	gestorben (7./8. 1917)
Pilić, Hasan, Kupres (1876.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 8; 3. Komp.	verwundet
Popović, Mitar, D. Vukovsko (1891.)	EinjFreiw. TitKorp.;bh. IR. Nr. 4; 1. ErsKomp.	kriegsgefangen, Murom, Gouvernement Wladimir, Rußland
Popović, Mile, D. Vukovsko (1880.)	Infst.;bh. IR. Nr. 1, 5. Baon.; 4. Komp.	tot (17./6. 1916)
Pribeljak, Pero, Blagaj (1892.)	LstInfst.;IR. Nr. 78; 1. Komp.	tot (29./7. 1916)
Priponjić, Cvjetko, Rastičevo (1888.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 4; 4. Komp.	verwundet
Radak, Pero, Blagaj (.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 6. Komp	verwundet
Radić, Pero, Vrila (1886.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	verwundet
Radić, Mile, Vukovsko (1892.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 4. Komp.	verwundet
Radić, Anto, Otinovci (1887.)	ResInfst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, Rußland
Radoš, Jovo (tr. Jozo?), Otinovci (1894.)	Gefr.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, Rußland
Radoš, Ivo, Otinovci (1894.)	LstnInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Aulie-Ata, Gebiet Syr-Daria, Rußland
Raić, Božo, Vrila (1895.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, Ardatow, Gouvernement Simbirsk, Rußland
Raić, Mijo, Rastičevo (1873.)	Infst. TitKorp.;bh. IR. Nr. 4;	verwundet
Rajić, Joso, Zloselo (1889.)	Infst.;FstIB. Nr. 4; 4. Komp.	verwundet
Rajić, Aleksandar, Rastičevo (1887.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 4; 4. Komp.	tot (17.-23./10. 1916)
Ramić (tr. Romić?), Vukadin d. Andrija, Rastičevo (1886.)	Infst.;FIB. Nr. 4; 4. Komp.	verwundet
Raštegorac, Ivan, Zloselo (1882.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. Komp.	verwundet
Raštegorac, Tomo des Jance, Zloselo (1880.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 2; 3. Komp.	verwundet
Raštegorac Žulj, Niko, Zloselo (1886.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 4; 4. Komp.	tot (11.-12./12. 1916)
Rebrina, Grgo, Vrila (1893.)	ErsRes.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland
Rebrina, Jozo, Vrila (1884.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland

Relota, Ivan, Otinovci (1891.)	infst.;IR. Nr. 22; 7. Komp.	kriegsgefangen, (Niš, Serbien)
Rovančić, Mato, Kupres (1893.)	Infst. TitGefr.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt dem IR. Nr. 3;	verwundet
Rudić, Risto, Rilić (1890.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 4. Komp.	gefallen (24./4. 1917)
Sakić (ili Šakić), Tomo, Osmanlije (.)	Gefr.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen,
Saro, Todor, Rilić (1889.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 16. Komp.	kriegsgefangen, Tjukalinsk, Gouvernement Tobolsk, Rußland
Sebes, Mojsa, Blagaj (1896.)	Infst.;IR. Nr. 63; 2. Komp.	kriegsgefangen, Italien
Sebez, Božo, Blagaj (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. ErsKomp.	kriegsgefangen, Malmysh, Gouvernement Wjatka, Rußland
Sebez, Sava, Blagaj (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. ErsKomp.	kriegsgefangen, Malmysh, Gouvernement Wjatka, Rußland
Sebez, Savo, Blagaj (1890.)	Infst.;FstIB. Nr. 5; 4. Komp.	verwundet
Sebez, Mihajlo, Blagaj (1883.)	Jäg.;Jäg., bh FJB. Nr. 8; 1. Komp.	verwundet
Selko, Simo, Blagaj (1888.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 4. Komp.	gestorben (4./6. 1918)
Siko, Đure d. Spaso, Kupres (1884.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 22; 13. Komp.	kriegsgefangen, Italien
Simić (tr. Šimić), Filip, Rastičevo (1882.)	Infst.;bh. IR. Nr. 1, 5. Baon.; 4. Komp.	verwundet
Simić (tr. Šimić), Joso, Rastičevo (1896.)	LstInfst.;IR. Nr. 70; 1. Komp.	verwundet
Soro, Filip, Rilić (1888.)	ResInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Skobelew, Gebiet Fergana, Rußland
Soro, Todor, Rilić (1889.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 16. Komp.	kriegsgefangen, Skobelew, Gebiet Fergana, Rußland
Spremo, Ile, Otinovci (1892.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Nikolsajewsk, Gouvernement Samara, Rußland
Spremo, Đorđo, Kupres (1883.)	Korp. TitZugsf.;bh. IR. Nr. 4; 3. ErsKomp.	kriegsgefangen,
Spremo, Mile, Otinovci (1882.)	Infst.;bh. IR. Nr. 3; 3. Komp.	tot 1./10. 1916
Spremo, Luka, Kupres (1872.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4, StabsUntAbt.;	verwundet
Spremo, Stevo, Otinovci (1899.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. Komp.	gefallen (18./5.1918)
Stepić, Marko, Blagaj (1866.)	Infst.;bh. IR. Nr. 1;	gestorben (28./3. 1918)
Svalina, Ivan des Božo, Rastičevo (1886.)	Infst.;FstIB. Nr. 4; 4. Komp.	kriegsgefangen,
Svalina, Mate des Božo, Rastičevo (1883.)	Infst.;FstIB. Nr. 4; 4. Komp.	verwundet kriegsgefangen,
Svalina, Ilija, Zloselo (1889.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 4, Pion Abt.; 4. Komp.	verwundet
Svitlica, Marko, D. Vukovsko (1887.)	ResInfst.;bh. IR. Nr. 4; 3. ErsKomp.	kriegsgefangen, Tschistopol, Gouvernement Kasan, Rußland
Svitlica, Srećo, D. Vukovsko (1892.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. Komp.	kriegsgefangen, Skobelew, Gebiet Ferghana, Rußland
Šebez, Zaharija d. Krstan, Blagaj (1889.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. Komp.	kriegsgefangen, Italien
Šebez, Trifko, Blagaj (1897.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	verwundet
Šešum, Ilija, Rilić (1891.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	verwundet

Šešum, Todor, Rilić (1897.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	verwundet
Šešum, Marko, Rilić (1878..)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 5. Komp.	gestorben (11./4. 1917)
Šiko, Đuro, G. Vukovsko (1884.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. Komp.	verwundet
Šimić, Dragutin des Jure, Rastičevo (1889.)	Infst.;FstIB. Nr. 4; 4. Komp.	verwundet
Tanasić-Cvijin, Velimir Luka, Rilić (1889.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. Komp.	kriegsgefangen, Italien
Tovilo, Mato, Zvirnjača (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 6. Komp	verwundet
Tovilo, Dragutin, Ravno (1891.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 14. Komp.	kriegsgefangen, Skobelew, Gebiet Fergana, Rußland
Trivunović, Bogoljub, Rastičevo (1888.)	ResInfst.;bh. IR. Nr. 4; MGA II	kriegsgefangen, Birjutsch, Gouvernement Woronesh, Rußland
Trivunović, Josip, Rastičevo (1895.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 6. Komp	verwundet
Tukan, Muše, Vriila (_)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. Komp.	tot (28./9. 1916)
Turalija, Ilija, Begovo Selo (1895.)	Infst.;IR. Nr. 19, zugeteilt dem IR. Nr. 48, MGA;	verwundet
Turalija, Dragutin, Begovo Selo (1895.)	Korp.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt dem IR Nr. 63-; 2. Komp.	verwundet
Ugarak, Salko, Vriila (1889.)	Infst.;FstIB. Nr. 4; 4. Komp.	verwundet
Ugarak, Ramo, Vriila (1882.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt dem bh IR Nr. 6; 7. Komp.	gestorben (26./6. 1918)
Vasić, Spasoje, Ravno (1881.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 20; 1. Komp.	gestorben (1./1. 1918)
Vašić (Vasić?), Mitar, Vukovsko (1894.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 2. Komp.	verwundet
Vavan, Pero, Kupres (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	verwundet
Vavan, Vukan, Malovan (1895.)	LstJäg.;SturmBaon. Nr. 18; 3. Komp.	verwundet
Velemir, Božo, Ravno (1896.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 6. Komp	tot (5./10. 1916)
Velemir, Ilija, Rilić (1896.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. Komp.	tot (30./9. 1916)
Velemir, Adam, Rilić (1876.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 21. Komp.	verwundet
Velemir, Gavro, Rilić (1878.)	LstJäg.;bh. FJB. Nr. 6; 2. Komp.	verwundet
Velimir, Pero, Rilić (1894.)	LstInfst.;bh. IR. Nr. 4; 1. ErsKomp.	kriegsgefangen, Tjumen, Gouvernement Tobolsk Rußland
Velimir, Nikola, Ravno (1891.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Aulie-Ata, Gebiet Syr-Daria, Rußland
Vila, Ivan, Kupres (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 3; 4. Komp.	verwundet
Vrgoč, Ilija, Zloselo (1892.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 3. Komp.	kriegsgefangen, Birjutsch, Gouvernement Woronesch, Rußland
Vrgoč, Ilija, Zloselo (1892.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 8. Komp.	(War kriegsgefangen, Gemeldet. Im Austauschwege zurückgekehrt.)
Vrgoč, Ilija, Bili Potok (1897.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 3. Komp.	kriegsgefangen, (War kriegsgefangen, Im Austauschwege zurückgekehrt.)
Vuleta, Pero, Blagaj (1882.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, (Aus der kriegsgefangenschaft befreit, zurückgekehrt.)

Vuleta, Simo, Kupres (1882.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	kriegsgefangen, (Aus der kriegsgefangenschaft befreit, zurückgekehrt.)
Vuleta, Petar, Blagaj (1884.)	LstnInfst.;bh. IR. Nr. 4;	tot (6./11. 1916)
Vuleta, Simo, Blagaj (1882.)	LstnInfst.;bh. IR. Nr. 4;	tot (6./11. 1916)
Vuleta, Pero, Blagaj (1882.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 9. Komp.	verwundet
Zejkčić, Risto, G. Vukovsko (1889.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. Komp.	kriegsgefangen, Rußland
Zeljkić, Ile, G. Vukovsko (1883.)	ErsResInfst.;bh. IR. Nr. 4; 4. ErsKomp.	kriegsgefangen, Tomsk, Rußland
Zešić, Kristov, Mračaj (.)	Jäg.;bh. FJB. Nr. 6;	gestorben (5./8. 1917)
Zolotić, Marinko, D. Vukovsko (1897.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 6. Komp	verwundet
Zolotić, Bogdan, D. Vukovsko (1894.)	LstJäg.;bh. IR. Nr. 4, zugeteild dem TJR. Nr. 2.; 4. Komp.	verwundet
Zrno, Niko, Botun (1894.)	Infst.;bh. IR. Nr. 3; 4. Komp.	verwundet
Zrno, Joso, Vriila (1882.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	verwundet
Zubić, Sava, Blagaj (1891.)	ErsRes.;bh. IR. Nr. 4; 2. ErsKomp.	kriegsgefangen, Rußland
Zubić, Pavle, Blagaj (1885.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 1. ErsKomp.	kriegsgefangen, Niš, Serbien
Zubić, Đuro, Blagaj (1887.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt dem bh. IR Nr. 3; 3. Komp.	verwundet
Zubić, Stojan, Blagaj (1883.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4, zugeteilt dem bh. IR Nr. 3; 3. Komp.	verwundet
Zubić, Marko, Blagaj (1896.)	LstGefr.;bh. IR. Nr. 4; 12. Komp.	verwundet
Zubić, Stojan, Blagaj (1883.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4; 5. Komp.	gestorben (4./1. 1917)
Zubić, Risto des Blagoje, Blagaj (1898.)	Infst.;bh. IR. Nr. 4;	gestorben (24./3. 1918)
Ždero, Mitar, B und H, Rilić (1891.)	Sapp.;SappB. Nr. 4; 1. bh MarschKomp.	tot (14./7. 1915)
Ždero, Kuzman, Blagaj (1884.)	LstnInfst.;bh. IR. Nr. 4;	tot (6./11. 1916)
Žulj Raštegorac, Ivan, Zloselo (1881.)	Infst.;bh. IR. Nr. 1, 5. Baon.; 4. Komp.	tot (19./7. 1916)

kratice njem.

IR.	Infanterieregiment
FJB.	Feldjägerbataillon
FJBaon.	Feldjägerbataillon
IB.	Infanterbrigade
FstIB.	Festungsinfanterbrigade
Komp.	Kompagnie
Pion Abt.	Pionier Abteilung
TelR.	Telegraphennregiment
Marschkomp	Marschkompagnie
Lsd.	Landsturm
FstB.	Festungsbataillon

ŽIVOTOPIS

Anto Ivić rođen je u Sarajevu 1965. godine. Na Elektrotehničkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 1993. postigao je stručni stupanj diplomiranog inženjera elektrotehnike. Nakon poslijediplomskog studija na Fakultetu elektrotehnike i računarstva Sveučilišta u Zagrebu stekao je 2006. akademski stupanj magistra znanosti iz područja tehničkih znanosti, polje elektrotehnika. Autor je više radova iz tog područja. Sudjelovao je i u međunarodnim projektima.

Nakon višegodišnjeg istraživačkog rada tematski vezanog za povijest, i više publiciranih znanstvenih djela, upisao je poslijediplomski doktorski studij „Jadran – poveznica među kontinentima“ na Sveučilištu u Zadru.

BIBLIOGRAFIJA

Monografije:

Ivić, A., 2011., *Pučanstvo duvanjske župe 1469.-1800. Prilog Matica krštenih don Antuna Ljubosovića (1750.-1758.)*, Naša ognjišta - Tomislavgrad, Biskupski ordinarijat - Mostar, Franjevački samostan - Fojnica, Tomislavgrad, str. 351.

Ivić, A., 2016., *Katoličko stanovništvo župa Banja Luka i Ivanjska do 1818. godine*, Europska akademija Banjolučke biskupije - Banja Luka, Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“ - Sarajevo, Sarajevo - Banja Luka, str. 475.

Ivić, A. (pr.), 2017., *Matične knjige župe Ivanjska 1729.-1779.*, Europska akademija Banjolučke biskupije - Banja Luka, „Svjetlo riječi“ - Sarajevo, Banja Luka - Sarajevo, str. 420.

Ivić, A. (pr.), 2017., *Matične knjige župe Banja Luka, 1753.-1814.*, Europska akademija Banjolučke biskupije, Banja Luka, str. 433.

Znanstveni članci:

Škegro, A. - Ivić, A., 2011., "Jer ćete biti vi kakovi smo mi sada" (Katolička groblja na području Uskoplja do 1883. g.), *Hercegovina*, 25, 75. - 132.

Ivić, A., 2012., Popis umrlih župe Skopje od 1755. do 1771., u: A. Škegro (ur.), *Matične knjige umrlih uskopaljskih župa (od 1755. do 1883. godine)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1. - 15.

Ivić, A. - Škegro, A., 2012., *Matične knjige vjenčanih župe Skopje od 1753. do 1790.*, u: A. Škegro (ur.), *Matične knjige vjenčanih uskopaljskih župa (od 1753. do 1883. godine)*, Franjevački samostan Duha Svetoga - Fojnica, Hrvatski institut za povijest - Zagreb, Zagreb, 1. - 43.

Škegro, A. - Ivić, A., 2012., Kuga, kolera, boginje, ubojstva. Neobičajene smrti katolika Uskoplja od 1775. do 1883. g. prema župskim matičnim knjigama, *Bosna franciscana*, 36, 317. - 356.

Ivić, A., 2014., Naseljavanje Kupresa, u: M. Karaula, *Župa Suho Polje na Kupresu*, „Svjetlo riječi“, Sarajevo, 239. - 282.

Ivić, A., 2016., Prilozi poznavanju pučanstva Rame od srednjeg vijeka do konca osmanske vladavine, u: T. Brković (ur.), *Međunarodni znanstveno-stručni skup Bosanski ban Tvrtko "Pod Prozorom u Rami"*, Synopsis, Prozor - Sarajevo - Zagreb, 389. - 490.

Ivić, A., 2017., Doseljavanja iz Dalmacije na područje sjeverozapadne Bosne do 1818. godine, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, 27, 139. - 170.

Ivić, A., 2018., Iseljavanje iz Rame u drugoj polovini 20. stoljeća, u: T. Brković – I. Markešić (ur.), *Međunarodni znanstveno-stručni simpozij "Rama 1968. od iseljavanja do integracije"*, Općina Prozor - Rama, Prozor, 447. – 484.

